

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՒԵՂԱՅԻ

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻՑ

(ԺԸ. դար)

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ

ԲԱԲԳԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՂԱԽԼԵԱՆՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱՅԻ

1905

Ման
393

1999

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻՑ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐԵՂԱՅ

ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԳԻՐՔ ՀԱԿԻՐՃ

ՎԱՍՆ ՃԱՌԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՐՍԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

— ԵՂ ԶԷ —

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱՅ

ՀՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱՅԻ

ՉՈՒՂԱՅԵՅԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՄԻՑ

(ԺԸ. դար)

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ

ԲԱԲԳԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՂԱԽԵԼԵԱՆՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱՇՆԻ

1905

ԷԷԷ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈԲ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Дозволено цензурою 19 Августа 1904 г. Г. Тифлисъ

9. 393

к-б-390

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՅ

1. Ծառաջաքան հրատարակչի . . .	Է
2. Մատենագրութիւնք . . .	ԺԷ
3. Յանկ գլխոց պատմութեան . . .	ԺԹ
4. Նախադրութիւն հեղինակի . . .	ԻԳ
5. Յիշատակարան հեղինակի . . .	
ա) Քաջաքաստ ազնուատոհմ՝ եւ իմասնա- յեղոց քանասիրիդ պարոն Թարութեան Խաճակեան Զուղայեցւոյ ինդալ . . .	1
բ) Բան ինչ ընդ համառօտ նախադասու- թեամբ առ քովանդակ վերծանողս փոքեր մատենիս	4
6. Պատմութիւն	
ա) Մասն առաջին	13
բ) Մասն երկրորդ	287
7. Անուանք թագաւորաց պարսից, հանեալ ի մատենէ պարսից իմաստասիրաց (հե- ղինակի)	327
8. Յանկ պարսից թագաւորաց (հրատա- րակչի)	341
9. Յանկ յատուկ անուանց	353
10. Կարեւոր ուղղելիք	

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Պարսից Շահ Աբաս Թագաւորը հայերին զաղթեցնելով Պարսկաստան, բնակեցրեց զանազան կողմերում, ինչպէս Սպահանում եւ նորա շրջականերում երկրագործ ժողովրդեան տեղ տուեց Փէրի եւ Բուրվարի զաւառներում, իսկ Հին Զուղայի վաճառականներին Ասպահանի կամ Սպահանի մօտ գտնուած Զանդաթուրայ գետի հարաւային կողմում ¹⁾ Այստեղ կուլտուրական կեանքի ընդունակ հայերն առաջ տարան կարծ ժամանակում վաճառականութիւնը եւ կարգաւորելով իրենց նոր հայրենիքը՝ կոչեցին Նոր-Զուղայ, Նոր-Զուղայեցիք շտապեցին առաջին անգամ շինել «անփառաւոր եւ առանց արծակ շինութեան վանք», կոչելով իրենց Հին-Զուղայում ունեցած վանքի անունով ս. Ամենափրկիչ ²⁾ Զուղայեցիք յիսուն տարուց յետոյ, շնորհիւ իրենց առաջնորդ Դաւիթ Ա. յորդորների, քանդեցին վանքի շինութիւնը, ընդարձակեցին յատակադիծն եւ 1655 թուին մեծ ծախքով սկիզբն դրին եկեղեցու ընդարձակ շինութեան եւ միաբանից բնակութեան՝ հանգանակութեամբ Զուղայի հասարակութեան եւ վերատեսչութեամբ Դաւիթ առաջնորդի, Վանքի ամբողջ շինութիւնը վերջացրին իննը տարուան ընթացքում ³⁾

Ամենափրկիչ վանքում հիմնուեց մի միաբանութիւն, որն երկար ժամանակ ցոյց տուեց արդիւնաւոր գործունէութիւն եւ Ասիայի մի խաւար անկիւնից լուսոյ շողերը տարածեց հեռաւոր կողմեր, շնորհիւ իւր դպրոցի եւ տպարանի, եւ ինչպէս պ. Լէօն է ասում. «Զէ կարելի երեւակայել XVII դարի հայութեան մէջ կրթական մտաւոր գործունէութիւն

1) Պատմութիւն Նոր-Զուղայի հատոր Ա. էջ 32—36.

2) Պատմութիւն Նոր-Զուղայի հատոր Բ. էջ 1.

3) Պատմութիւն Նոր-Զուղայի հատոր Բ. էջ 1.

առանց Ձուղայի հզօր աջակցութեան եւ խրախուսանքի»¹⁾ Ահա եւ այս Ամենափրկիչ վանքի միաբանութեան համեստ եւ արդիւնաւոր զործիչներից մէկն է Խաչատուր արեղայ Իսահակեանը:

* *

Խաչատուրը, ինչպէս ինքն է ասում, ծնունել է Ասպահանի Նոր-Ձուղայ քաղաքում, սնունել եւ զարգացել է Ա. Փրկչի «Հրաշակերտ» վանքում:²⁾ Նորա ծննդեան եւ մահուան ստոյգ թուականները յայտնի չեն ոչ իւր պատմութիւնից եւ ոչ ժամանակակից պատմագիրներից: Միայն յայտնի է, որ ապրել է 18-րդ դարում Ղուկաս կաթողիկոսի հայրապետութեան եւ Տէր Յակոբ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ,³⁾ եւ վախճանուել է Բասրայում, ուր գնացել էր Ամենափրկիչ վանքի միաբանութեան կողմից իբրեւ նուիրակ եւ այնտեղից էլ պիտի գնար Հնդկաստան:⁴⁾

* *

Ձուղայեցին առանձին մեծ ուսում չէ ստացել՝ ինչպէս եւ ինքն է տեղեկութիւն տալիս իւր պատմութեան 4-րդ երեսում. «Զի ոչ էի ես տրուպ թշուառագոյն վատաբաղդս կրթեալ եւ հրահանգեալ ի յիմաստս համալսարանի քերթողաց, եւ ոչ ի ճեմարանս վսեմագոյն իսկ հզօր սովեստացէի արդեօք քնաւ մարգեալ»: Նոյնպէս եւ երկրորդ էջում գրում է. «Ոչ վայել էր ինձ իրակել զայսպիսի իր, այլ այնոցիկ էր ճահ եւ քմրոն, որք կրթեալք իցեն եւ մարդեալք համալսարանոջ զքերթողութիւն, զճարտասանութիւն, զտրամաբանութիւն, եւ զայլ արհեստս ազատականս»:

1) Հայկական տպագրութիւն հատոր Ա. 1904, էջ 177.

2) Տես երես II.

3) Ղուկաս կաթ. 1780—1799, իսկ Յակոբ արքեպիս. առաջնորդ. 1788—1791.

4) Ազգարար լրագիր 1795 թ. № 5-րդ էջ I.

Նա պատմութիւնը գրում է իւր «ընկերակից» համա-
քաղաքացի Յարութիւն Խահակեանի խնդրանքով, որին զրքի
յառաջաբանում նուիրում է հետեւեալ խօսքերը. «Դու միայն
բաղձալի, ի յորոց երեւեցար վեհագոյն, որ սիրես զմասսութե-
ան, եւ ցանկաս զայնոսիկ իրս պատկանաւորս ի մատենի
աստուտին պարունակել ի յօգուտ բանասիրաց, եւ ի պայծա-
ռութիւն ազգիս Հայկազեան»։¹⁾ Այս «Յարութիւն Սահակեան
էր Զուղայեցի ծնեալ ի Բասրայ, եւ ըստ զիտութեան մասին
համբաւաւոր որ, որ վախճանեցաւ ի Բումրայի, թողլով զկնի
իւր զհեղինակութիւնս արժակ եւ ոտանաւոր գործոց»։²⁾

Նոր-Զուղայի պատմութեան հեղինակ պարոն Յարութիւն
Տէր-Յովհաննէսեանցը, որն եղել է Ամենափրկիչ վանքի ատենադպիրն՝
իւր պատմութեան յառաջաբանում յիշատակում է հետեւեալը.
«Հայր Միրայէլ վարդապետն Զամէեան յամի 1787 ի 15 Յուն-
վարի գրէ զԹուղթ առ զիտնական պարոն Յարութիւն Սահա-
կեան Աղանուրեանց, խնդրելով ի նմանէ առաքել առ ինքն
զանուանս թաղաւորացն Պարսից հանդերձ ժամանակադրական
ծանօթութեամբ նոցին զահակալութեանցն»։

Պարզ է ուրեմն՝ որ Յարութիւն Սահակեանը, յարգելով
հայր Զամէեանի խնդիրը, իւր կողմից խնդրել է այդ գործի
համար ձեռնհաս իւր բարեկամ Խաչատուր արեղային՝ գրել
հայր Զամէեանի խնդրած պատմութիւնը, եւ իսկապէս Խաչա-
տուր Զուղայեցին ոչ թէ գրում է պատմութիւն, այլ մի ժա-
մանակադրութիւն, ինչպէս եւ ինքն է ասում. «Այլ ոչ ապարէն
զգործս եւ զարութիւնս նոցա ուրոյն վիպելով, զորոց որք նախ
քան զմեզ էին, զեղեցիկ եւ սեթեւեթեալ ոճով գրեցին, ալ եւ
եթ միայն զանուանս նոցա յիշատակելով, եւ եթէ արդեօր
մարդ ինչ իցէ՝ եւ զթիւս ամաց թաղաւորելոյն նոցա, այսինքն՝

1) Էջ 1.

2) Պատմութիւն Նոր-Զուղայի Ա. Հատոր 1830, էջ 4.

եթէ յորում ամի, եւ քանի ամ թաղաւորեցին»¹⁾ Ակում է Կիրոսից 559 թ. Քրիստոսից առաջ եւ հասցնում է մինչեւ իւր ժամանակը, Քերիմ խանի մահը 1779 թ., օգտուելով հայ մատենագիրներից եւ Պարսից աղբիւրներից, որի մասին յիշատակում է. «Աւստի չոգայ առ զիտունս Պարսից՝ բերին առաջի իմ զմեծ մատեան մի կարի թաւարժի, որ իրեւ ըստ զիտման եւ ըստ կարծեաց մտաց նոցա՝ էր Սոփեր ճշմարտաճառ վիպագրութեան որոց նախնեաց, եւ ստոյգ գրուցատրութիւն յառաջնոց»²⁾ Նոյնպէս եւ օգտուում է քրոնիկոններից եւ գաւաղանագրերից³⁾

* *

Խաչատուր Չուղայեցին իւր այս պատմութիւնը համարում է Ս. հատոր, ի նկատի առնելով, որ պէտք է զրէ եւ Բ. հատորը, որի մասին իւր զրբի նախագրութեան մէջ ասում է. «Իսկ հատորն երկրորդ ունի յինքեան պարունակեալ զվէպս Պարսից եւ եկրատանցւոց աշխարհի, այսինքն Փարսըստանայ եւ Արաղստանայ, զոր ի մահու Քեարիմ իշխանի Պարսից սկսայ ուրոյն վիպել մի ըստ միոջէ շնորհիւ Տեառն՝ զհամայն անցս, զորս անցեալ փոթորկաբար պտուտկեցին ի կալուածս սահմանաց Պարսից աշխարհի, մինչեւ ուր ուրեք կամեցեալ հաճեցցի Տէր յամբոկ արարեալ եզերեցից զկիր առնութիւնս իմ» Բայց դժբախտաբար Բ. հատորն չգրած՝ վախճանուում է Բասրա քաղաքում, ուր գնացել էր նուիրակ:

* *

Յիշատակութեան արժանի է եւ Մաղարայում հրատարակուած Ազղարար թերթի խմբագրութեան խօսքերը թէ

1) Տես էջ 14—15.

2) էջ 21, 22.

3) էջ 69.

Ջուղայեցու եւ թէ նորա զրքի Բ. հատորի մասին, որ եւ առաջ ենք բերում անփոփոխ. «Ի վաղուց հետէ ի հանդիսի զիտնոց եւ զործառնութեանց նոցա, միաբանութիւն սրբոյ Ամենափրկչի վանիցն մեր որ ի նորն ջուղայ, իբրեւ արտաքոյ եւ անպտղաբեր զտանի, եւ ուրոյ պատճառն անհանդուրժութիւն տեսնեալ յայնմ տեղոյ արգելու մտածել:

Այլ մի ի միաբանութենէ նոցա անուամբ Խաչատուր յարեղայ որդւոյ Սահակի, ըստ բնական ընդունակութեան իւրոյ եւ օգնականութեամբ բանասիրաց ոմանց՝ յետեւելով զիտութեամբ զորոց, արար վիպասանութիւն մի պարսից, ի Կիւրոս առաջնոյ արքայէ մինչեւ ցմահ Քերիմ խանի, եւ նոյն բանասիրութեամբն խոստացաւ զմենացեալն եւս զրել (զոր կարելի յաւելի ստոյգ իցէր) այլ կասեցաւ եւ նհանջեցաւ ի փութոյ իւրմէ յաղազս մահու, որ ի ջուղայու ելեալ իբրեւ նուիրակ եկն ի պատրայ զի անդէն շրջիցէ հնդիկս բովանդակ (որ հաւատամբ յետ շրջելոյ զամենայն եթէ իցէր նմա վիճակ մնալ երկայն աւուրբք, զրելոց էր բազումս) այլ անդ եղիտ զվաղճան իւր պատրաստի:»¹)

* *

*

Ջուղայեցին առաջին հատորը բաժանում է երկու մասի. Առաջին մասում տալիս է Պարսից Թագաւորների ժամանակագրութիւնը Կիւրոսից սկսած մինչեւ Քերիմ խան, նոյնպէս եւ Նոր Ջուղայի առաջնորդների եւ նրանց կեանքի պատմութիւնը, կրօնական վիճաբանութիւն Յովհան վարդապետի Պարսից Սեման արքայի որդի Հօսէնի հետ, Իսկ երկրորդ մասի մէջ անում է Քերիմ խանի պատմութիւնը մինչեւ նորա մահը 1779 թ., տալով ճշգրիտ տեղեկութիւններ, իբրեւ ժամանակակից անձն, ինչպէս եւ ինքն է ասում. «Արդ ժամ է

1) Աղղարար, 1795, թիւ 5, էջ 1, նոյն ուղղագրութեամբ.

մեզ այսուհետև եւ զերկրորդ մասն վճարել, որ է փշտ պատմութիւն զործոց Բերիմ խանի մինչեւ ի մահ նորա քովանդակելով:»¹)

Պանարով, ինչպէս եւ վերնագիրը, Նոր սկսուող գլուխների լուսանցքում կայ ծաղկանկար, բայց ոչ ամեն տեղ, Սկզբում՝ որտեղից սկսուում է բուն պատմութիւնը՝ կայ մի պարզ դունաւոր խորան:

Պատմութիւնը գրուած է Նոր-Ջուղայում Հայոց ՌՄԼԶ—1236 եւ Փրկչական ՌԶԶԷ—1787 թուին, «Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Ղուկասու լուսազգեաց եւ զերվառուակ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան Նորոյ-Ջուղայի ամենահռչակ եւ հրաշակերտ վանացս՝ Տէր Յակոբ զերամեծար եւ աստուածարան բարունապետի եւ երջանկազարդ Արքեպիսկոպոսի»¹⁾

* *

Ջուղայեցու պատմութիւնը տպագրուած է միայն Մագրասում հրատարակուած Ազգարար թերթի 1795 տարուայ 5—16 համարների մէջ ամբողջութեամբ, առանց Պարսից թագաւորների ցանկի, որ մեր ունեցած ձեռագրի վերջում նշանակուած է, Համեմատելով ձեռագիրն Ազգարարի մէջ տպագրուած պատմութեան հետ, գտանք որ բոլորովին նման են, կան չնչին տարբերութիւններ, որոնք առաջ են եկել սխալ ընթերցումից՝ տպագրութեան սրբագրութիւնը կատարելիս: Ազգարարի մէջ տպագրելիս ղիտաւորեալ կերպով պատմութեան միջից հանել են այն վիրաւորական ածականները, որոնցով հեղինակը կոչում է թէ Մահմետին եւ թէ Պարսից բռնակալներին:²⁾ Մենք մեր հրատարակութեան մէջ նոյնութեամբ թողեցինք, ինչպէս որ ձեռագրի մէջ կայ:

1) Տես իւր պատմութեան նախադրութիւնը:

2) Տես երես 54, 71, 79 եւ այլն:

Ինչպէս երեւում է՝ Ազգարարի մէջ տպագրուած պատմութիւնն եղել է իսկական ձեռագիր բնագրից, որովհետեւ այդ մասին խմբագրութիւնը յիշատակում է հետեւեալը.

«Եւ որովհետեւ լսեմք զի զայն գրեցեալ զիրքն բերէր ընդ իւր առ ի տպագրել աստ, եւ զի յետ վաղձանի նորա եկն ի ձեռս մեր ձեռագիրն այն այսպէս յառաջադրեցար տպագրելով զայն հատուցանել փոխարէն դժուարութեան նորա, եւ թէ արժան էր զիրքս առանձին մատեանս կազմել, այլ զհոլովութիւն ծախուցն եւ աղքատութիւն տպագրատանն ոչ խոստացաւ.» Իսկ մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագիր օրինակը հաւանական է որ մայր ձեռագիրն է, որից արտատպել են Ազգարարում, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, բոլորովին նման են իրար եւ բացի այդ ձեռագրից ոչ մի տեղ մի այլ ձեռագիր օրինակ չկայ. եւ երկրորդ, ինչպէս իմացանք Ազգարարի խմբագրութեան խօսքերից՝ Խաչատուր արեղան հետն առած իւր պատմութեան ձեռագիրը՝ գնացել է Բասրայ, իսկ այնտեղից էլ պիտի գնար Հնդկաստան իբրեւ նուիրակ, միեւնոյն ժամանակ եւ մտադրութիւն ունենալով տպագրել տալ իւր զիրքը Մագրասում, բայց վախճանուելով Բասրայում, Ազգարարի խմբագրութիւնը նորա մահից քիչ յետոյ ձեռք է բերում ձեռագիրը եւ տպագրում Թերթում, Այստեղից պարզ երեւում է, որ նախ քան տպագրութիւնը միայն պատմութեան բուն ձեռագիրն է եղել, իսկ տպագրութիւնից յետոյ ոչ ոք հաւել չէր համաւելի յանձն առնել արտագրութեան տաժանելի աշխատանքը եւ տալ այդ պատմութեան մի այլ ձեռագիր օրինակ: Ափսոս Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակից յայտնի է, թէ ե՞րբ եւ որտեղից է բերուած մեր ունեցած Ձուդայեցու պատմութեան ձեռագիր օրինակը, որով կարելի կըլինէր աւելի ճիշտ եզրակացութեան հասնել:

Մատենագրական արժէքի տեսակէտից հարկ չհամարեցինք մի որ եւ է փոփոխութիւն անել մեր հրատարակութեան մէջ, այլ լոյս ենք ընծայել նոյնութեամբ, ամփոփոխ պահելով հեղինակի քերականական ձեւերը՝ նոյն իսկ յայտնի քերականական սխալներ, կէտադրութիւնները եւ ուղղագրութիւնը, ինչպէս եւ յատուկ անունների, բանալով միայն սղագրութիւնները (պատիւ), Ընթերցողներին դիւրութիւն տալու համար մեր կողմից նախ դրել ենք ծանօթութիւններ, ճշտելով անունները եւ թուականները նորագոյն աղբիւրներով, երկրորդ նորագոյն արժէքաւոր աղբիւրներից քաղել եւ դրել ենք վերջում Պարսից թագաւորների շարքը իրենց թուականներով, սկսած Կիւրոսից մինչեւ Քերիմ խան, Նոյնպէս մեր կողմից դրել ենք նիւթերի, զլուխների եւ յատուկ անունների ցանկ:

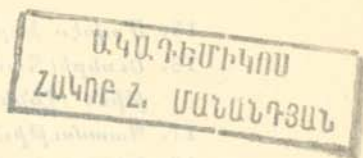
* * *

Խաչատուր արեղայ Զուղայեցին 18-րդ դարու սակաւածիւ եւ անտիպ մատենագիրներից մէկն է, եւ նորա երկը մեր եւ Պարսից պատմութեան համար մի կարեւոր աղբիւր է, Հրատարակութեանս թերութեան համար ընթերցողների ներողամտութիւնը խնդրելով, յուսով եմ՝ որ մեր այս հրատարակութիւնը, իբրեւ մի նոր մատենագիր՝ կունենայ իւր գնահատութիւնը բանասէրների կողմից:

ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՊԱՊԵՏ ԱՂԱԽԵԼԵԱՆՑ

10 Մայիսի 1905 թ.

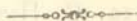
ի ս. Էջմիածին

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1. Geschichte des alten Persiens, von Ferdinand Justi, Berlin, 1879.
2. Geschichte Irans, von Gutschmid, Tübingen, 1888.
3. Grundriss der Iranischen Philologie, von Wilh. Geiger und Ernst Kuhn. Strassburg, 1900.
4. Dictionnaire universel d'histoire et de géographie Boulet M Paris, 1854.
5. Энциклопедическій словарь Брокгауза, томъ XXIII, вып. 45, С. Пет. 1898.
6. А. Мюллеръ, Исторія Ислама, томъ I и II. С. Пет. 1895.
7. Стэнли Лэнъ-Пуль, Мусульманскія династіи, переводъ съ англійскаго съ примѣчаніями и дополненіями В. Бартольда, С. Пет. 1899.
8. Հանդիսք վարդապետի, պատմութիւն Հայոց Բ. տպագրութիւն, հրատար. Կ. Եղեանի Պետեր. 1887:
9. Սերէտի եպիսկոպոսի պատմութիւն Ի Հերակլէ Ս. Պետերբուրգ 1879:
10. Միլիթարայ Անհրոյ. սկիզբն նորագիտ պատմութեան (Սերէտի հետ միասին կազմած) Ս. Պետերբուրգ 1879:
11. Հեթում պատմիչ թաթարայ, Վենետիկ 1842:
12. Թովմա Արծրունի Ս. Պետերբուրգ 1887:
13. Յովհաննու կաթ. պատմութիւն, Երուսաղէմ 1867:
14. Ժամանակագրութիւն Միլլայէլ Ասորոյ, Երուսաղէմ 1871:

15. Մովսէս Խորենացի, Վենետիկ 1881:
16. Եւսեբի Պամփիւլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակագրութիւն Վենետիկ, 1818:
17. Պատմութիւն Պարսից, Թաղիդեանցի, Կալկաթա 1846:
18. Նէօլդէքէ, պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Թարգ. Ն. Քարամեանցի, Վաղարշապատ 1896:
19. Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱպահան, Ա. և Բ. հատոր Յարութիւն Տէր Յովհաննանցի, Նոր-Ջուղա 1880:
20. Պարթևները Պարսկաստանում և նորանց յարաբերութիւնները հայերի հետ, Ն. Քարամեանցի, Վաղարշապատ 1897:
21. Պատմութիւն Առաքել Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ 1896:
22. Աղշարար լրագիր, Մադրաս 1795:
23. Տպագրութեան պատմութիւնը, Լէօի, Տփիսիս 1904:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Պրակ	էջ.
Ա. Յաղագս ճառադրութեան Պարսից աշխարհիս	13
Բ. Յաղագս թէ քանի՞ արդեօք որոշեալ ցեղք թագաւորք թագաւորեցին ի վերայ Պարսից. մինչև ի չար բռնակալութիւնն Իսմայէլակա- նաց և թէ՛ յորմէ ցեղէ ծագեցան, և սերեալ բազմացան ազգք Պարսից	21
Գ. Սկսեալ ի Կիւրոսէ մինչև ցԴարեն Կողմոս, որ սպանաւ ի յԱղէքսանդրէ Մեծէ, դնելով ընդ հուպ և զթուականս ժամանակաց ըստ խոստման մերում	28
Դ. Վասն տոհմին Արշակունեաց, հաւ առեալ ի յԱրշակայ քաջէ՝ մինչև ցԱրտաւան՝ որ սպա- նաւ ի յԱրտաշէրէ որդւոյ Սասանայ	36
Ե. Յաղագս երրորդի թագաւորութեան որոշեալ ցեղին Սասանեանց՝ սկսեալ ի յԱրտաշէրէ՝ տա- նելով ցբառնումն տէրութեան որոց	41
Զ. Վասն երեւելոյն որդւոյն Կորստեան՝ պղծոյն Մահմետի, և զառ ի նմանէ բողբոջեալ և վերա- բուեալ ամենի և չարանիւթ ստեղծեալ ոստոցն դժնէից, սկսեալ ի յամենագածան ստամբակ և չար բռնակալութենէ զորոյ, յորդւոց ի հարց առեալ՝ տարեալ ցսպառումն տէրութեան որոց	54
Է. Վասն չար բռնակալութեան Սկիւթացւոց թուրքաց՝ եթէ հիմ արդեօք բռնակալեցին զերկիր, որոց եղև առաջնորդ և նախկին Տօղրիլ	

սուլտան. յորմէ և մեր սկսցուք, և տարեալ հասցուք ցշար բռնակալութիւնն թաթարաց	71
Ը. Վասն չար և ստահակ բռնակալութեան ազգին թաթարացնետողաց, սկսեալ զորոց՝ բռնակալութենէն մինչև ցլանկթամուր տարեալ՝ ամբողջ արարից	79
Թ. Վասն յայտնեցման և ծագման պղծոյն Լանկթամուրայ, թէ որպիսի ոք սա իցէր արդեօք և կամ թէ յորմէ յաշխարհէ յայտնեցաւ	87
Ժ. Յաղագս տոմի Շեխ Սեֆւոյն՝ և թէ ոյք էին, և կամ թէ հիմ արդեօք թաղաւորեցին ի վերայ Պարսկաստան աշխարհիս	95
ԺԱ. Վասն թէ Ազուանք՝ ոյք արդեօք, և կամ թէ քանի՞ ամ տիրեցին ի վերայ Պարսից	238
ԺԲ. Վասն թէ՝ որով արդեօք թամազ որդին Հօսէն արքայի՛ դտաւ արժանաւոր տիրսլ ի վերայ հայրենական վիճակին. և ապա զկործանումն նորա	247
ԺԳ. Վասն նախ՝ թէ յորում ամի թաղաւորեաց Նատրբ: և և ապա զծննդենէ, և զայլոց գործոց նորա կարճ ի կարճոյ բացայայտեցուք ըստ խոստման մերում, և տարեալ մինչև ի սպանումն նորա և զերեսցուք	254
ԺԴ. Թէ զինի Նատիրայ ոյք արդեօք տիրեցին ի վերայ Պարսից մինչև ցԱլիմէրտանխան, և ի սպանումն տոմի նորա	276
ԺԵ. Թէ զինի նոցա՝ որպէս տիրեաց Ալիմերաէնխան Ասպահան քաղաքիս, որ կենդանի էր Շահուլիս ի Մաշատ մինչև ի կորուստ նորա	281

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐԱՐԳ

Պրակ	էջ.
Ա. Նախ թէ հիմ արդեօք Քերիմ խան գնաց մարտ ընդդէմ Հասան խան զաջարի վրկա- նաղւոյն, և զպարտիլն յերեսաց նորա .	287
Բ. Վասն ապստամբութեան մարաց՝ որք ի Քըր- մանչան, և զորոց նուաճումն. և վասն մարտին որ ընդ Ազատ խան և զհ, և զպարտութիւն Քէրիմ խանի	290
Գ. Թէ որպէս գայ արդեօք Ազատ խան յԱսպա- հան. և զերկրորդ պատերազմ որ ի Ղուսիչայ ընդ Քերիմ խանի, և զկրկին պարտիլն նորա	294
Դ. Երրորդ մարտ՝ որ հուլ ընդ Խէչաւ կոչեցեալ գեղջն և զի ի սահմանս Պարսկաստանայ, և զպարտութիւն Ազատ խանի	298
Ե. Վասն երթալոյ Ազատ խանի պատերազմ ընդդէմ Հասան խան վրկանաղւոյն, և զպար- տութիւն նորա	302
Զ. Զգալ Քերիմ խանի ի Շիրազայ յԱսպահան. և վասն մարտին որ ընդ Հասան խան, և զպարտութիւն նորա	304
Է. Զառ ի յերրորդ պատերազմէն որ ընդ Հասան խան ի գեղջն Գօլնապատ. և զյաղթութիւնն Հասան խանի	307
Ը. Յորում աստանօր պատմի զերկրորդ գալուստ Ազատ խանի յԱսպահան, և զերկրորդ մարտն որ ընդ Հասան խան, և սպառսպուռ կործա- նումն նորա	309

- Թ. Պատմի արդ այժմիկ զերկրորդ գալուստ Հասան խանի յԱսպահան՝ որ ի թուոջս սարանազեան՝ 1206. և յամի Տեառն 1757. և զսովի սաստիկ՝ որ առ որով ևզի. հուակ յետոյ զպարտութիւն նորա, և զստակումն 311
- Ժ. Թէ զինչ արդեօք զործեաց Ռէֆի խան ոմն, որ կարգեցաւ ի Քերիմ խանէ մարզպան յԱսպահանայ 316
- ԺԱ. Թէ ոյր վասն գնաց Քերիմ խան ի սահմանս Հայաստան աշխարհի. և կամ որպէս բմբունցաւ Ֆաթալի խան ի զօրաց Քերիմ խանի 318
- ԺԲ. Վասն ապստամբութեան Զէքի խանի և վասն գալլատեան Քերիմ խանի յԱսպահան և նուաճելոյ գնա 320
- ԺԳ. Վասն ևզելոյ իրաց որ յԱսպահան առ Քերիմ խան 322
- ԺԴ. Թէ որպէս սպան զմաթալի խան ի զաւառս Գեանդման 323
- ԺԵ. Վասն գնալոյ Քերիմ խանի ի սահմանս Խուժաստանի և ապա անտի ի Շիրազ քաղաք դառնալն, և վարելոյ զթաղաւորութիւն իւր խաղաղութեամբ 325

ԳԻՐՔ ՀԱԿԻՐՃ¹⁾

Վասն ճառագրութեան Պարսից աշխարհի,

Իւրեկուս հատորս բաժանեալ:

Առաջին հատորն ի յերկուս մատունս տրամատեալ: Յորում ամփոփեալ պարփակին՝ նախ՝ զանուանս, և զորոշմունս որքանութեանց անձանց և զթուականս ժամանակաց Պարսից առաջնոց կացելոց թագաւորաց՝ սկսեալ ի կիւրոսէ յառաջնոյ յարքայէ Պարսից ուրոյն զատուցմամբ՝ մինչև ցժամանակս մեր բովանդակելով: Երկրորդ զպատմութիւն Քերիմ խանի մինչև ի մահնորս:

Իսկ զհատորն երկրորդ ունի յինքեան պարունակեալ զվէպս Պարսից, և եկրատանացոց աշխարհի, այսինքն փարսքատանայ և արաղստանայ. զոր ի մահու Քերիմ իշխանի Պարսից, սկսայ ուրոյն վիպել մի ըստ միջէ չնորհիւ Տեառն՝ զհամայն անցս՝ զորս անցեալ փոթորկաբար պտուտկեցին ի կալուածս սահմանաց Պարսից աշխարհի, մինչև ուր ուրեք կամեցեալ հաճեսցի Տէր՝ յամբողջ արարեալ և զերեցից զկիր առնութիւնս իմ և զայլն:

Չորս յինէն մատենագրել պահանջեաց պայազատ և խոյական ընկերակիցն իմ հոգեզուգ պարոն Յարութիւն Իսահակեան ի նորոյ Չուղայեցին, որում Տէր տացէ զկեանս ընդ երկայն աւուրս, և պահեսցէ ի խնամս գթութեան իւրոյ ի փառս անուան իւրոյ և ի ցնծութիւն հիգոյս:

1) Նախագրութիւն հեղինակի:

Ի Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու լուսազգեաց և գերփառունակ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Եւ յառաջնորդութեան նորոյ Զուղայի ամենահռչակ և հրաշակերտ վանացս Տէր Յակոբ գերամեծար և աստուածաբան բապունապետի և երջանկազարդ արքեպիսկոպոսի, որում Տէր պարգեւեցէ ընդ երկայն աւուրս:

Յամի Տեառն ՌՁՁԷ=1787 և ի թուականութեանս Հայոց ՌՄԼԶ=1236 յամսեանն Օգոստոսի ԺԵ. յԱսպահան ի գեղաքաղաքս ի Նոր-Զուղայ:

Քաջաբաս՝ Ազնուսոսնիմ եւ իմաստնայեղջ բանասիրիդ
Պարոն Յարութեան Իսահակեան Զուղայեցւոյ խնդալ:

Չնչոյ Աստուածային շնորհաց լուսոյն՝ որ ան-
դտօին անկեցաւ ի բնութեանս մարգկայնոյ սեփոյ, զոր
ոմանք չիջուցանեն՝ կամ նսեմացուցանեն խժոժական՝
կամ անագործին բարութ, բայց դու ս անձկայի՛ դայն
ի քեզ արծարծեալ պահեցեր, և պահես միշտ. որով և
բորբոքեցար, և զիս նուաստս բռնադատեալ ի գործ
դժոխասարաս և լարիւրինթոս սաղրեցեր, որ արտօ-
նութեամբ, և կամ գերազանցութեամբ յոյժ և յոյժ անդր
անցեալ գերակայ իսկ է քան զկար՝ և զգօրութիւն մտաց
իմոց: Ուրեմն՝ բարձրագունից գովութեանց արժանաւոր
իսկ ես՝ որ գեղեցիկ մտածութեամբ խորհեցար անջինջ
յիշատակ դայս քեզ թողուլ և վասն քոյանոցն ամենե-
ցուն: Քանզի մինչ կցորդակիցք՝ և հաւասարադուգք ժա-
մանակորդք ընկերակիցք քո զբաղին հոգօք աշխարհա-
կանօք, և ստորանկեալ նուաճին ունայնութեամբ կեն-
ցադոյս, սակայն դու միայն՝ բաղձալի, ի յորոց երեւե-
ցար զհնազոյն, որ սիրես զիմաստութիւն, և ցանկաս
դայնոսիկ իրս պատկանաւորս ի մատենի աստատին պա-
բունակիկ ի յօգուտ բանասիրաց, և ի պայծառութիւն
ազգիս Հայկազիւան: Նմին իրի և ես թշուառաբաստս՝
զուարթ մտօք, և զիւրարար փոյթ յանձին կալայ կրել

դայս տաժանութիւն սակս խնոյ նազենւոյս, որ ոչ վայել էր ինձ իրակել զայսպիսի իր, այլ անոցիկ էր ճաշ և ըմբոն՝ որք կրթեալք իցեն և մարդեալք համալսարանոջ զքերթողութիւն, զճարտասանութիւն, զտրամաբանութիւն, և զայլ արհեստս ազատականս:

Այլ թէ և ոչ իմաստութեամբ՝ և զգօնութեամբ (որ տարագորիկ և նաճանջեցեալ իսկ եւմ արդեօք յորմէ բոլորովիմբ) բայց սոդէ ջանացմամբ յուսամ զշնորհն Աստուծոյ, որ պարգեւէ առատապէս ամենեցուն, և լցուցանէ զամենեանն քաղցրութեամբ կամօք իւրովք, և ոչ ումեք յուսով խնդրողաց երբէք նախատէ (Յակ. Կաթ. 1. 2): Նա իսկ ազատաւան կալայ անձինս եղիկելոյս զօգոստափառ և զգերամարութ ասորք կոյսն Մարիամ Աստուածածին, որ յորժամ յիշեմ զփառաւորեալ անունն նորա, և կամ զմտաւ ամեւմ զանրաւ բարեգթութիւնն նորա, և զարժանահայց բարեխօսութիւնն որ առ ապիրատ աղգս մարդկան, գրեթէ՝ սարսումն ի յիս բերէ, և սօսալիեալ քսումնին համայնք ոսկերք իմ տառապեալք: Վասն զի արգարեւ որով, և ի ձեռս նորա, և որոյ միջնորդութեամբ յար ի Տեառնէ ծաւալեալ աշխարհ տարածին զեզմունք և պարգեւք Շնորհաց առ որս, որք յուսով, հաւատով, սիրով և արտասուալից հառաչանօք հայցեն զնմանէս իրովք և ես յուսամ (թէպէտ խոտտովանեցայ կանխագոյն զչամանգաղ՝ և զմշտագոյն տեսութիւն մտացս իմոց). զի նաև ապաւինելով զնպաստաւորութիւն մաքուր ազօթից ձերոց՝ զիդձ տենչանաց քոց լցուցից, և զյառաջագրեալ գործս իմ թարց իմկք երկբայութեան հաւատամ իսկ ի յամբոկ և ի չրումն ամել: Որով լիցի ինձ, և մտերիմ տարիալւոյս իմոյ զլիսովին խնդութիւն: Իսկ եթէ ուրեք ուրեք վրիպեալ գտանիցիմ և ստգտեալ, աղաչեմ զի անբասիրս արասցես զիս, և գրթով ներեսցես. զի ոչ եթէ կամաւ և գիտութեամբ, այլ

յակամայ՝ և ի տգիտութեան մտացս իմոց ներմուծեալս վարկեցեալ Այլ զոր ինչ ուղիղ և հաճոյ թուեսցի յաչս քո, զայնս իսկ առատաբաշխ աջոյ բարձրելոյն գրեացես, և օժանդակութեան սուրբ կուսին Մարիամու և Մօրն Ողորմութեան և Հնորնաց ընծայեացես, և նպաստաւորութեան նախկին վիպագիր հեղինակաց մատուցես. նան ի Տեառնէ, և ի Մօրէն Աստուծոյ գորհացող լիցիս. զի նա է զօրութիւն մեր և ուժգնութիւն, որ եթէ նա ինչ նպաստաւորեցեր զիս՝ ինեւ անկարելի էր զիր ինչ գոյացուցանել. զի ես ինչ եմ, և ոչինչ համարեցեալ, և անմոագոյն իսկ եմ քան զամենեւեան: Արդ՝ ընկալ քաղցրահայեաց ակնարկութեամբ զգուզն պտուղ երկանցս իմոց. որպէս ընծայի քեզ յինէն կարի սիրով զհեղութեամբ: Ո՛ղջ լեր ի Տէր յամայր կենօք ի հրճուանս իմ: Եւ յետ այսու ամենայնի, կամ և մնամ առ գերագանցութեանդ միշտ պատրաստական ծառայ հաջատու ապաւենորի արեղայ Իսահակեան Զուղայեցի:

Բան ինչ՝ ընդ համառօտ նախադասութեամբ առ բովանդակ վերծանողս փոքե՛ր մասեցիս:

Վասն զի որովհետեւ ճահաւորեցայ բաղձածեալ յօրինել՝ զվէպս պարսից և եկրատանցւոց աշխարհիս, այսինքն՝ Զարսխատանայ, և Արաղստանայ անցիցս անցելոց, սկսեալ հանդերձ Աստուծով ի հաղարորդի երկհարիւրորդի և ի քսանութերորդի թուոյս Արամազեան Տումարիս, և ի վաղճանմանէ Քեարիմ իշխանին Պարսից ուրոյն մի ըստ միովէ վիպել. մինչև ի ներկայ ժամանակն յայն՝ յորում թերևս Աստուծով զտանելոց իցէ զհանգիստ աշխարհս մեր ի խռովութեանց՝ և ի տարածայնութեանց: Եւ մեք յետ այնորիկ տացուք ապա թէ՛ զազար և զուլ անձանց մերոց, և յամբող արասցուք Աստուծով սկսեալ գործոյս մերոյ: Վասն որոյ նախապէս հարկաւորեցայ աղաչել զնազելիսդ իմ, զի մի լիցի արդեօք որ ի ձէնջ ստգտանել և բարել զիս զվեհերոտ ցանկանեալս, սակս չաղաւաչուրթ և աղճատախօս չարահիւսութեանս իմոյ: Զի ոչ էի ես տրուպ թշուառագոյն վատարաղդս կրթեալ և հրահանգեալ ի յիմաստահամալսարանի քերթողաց, և ոչ ի ճեմարանս վսեմագոյն իսկ հօգը սովեստացէի արդեօք ընաւ մարդեալ: Նա իսկ և ոչ արդեօք իսպառ հմտեալ և ուսեալ էի զվոմակս և զվտառս զանազան բառից բաղմութեանց հայկազանս սեւի, զի որովք ճոռոմաբան տրամադրութեամբ արտաբերեալ արտասանէի զվիպագրութիւնս:

իմ: Որք յոյժ անկ և պատշաճ են թէպէտ ի յամենայն իրողութիւնս ստորոգական մակացութեան: Բայց յաւէտ գրեթէ առաւել հարկաւորք և պիտանիք են ի կիրառութեանս շարաքարդութեան բառից: Այլ ծանխր ով ուշիմ մակացու, զի մեք ի տեղւոջն Ասպահանայ Զուղայի՝ մանաւանդ կրթեալք՝ վարժեալք և զակատեալք իսկ եմք սնտոի ունայնական ընթացիւք, և աշխարհակործան փառամոլութեամբ, քան թէ չքնազագոյն առաքինութեամբ, և Արփիախնյլ իմաստութեամբ: Իսկ եթէ ակահ՝ և տեղեակ լեալ կամիցիս թէ Էր արդեօք, ասացից՝ վասն զի նախագասութիւնք և յառաջացմունք երկրիս մերոյ, յորում մեք կամք աստանօր զետեղեալք այսպէս վերաբերի: Ուստի և եղբակացութիւնք և հետեմունք նորա միշտ առ չարն կողմ՝ հակամիտեալ վերանայ: Որով և մեք թշուառաբար կեամք, և թշուառաբար մեռանիմք: Թէպէտ իբրև զմարդ ծնանիմք ի յաշխարհի, բայց զօրէն քառոտանեաց և ի սիրտաբուգ անասնոց կենցաղավարիմք, և որպէս զմարգակերսլ անասուն, և գրեթէ՝ իբր զգազան այլանդակ և դաժանաբարոյ յաճեալ շրջիմք ի մէջ մարդկանց, և ապա իսկ այնուհետեւ անասնաբար մեռանիմք, և իբր անդգայ և անխմաց ոք զնիմք ի հող գերեզմանի, ոչ զիտելով բնաւ երբէք թէ՝ յոյր պատկեր և վասն ոյր գոյացեալ էաք, բառ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ երկնային և Հրեշտակակրօն վարդապետի: Նա զի թագումն իշոյ՝ պարտ էր մեզ և վաշխելուչ յոյժ ճահողապէս ընդունիլ, եթէ ոք ոչ իցէր որ արգելէր:

Քանզի վասն գործելոյ զգծնեայ չարութիւնս, և հնարելոյ զնորազիւտ ոճրագործութիւնս, եմք այնքան զգաստք՝ արի՛ և արթունք: մինչ զի եթէ զբովանդակ ժամանակս կենաց մերոց ծախիցեմք ի նոյն՝ ոչ դանդաղիմք, և ոչ երբէք յուլանամք, և ոչ ասեմք թէ՝ հե-

ըիք և շատ է։ Այլ վասն գործելոյ զբարիս, և վասն ներ-
գործելոյ զառաքինութիւնս, եւք այնքան հեղզք և տրիս-
մարք, մինչ զի հազիւ թէ՛ զգուզն ժամանակս կենաց
մերոց ընձեռեմք իսկ բարեգործութեան, և ոչ երբէք
առնելով զբարի ինչ՝ միշտ ասեմք թէ՛ յոյժ բաւական է։

Արդ ասպարէն ոչ զիտեմ ես թէ՛ որով եղանակաւ
լացից զթշուառութիւնս մեր, և կամ թէ՛ սրալիսեաւ
կերպիւ կարացից հնար իմն հայթայթել առ ի ազատել
այսպիսի դաժանադոյն մոլեգնութիւնս եղկելի գանձն
իմ։ Արդ, բաղում է և յոյժ բազում զժանդաբարոյ թը-
շուառութիւնս մեր՝ զորս կամիմ ասել. բայց մնայ զամե-
նայն ներկակեցեալ ի սրտի իմում։ Զի ոչ տայ թոյլ
ինձ զդառնութիւն և զնեղաբարտութիւն անձին իմոյ մի ըստ
միողջ արտայայտել և բացայայտել լեզուաւ իմով, զհա-
մայն վշտալթախիժ թշուառութիւնս վտանգից մերոց՝
զորս զմեօք է յար սլարաւանդեալ, որով և գրեթէ՛ մեք
ազգս Հայկական, մանաւանդ Նոր-Ջուղայի բնակիչքս
յոյժ և յոյժ թշուառացաք։ Արդ՝ միայն զայս կամիմ
ասել, և ծանուցանել խանգալաթ սրտիւս քրեկացս իմոց,
թէպէտ և զայրասցին ի վերայ իմ յոյժ՝ որք լուիցենս
Քանդի այնքան անդուտ անդամացեալք եւք մեք ի յա-
նդգամութիւնս մեր, և այնքան անսանձ լիալք եւք և
լծընկէց, որովք և ի ծայրագոյն թշուառութեանս ամբա-
բշտութեան եւք իսկ մակաժամանեալ. մինչ զի ոչ գիտեմք
զպատիւ մարդկութեանս մերոյ՝ մինչ յատկօրէնութիւն
է ամենայն կենդանեաց ճանաչել զինքն թէ՛ վասն ոյր
իցէ գոյացեալ։ Այլ մեք առաւել հետեիմք արդեօք ստու-
թեան քան ի թէ՛ ճշմարտութեան, որ է մոլութիւն իմն
այլանդակ, յորմէ ամենայն մոլութիւնք կախեալ կանս
Որով և մարդս տարագրկի՝ և տարատրոհեալ բաժանի
ի մարդկային կացութենէ, և վատթարագոյն քան դէշս,
և զանրան անասունս տրամադրեալ գտանի։ Նա իսկ և

ի մէջ անրան անասնոց յոյժ յողունս տեսանեմք, որք ջանան գործել զօգուտս իրերաց: Բայց ի միջև մերում ի ներս սակաւուց հազիւս գտանեմք, և զրեթէ՝ նա ոչ երբէք խորհող և գուն գործող վասն օգտի հասարակաց: Այլ բնաւքս խալառ արդեօք կարի կազմ և պատրաստ եմք անօրինելոյ և խորհելոյ զօգուտս մեր, և զրկելոյ և խածատելոյ զայնոսիկ՝ որք յոյժ խղճալիք են և տարաբաղդք. ուստի որով և ամենեքեանքս խալառ ընկուղեալ և գահավիժեալ ի խորս ծովու սաստիկ սարքկութեան իսկ ընկճեալ կործանիմք, և լինիմք իսկ արդեօք՝ աղբի ծեծանք, և աշխարհի թրանք: Զի ոչ վայրապար ինչ եղև ասացեալ ի յառաքելոյն, այլ զի զօրութեամբ և զգօնութեամբ թէ մի խածատիցէր զմիմեանս, գուցէ ի միմեանց խածատիցիք:

Եւ այս բարք իսկ է արդեօք յերկրիս մերոյ՝ յորում մեր իսկ ծնեալք՝ անեալք՝ և զարգացեալ եմք. քանզի ասեն օլօմայֆ, այսինքն՝ իմաստասէրք քաղաքիս Սպահանայ թէ՝ որպէս կնիւն՝ կամ պրդու (որ է խոտ իմն բուսեալ յաւէտ ի ջրաշնդջ յեղեբեալս, որոյ պարսից բարբառովն փիզօռ ասեն) պահէ զսառն կամ զպաղն, այսպէս և սուտն պահէ զՍպահան քաղաքս:

Բայց արդ՝ և մեր բնակեալք ի սոսա, որոց օրէնքն և կարգադրութիւնքն առաւել ի յունայնութիւնս, և ի ստութիւնս տեսանեմք արդեօք հիմնաւորեալ, քան թէ ի բարութիւնս և ի ճշմարտութիւնս, յորոց և ի մեզ իսկ սփռեալ տարածեցաւ, թէպէտ և օրէնքն Աստուածայինք մինչև ցայժմ, և մինչև առ յապա ունիմք Աստուծով հաստատուն: Այլ զինչ օգուտ և շահ իցէ մեզ արդեօք՝ ունել զօրէնս Աստուծոյ, և կեալ թարց օրինաց, այսինքն՝ զկիրառութիւն գործոյս մերոյ բարբառոսականն ու հեթանոսական երեկցուցանել: Ո՛չ ապաքէն արդեօք իսկ սրբազան առաքեալն Պօղոս յայտնապէս

վճիռս տայ ասելով. դհւ, ասէ՛ որ պարծիս օրինօք, յան-
ցանկէ ընդ օրէնան զԱստուած անարդես: Ո՛չ վասն ձեր
ասէ՛ անունն Աստուծոյ հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց. որ-
պէս և գրեալ է ի գիրս պատգամաց մարգարէիցն: Արդ
ուրեմն զմէ՛ պահանջէք զմէնձ կատարեալ գիմաստասի-
բութիւն, մեք որ այսչափ չարիք չուրջ զմեօք զմածեալ
ունիմք: Ապա աղաչեմ յոյժ թախանձանօք՝ ով անձ-
կալի և զլոճամբիտ վերծանողք, երկայնատու թեամբ ան-
սալ աղաչանացս իմոց, և չնորհել զթողութիւն ատգոտ-
նացս իմոց, և անբասիրս թողուլ զիս՝ որ ես չնչինս
ըստ յայսմ մասին ստերիւրեալ իցեմ և յանցեալ. քանզի
նախ քան զստութիւն՝ Աստուածաբանել սկսայ, ըստ
կշտամբութեան Տեառն Մովսիսի երջանիկ Խորենացւոյն՝
որ ի յողբաւ Եւ անդրէն դառնամ և ասեմ, լուարսք
ինձ ով Ազնուագոյն և բաղձալի ընթերցողք, և տուք
ինձ զիրաւունս առաջագրեալ ասութեանս իմոյ: Արդ՝
միթէ՛ զպրոցք և համալսարանք ձեր հայրենեաց՝ կային
աստատին ի տեղւոջս Նոր-Ջուղայի վանացս, զի որով
ըստ ոճի բուն քերթողաց վայելչաբար և հեթեթ կեր-
պիւ ծերունաբար յայս հանգէս մտանել ատակէի, և կամ
անստերիւր անսղալաբար զառաջագրեալ գործս իմ ի
կատար և յամբոկ հասուցանէի: Քանզի և այս իսկ ար-
դեօք՝ զոր կամէ ինձ առնել, ո՛չ եթէ իմով ինչ իմաս-
տութեամբ, յորմէ՛ զուրկ եմ իսպառ: Այլ միայն նախ՝
ձրիարաչիս չնորհիւն Աստուծոյ ահն ունիմ ժամանել
ի կատար և ապա ջանիւ. թէ և չնորհակալ եք ի մերոց
աշխատութեանցս ոչ դտանիցի: Քանզի Վերդիլիոս ասէ
թէ՛ յարատե աշխատանքն յաղթէ զամենայն դժուա-
րինա: Իսկ Պղատոն ասէ՛ քրտամբ և աշխատութեամբ
բուսանի զոսոս առաքինութեան: Նաև՝ գիտացիր իսկ
արդեօք ով ուշիմ ընթերցող՝ բաց ի ձրիական պար-

— յայտնողս պարս ձրեմբանս ուրաջցս իմ յոճարս

գիւաց, վարկեալ թէ Աստուած ոչ է տուեալ թարց աշխատանաց ումեք զիր ինչ:

Որոյ աղագաւ Աշխատանքն է մայր բարեհամբաւոյ զի յաղթողքն և հռչակաւորքն աշխատանօք անուանիք եղեն յաշխարհի: Նա իսկ և դողջիր թէ՛ ոչ ինչ իր ևղե գերապայծառ և չքնաղադոյն թարց աշխատանաց, ոչ առաքինութիւնք, ոչ արհեստք, և ոչ այլ ինչ բարի գործք: Իսկ և թէ զլեզու ունիցէր իսկ աշխատութիւնն՝ կարէր բարձրաձայն աղաղակել և ասել թէ՛ առանց իմ (ո՛վ մարդկիք) ոչ ինչ իւրք կարէք պարծիլ և պանծալ: Իսկ ծուլութիւննէ՛ զպրատուն ամենայն մոլութեանց, որով և մարդս լքեալ տարահերքի ի յամենայն հոգևոր և ի մարմնաւոր բարութեանց: Ուտի և Քրիստոս ամենակարող Տէրն մեր ասէր ջանացարո՛ւք մտանել բնդ նեղ դուռն:

Վասն որոյ և երջանկաւիայլ Շնորհալիւն խրատէ՛ ջանիւ հացես, ասէ, շնորհաց, մի՛ ծոյլ կենար և գեգերած: Եւ այլ ուրեք գրէ՛ և թէ մտօքդ ևս բուլի և գուլ, ջանիւ գիմաստն կեր և կուլ: Ուրեմն և ես թշուառ հէքս որչափ՝ և որքան կարեմ շնորհիւ Ամենատեառն նկրտեալ ջանամ, և յարախոնջ ճգամբ աշխատիմ առ ի յօգուտ ցանկալի ընթերցասէր ևղբարցս իմոց պանծակեաց:

Եւ վերջապէս՝ ոչ այլ ինչ ի ձէնջ, բայց միայն նախ՝ աղօթիւք սաղբել՝ և օգնել ժառմ՝ զօրալից լինելով տկարութեանս իմոյ և զկեկեղոյս՝ զի դսուդ և զգուգն ժամանակս կենաց իմոց՝ ի յօգուտս Ազնուաւարոյ աղգիս մերոյ Հայկազնույ՝ անդանդաղ երկամբ, և անղբաղ խորհրդով ծախեցից: Երկրորդ շնորհել ներումն աղաչեմ յաւակնադոյն յանդգնութեանս իմոյ, զի յիմար մտօք, և տնաս լեզուս ի յայսպիսի չքնաղ և զարմանալի գծուարագոյն գործ միեցայ, որ չէր ինձ օրէն արգեօք, և թէ ոչ այնոցիկ՝ որք կրթեալք իցեն իսկ ի յիմաստս մակայութեան փիլիսոփայից, և հմուտք արհեստի

քերթողութեան. որովք հազիւ թէ՛ անկասկած մտօր, և անվթար դիտաւորութեամբ ի յայս գործ՝ (որ է վիսպասնութիւն ինչ անցելոց և ներկայից ժամանակաց, որ է ճշգրիտ վկայ ժամանակաց), անվրիպելի ընթացիւք և թարց իմիք խոչընդակի մտանել կարէին. որպէս և զորմէ յայտ իսկ է ամենեցուն:

Արդ՝ զիտելի է զի ոչ այլ ինչ բռնադատեաց զիս առնել զայս մատեան ճառագրութեան. և թէ ոչ նախ՝ զինդիրս յոմանց համակամ. միակցորդ և զուգաշաւիղ եղբարցս՝ և ընկերակցացս իմոց նաղենեաց:

Երկրորդ՝ ենթադատելով խորհեցի ի մտի իմում՝ զայս ինչ՝ որ է կարգադրութիւն յոյժ հասարակադոյն թէ՛ մինչ երեխայք և մանկտիք ոչ խօսիցեն ստէպ ստէպ թիւրաբար. իսկ ապա այնուհետև ոչ կարեն արտաբերել զբարբառս իւրեանց ուղղաբար: Սորին աղաքաւ և ես չնչինա յաւէտ պսու յուսով համարձակեալ մտաչիմ առնել զպատմութիւնս զայս, և աշխատիլ ի վերայ սորա կարի արնութեամբ. զի որով մարթացայց՝ և Տեառն օժանդակութեամբ կարողացայց, և Շնորհիւ անբծի և Ամենամաքուր կուսի Երանուհոյ Տեառն Աստուծոյ արդիւնաւորեցայց օր աւուր յառաջանալ. քանզի օրէնք իսկ է ստուգադոյն՝ զի ամենայն յոյժ դժուարագոյն արհեստ օր աւուր փորձիւ յառաջանայ, և յոյժ պերճացեալ ճոխանայ և գիւրանայ: Արդ՝ ընկուարուք սիրով, ով ըզձալի ազգդ Ասքանապեան՝ որք սիռեալ կայք ընդ համայն տիեզերս՝ զդուդն պտուղ երկանցս իմոց իբրև ի խակախօս մանկանէ. և տուք ինձ զօժիտ զաղօթս՝ ձեր՝ զի յայտմհետէ լաւադոյն ես քան զայս Աստուծով աշխատել կարացից վասն ձերոյ իսկ շահաւէտութեան: Եւ արդ՝ ուրեմն մի ոք եպերեացէ զիս սղարսաւելով, իբր անդէտ դստով ես՝ և յայսմիկ գործ բուռ արկանել կամեցայ. արդ՝ ասացի վաղ ուրեմն

զպատճառն: Ահաւասիկ ազաչեմ այժմիկ դձեղ՝ զի եթէ
տխմար որ իցէ իբրեւ զիս, ընթերցեալ ուսցի թարց իմիք
բամբասելոյ զհէք թշուառականս. իսկ եթէ՝ ամենակա-
տար և զգօնամիտ մակացու՝ մաղթեմ նմա յոյժ թա-
խանձանօք. զի զաւելորդն յապաւեսցէ. և զթերին լը-
ցուցէ և երկաքանչիւրոցն պատրաստ եմ սիրով ընդ
յառաջ եկանել: Յաւել յայսմանէ հղջ լերուք ի Տէր յա-
մայր կենօք:

Արդ՝ մնամ ապաւնորն ապիրասս Ազ-
նուութեան ձեռում յար պատրաստ արքանակե-
լոյ, որ եմ ծնեալ ի Նոր-Ջուղայ եւ սնեալ եւ
գարգացեալ ի Հրաւակեթս վանս լարոյ Փրկչի
ի սոյն Նորոյ-Ջուղայի:

Օգնեա Ամենագոր Սուրբ Հոգի Աստուած նամարիս.

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Պ Բ Ա Կ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՅԵՂԵՄ ԺԱՌԱԳՐՈՒԹԵԼՆ ՊԵՐՍԻՑ ԱՅԽԵՐՀԻՍ

սկ արդ՝ ծաներունք ու վսեմագոյն և անձ-
կալի անվթար վերծանողք: Քանզի թէ-
պէտ ի հերուն հետէ՝ և կանխաւ քան զայս, ածխոյժ
սիրով, և խանդաղակաթ ըզձիւ իսկ ցանկայի առ ի առ-
նել զճառագրութիւնս զայս: Սակայն նախ՝ զյոզնատա-
րազ կիրառութիւնս իմ, երկրորդ՝ զբիւրակերպ վշտա-
կրութիւնս՝ որք ի պարսից անօրինաց օրըստօրէ անընդ-
հատ՝ և յաջորդանողով աշխատանօք զօրհանապազ ի մեզ
ուղխանդոյն հեղեալ յորդապէս գային, երրորդ զտկա-
րութիւն անձինս, և զյիմարութիւն մտացս իմոց և զպա-
կասութիւն հարկաւորութեանս իմոյ ընկճեալ կասեցու-
ցանէին՝ և արդեւ և խափանիչք իսկ լինէին զառաջա-
դրեալ գործառնութեանս իմոյ:

Այլ յորժամ ստիպեցայ յոմանց պանծալեաց՝ գրեթէ զայսոսիկ զամենայն, որք որպէս զբաղեցն շեռասակար պարաւանդեալ էին զինն, ի բաց թօթափեացի յանձնէ իմմէ և Շնորհիւ Տեառն քաջալերեցայ, և յառաջ մատեայ առնել զայս ճառագրութիւն՝ իւր զբօսանս տալով Ազնուաբարոյ և չքնաղագեղ ազգիս Հայկական։ Որպէս զի այսու զբաղեալք՝ մոռացիք զվեասակար ըզբօսանս. զիտասջիք ստուգիւ՝ զի և ես այսու զիտաւորութեամբ յանձն առի գրել զայս մատեան, զի գոնեա զգատարկակեցութիւնն (որ է մայր ամենայն մեղաց, խորհրդանոց ամենից հարութեանց, խանդարիչ ժողովրդեան, և զայրացուցանող Տեառն Աստուծոյ Ամենակալին). բարեպէս անցուցանել, և պատշաճաբար կարգաւորել կարէի։ Քանզի ֆիլօնի փիլիսոփային մինչ հարցին թէ՛ զինչ գոյ յաշխարհի դժուարին. ասաց թէ՛ զգազտնի և զանխուլ խորհուրդս լուի, զգատարկաբանութիւն բարւոյք անցուցանել, և նախատանաց համբերել։

Իսկ որովհետեւ կամէ ինձ առնել և յօրինել զայս մատենագրութիւն, որոյ աղագաւ կամիմ բացայայտել նախասլէս՝ և ասել ձեզ բաղձալեացս իմոց զայս ինչ։ Արդ՝ մինչ կամք մեր է առնել ըստիս զվէպս Պարսից աշխարհիս, զոր ի թուոյն ՌՄԻԸ ի վայր անդր ձեգելով ներգործեցան, զորոց եղէ ևս ականատեսն՝ և ականջալուր. վասն որոյ արժան և ճաշ վարկայ՝ գիտել և իմանալ նախկնաբար թէ՛ ոյք յորոց նախասկիզբն գտան թագաւորելոյն ի վերայ պարսից, և անդուստ առեալ ապա ի վերուստ ի վայր իջանել մինչև ի ժամանակս մեր կարճաոստ քննութեամբ։ Այլ ոչ ապաքէն զգործս՝ և զարութիւնս նոցա ուրոյն վիպելով, զորոց որք նախ քան զմեզ էին՝ գեղեցիկ և սեթեւեթեալ ոճով գրեցին. այլ և եթ միայն զանուանս նոցա յիշատակելով և եթէ արդեօք մարթ ինչ իցէ՝ և զթիւս ամաց թագաւորելոյն

նոցա, այսինքն՝ եթէ յորում ամի, և քանի ամ թաղա-
ւորեցին: Բայց արդ՝ յայտնի իսկ է արդեօք ամենեկուն՝
որք բարեք ուշ եղեալ յառեցին, և ճոխաբար հետե-
ցին. զի ոչ գոյ միաբանութիւն ի մէջ թարգմանչաց և
պատմագրաց, զի տինա եթէ ուրեք ուրեք համաձայնին,
ի թիւս և ի յայլ բազում տեղիս տարաձայնին: Քանզի
բազումք ի յառաջնոց վարդապետաց՝ և ի սրբոց հարց
անտի գրեցին՝ ըստ իւրաքանչիւր դիտման քննութեամբ
ի կիր արկեալ՝ վասն ստուգելոյ ամաց անցելոց, սակայն
անմիաբան և տարաշաւիղ հանդիպեցան իսկ միմեանց:
Նա իսկ՝ Եսեբի վկայէ վասն ոչ գիտելոյ ճշգրտիւ զան-
ցեալ ժամանակն, զբան Տեառն վկայութիւն առնելով
որ ասաց առ աշակերտսն՝ եթէ ոչ է պարտ ձեզ գի-
տել զժամն՝ և զժամանակս, զոր Հայր եղ յիւրում իշ-
խանութեան¹⁾: Եւ զայս՝ ոչ միայն վասն հանգերձելոյն
ասէ, այլ և վասն անցելոցն ժամանակաց: Սորին աղա-
գաւ համայն պատմիչք՝ և ժամանակագիրք, ոչ կարա-
ցին զուգաձայն և համեմատ միմեանց հանդիպիլ. այլ
տարաշաւիղ և անմիաբան գտան ամենեքեան:

Քանզի ըստ Եսեբեայ ժամանակագրութեան՝ լինի
յԱդամայ մինչև ի ծնունդ Կենարարին, ԵՌԲԾՁԴ: Եւ
ըստ ասորոցն՝ ԵՌԻԶ: Եւ ըստ այլոց, ԵՌՂԱ: Եւ ըստ
Խոթանասնիցն՝ որով մեծն և սքանչելին Նալիփան վարի,
որում և մեր հետեիլ առաւել կամիմք՝ քան թէ յայլոց
ոմանց:— ԵՌԴԾՂԹ: Իսկ այլք ոմանք թիւ Խոթանաս-
նիցն այսպէս կարծեն, այսինքն ԵՌԾՂԸ, որոց հրաշա-
լին Նալիփան ոչ ընդունի, այլ սկսեալ Ադամայ՝ մինչև
ի Քրիստոս. ԲՆՂԹ ամ դնէ²⁾:

1) Պատմագր. Վ. Գ. 7: Եւ միոյցով արդ՝ մեծ Կենարար
յԱդամայ: 2) Իսկ Եսեբի Պատմիչեայ Կենարացւոյ ժամանակա-
գրութեան մէջ (Վ. Կենտիկ 1813 Թ.) գտանք այսպէս՝

Եւ ըստ այլոց, ԵՌՂԱ: Եւ ըստ Խոթանասնիցն՝ որով մեծն և սքանչելին Նալիփան վարի, որում և մեր հետեիլ առաւել կամիմք՝ քան թէ յայլոց ոմանց:— ԵՌԴԾՂԹ: Իսկ այլք ոմանք թիւ Խոթանասնիցն այսպէս կարծեն, այսինքն ԵՌԾՂԸ, որոց հրաշալին Նալիփան ոչ ընդունի, այլ սկսեալ Ադամայ՝ մինչև ի Քրիստոս. ԲՆՂԹ ամ դնէ:

եւ վերջապէս՝ զայս ինչ և զառ ի յինէն ծանիցէ
զձեզ խոհեմութիւն:

Զի համայն պատմիչք՝ ոչ միայն Ասիականացն
կողմանց, այլև՝ Եւրոպեականացն յարեմտից, և Լիբիական-
նացն Հարաւայնոց. ըստ բանի Աստուածաշունչ սուրբ
գրոյն՝ սկիզբն պետութեան ի Ներքովթայ առեալ գրեն:

Արդ՝ այս Ներքովթ՝ որ ասի Բէլ, սկիզբն թագա-
ւորութեան ևդ ի Բարիլօն քաղղէացւոց. և ի ժամանակս
սորա ևզեւ ամբարիշտ խորհուրդ ամբարտակին չինու-
թեան, յերկրին Սենայար, և ի Քաղանէ դաշտին 1) այ-
սինքն Հիլէ քաղաքի և ի թուօջն Աղամայ վեցհարիւ-
րորդի և վաթսուներորդի՝ եւ յաւուրս սորա տարա-
տրոհեալ բաժանեցան լեզուք՝ ի բարբառս Հի: Եւ ապա
սպանաւ սա ի ձեռս քաջահօր և բարեբաղդ խոհեմա-
դոյն հսկային Հադկայ նախնւոյն Հայոց, որպէս և աւանիկ
զլիապոյն պատմութիւնս սոցա՝ գրեալ է մեծն և երջա-

«Աղամայ մինչեւ ցերկորդ ամն Գարեհէ ամբ ՏՈԶ=4680 թ., էջ 189, երեսուներորդ տող ապա՝

«Եւ յերկրորդ ամէն Գարեհէ մինչեւ ցԱնտիօքոս ամբ 311=347 տարի» 192 երես 19-երորդ տող.

Եւ «Յեպիփանէս Անտիօքայ մինչեւ ի Հնդեստասներորդ ամն Տիբերեայ ամբ ՄԱ տարի=201» 195 եր. 8 տող.

Իսկ Տիբերիոսի թագաւորութեան յի տարում ծնուեց փրկիչը, ուրեմն Աղամից մինչեւ փրկչի ծնունդը կը լինի 4680+347+201=5228 տարի:

1) Այս կտորները քաղել է նա Խննդոց գրքից. որովհետեւ Քաղան դաշտ Խորենացու պատմութեան մէջ չէ յիշուած, այլ յիշուած է Խննդոց գրքի մէջ՝ որտեղ ասուած է. «Իբրեւ զՆերքով սկայ առաջի Աստուծոյ որ եւ ևզեւ սկիզբն թագաւորութեան նորա Բարեյովն. եւ Որեդ, եւ Ահադ, եւ Քաղանէ յերկրին Սենայար յերկրէն յաշմանէ եւ Ասուր եւ շինաց զՆինուէ» Խննդոց Գլ. Ժ. 9—12:

393

նիկ Մոխէս Խորենացին ի ճառագրութեան իւրում.
տեսցես անդ¹⁾։ Զորմէ՛ և ես սակաւ ինչ հանեալ ի պատմութեանց
անտի՛ և գրեցի ի գիրս նախկին, որ վաղն ազգիս հա-
յոց, ի յերկրորդ պրակն, և յերկրորդ հատումն։ Եւ
զինի մահուանն Բէլայ՝ յետ քառասուն ամի, ասէ Մի-
խայէլ պատմիչն ասորւոց՝ չինեցաւ Ասողահան քաղաք
ի Կամբիւրոս թագաւորէ քաղդէացւոց²⁾։ Իսկ հոգևից
վարդապետն մեր Վարդան՝ զրէ՛ ի վիպագրութեան իւ-
րում թէ՛ ի Բէլայ չինեցաւ զԱսողահան քաղաք։ Իսկ
յետոյ ի զաւակաց Բէլայ փոխեալ զարքունիս իւրեանց
ի Նինուէ՛ քաղաք Ասորեստանեաց, այսինքն է՝ Մուսուշ։
Եւ մինչև ՅՍարգանապալաս թագաւորեցին, որ յե-
րեաներորդ՝ և իններորդ ի Քամայ, որպէս և ստուգիւ-
յայտ իսկ է ի գիրս արեաղան Քերթողաճօրն Մովսիսի
յառաջին հատորն³⁾։ Եւ յաւուրս Սարգանապալայ դնաց
մարդարէն յօնան քարոզել ի Նինուէ⁴⁾։ սա զզջացաւ և
դարձաւ առ Տէր աղախարութեամբ։ Բայց յետոյ Վար-
բակէս⁵⁾՝ զօրավարն մեղացւոց, այսինքն քրդաց՝ սղան
զՍարգանապալ արքայն ասորեստանեաց, օգնականու-
թեամբն Պարսրայ Հայոց արքային։ Այլ Միխայէլ ասո-
րին ասէ թէ՛ և տեսեալ Սարգանապալայ թէ՛ յաղթի
ի Մարաց, այրեաց զանձն՝ զի մի անկցի ի ձեռս նո-

1) Մով. Խոր. Գլ. ԺԱ.

2) Սա (Կամբիւրոս թագ.) չինեաց զՇօ2 քաղաք, որ
ասին զԱսողահան, յամանակագրութիւն Միխայէլ Ասորւոյ,
էջ 18. յերուսաղէմ 1871.

3) Խոր. Գլ. 19.

4) Մարգար. Յով. Գ. 3.

5) Վարբակէսը թագաւորեց 28 տարի, և Եւս. Ժամ.
էջ 101.

րա 4), եւ արդ՝ զինչեիցէ՝ երարձ վարրակէս Մար՝ զթա-
գաւորութիւն որդւոցն Ներրովթայ, և թողեալ վերա-
կացու և ոստիկան ի Նինուէ, այս է Մուսուլ. փոխեաց
զթագաւորութիւնն ի Մարս, այսինքն՝ ի քուրդս:

Եւ այս վարրակէս՝ թագաւորեցոյ ի Բարեւոն
ի վերայ քաղդէացւոց զԲէլասիս ընկերակից իւր 2), և
ի վերայ հայոց՝ զՊարոյր զօրավիգ իւր յորդւոց և ի տոհմէ
Հայկայ: Արդ՝ և յետ սակաւուց թագաւորէ ի Նինուէ
ի վերայ Ասորեստանեայց փուայ՝ յորմէ սերեցան թակ-
ղաթփաղասար 3), Սաղմանասար, Աննքարիմ 4) և Ասոր-
դան, զորոց անուանքն յիշին իսկ ի սուրբ գիրս: Յետ
որոց՝ յաւուրս Եզեկիայ Արքայի Հրէաստանի, Մարով-
դակ-բաղադան արքայն Բաբելոնի 5) (որոյ անունն յիշի
ի յԱստուածաշունչ գիրս՝ Դ. Թագ. Ի. գլուխն), սպան
զԱսորդան, և իսպառ երարձ զթագաւորութիւն Աս-
րեստանեայ ի Նինուէ: Եւ ինքն Մարովդակ-բաղադան
միայն իշխեաց քաղդէացւոց և Ասորեստանեայց, և յորմէ
իսկ սերեցան Ասուերոս, Նաբուքոդասար 6), Նաբուքո-
դոնոսոր և Բազդասար, զսա սպան Դարեհ արշօրեան 7)
ի զաւակէ մարաց՝ և ինքն թագաւորեաց:

1) Ինչպէս երեւում է Միխայէլ Ասորին էլ առել է այդ
տեղեկութիւնները Եւսեբէոս Կեսարացու հետեւեալ կտորից.
«Թոննոս Կոնկոդերոսն, որ յունարէն կոչի Սարդանապաղդոս,
մատնեալ ի պարտութիւն ի վարձակայ եւ ի բեղետութ՝ ինք-
նին զանձն ի հոնր մատնեաց: Եւսեբ. Ժամանակ. էջ 100:

2) Իսկ Եւսեբ. Կեսարացին գրում է. «Եւ զԱսորեստա-
նեայց իշխանութիւնն վարձակայ քարձեալ՝ զԲեղեսիս կացոյց
արքայ Բաբէղացւոց, եւ ինքն ի Մարս փոխեաց զԱսորեստա-
նեայց իշխանութիւնն. էջ 100:

3) Թագավթփաղսար, Դ. Թագ. Ի.—29:

4) Սենեքերիմ, Դ. Թագ. ԺԷ—13:

5) Մարովդաք Բաղդան, Դ. Թագ. Ի.—12:

6) Ըստ Միխայէլ Ասորու՝ Նաբուչադնասար, էջ 49:

7) Դարեհի որդւոյ Արշաւարայ, Մարգ. Դան. գլ. Թ.—1:

Եւ Դարեհ արչօրեան իբրեւ ամս երիւ թագաւորեաց, հասեալ նմա զվաղման մահու մեռանիւ Եւ ապա Կիւրոս արքայ պարսից՝ յինքն զբաւեաց զգլաւութիւն Բաբելոնացոյ, եւ Ասորեստանեաց, եւ թագաւորեաց ի վերայ նոցա։ Իսկ ապա ի ձեռն Տիգրանայ արքայի հայոց սպանանէ զԱթգահայ թագաւորն մարաց։ այսինքն՝ որ ի մեր բարբառ վիշապ թարգմանի, յորմէ եւ յոյժ ճոխաբար վիտէ ցանկալի Խորենացին։ Եւ էսու Կիւրոս Պարսիկ զթագաւորութիւն նորա, եւ այսովէս միահեծան իշխանութեամբ միապետեաց Կիւրոս ի վերայ չորից թագաւորութեանց. այսինքն՝ Պարսից, Մարաց, Ասորեստանեայ, եւ Քարդէացոյ ¹⁾։

Արք՝ սա նախ լեալ ասեն համակ պատմիչք, եւ ժամանակագիրք՝ նախասկիզբն պարսից թագաւորաց, որ հաստատեաց զգահ թագաւորութեան ի Պարս եւ հրամանն ետ հրէից ելանել ի գերութենէ՝ եւ չինել զՏաճարն Տեառն յերուսաղէմ։ Զորմէ պրէ մարգարէն եւսայի ի 45, 1. Այսպէս ասէ Տէր ցօժեալն իւր ցԿիւրոս, զորոյ կալայ զաջոյ ձեռանէ նորա՝ հնազանդեցուցանել առաջի նորա զազգս, եւ զզօրութիւն թագաւորաց խորտակելոյ. բացից առաջի նորա զգրունս, եւ քաղաքք մի փակեցին, եւ այլն։ Եւ դարձեալ ասէ Տէր Աստուած սոյն մարգարէին ի 47, 6. Ես բարկացեալ էի նոցա, եւ մատնելի զնոսա ի ձեռս քո. եւ զու ոչ արարեր ի վերայ նոցա ողորմութիւն։ Զայս ասէ առ Բաբելացիս՝ որք գերելոցն ոչ ողորմէին։ Ուստի եւ ի նոյն պիտջն՝ ես, ասէ՝ մատնելոյ զձեզ Պարսից, որք ոչ խնայիցեն ձերոց, մանկանց, կուսանաց եւ ամենայն չափու եւ ցեղի։

1) Մերոովք սարկաւագ թաղիղեանցի պատմութեան մէջ (Նալկաթա—1846 էջ 3) Կիւրոսը կոչուում է նաեւ Քելու-մարս. որն էր Փիշդարեան Հարստութեան սկզբնահայր. Կիւրոսով էլ սկսուեց Աքեմենիան տէրութիւնը (Պատմ. Մաս. էջ 4)։

Արդ՝ Ադամայ մինչև ի ջրհեղեղն եղեն ամբ ՍՄԽԲ: Եւ ի ջրհեղեղէն մինչև ցնեբրովթ և մինչև ցրածանիլն լեզուաց առ աշտարակայինութեամբն եղեն ամբ ՈԿԹ: Իսկ ի նեբրովթայ մինչև ի մահն Բաղդասարայ արքայի որդւոյ Նաբուգոդոնոսորայ, որ սպան զսա Դարեն արշաւրեան ի զաւակէ մարաց և իսպառ երարծ զթագաւորութիւն քաղղէացւոց, գտանին ամբ ՍԼԵ: Եւ ի Դարենէ արշօրեան մինչև ի թագաւորիլն Կիւրոսի լինեն ամբ Գ: Արդ՝ աւանիկ ամենեցունց սոցա թուական ժամանակաց ի յԱդամայ՝ մինչև ցթագաւորիլն Կիւրոսի քաղձածնալ ժողովին ի մի գումարս՝ ՏՁԽԾ ամա: ¹⁾ Յորմէ և մեք սկսեալ հուս զնկով առնթեր, և զթուականս ժամանակաց, բերելով ի վայր անդր հասցուք՝ մինչև ցթամանակս մեր: Արդ՝ թէպէտ զբաղմունք, յոգն խուժանաց, որ զմեզէ յար սլարուրեալ, ոչ տան ինձ թոյլ փութ ընդ փոյթ և զերել զառաջադրեալ կիրառնութիւնս իմ, իսկ սակայն և թէ Տէր կամեսցի՝ շնորհիւ որոյ խորատակեցից զչլթայս հեղգութեան, և արտալուծեալ արձակեցից զտոռունս բիւրակերպ խուժանացս, և ընդ մէջ անցեալ՝ կատարեցից զգործս իմ, զի անամօթ զբտայց առաջի Տեառն Աստուծոյ, և ձեր իսկ գլխովին, և այլն:

1) ՏՁԽԾ=4940.

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

Յաղագս քե՛ քանի՞ արդեօք որոշեալ ցեղք քաղաւորք քաղաւորեցին ի վերայ Պարսից. մինչեւ ի չար բռնակալութիւնն Իսմայէլականաց եւ քե՛ յորմէ ցեղէ ծագեցան, եւ սերեալ բազմացան ազգք Պարսից:

Համառօտ տեսութեամբ յոյժ ճահէ մեզ եւ վայելուչ՝ նախապէս գիտել եւ ծանօթ թէ՛ արդեօք որքան բաժանեալ եւ տրոհեալ աղգք թագաւորք՝ միապետեալք սեպականեցին զկալուածս պարսից, մինչեւ ցժամանակս բռնակալութեան Իսմայէլեան Տոհմին եւ յայլոցն:

Եւ թէպէտ յոյժ համարձակապէս յայտնի իսկ է արդեօք ի ճառագրութեանց սրբոց հարցն մերոց յառաջնոց, եւ ի հնագոյն ժամանակագրաց, որովք արդարապէս՝ եւ թարց իրիք ինչ երկրայութեան, կարեմք դտանել զո՞ճ ճշմարտութեանն ուղղաբար: Սակայն կամեղով եւ ըզձակերտ տենչանք գիտել եւ հմտանալ նա իսկ ի գրոց եւ ի մատենից պարսից զորոշեալ ցեղս թագաւորաց նոցա: Ուստի չոգայ առ գիտունս պարսից՝ առ ի որովք լրումն հանել զըզձաձկտութեան տենչանա իմ. եւ ստէպ հառաչանք խնդրեցի յորոց ցուցանել ինձ զբաղձալին մտացս իմոց: Եւ ըստ այնմ զոր խնդրէի՝ բերին առաջի իմ զմեծ մատեան մի կարի թաւարձի, որ իբր

ըստ գիտման և ըստ կարծեաց մտաց նոցա՝ էր Սովեր-
ճշմարտածառ վիպագրութեան որոց նախնեաց, և
ստոյգ զրուցատրութիւն յառաջնոց: Արդ՝ զի արդեօք
երկարագոյնս ասացից, յորժամ առ ընթեր իմ ընթեր-
ցան ըստ մեծագոյն մասին՝ զայն մատենան, գրեթէ՝ սքան-
չացեալ զարմացայ վասն կուրութեան ազգին պարսից,
թէ հիմ արդեօք այսպիսի ազգը խորամանկը, (որոց հան-
գէտ՝ թուի թէ ոչ գտանիցի խորամանկը ընդ ամենայն
տիեզերս), հաւատան այսպիսի շաղկապի և շամբուշ
պատասկական զրուցից:

Այլ գիտելի է՝ զի յաւէտ խորամանկութիւնն՝ ստո-
րածածկեալ ազօտացոյց զոյս խոհմութեան նոցա, որ-
պէս երբեմն առ Աստուածատեաց Իսրայելացիս բնաւո-
րեցաւ. որպէս զի ոչ կարացին տեսանել և հաւատալ
զճշմարտութիւնն, որպէս և սքառ Որով և հաւաստեալ
ծանեաց զստապաճոյճ առասպելաբանութիւնս պարսից,
քանզի զբովանդակ զրեալքն ի յայն մատենան՝ էին շա-
ղակրատ առասպելք, ստացօք և ցոփաբան բաժաղանք:

Եւ թէպէտ ուր ուրեմն երեւի մասամբ ինչ բան
ճշմարտութեան, այլ վարկեցարուք թէ՝ առաւելութիւն
ստութեանն՝ սուղեալ կործանէր, և իբր նսեմացուցեալ
անհետ կործանէր զնշմարանք դոյզն ինչ ստուգութեան
բանիցն:

Եւ վերջապէս՝ թողլով ի բաց զյաճախութիւն բա-
նիցն, թարց իմիք երկարութեան ասացեալ. զչորս ցեղ
թագաւորութիւնս և զմիապետութիւնս որոյէին, մինչև
ցիսմայէլեան Տոհմն: Յորոց առաջինն՝ Դադիւունեանց
ազգ կոչէին, երկրորդն՝ Բիհունեանց, երրորդն՝
Աշքանեան. իսկ չորրորդին՝ Սասանեանց ազգ ասէին:
Ա. Եւ իբրև մետասան անձինք և թագաւորք բաժա-
նէին զցեղս Դադիւունեանց. և ասէին թէ՝ այսոքիկ ան-
ձինք՝ ՍՆԾԴ ամ տիրեցին ի վերայ պարսից, մինչև ի

ժամանակն Քէհունեանց։ Եւ ի միջի յորոյ՝ թաղաւոր
ունն կոչէին՝ Զօակթաղի, որոյ մականունն տային Ափ-
դահակ. աւելին թէ՛ սա միայն թ. ամ թաղաւորեաց։
Ո՛վ մեծի և անըմբերելի յիմարութեանս. Ադամ նա-
խատեղծն՝ ոչ եկաց մնաց կենդանի անդր քան զհաղար
ամն. որոյ վասն ասէն թէ՛ հաղար ամ թաղաւորեաց։

Արդ՝ ոչ ապաքէն՝ դարմանալ և հիանալ արժան է
ի վերայ աղղին պարսից. քանզի եթէ ասեմք՝ քանն
Աստուած ի յերկնից ի Հօրէ եկեալ մարմին զգեցաւ
ի սուրբ և անարատ կուսէն Մարիամայ, և վասն վեր-
կութեան աղղի մարդկան՝ կատարեաց զամենայն մարմ-
նառիկ տնօրէնութիւնս իւր, ոչ հաւատան, այլ և ծաղր
առնեն զմեօք՝ ասինս յորժամ լսեն թէ Աստուած մարմ-
նով իսաչեցաւ. և մեռաւ վասն մեր։ Բայց փութով և
յոյժ ըշտապ հաւատան՝ այսպիսի աղճատարան տռա-
պել իրողութեանց. ոչ ապաքէն լալ արժան է ի վերայ
սոցա, ըստ այնմ լալով ասեմ՝ վասն թշնամեաց իսաչին
Քրիստոսի. որոց կատարածն կրբուստ է. և այլն։ Եւ ա-
ռաւել քան զայս՝ զոյր ստարանութիւն գրեալ ի դիրս
յայն, զորոց ոչ կամիմ երկրորդել աստանօր. զի մի
տաղակացուցից ի լսելիս ձեր սրբութեանս Բայց եթէ
Տէր տացէ զաջողութիւն. ի կատարած կիրառութեանս
իմոյ, զոր ինչ հանի անուանք ի մատենէ պարսից՝ զստ
և որիչ գնելոց եմ անդէն ի դաշտի Բարսեմի. զի թերեւ
որով լիագոյնս և դուք ակահ լիցիք զառասպելաբա-
նութեանց նոցա։ Նա զայս եւ գիտացիր իսկ ով խո-
հական դու, զի ի մէջ պարսից (որպէս քաջայայտ իսկ
է ամենեցուն), ոչ գտանին գոնեա երկու պատմիչք և
ժամանակագիրք զօրծոց իրաց, սբք համաքատակ մի-
մեանց գրեացեն՝ և պատմեացեն, և համաձայն միմեանց
գտանիցեն։ Քանզի եւս առուգապէս փորձ առի յորմէ՝
շրջելով և գնալով ի դրունս յոգանց գիտնոց պարսից,

և որոնեալ զնոնցի զճառագրութիւնս որոց, և գրեթէ՝ յոյժ ստիաւ, և կամ թէ բնաւ իսպառ ոչ կարացի նոյնանման և համեմատ միմեանց գտանել:

Բ. Եւ զինի Դադիունեանց՝ ասեն թէ՝ սեպակաւնեցին զկայուածս պարսից աշխարհի, Բէհունեանք, որք էին անձինք ինն՝ և տեւաց զտէրութիւնս նոցա ՉկԴ ամս:

Իսկ իններորդ թագաւորն Դարաբ, այսինքն է՝ Դարեն՝ Կողմոս ¹⁾, զրեալ էր թէ՝ առ որով եկն Աքանդար էրն Ֆիլղուս ²⁾ ի Ռումայ ³⁾ և սպան զԴարաբ, և ինքն միապետեաց զմերազնեայս: Աստէն երեի նշմարանք իմն ստուգութեան՝ բայց առաւելութիւն ստուգեան՝ որպէս կանխադրն իսկ ասացաք, ծածկէ զճշմարտութիւնն: Գ. Ապա յետ Բէհունեանց՝ ասեն տիրել Աշքանիանք (Արշակունիք), յորոց քսան և մի անձինք զրեալ էին, և զժամանակ թագաւորութեանս որոց՝ ՆԻԼ ամս: Դ. Իսկ զինի ասեն թէ՝ տիրեցին Սասանեանք, որոց երեսուն և մի անձինք զրէին, և զժամանակս միապետութեան նոցա՝ ՇԻ ամս ⁴⁾:

1) Այսինքն Դարեհ Կողմոմոսս. կամ Դարեհ երկրորդ. իսկ Դարաբ կոչուում է Դարեհ երկրորդը (տես. պատմ. Թագիդեանցի երես 34):

2) Աղէքսանդր Մակեդոնացի, իսկ էրն Ֆիլղուս նշանուկում է Փիլիպպոսի որդի. էրն որդի:

3) Փոքր Ասիա:

4) Իսկ ըստ Նէօլդէքէի (պատմ. Սաս. տէրութեան, վաղարշ. 96) Սասանեան տէրութիւնը սկսում է Արտաշէսով (226 թ.) եւ վերջանում է Յաղկերտ Գ.ով (652 թ.), ուրեմն Սաս. տէրութիւնը տեւում է 426 տարի եւ էին 29 թագաւորներ եւ ոչ 31. բայց. ինչպէս պատմում է Նէօլդէքէ (երես 92). «Սասանեան տէրութեան մի փոքրիկ հատուած երկար ժամանակ մնաց, Սրանց սպարապետները քաշուեցին Մաղանդարանի լեռները եւ իշխեցին այնտեղ դեռ 100 տարեա. ուրեմն եթէ որ 100 տարին էլ աւելացնենք 426 տարեալ վրայ՝ դուրս կը գայ մատաւորապէս հեղինակի յիշած ՇԻ=520 տարեթիւը:

Արդ՝ աստանօր ժամ է մեզ գրել զստոյգն, որ ինչ
ի սրբազանից հարցն մերոց նախնեաց, և ի յԱստուածա-
ծաշունչ սուրբ գրոց հաստատեալք իցեն վկայութեամբ,
Թողով ի բաց զստապաճոյճ բարբառնջմունս պարսից:
Քանզի ըստ բանի Աստուածաշունչ սուրբ գրոյն նախ
Ներբովթեանք տիրեցին կողմանցս Ասիացւոց, միանգա-
մայն և սահմանացս պարսից, որպէս և ի նախկին պը-
րակոջն լիապէս ծանուցաք, և հաւանականագոյն կար-
ծեօք հաւաստեալ բացատրեցաք:

Ա. Արդ՝ եթէ Ներբովթեանք, և եթէ ընդ որոց
և այլք, տիրեցին մինչև ցլիւրոս՝ իբր ամս Սի: Բ. Յետ
որոց գրաւեցին զերկիրս պարսից, և զկողմանս Ասիա-
ցւոց Կլւրոսեանք, որք ըստ պարսից Քիհունեանք 1):
առքա են անձինք, ըստ հաւանական կարծեաց, երկոտա-
սան, և տեւաց զժամանակս տէրութեան որոց՝ իբր Մլ.Ա.
ամս և չորս ամիս: Եւ ապա երկոտասաներորդ թագա-
ւորն Դարեհ՝ Կողմոս՝ սպանաւ ի ձեռն մեծին Աղէք-
սանգրի Մակեդոնացւոյ՝ որդւոյ Փիլիպպոսի:

Գ. Զկնի որոց սեպհականեցին զՊարսս և զԱսիա
Արշակունիք, որք ըստ պարսից բարբառոյն կոչեցան
Աշքանեանք, որք զկնի միմեանց չորեքտասան անձինք
Թագաւորեցին, և լինի ամենեցունց սոցա թուական
ժամանակաց ՆՂ.Ա. ամս 2):

Եւ չորեքտասաներորդ արքայն Արտաւան՝ սպա-
նեալ եղև ի յԱրտաշիլիէ որդւոյ Սասանայ: Դ. Եւ ապա
Սասանեանք տիրեցին զյետ միմեանց քսան ինն ան-
ձինք, որ և քսան իններորդ արքայն Յազկերտ՝ 5) սա-

1) Քիհունեանք—Արեմինեանք:

2) Իսկ ըստ Սեբէոսի (Կ. Պօլեոս—1851 երես 28) 14
Թագաւորների թագաւորութեանց տարին լինում է 487:

3) Յազկերտ Գ. կամ Խարով Կազդեզերտի մահը 651
կամ 652 թ. Պատմ. Սաս. երես 96:

և զլիաւոր քաղաքն⁴⁾, որ ի հնումն էր արքայա-
նիստ, զոր կամէր աւար առնուլ արքայն Անաիւքոս,
ըստ այնմ, որ ի 1. Մակ. 6. 1: Որոյ ընակիչք կոչին
Ելիմացիք: Էր սա առ դատոյն Հոռոմանայ, և զկնի ան-
ցելոց ժամանակաց աւերեցաւ. այլ հուպ ի նոյն տեղին
շինեցաւ փոխանակ նորա այլ քաղաք, որ այժմ ի նար-
դեանս Շիրազ²⁾ առ ձայնի:

Արդ՝ զայս քաղաքս, յորմէ ի վեր անդր բացա-
տրեցաք, որում ազգ Յունաց Պերսեպօլիս կոչէին. այ-
րեցաւ ի մեծէն Աղէքսանդրէ Մակեդոնացոյ, վասն միոյ
կնոջ պոռնկի անդ փախուցելոյ, բայց յետոյ առ ամո-
թոյ չփեղապէս վերանորոգեաց:

1) Որ է Ե. իմ կամ Պերսեպօլիս. սոյն անունով կոչ-
ւում էր նաեւ Ստահր գաւառն. ուր Սասանեան տէրու-
թիւնը սկիզբն էր առել եւ ուր կենտրոնն էր նորա կրօնի
(տես պատմ. Սասանեան էջ 90) գտնւում էր Մերդուշտ դաշ-
տում, կոչւում է նաեւ Թախտը Զմշիդ (պատմ. Թաղիդեան-
ցի, էջ 15):

2) Շիրազը 35 միլիոն չեռու է Պերսեպօլիսից ըստ Մ.
Թաղիդեանցի էջ 15:

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

Սկսեալ ի Կիւրոսէ մինչեւ ցԴարեն Կողմոս, որ սպանաւ ի յԱդեմազնորէ Մեծէ, դնելով ընդ հուպ եւ զքուականս ժամանակաց ըստ խոսման մերում:

Ա. Եւ ապա թագաւորեաց Կիւրոս՝ զինի Դարենի Արշօրեան արքայի Մեղացւոց, որպէս ասացաք յառաջագոյն. ի թուոջն Ադամայ՝ ըստ ստուգելոյ քաջանանձարից նախնեաց, այն իսկ է՝ ըստ որում՝ զոր ի վերանդր եղաք: Սա այս Կիւրոս՝ էր որդի Կամպիւսեաց պարսիկ ազնուականի, ընդ որում, ըստ ասելոյ ոմանց՝ Աթաշակ արքայ մարաց եւ պարսից ամուսնացոյց ըզգուստր իւր մանդանէ, յորմէ ծնանի Կիւրոս, որ յառուն հօրն կոչի Կամբիւսեան: Նարկ. Դ.Զ: Սա թագաւորեաց ի վերայ պարսից եւ ի կողմանց ասիացւոց ընդ ամենայն ամս՝ երեսուն 1):

Բ. Յետ որոյ թագաւորեաց Արսաս որդի նորա, որ կոչեցաւ Կամպիւսէս Նարուդոդոնստոր. 2) սա արգել զչինումն Տաճարին Տեառն յերուսաղէմ: Զորմէ ստու-

1) Կիւրոսն (558—529) էր Աքեմենիան ցեղից եւ եղաւ պարսից միապետութեան հիմնադիրը:

2) 529—522:

զեն ոմանք՝ թէպէտ և ոմանք ոչ ընդունին, թէ յորոշ
յաւուրս՝ յետ մահուան հօր իւրոյ կիւրսի. զօրավարն
Մարաց Արփաքսատը՝ վտարանջեալ ի նմանէ թագաւորէ
ի Մարս, և չինէ դքադաքն Եկրատան, այս է Ահմատան
ի տեղի ամուր ասպատանի, որպէս պատմի ի զիրս
Յուդիթայ 1): Եւ սոյն արքայս՝ ամս վեց պատերազմեալ
ընդ նմա, պարտեաց զնա, և խաղառ երարձ զպետու-
թիւն ի Մարաց, և առաքեաց զՀողովեանէս ի վերայ
ամենայն ազգաց՝ որք ասպիստ արարին զբանս նորա,
քակել՝ և կործանել զգորութիւնս նոցա 2): Իսկ ոմանք
հակառակ այսմ կարծեն՝ Նարուգողոնոսոր լինիլ այն,
որ ի վերջ Տուրիթայ պատմութեանն գրի. և ասնն գալ
Հողովեանէս ի վերայ Հրէաստանի ի ժամանակս Մա-
նասէի արքայի Յուդայ: Բայց սուտ է կարծիքս այս՝
քանզի ի չորրորդ գլուխն Յուդիթայ ասի, ընդ այն ժա-
մանակս էին դարձեալ ի գերութենէ անտի (իւրեանց),
և իբրև (նորք էին) ժողովեալք [էին արք] ի հրէաստան
[եայք], և (զ)սեղանն Տեառն Աստուծոյ (իւրեանց), և
(զ)սպաս(ս)[ք]ն և (զ)տունն ի պղծութենէ անտի դեռ ևս
էր սրբեալ 3):

Արդ՝ և զայս ի նարդեանս գիտել մեզ ճան է՝ և
յոյժ վայելուչ եթէ քանի Նարուգողոնոսորք յիշին ի
սուրբ գիրս. քանզի զորմէ բազումք և զանազանն կար-
ծիք, ուստի յայսմ տեղւոջս հարկ է մեզ զստոյգն հե-
տադոտել: Եւ թէպէտ ոմանք երեք ասնն գոլ Նարու-
գողոնոսոր, սակայն այլատարազ կերպիւ: Վասն զի ասնն
թէ՝ առաջին Նարուգողոնոսորն է որդի Ասորդանայ՝ որ-
դոյ Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանեայց. և զորմէ

1) Յուդիթ, Գլ. Ա, 6: Եւստոր 2-ին հոսք զլուսի (2)

2) Յուդիթ, Գլ. Ա-5: 102-4 1346

3) Յուդիթ, Գլ. Դ-2: 102-102 49 134649 (7)

հաստատուն թէ՛ ևս մարտ ընդ Արիւնքստեայ արքայի Մարաց և յաղթեաց նմա և թագաւորեաց ի նինուէի մեծի քաղաքիւ։ Երկրորդ՝ Նաբուգոդոնոսոր զոլ ասեն հայր մեծին՝ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի Բաբելացւոց, որ այլով անուամբ՝ կոչի Նաբուպոլսսար, և ասեն թէ՛ սա միաբանեալ ընդ Ասուերոսի¹⁾ արքայի Մարաց՝ կործանեաց զնինուէ։ Իսկ երրորդ՝ Նաբուգոդոնոսոր ասեն լեալ որդի Նաբուպոլսսարայ, որ մարտեաւ ընդ Նեքաուլայ արքայի Եգիպտացւոց, և յաղթեաց նմա և յետոյ գերեաց զՀրէաստան ի Բաբելոն, և այլեաց զգեղեցկաչէն Տաճարն Տեառն զչինեալն և զկերտեալն ի Սոդոմոնէ։ Որ և մականուամբ սպ կոչեցաւ մեծ և վասն հպարտութեանն պատուհասեցաւ յԱստուծոյ, և փոխեցաւ ի կերպ գազանի ամս եօթն կամ՝ ըստ ոմանց ամիսս եօթն²⁾, և ապա դարձաւ յառաջին կերպարանս իւր ի ձեռն ողորմութեան՝ ըստ խրատու Դանիէլի մարգարէի³⁾։ Բայց զբեթէ՛ չէ ընդունելի մեզ զայս, այլոց որպէս հաճոյ թուիցի կամաց իւրեանց. քանզի մեր դոշ որ բռնադատեմք առ ի հետեւ ստուգագոյն գիտման մերում։ Եւ արդ՝ թէպէտ ըստ ճշգրիտ կարծեաց, և ըստ ճշմարիտ գիտման և այլ երեք տեսանին ի սուրբ գիրս Նաբուգոդոնոսորը, այլ ոչ համաձայն և զուգակցորդ նախկին կարծեացն, այլ այլիմն կերպիւ՝ որպէս կամէ մեզ ի յառաջիկայս ուսանիլ։ Քանզի նախկին Նաբուգոդոնոսոր է մարտիգակ բաղադան հայր Ասուերոսի, որ սպան զԱսորդան որդի Սենեքարիմայ, և իսպառ երարձ

1) Տօլբեթի գրքի մէջ (ԺԴ—17) Ասուերոս գրուած է Նուբուքոդոնոսորից անմիջապէս յետոյ եւ միասին մի անուն են կազմում։

2) Սուրբ գրքի մէջ գրուած է եօթն մասնակի (Դա-նիէլ Դ—29)։

3) Դանիէլ Դ. 29—34։

զտերութիւն Ասորեստանեայց ի Նինուէ քաղաքէ. ըստ որում և զորոյ կանխաւ իսկ գրեցաք ի յառաջին պրակն: Եւ յետ որոյ ոչ զոր գտանեմք թագաւորեալ ի վերայ Ասորեստանեայց ի Նինուէ. զորմէ և ի վերջն Տուքիթայ զրի: Երկրորդ՝ մեծն Նաբուգոդոնոսոր՝ որդին Նաբուպօլսարայ, որդւոյ Ասուերոսի, և որդւոյ մարովդակ քալադայ, սա գերեաց զերուսաղէմ, և զայն որպէս ի վեր անդր համառօտ ճառեցաք: Եւ երրորդ՝ Նաբուգոդոնոսոր՝ է Արսէան Կամբիւսէս՝ որդին Կիւրոսի արքայի պարսից. սա պատերազմեցաւ ընդ Արիաքսադայ, և յաղթեաց նմա. և սա առաքեաց Հոգոփեռնէս զօրավարն ի վերայ ամենայն ազգաց, որ և դնաց ի վերայ Հրէաստանի ի ժամանակս որոյ. առ որով էր Յուդիթ դուստր մերարեայ, որ յետ մահուան Մանասէի առն իւրոյ մնաց այրի, և ապա զօրութեամբ Տեառն Աստուծոյ էհառ զգլուխն Հոգեփեռնեայ ¹⁾ և ապրեցոյց զԲեաթիւլայ, և զամենայն Հրէաստան: Իսկ Ասուերոս է արքայ Բաբելոնացոց և որդի Մարովդակայ, և ոչ է արքայ Մարաց և կամ Աստիաքէս: Քանզի Աստիաքէս է ինքն Աժդահակ, որ յաւուքս Կիւրոսի՝ Տիգրան քաջահօր արքայն մեր աջակցեալ ընդ Կիւրոսի սպան զԱժդահակ, այսինքն՝ զԱստիաքէս: Որ և ի մեզ գրի՝ Դանիէլ (թ—1). Արշաւր, իսկ յայլ ուրեք յայտնապէս գրի թէ՝ թագաւորն Աստիադէս յաւելու առ հարս իւր՝ և էառ Կիւրոս պարսիկ զթագաւորութիւն նորա:

Եւ արդ՝ հակրճիւ ուսեալ հանդերձ Աստուծով մեր զայստիկ և թէպէտ բազում ընդդիմահարութիւնս ունիմք առ ի հաստատել զվերոյգրեալ Նաբուգոդոնոսորքս, այլ այժմ ոչ է ժամանակ երկարածգելոյ, իսկ ի թէ Տէր կամեցի յայլում տեղւոջ՝ և ի դէպ ժամանակի ի վերայ այսր

1) Յուդիթ, ԳԼ ԺԳ—111.

քանիս յաճախարար ոճով ճառելոց եմ, և մանաւանդ այժմ ի կարծոյ ետու զառիթ՝ առ ի հաստատութիւնս ստուգութեան: Իսկ սա Արսաա՝ որ է նոյն ինքն կամ պիտէս Նաբուգոդոնոսոր՝ թագաւորէ ընդ ամենայն ամս՝ 10:

Գ. Իսկ զկնի որոյ թագաւորեաց Դարեհ՝ Հիստասպեան՝ ՏՁԶ0 յամի Աղամայ, սա յերկրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ հրաման ետ Զօրաբարելի շինել զտաճարն Տեառն յերուսաղէմ, Ա. Եղր. 2. 31: Զորմէ ոմանք կարծեն թէ՝ սա է այլն Եսթերայ, և է որդի Հիստասպեաի և կոչի Արտաշէս, որ է իբրև հասարակ անուն թագաւորացն պարսից: Եւ այսու ցուցանեն՝ քանզի ասն թէ՝ զի որ ինչ գրի զԴարեհէ ի գիրս Ա. Եգրասայ վասն մեծութեան իշխանութեան նորա՝ ըստ ամենայնի նոյնն ասի զԱրտաշիսէ ի գիրս Եսթերայ:

Այլ մեզ չէ հաւանական կարծիքս այս, իսկ այլոց որպէս հաւանական գոլ կարծիցի. վասն զի Եսթեր և Մուրքէ էին յաւուրս Արտաշիսի ուշեղի, որպէս յայտ ի պատմութեանց անտի է, և ոչ առ որով. և կամ կին Դարեհի՝ որ ամենայնի հակառակ երևի Աստուածաշունչ սուրբ գրոց, զորմէ և քաջահռչակ իսկ է ի գիտնոց: Եւ եղև կատարումն շինութեան տաճարի Տեառն ի ձեռն Յեսուայ՝ և Զօրաբարելի, յամի վեցերորդի տէրութեանն Դարեհի, և ի վատաներորդ՝ և ի վեցերորդ Ոլոմպիաթի առաջի ամին, որպէս գրէ սուրբն Կիւրեղ՝ ի կոչումն ընծայութեան, 12 զլին: Սա թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս՝ 36:1)

Դ. Եւ ապա թագաւորեաց Բսեղքսէս²⁾ որդի նորա ԲԺԶ: Սա գումարեաց զօրս՝ բիրս հարիւր և եօթանասուն,

1) Սա թագաւորեց 521—486 թ.

2) 486—465 թ.

այսինքն արս՝ տանն և հօթն հարիւր հաղար. և խաղաց
առ ի տալ ռազմն ընդ հելլադայ զօրունս. եւ եղև իբրև
ետես զքաղաքիւն զօրաց իւրոց՝ ի բարձրադիտակ տե-
սարանէ, սկսաւ լալ, և ասել. ապաքէն յետ ամաց
հարիւրոց անցանելոյ՝ ոչ մնացէ ի սոցանէ և ոչ մի:

Այլ որ զծովն Հելլադոնդական, որ կոչի և նեղուց
Պալիպոլեայ, որոյ տաճկերէն կելիպոլու պողաղը ասեն.
որ է նեղ ծովակ ինչ ի մէջ յունաց ծովուն՝ և պրո-
պոնտոսի, որ է Մարմարա, տարածեալ յերկայն պարա-
նոցածև իբրև վտաւանս հօթն, և բաժանէ զԱսիայ
ի Թրակիոյ. այսինքն՝ ի Հոռոմաստանայ: Լցեալ էր յե-
րեսս սորա նաւք. բայց ի չորս հաղար արանց և եթ
ի պարտութիւն մատնեցաւ առ Թերմոպիլեդացւոյք Թող-
լով նոցա զգանձս և զխորանս, և միայն կենդանի փա-
խուցեալ մակուեալ մաղապուք սակաւութ անկաւ ի
Պարս (Խորեն. 2. 12 պրակ.) և սա Թադաւորեաց ընդ
ամենայն ամս՝ 19: Եղև քաղաքայ մարտնաւ լալ
եւ. իսկ զինի որոյ Թադաւորէ Արտաւան՝ ամիսս Լե-
հօթն: Եւ որոյ զայն զգար յինչ զմայլ գո. յորդե-

2. Եւ ապա Թադաւորէ Արտաշէս Թոռն Դարեհի:
Որոյ յհօթներորդի ամի Թադաւորութեանն՝ ելեալ Եզրաս ԲԼԶ-
դպիր օրինացն Մովսէսի ի Բաբելոնէ հանդերձ ժողո-
վրդեամբք եմուտ յԵրուսաղէմ: Ա. յԵզր. 8.

Եւ ի քսաներորդի ամի Թադաւորութեան նորա՝
Նէեմիաս, որ է Աթարաթայ, էառ ի նմանէ զհրաման
չինել զպարիսպն Երուսաղէմի: Ք. Եզր. 1. 12: Սա մա-
կանուամբ կոչեցաւ երկայնածնուն¹⁾. զի ի ծնանիս ունէր

1) Կոչուում էր նաեւ Բաշման կամ Արդաշիրն Գրադ-
դատ. Բաշ-ման Սանսրիտերէն նշանակում է Բազկունիս, իսկ
Արդաշիր նշանակում է Ուրդու-շիր=Առիւծ բանակի: Անգղացի
Սրջան Մալքումի մեկնութեամբ նշանակում է Առիւծ երկրի
Առ նշանակում է երկիր, Եիր=Առիւծ, Բատ Յովսէպոսի Ար-

ի սղարմանէ բնութեան՝ դաջ՝ ձեռն երկայն: Ուստի զորմէ
ասեն թէ՝ սա իմացաւ զքրթմնջիւն ժողովրդեան, որք
բամբասէին զնա, իբրեւ աւելորդաւ ծնեալ երկայնու-
թեամբ ձեռինն: Նմին իրի արար հանդէս ամենայն նա-
խարարաց իւրոց՝ և ասաց ցնոսա՝ մի կարծէք թէ բնու-
թիւնն սղալ ներգործեալ է ի յիս, ^{հէ} այլ ուղիղ. զի
պարտ է թագաւորաց աջ ձեռք երկայն լինիլ՝ առ ի
ներել և ի յողորմիլ ժողովրդոց, իսկ անեակ ձեռք կարճ
առ ի դատել և ի պատժել զվնասակարս: Եւ սա թա-
գաւորեալ ամս 40:¹⁾

ԲԶԶ. Ի. Եւ ապա փոխանորդէ զաթոռ նորա Գնեքսէս
և Սոկղիանոս, որք և թագաւորեցին ամիսս ինն:

ԲԶԷ. Ը. Իսկ զկնի որոյ յաջորդէ զպահ նորա Դարեհ
Նոդոս²⁾ և սա թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս 19:

ԲԶԸ. Թ. Զկնի որոյ նստաւ զաթոռ նորա Արտաշէս Ու-
շեղ³⁾, որոյ յաւուրս էին Եսթեր՝ և Մուրգքէ, և սա իսկ
է ըստ հաւանական կարծեաց այրն Եսթերայ⁴⁾:

Եւ սա կախեաց Համան զփայտէ՝ և ջնջեաց զնա
յերկրէ, որ կամէր ջնջել զազգն հրէից. որպէս քաջա-

տաշէս Երկայնաձեռն եղել է Եսթերի ամուսինը: Սա պարսից
առաջին ինքնակալներից էր. որ Սագաստանին տիրելուց յե-
տոյ իշխում էր 127 գաւառների վրայ՝ Հնդկաստանից մինչեւ
Եթովպիա (Պատմ. Թաղիդեանցի էջ 32):

1) Սա է Արտաքսերքսէս առաջինը՝ 464—425 թ.

2) Մ. Թաղիդեանցը յիշատակում է սրան Դարեհ Նո-
թոն անունով. որ թագաւորել է 424—405 ֆրինստուից առաջ
(էջ 33): Սա է Դարեհ Բ:

3) Արտաշէս Ուշեղն է Արտաքսերքսէս երկրորդը. թագ.
405—361.

4) Արդէն նախորդ երեսի ծանօթութեան մէջ յիշատա-
կեցինք, որ Եսթերի ամուսինը Արտաշէս Երկայնաձեռն էր:

յայտ իսկ է ի դիրս Եսթերայ: Եւ սա ընդ բովանդակ
Թագաւորեաց՝ ամս 40:

Ժ. Արդ՝ Արտաշէս Աքոյ յետ նորա Թագաւորէ՛ր՝ 12.
ամս 26¹⁾:

ԺԱ. Արշէզ Բագուաս՝ զկնի որոյ Թագաւորեացր՝ 26.
ընդ ամենայն ամս 4.

ԺԲ. Յետ որոց Դարեհ Կողմոս Թագաւորէ. ²⁾ 1842.
սա ընդ վզեալ ընդդիմանայ Աղէքսանդրի Մա-
կեդոնացւոյ ամս վեց, և ապա յամի վեցերորդի Թագա-
ւորութեանն Աղէքսանդրի՝ յորմէ ի պարտութիւն մատնի,
և մեռանի ի նմանէ. Թագաւորեալ սա ընդ ամենայն
ամս 6:

2 կնի որոյ բառնի Թագաւորութիւնն պարսից
ի ձեռն մեծին Աղէքսանդրի: Արդ՝ ահաւասիկ սկսեալ ի
Կիւրոսէ առաջնոյ արքայէ՝ մինչև ի Դարեհ Կողմոս,
զտմարեալ լինի զթուական ժամանակաց սոցա իբր
ամս ՄԼԲ ³⁾. որ տեեաց զտէրութիւն որոց: Յետ
որոց՝ տիրեցին Արշակունիք, որպէս և վաղ ուրեմն իսկ
բացայայտեցաք. արդ ժամէ մեզ ի բաց թողուլ զայսո-
սիկ, և խօսիլ զնոցանէ հակրճիւ: Նստ լիցի անտանօր-
գոր սասցաք յորոց:

1) Մ. Թաղիգեանցի պատմութեան մէջ (էջ 34) Դարաբ
կամ Դարեհ առաջինից յետոյ Թագաւորում է Դարեհ երկ-
րորդը, որին Յոյները Կողոմանոս են կոչում. իսկ սորանից յե-
տոյ Արսմէս Ովիս եւ ոչ Ոքոզ: Սա է Արտաքսէրքսէս Գ-ը
(361—338):

2) Դարեհ Գ. Կողմանոս (336—330): Աղէքս. Մակե-
դոնացին սորան յաղթելուց յետոյ՝ իւր իշխանութեան ներքոյ
առաւ ամբողջ Արիմենիան հարստութիւնը:

3) Իսկ ճշգրիտ հաշուով պէտք է լինի 228 տարի, հա-
շուելով Կիւրոսի Թագաւոր. սկզբից՝ 553 թ. մինչեւ Դարեհ Գ.
Կողմանոսի մահուան տարին՝ 330 թ.

ՊՐԱԿ ԶՈՐՐՈՐԳ

Վասն ճոճմի՜ն Արեակունեաց. հաւ առեալ ի յԱրշակայ
 քաղքէ՛ մինչեւ ցԱրսաւան՝ որ սպանաւ ի յԱրսաւորէ
 որդւոյ Սասանայ:

ԲՄԾ. Եւ յետ եօթանասներորդի և երկրորդի ամաց
 մահուանն Աղէքսանդրի, որ է ամ վատմաներորդ ի թուոյ
 Ստորոց, սխալ ի Սելևկիոս Նիկանովրէ՝ մինչև ի մե-
 տասաներորդ ամն Անտիոքոս Տևոսի.¹⁾ զորմէ և հաւատ-
 տեաւ իսկ ճառէ՝ երջանիկ և զերահրաշ Խորենացին:

ԲՄԾԹ. Ա. Ապստամբին պարթևք ի թուոջն Ագամայ՝ որ-
 պէս և ի վերն եղաք, ի ծառայութենէ մակեդոնացւոց.
 և թագաւորէ Արշակ քաջ ի քետուրական ծննդոցն
 Արքահամու, որոյ տիրապետեալ պարսից և կողմանցն
 Ասիացւոց, ամս՝ 31:

ԲՄԶԱ. Բ. Եւ ապա Արտաշէս որդի նորա թագաւորէ
 ամս՝ 46:²⁾

ԲՅԻԷ. Գ. Յետ որդի նորա՝ Արշակ որ կոչեցաւ մեծ, որ
 զԱնտիոքոսն սպան և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թա-
 գաւոր Հայոց կացոյց՝ երկրորդ իւր առնելով և ինքն

1) Անտիոքոս թևոս, Խոր. Բ. դերք ԳԼ. Ա.

2) Ըստ Խորեն. (Բ. Գերք ԳԼ. Բ.) թագաւորում է 26
 տարի:

շուեաց ի Բանդ¹⁾ հաստատեաց զԹագաւորութիւն իւր։ Վասն որոյ զարմը նորա պալհաւիկը կոչեցան։ որպէս և եղբօր նորա Վաղարշակայ ի նախնւոյն անուն՝ Արշակունիք։ Եւ սա տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որում Սսիայ ասեն։ Եւ սա է ի զաւակէ Արրահամու ի քետուրական ծննդոցն, զոր յետ մահուանն Սարգայի առ իւր կին։ առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Արրահամ թէ՛ Թագաւորը ազգաց ի քէն ելցեն։ Եւ սա ըստ ստուգելոյ ունաց Թագաւորէ ընդ ամենայն ամս՝ 70։²⁾ Բանդի ասեն թէ՛ ի յիններորդի և ցեօթներորդի ամի տէրութեան իւրոյ՝ Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ի վերայ Հայաստանեայց։³⁾ Եւ զկնի անցանելոյ երեքսասաներորդ ամի Վաղարշակայ Թագաւորի Հայոց, առնու զԹագաւորութիւնն Արշական՝ որդին Արշակայ մեծի, որ ժողովեալ լինի ամս 70։ Տես ի իորն. 2. և պրակ 65։

Դ. Ապա յետ մեծին Արշակայ՝ տիրէ Արշականրցլէ. որդի նորա ամս՝ 30։⁴⁾

Ե. Զկնի որոց՝ Թագաւորէ Արշակ ի վերայ Պարսիէ. սից, ամս՝ 31. ⁵⁾

1) Բահլ Առաւատին—կոր. Բ. զիւր Բ. Դ. իսկ Միսիթար Անեցւոյ պատմութեան մէջ (Պետ. 79 էջ 20) յիշուած է Բալիս Առաւատին։

2) Նոյնպէս ըստ Միս. Անեցւոյ (էջ 21) Թագաւորում է ՇԳ. տարի. իսկ ըստ Սեբեոսի 2. տ. (էջ 9. Պետ.)

3) Ըստ Միսիթար Անեցւոյ (էջ 20) Արշակը Վաղարշակին Հայաստանի վրայ Թագաւոր է կարգում իւր Թագաւորութեան 100. տարում։

4) Սեբեոսի պատմ. մէջ Արշականի փոխարէն յիշուած է Աշնաշ ամս 1. Բ. և ոչ 1. (էջ 9. Պետ.) իսկ Մ. Անեցւոյ հետ համաձայն է։

5) Սեբեոսն Աշնաշից յետոյ դնում է Արեւմ. ամս ԴԲ. իսկ Մ. Անեցւոյ պատմ. մէջ (էջ 21 Պետ. 79. Թ.) յիշում է Արշանակ, որ Թագաւորում է 100 տարի։

ԲՆԾԸ. Գլխի Զ. Եւ ապա յաջորդէ զտեղի նորա Արշէզ. որոց
 Թագաւորեալ ամս՝ 201)

ԲՆԾԸ. Գլխի Է. Եւ ապա Թագաւորէ Արշաւիր Որոյ (ըստ Մովսէսի ճառագրութեանն) լինին երեք ուստերք, և զուստեր մի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչիւր, և երկրորդին Կարէն, և երրորդին Սուրէն, և զուստերն՝ անուանեալ Կոչմա:

Արդ՝ յետ վախճանելոյ հօրն՝ կամեցաւ Արտաշէս ազգաւ ի վերայ եղբարցն Թագաւորել. զոր թէպէտ ոչ յանձն առին եղբարքն ողորականօք բանիւք, և պատրողօք սակայն սատուէ նուաճեալ նորա զնոսա Իսկ արքայն Հայոց Աբգար զնացեալ յարեկս համոզեաց զնոսա խաղաղանալ. ի մէջ ամենեցուն հաստատէր զայս ինչ սահմանելով, և դաշինս ուխտի ի միջի պայմանէր Թագաւորել Արտաշէս հանդերձ իւրովք ծննդովք Իսկ եթէ հառցին զարմբ նորա, նոքա մատչիցին ի Թագաւորութիւնն՝ ըստ կարգի աւագութեանն: Եւ զայս գտեալ ի նոցանէ Արտաշիսի՝ դաւառս չնորէ՝ ազգ զնոսա սերելով յանուն իւրաքանչիւր. և ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգեալ՝ ի վերապահելով զնախնական անուն ազգին, զի կոչեսցին այսպէս. Կարէնի Պալհաւ, Սուրէնի Պալհաւ, և քոյր նոցա Ասպահապետի Պալհաւ. քանզի ի վերայ զօրացն էր այր նորա: Եւ այսու կարգաւորութեամբ ձգեցան բազում ամս՝ մինչև վերացաւ ի նոցանէ տէրութիւնն: Եւ ասին թէ՝ զՍուրբն

1) Արշէզ չէ յիշատակուած Աբգարի պատմ. մէջ, այլ Արշէնից յետոյ յիշատակուած է Արշաւիր, այն ինչ. ինչպէս եւ Մ. Անեցւոյ մէջ (էջ 21), Արշաւիրից առաջ Արշէզ կամ Արշէսն է լինում: Իսկ երկրորդ գալութեան մէջ (էջ 11) յիշատակուած է, երբ Ժաղուածք է անում Մով. Խորենացոց եւ Ս. Տարսնացոց:

Փրկիցոր երանկի լուսաւորին մեր՝ ի Սուրենեան Պալ-
հաւէ բողբոջեալ: Եւ ի քսան և մի երբորդի ամի թա-
գաւորութեան սորա՝ ծնանի ի մէջ գիշերի ի հանգիստ
ժամանակի Յիսուս բարերար Փրկին մեր, ի Բեղդայէմ
Յուդայ՝ ի տանն Եփրաթայ՝ և ի դաշտս մարեաց: Որոյ
փրկողին զմեզ՝ միշտ ձօնեացի փառք պատիւ և երկրպա-
գութիւն յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

Եւ սա թագաւորէ ընդ ամենայն ամս՝ 46:¹⁾

Ը. Յետ Արշօրի՝ որպէս ասացաք թագաւորէ յամի
Տեառն ԻԶ, Արտաշէս որդի նորա. սա թագաւորեալ ըս-
վանդակ ամս 33:²⁾

Թ. Զինի որոյ թագաւորէ Դարեհ յամի Տեառն՝
ԾԹ որ և սա թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս 30:

Ժ. Եւ սպա միապետեալ տիրէ ԶԹ թ. ընդ ամե-
նայն դաւառացս պարսից՝ Արշակ ամս՝ 19:³⁾

ԺԱ. Իսկ զինի նորա թագաւորէ Արտաշէս ձԸ թ.
և սա կալեալ զտէրութիւնն պարսից՝ ամս 20:⁴⁾

ԺԲ. Եւ յետ որոյ տիրապետէ զպարս Պերոզ ձԻԸ թ.
որն թագաւորեալ ամս՝ 33:⁵⁾

ԺԳ. Եւ սպա թագաւորէ Վաղարշ ⁶⁾ յամի Տեառն
ձԿԱ և սա ընդ բովանդակ թագաւորեալ ամս 50:

1) Այս Է-բդ հաստեածն առնուած է ամբողջապէս Խո-
րենացու Բ. գրքի ԻԸ—ԳԼից, ինչպէս եւ առ հասարակ շատ
կտորներ. իսկ Արշաւրի թագաւորութեան ժամանակամիջոցը
Սեբէոսը յիշատակում է ԽԷ տարի (էջ 9):

2) Թէ ըստ Սեբէոսի (էջ 9) եւ թէ ըստ Մ. Անեցւոյ
(էջ 21) Արտաշէսը թագաւորում է 34 տարի:

3) Ըստ Սեբէոսի (էջ 9) թագաւորում է 17 տարի:

4) Սեբէոսը (էջ 10) Արտաշէսի տեղ յիշատակում է
Արտաշէս. որ թագաւորում է 46 տարի:

5) Սեբէոսը Պերոզի թագաւորութեան ժամանակամիջոցը
յիշատակում է 46 տարի (էջ 10) իսկ Մ. Անեցին 34 տարի:

6) Սեբէոսը դնում է Վաղարշակ (էջ 10):

ԺԴ. Յետ որոյ թագաւորէ Արտաւան ՄԺԱ. Թ. որն թագաւորեալ բովանդակ ամս՝ 31¹).

Զսա սղանեալ ստահրացւոյն Արտաշիր² որչաւ Սասանայ. բառնալով ղթագաւորութիւնն պարթեաց՝ հանկով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան:

Որոց եղև թիւ իշխանութեանն՝ ի յԱրշակայ քաջէ ցԱրտաւան, ՆՂԱ ամս: ³ Եւ ի Գրբառոսէ մինչև ցԱրտաշիր ՄԽԲ ամս:

- 1) Սեբէոսը յիշատակում է 36 տարի:
- 2) Սա էր Պապակի որդին՝ Սասանի թոռը. որն եւ սպանեց Արտաւանին 226 թ. որով եւ Պարթեաց զահն անջաւ Ստանեաներին (Энциклоп. слов.) հատ. 45, էջ 390 ա.
- 3) Ըստ Սեբէոսի լինում է 373 ա. (էջ 10):

ՊՐԱԿ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Յաղագս երոզդի քաղաւորեան որոշեալ ցեղին
Սասանեանց՝ սկսեալ ի յԱրսաւահ՝ քանելով
ցբառնումն տեղութեան որոց:

Ա. Իսկ յետ սպանելոյ զԱրտաւան արքայն պարսից, ինքն Արտաշէր որդի Սասանայ ստահրացւոյն թագաւորէ փոխանակ նորա՝ յամի Տեան՝ ՄԽԲ¹⁾ Զորոյ Խոսրով արքայ Հայոց՝ հայր սրբոյն Տրդատայ պարտեալ հալածեաց՝ առնելով փախստական մինչև ի սահմանս Հնդկաց: Բայց յորժամ ըստ հրապուրելոյ Արտաշէրի սպանաւ Խոսրով ի յԱնակայ ի զարմէ Սուրենեան Պահլաւէ, չոգաւ այնուհետև Արտաշէր ի յաթոս իւր, և բռնակալեաց զաշխարհս մեր պարսիկ գործակալօք ամս՝ ԻԶ: Եւ ապա որդի նորա Շապուհ ամս՝ մի, մինչև ի թագաւորելն քաջին Տրդատայ: Որև թագաւորեալ ամս՝ 43²⁾:

1) Իսկ հետևեալ (Վաղ. 96 թ. էջ 4) Արտաշէր Ա-ի թագաւորութեան տարին նշանակում է 211 կամ 212 թ.

2) հետևեալ Արտաշէրի մահուան տարին յիշատակում է 242 թ. (էջ 13) եւ եթէ թագաւորել է 212 թ. հետեւապէս նորա թագաւորութեան ժամանակամիջոցը լինում է 30 տարի: Իսկ Սեբեոս (էջ 13) թագ. տարին նշանակում է 50 տարի:

ԾԵԼ. Բ. Եւ ապա թագաւորէ որդի նորա Շապուհ, սատուեալ մարտն ընդ մեծի արքային Հայոց Տրդատայ, և ի պարտութիւն մասնեցաւ յերեսաց նորա: Եւ սա թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս՝ 49:

ՅԼԳ. Գ. Յետ որոյ թագաւորեաց Ներսէհ ընդ ամենայն ամս՝ 9:

ՅԽԳ. Դ. Զկնի Ներսէհի թագաւորէ Որմիզդ՝ որն թագաւորեաց ամս՝ 3.

ՅԽԶ. Ե. Յետ Որմիզդի միապետէ զպարս Շապուհ, որն կոչեցաւ Բաղդան Շապուհ, և հայր դիւաց: Սա ետ պատերազմ ընդ Յուլիանոսի Ուրացողին Քրիստոսի. և վանեալ հալածեաց զգորս յունաց մինչև ի կալուածս սահմանի բիւթանացոց, այսինքն՝ Պօլլիոյ: Եւ խաբանօք կալեալ զՏիրան արքայ Հայոց՝ կուրացոյց զպսա նորա: Եւ սա էաւ զՏիգրանակերտ՝ այսինքն՝ զՏիարպէլբի քաղաք Հայոց, և ի հիմանց տապալեալ կործանեաց զնա, և միաբանեալ ընդ Արկադեայ կայսեր յունաց՝ յերկուս ձեղքեալ արոհէ զաշխարհս Հայոց: Խորն. 3, 42, և 51 և ի հին պատմութիւնս: Ասորով և ուրացաւ պիղծն Մեհրուփան մեծ նախարար ոմն Հայոց Արծրունի զհաւատս Քրիստոսի, և առեալ կին զքոյր նորա զՈրմիզդուհտ, և հուեալ բազում զօրօք պարսից ի Հայաստան՝ առ ի նուաճել զմեր աշխարհս, և զազգս մեր դարձուցանել ի յօրէնս մազդեղանց: Բայց աղօթիւք մեծին Ներսէսի՝ պարտեցաւ ի Հայոց զօրացն, և ձերբակալ եղև յորոց՝ և սպանաւ: Խոր. 3, 36, 37.

Եւ սա կալեալ կապեաց զԱրշակ արքայ Հայոց՝ որդին Տիրանայ, և հայրն Պապայ, և եղեալ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի, որ է զդեակ ինչ կերտեալ ի Սուփաստանի յերկրին Ելեմացոց, ուր դնէին զմանր վնասապարտս: Յորում և Արշակայ Սառուղաբար արար անձին, որով ի սիրտ խոցեալ իւրովի սպան զինքն: Խոր. 3 պրակ 35.

Եւ սա ասաց արժանէ յիշատակելոյ. բան ինչ առ Տիգրանակերտնալն՝ որք ի պարիսպս բերդին գոլով անգոսնէին գճապուհ և նախատէին: Ուստի ասաց որոց թէ՛ իմ քաջքդ ի Հայոց, որք զանձինս արդեկեալ պահէք ընդ պարսպօք Տիգրանակերտի՝ և արտաքս ձայն արկանէք սպաննալեաց. զի քաջ արանց է՝ յնդարձակ և ի դաշտի կռուել. և կանանց գործէ՝ արդեկուել փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռւնո. իսկ սա ըստ Մովսէսի երջանիկ Սորենացւոյն թագաւորէ ամս՝ 70, իսկ ըստ այլոց՝ ամս 73: Այլ ըստ մերում յարայոյց խոզման՝ գտաք ի յոմանց գրեալ թագաւորեալ սա ընդ ամենայն ամս՝ 58: ¹⁾

Զ. Եւ ասպ ի տեղի նորա յաջորդէ Արտաշիր որդի Նորա ընդ նորա: Եւ սա կալեալ զՍոսրով արքայ Հայոց, և հրամայեաց դնել յԱնյուշն կոչեցեալ բերդի, և փոխանակ նորա թագաւորեցոյց զեղբայր նորա Վռամշապուհ ի վերայ Հայոց: Եւ առ սա գնացեալ հայրապետն մեր յքանչելի և մեծն Սահակ, յորմէ և յաւէտ պատուով մեծարի, վասն զի յարդոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր անհաւատից, և ասպ աչալուրջ կրեաօք կատարէ զբոլոր հայցուածս նորա: (Որն. 3. պրակ 50 և 51). և սա թագաւորեալ ամս՝ 3:

Է. Յետ որոյ թագաւորեաց Վռամ, որ և կրմանն Ն0Է կոչեցաւ, ընդ ամենայն ամս 10: ²⁾

Ը. Զկնի որոյ թագաւորէ Յազկերտ: Սա ըստ Ն0Է ինդրոյ սրբոյ մեծին Սահակայ՝ արձակէ զկապեալն Սոսրով արքայն Հայոց, և նմա տայ ըզաէրութիւնն Հայաստանեայց. բայց նա ի կրկնակի թագաւորելն՝ մի ամ կեցեալ վաղձանի:

¹⁾ Նէօլգեքէ յեշատակում է 69 տարի (Պատմ. Սաս էջ 93.)

²⁾ Սա էր Վռամ Դ. Քերմանշահը:

Եւ յետ մահուանն խորովիւ՝ թագաւոր կացոյց Յազ-
կերտ ի վերայ Հայոց զՇապուհ զորդի իւր։ Յամա չորս
անարգաբար թագաւորեալ Հայոց Շապուհ, ժամանէ
նմա լուր հիւանդութեան հօրն. ուստի՝ ճեպկալ քնթա-
նայ ի Տիարոն՝ և ի հասանելն նորա անդ՝ մեռանի հայրն,
ի նոյն աւուր՝ և նա անդէն ի դրան մարդկանէն նեն-
դեալ սատակեցաւ։ (Սորն. 3. պրկ. 55 և 56)։ Առ որով
գտեալ Մեսրոպայ և բերեալ զնշանադիր մերոյ լեզուիս,
զոր վարկցեա պարգեհալ նմա ի տեսչութենէ՝ առատա-
ծիր չնորայն Աստուծոյ. զի մինչև ցայն վայր՝ չև ևս էր
լեալ զիր և զպրութիւն Հայոց, այլ կարգը եկեղեցւոյ
յուշականաւն վարէին զրովք։ (Սրն. 3. պրկ. 54)։

Եւ սա թագաւորեալ բովանդակ ամս՝ 11¹)։
ՅԻԸ. Թ. Ապա թագաւորէ ի վերայ՝ պարսից Վառա-
հրկորդը²) Սա բազում դամն ոճիրս զարթոյց ի Հայաս-
տանեայս, և սա հրամայեաց առնուլ զթագաւորութիւնն
յԱրտաշէ՝ որդւոյ Վառաշապուհ արքայի Հայոց, և ան-
դէն արգելուլ զնա ի բանդի, և Մարզպան Վինմիր-
շապուհ Հայոց կացուցանէ, և զՍուրմակն չարաչութի
և ամբարտաւան՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ կացուցանէ։
Որովէս և յայտցանէ ուսուցանէ քեզ քաջն և հրաշալի
քերթողահայրն Մովսէս ի մատենի իւրում լեալիր։ (Սրն.
3. պրկ. 64)։

Եւ ապա սպառ սպուռ ի վերջ հասեալ դադարէր
թագաւորութիւն զրոհի Արշակունեաց ի Հայաստան-
եայցս, ընդ նմին և հայրապետութիւն՝ յազգէ Արփիա-
ղարդ և Հրաշափառագոյն Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի
զի՝ մայրապետ ի յոսմից զի ամ ցոյց հրամանատարս։

1) Սա էր Եազդեգեհրդ կամ Յազկերտ Ա. որ թագաւոր-
ուում է 21 տարի եւ ոչ 11, (տես պատմ. Սաս. էջ 94)։

2) Յազկերտ առաջինից յետոյ թագաւորում է Վառա-
հ. եւ ոչ Բ-ը սկսած 420—438 թ. հոյնապէս էջ 94)։

Եւ այր իւրաքանչիւր ըզկամս իւր կատարեալ՝ վրդովեր
խաղաղութիւնն և խրթնանայր բարեզարդութիւնն:

Նմին իրի՝ և գերահրաշ սուրբ հաղթն մեր Մովսէս
Խորենացին՝ աղիողորմ հեծեծանաց արձակեալ զձայնս,
վշտաթախիծ տրտմութեամբ՝ լայ և ողբայ ի վերայ
թշուառութեանց աշխարհիս Հայոց:¹⁾

Իսկ սա թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս 21:

Ժ. Եւ յետայն թագաւորէ որդի նորա Յազկերտ Նեթ.
երկրորդ ի տեղի հօրն, զորմէ և ոմանք ասեն թէ՝ և
սա Պերոզ կոչի: Բայց մեք ուսեալ և որոնեալ ի յայլոց
ոմանց՝ այսպէս գտաք. Պերոզ գոյ որդի Յազկերտի, և
նչ նոյն ինքն Յազկերտ: Իսկ սա յարոյց հալածանս ի
վերայ նախարարացն Հայոց, և ուրացոյց զոմանս Աս-
որով և քաջն Վարդան Մամիկոնեան՝ բռնացեալ ունէր
զաշխարհս Հայոց, և տայր արիարար քաջութեամբ
զուազմս ընդ պարսկական զօրացն՝ որ զիմէին ի վերայ
նորա և զպիղծ ուրացողսն Բրիստոսի Շաւասպ Արծրունի,
և Վնդոյ ձերբակալ արարեալ սատակէր. և յետ բազում
յազթանակութեան նահատակեալ կատարի վասն առ ի
Քրիստոսական հաւատոցն, բազում և այլ ևս ընկերօքն
ի մեծի պատերազմին պարսից արժանի գտան ընդունել
զպսակն անթառամ յանմահ Արքայէն Բրիստոսի: Եւ սա
բմբռնեաց զսուրբ հայրապետն Յովսէփ՝ և զսուրբն
Ղևոնդ ընդ այլ ընկերովք իւրովք, և եղ ի մեծագոյն բան-
դից. յորմէ և ոմանք հաստատեն՝ յաւուրս սորա եղև
կատարումն սրբոց Ղևոնդեանց,¹⁾ բայց այլք ասեն թէ՝

¹⁾ Բնագրում այս առիկ ուղղութեամբ լուսանցքում
գրուած է. «Աստանօր իսկ սպառն բանք երանելոյն Մովսէսի
Խորենացւոյն»:

1) Ղևոնդեանց նահատակութիւնը եղաւ Յազկերտ Բ-ի
թագաւորութեան 16-րդ տարու աշխնքն 453 թ. վերջերը.

- յաւուրս Պերողայ կատարեցան, թէպէտ ի սմանէ կա-
լանաւորեցան: Եւ սա մեռանի կացեալ ամս (19.¹) բայց
ոմանք ասն թէ՛ սա էր որ սպանաւ ի Քուչանաց:
- ՆԿԸ. ԺԱ. Եւ ապա Պերող որդի նորա թագաւորէ ընդ
նորա՝ Որոյ պարսիկք Փիրհուզ ասն՝ էրն Եաղդեբդ:
(Յովն. կար. եւ յայլ վեպս) Սա նահապետէ զսուրբ
Ղեոնդեանս, որք ի մեռազս բանդի էին: Եւ սա մինչդեռ
զկորուած աշխարհիս Հայոց հնարէր կատարել, յանկար-
ծակի (յաղթթից սրբոյ առն Աստուծոյ Յոհաննու Ման-
դակունոյ որ յաւուրս սորա՝ էր նստեալ յԱթոռ Հայ-
րապետութեան.) աստակի ի Քուչանաց, այսինքն ի յա-
րեաց, և կամ ի քուստի Խորասանացոց ինքն և համայն
զօրք իւր: Որն թագաւորեալ ամս՝ 22:²)
- ՆԴ. ԺԲ. Յետ որոյ Վաղարշ և զբայր նորա թագաւո-
րեալ: Սա բարեխրատից լսող լեալ՝ ի Վահան Մամիկո-
նեան զաշխարհս մեր հաւատայ, և մարդպան Վահանայ
ի վերայ Հայոց հաստատէ: Սա թագաւորեալ ամս՝ 4:³)
- ՆԴԴ. ԺԳ. Եւ ապա Կաւատ որդի նորա միապետեալ
փոխանակ նորա: Սա և զն ընկեցեալ ի յաթոռոյ թագա-
ւորութեան, և սպահեալ մնաց կենդանի. թագաւորեալ
ամս՝ 11:⁴)
- ՇԾԵ. ԺԴ. Իսկ զկնի որոյ Համաղասալ⁵) թագաւորէ
պարսից փոխանակ և զբոյր իւրոյ Կաւատայ. սա թագա-
ւորեալ ամս՝ 5:

(տես Հիւսցւած Կ. Կոստանեանի երես 127 Գիրք Գ. եւ պատ-
մութիւն Փարսեցոց եր. 305.)

1) 433—457 թ.

2) Պերող թագաւորել է ըստ Նէօլդէքէի 459—484—25
տարի (Պատմ. Սաս. էջ 95):

3) 434—438 թ.

4) 433—496 թ. ըստ Նէօլդէքէի

5) Նէօլդ. յիշատակում է Զամասպ եւ ոչ Համաղասալ.

Եւ ապա նոյն Կաւատ վերտօին թագաւորէ ի վերայ Զժամենայն պարսից ամս՝ 20.

Յետ որոյ թագաւորէ պարսից մեծն Սոսրով¹⁾ ընդ ԵԼ. հօր իւրոյ Կաւատայ:

Սա զումարեալ զօր բազում, և առաքեաց ի վերայ Վարդանայ Մամիկոնեան իշխանին Հայոց, որք ետուն սաստիկ պատերազմ ի դաշտին Սաղամախայ, և անհնարին հարուածովք մաշեցան սրով՝ ի զօրացն Վարդանայ զօրքն պարսից:

Զայսու ժամանակաւ՝ սուրբ վկայն Բրիստոսի Աստուածատուր կատարեցաւ ի Դուին քաղաքի ի պարսիկ մարգպանէն Վահրամայ: Եւ նա զկնի տիրելոյ աղգաց բազմաց՝ ըստ ծագման նշողից Աստուածային լուսոյն ի սիրտ նորա, ի ժամ վաղճանի իւրոյ հաւատաց ի Բրիստոս, և անարգեաց զկռամով ամբարշտութիւնն, խոստովանեցաւ թէ՛ ոչ զոյ այլ Աստուած՝ բայց ի միոյն միայնոյ՝ զոր քրիստոնեայքն պաշտեն, և մկրտեցաւ: Եւ հազորդեալ կենարար մարմնոյ և արեան Տեառն, յետ երկից աւուրց վաղճանի ի բարւոյր ծերութեան: Ի Յոնանցու Կաթուղիկոսի եւ յայլ պատմագիրս:

Եւ ի քսաներորդի՝ և մի երրորդի ամի թագաւորութեան նորա, և յամի Տեառն ԵՀՄԲ ի հրամանէ Մովսէսի կաթուղիկոսին Հայոց՝ եղեալ լինի զկարգ թուականութեան թորգոմեանս համարոյ՝ և նա իսկ թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս՝ 48:

ԺՁ. Եւ ապա Յորմիզդ որդի նորուն թագաւորէ²⁾ ընդ նորա: Զսա նենդ զործեալ իւրոյ իսկ մերձաւորացն, ԵՀԸ. և նախարարացն՝ ի դահլճի, այսինքն՝ ի սենեկի իւրում սպանանեն, թագաւորեալ ամս՝ 11:³⁾

1) Սոսրով Ա. որ կոչուում էր Անուշուրան (Anōscharvān — Խրանեւի) թագ. է 531—579 թ. Պատմ. Սաս. 52 երես.

2) Վերեւինք է Հայկ. թուական:

3) Հորմիզդ թագ. 579—590 թ.

ԼԸ. Ժ. Զինի որոյ պայազատէ Սոսրով, որդի նորա-
 729. Սա ի վահրամայ յումնմէ իշխանէ նենգ գործեալ՝ ան-
 կանի փախստեայ առ Մօրիկ կայսր Զոնայ, և օժան-
 դակեալ նորա զնմանէ՝ դայ հասանէ յոգնագունդ զօրօք
 ի պարս, և սպանանէ զՎահրամն և դարձեալ հաստատի
 ի դահ թագաւորութեան պարսից։ Առ որով և Սմբատ-
 քաջ Բագրատունի՝ յոյժ արիաբար շահատակեալ պատե-
 րազմէր ընդդէմ թշնամեաց նորա, ուստի տայ Սմբատայ
 Սոսրով զմարդպանութիւն Վրկանայ, այսինքն՝ Եսթերա-
 պատայ։ Իսկ նորա գնացեալ յաշխարհն յայն՝ տեսնէ
 անդ գերեալ զազգս ի Հայոց, և բնակեցուցեալս ի թուր-
 քաստան կողմանէ մեծի անապատին, որ Սաղաստան
 անուանի, այսինքն Սիստան։ Որք մոռացեալ էին զԼե-
 զուս իւրեանց, և յոյժ նուազեալ զգայրութիւն. և ապա
 ի հրամանէ նորա վերստին աշակերտեալ ըստ հայերէն
 հագագաց սիղորայից զԼեզուն նորոգէին, և ուսեալ
 զգայրութիւն հայերէն՝ հաստատէին ի հաւատաւ Եւ սա
 քինախնդիր և զն ի վերայ մահուանն Մօրիկայ՝ քանդի
 Փոկաս սպան զՄօրիկ, և յաջորդեաց զտեղի նորա. վասն
 որոյ զօր բազում գումարտակս արարեալ՝ խաղայ դէս
 ի յարեմուտս, և առնու գրազում գաւառս յիշխանու-
 թենէ յունաց մինչև ի Կեսարիայ քաղաք առաջին Հա-
 յոց։ Էսա սա և զՊաղեստին, և զԵգիպտոս, և զսուրբ խաչն
 յերուսաղէմէ ի գերութիւն վարեաց ի պարս՝ հանդերձ
 անհամար գերութեամբ քրիստոնէից։

Եւ իսկ և հրամանաւ այս Սոսրովայ Աշոտ ոմն
 730. չուեալ ի հայս, և կոտորէ անհամար հարուածովք զզօրս
 յունաց. և տայ գուպարս մարտի ընդ Կարնոյ քաղաքին,
 և առնու զնա և զընակիւն քաղաքին ի յԱհմատան փոխէ։
 Եւ ապա Կաւատ որդի առաջնոյ Սոսրովայ՝ սպանանէ
 զերբորդ Սոսրովս պարսից արքայ. որ և թագաւորեալ
 ամս՝ 38։

ԺԸ. Այլ իբրև Կաւատ սպանանէ զԽոսրովն երկրորդ՝ ԿԶ.
ինքն փոխանակ նորա Թագաւորէ ի վերայ պարսից¹⁾։ ՈՒԷ.
Սա ետ զմարգպանութիւնն Հայոց Վարազտիրոցի՝ որդւոյ
քաջին Սմբատայ, յդէ զնա յիւրական աշխարհն։ Եւ ապա
վաղճանեալ Կաւատ կացեալ Թագաւոր ամիսս ինն՝
զրաւեցաւ ի կենաց։

ԺԹ. Եւ ապա տղայադիտակ որդի նորա Արտաշիր²⁾ ԿԷ.
Թագաւորէ փոխանակ հօր իւրոյ Կաւատայ։ Յորոյ ա- ՈՒԸ.
ւուրս Հերակլ կայսրն յունաց՝ վասն ըղձակերաութեան
Աստուածընկալ նշանի խաչին, օգնական լեալ Խոռեմայ
զօրավարին պարսից՝ Թագաւորեցոյցանէ պարսից զԽո-
ռեմ, և զսուրբ խաչն փոխարէն բարեաց իւրոց առ ի
նմանէ հայցեալ։

Որոյ գնացեալ և սպանեալ ի Տիսրոն զՏղայ Թա-
գաւորն Արտաշիր, և իսկոյն առաքէ զՏէրունեան սուրբ
խաչն առ կայսրն Հերակլ։ Սա կալաւ զաթոռ տէրու-
թեանն պարսից ամս՝ 2։

Ի. Եւ ապա Խոռեմ³⁾ զտեղի նորա յաջորդէ։ Եւ 2Թ.
ապա զօրքն սորա զսա իսկ և իսկ սպանանեն ի ճեմա- ՈՒԹ.
բանի ասպարիսին իւրոյ, Թագաւորեալ՝ 1։

ԻԱ. Յետ որոյ կացոյցանեն Թագաւոր զԲլոր⁴⁾ 2.
զուսար Խոսրովայ, որ էր կին Խոռեմայ. յոյժ սակաւա- ՈՒԱ.
կեաց։

1) Կաւատ Բ. Շէրոյէ. 628 Քր. յետայ։

2) Սա է Արտաշիր Գ. 628—629 թ.

3) Խոռեմը կամ Խոռեամը Խոսրովի նշանաւոր զօրա-
վարն էր, պարսից լեզուով նշանակում է ուրախ, զուարթ։

4) Ըստ Նէօլգէքէի (էջ 32) սա է Բորան Խոս-
րով Բ.-ի դուստրն, որ կառավարեց մինչեւ 631 թ. աշունքը։
Իսկ Սեբէոս Բբոր է կոչում այս Թագուհուն, որ Խոսրովի
աղջիկն էր եւ Խոռեամի կամ Շաշըվարազի կինը, Գեղք Գ.
Գ. ԻԸ։

ԻԲ. Ապա Զարմանդուխտ քոյր նորա՝¹⁾

ԻԳ. Ապա Շահրուբի:

ԻԴ. Ապա Դարուբան:

ԻԵ. Ապա Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ:

ԻԶ. Ապա Պերոզ:

ԻԷ. Ապա Զրուանդուխտ:

ԻԸ. Ապա Յորմիզդ երրորդ՝²⁾ որք և սոքա մի զկնի միոյ յոյժ նիազս տիրեցին ամս՝ 2:

ՁԳ. ԻԹ. Եւ ապա թագաւորէ Յազկերտ երրորդ՝³⁾ որ
ՈՂԴ. սպանաւ ի Հագարացոց, և սպառնալու կործանեցաւ
զգրոհ և զցեղ տանն սասանեանց, և սա թագաւորեալ

ՁԸ. Ընդ ամենայն ամս՝ 5. թէպէտ և ոմանք աւելի քան
ՈՂԸ. զայս գրեն և այլատարազ իմն կերպիւ Հարաբարդեալ
յօրինեն: Արդ՝ սկսեալ ի յԱրտաշէ որդւոյ Սասանայ՝
մինչև ցապանուսն Յազկերտի ի սարակինացոց, ժողո-
վին բովանդակ ամբ ԳՃՂԶ⁴⁾, թէև այլք ոմանք նիազ,
և ոմանք յաւէտ ի պատմադրաց քան զայս գրեն և ամե-
նայն իրօք թէպէտ համաձայնին ամենեքեան՝ միայն
թէ՝ ուր ուրեք տարածայն ի միմեանց գտանին, սակայն
ի թուականս ժամանակաց այլաչաւիդ ամենեքեան՝ և
անմիաբան երեին միմեանց, որպէս և զորմէ յայտ իսկ
ի վսեմապերճ գիտնոցէ:

Յետ որոց տիրեցին Հագարացիք ի վերայ պար-
սից, որ դոյզն ինչ ամօք յառաջ քան զմահն Խոսրո-
վայ երևեցաւ Մահմէտ որդի Արղլայի, ազգսւ արա-

1) Նէօլդ. յիշատակում է Ազարմիզդուխտ. որն էր Բբորի քայլըն. (էջ. 83). Իսկ Սեբէոսը (էջ 99) Բբորից յետոյ զնուժ է. Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ:

2) Ըստ Նէօլդէքէի սա պէտքէ լինի Հորմիզդ կամ Որմիզդ. Ե. (տես պատմ. Սասան. էջ 96):

3) Յազկերտ Գ. 632—651:

4) Տես զըքիս 24-րդ երեսի մեր 4-րդ ծանօթութիւնը:

քացի ի Մէքքայ քաղաքէ արաքացոց, յամս Հերակլի կայսեր յունաց, և յաւուրս Եզրի կաթուղիկոսի Հայոց Որոյ զհետ գնացին նախ սարակինացիք և Հագարացիք, որք են Իսմայէլացիք: Եւ ապա յորժամ ևս առաւել զօրացաւ իշխանութիւն նոցա և յաղթեցին պարսից՝ և ապա զինի նոցա անկան պարսիկք, և թուրքաց ազգն, և բարբարոսք, և սկիւթացիք, և այլք բազումք՝ որք ամենեքեան առհասարակ այժմ՝ կոչին մահմետականք, զի են հետևողք մոլար՝ և անաստուած Աստուածամանօթութեան նորա և շամշեալ և մոլեգնեալ բարուց նորա: Արդ՝ Ղևոնդ պատմագիրն գրէ թէ՝ Մահմետ քրսան ամ կալեալ զիշխանութիւնն մեռանի: Իսկ Ստեփաննոս Տարօնեցին գրէ ի ճառագրութեան իւրում թէ՝ Մահմետ յետ երկու ամի իշխանութեան իւրում մեռանի: Բայց Մովսէս որ զպատմութիւնս աղուանից գրէ ի յերրորդ հատուածն՝ և ի յառաջին պրակն գրէ թէ՝ կալեալ Մահմետ զիշխանութիւնն ամս ինն՝ ի տասնեւորդ ամին մեռանի ի Մէքքայ քաղաքի, որ է Քապպէ:

Յետ այսորիկ փոխանորդէ զիշխանութիւնն Մահմէտի Արուստըր, և սա կեցեալ ամս Բ, և ամիսս եօթն մեռանի: Յետ այսորիկ կալնու զիշխանութիւն նորա Օմարն առաջին՝ որդի Աթաբայ, յամս երկուտասան: Սա հալածեաց զյոյնս՝ և տիրեաց Հրէաստանի, Եգիպտոսի և Ասորոց, և էարկ ընդ հարկօք զամենեւեան: Եւ սա զումարեալ բազմութիւն զօրացն՝ և գայ հասանէ ի վերայ Լքեալ թագաւորութեանն պարսից՝ ի վերայ Յագկերտի՝ որ թոռն Սոսրովու, որում ոչ կարէր զգէմ ունիլ՝ հարկանէին զզօրս նորա կոտորմամբ սրոյ, և զթագաւորն Յաղկերտ հարեալ սատակէին: Եւ զան յարեւելս՝ ի Սագաստան, ի Մարս, ի Պարս, ի Սինդ, ի Մըսքան, ի Դարան և ի Մակուրան, և յաշխարհն Հնդկաց բառնալ զամենայն թագաւորութիւնս ազգաց: Եւ յայ-

նըմհեալ՝ բարձեալ՝ կործանեալ՝ և աղարտեալ լինի ըզ-
տէրութիւնն պարսից, որ ի Կիւրոսէ էր սկսեալ, և այ-
նուհետև սեպականեն զկալուածս պարսից աշխարհի-
այլ ևս քան զնոսա աղխատրոյց և խուժադուժ ազգն-
Հագարու։ Արդ՝ ժամանակ իշխանութեանն պարսից՝
սկսեալ ի Կիւրոսէ ցՌարես Կողոմոս, զոր սպան Աղէք-
սանդրոս Մակեդոնացին. և ամբ անիշխանութեանն՝ զոր
ոմանք ի պատմագրաց՝ և ի ժամանակագրաց վատսուն,
և այլք ևօթանասուն և երկու գրեն, որում և մեք հե-
տեցաք։ Եւ յետ այնորիկ ժամանակք պարթևք և պալ-
հաւիկք թագաւորաց՝ մինչև ցԱրտաւան որդի Վաղար-
շու, որ սպանաւ ի ցԱրտաշիլի որդւոյ Սասանայ ստահ-
րացւոյն՝ բառնալով զպետութիւն Պարթևաց։ Որոյ ա-
ռեալ զիշխանութիւնն Պահլաւաց՝ տեևաց ցժամա-
նակս երրորդ Յազկերտի, որ վերջին կացեալ թագաւոր
սպանաւ ի տաճկաց։ Եւ գումարեալ համարին ամբ ժա-
մանակացս այսոցիկ ի Կիւրոսէ մինչև ցզօրանալն, և ի
հաստատիլն տաճկաց զգահ պարսից տէրութեան զամ-
թ ՌՃՂԷ։¹⁾ Արդ՝ աստանօր բաւ արասցուք զորոց, և ար-
դիս սկսեալ հաւառցուք ի տաճկաց պետութենէն՝
ուստի սկսանելն մեր արժան է և վայելուչ։ Քանզի
գիտացեալ և ակահ լեալ մեր փոքր ի չափէ զայնցանեաց՝
զորոց վերագոյն ճառեալ մատենագրեցաք վասն որոյ
և ի նարդեանս ստիպեալ ի սիրոյ նազնւոյս բաղձա-
նաց՝ ետու զանձն իմ ի ճգանս տատամալիւր տուայ-
տանաց, առ ի չնորհիւ Տեառն անբոկ և ի լրումն հանել՝
և եզերել զպետութիւնս Իսմայէլեան տոհմին՝ մինչև
ցշար և յանգայռագեղ բռնակալութիւնն Սկիւթացւոց
թուրքաց։ Ուրեմն՝ լեր ձեռնառու և նպաստաւորիչ ա-

1) Կիւրոսի թագ. սկզբից՝ 558 թ. Քրիս. առաջ, մին-
չեւ Յազկերտ Գ.ի մահը՝ 652 թ. Քրիս. յետոյ, կելինի ընդ-
ամենայն 1210 տարի։

դոթիւք՝ անձինս եղկելույս, զի նկրտեալ ջանացայց զօթութեամբ Տեառն՝ և մտից ի հանդէս զրոց ճառադրութեանց հնազունից, և հանից անտուտ ի նոցունց մարգաւէտ և ի ծաղկալիւր բուրաստանաց՝ զայնս ծաղկունս երվնազարդս, զորոց ցանկայ անձն իմ, և ի մի փունջ յօդեալ բարդեցից ի զմայլումն և ի հրճուանս ախորժալիւր և համադամ ըռնդաց քոց։ Ահաւասիկ բաւական լիցի զորմէ ասացաքս և բացատրեցաքս նիազ և սակաւ բանիւք՝ ածանցեալ և արտադրեալ ի նախնեաց հնազունից պատմութեանց. արդ՝ այժմիկ մատչիւ՝ և յառաջեալ մերձենամ առ ի յերիւրել՝ և արտադրել զայն՝ զորմէ ի վեր անդր վաղ ուրեմն յառաջագոյն ուրիտեցի։

Պ Բ Ա Կ Վ Ե Ց Ե Բ Ո Ր Դ

Վասն երեւելոյն որդւոյն կորսեան՝ պղծոյն Մահմեճի, եւ զառ ի նմանէ բողբոջեալ եւ վերաբուսեալ ամենի եւ չարանիւք ստեղծեալ ոսոցն դժնեից, սկսեալ ի յամենադաժան ստաւթակ եւ չար բռնակալութենէ զորոյ, յորդւոց ի հարց առեալ՝ տաւեալ ցոպառումն տեղութեան որոց:

- Իսկ յորժամ յայտնեցաւ մարդն անօրէնութեան եւ արբանեալն սատանայի Մահմետ, էր թուականն Հայոց ըստ կարծեաց ոմանց իբր եօթնասներորդ եւ յամի՛ Տեառն իբր վեցհարիւրորդի՝ քսաներորդի՝ եւ միերորդի:
- Ն. Սա այս Մահմետս եղև դաիչ եւ առաջնորդ աղանդոյն մահմետականաց, որպէս եւ զհանգաման եւ զորալիսութիւն գտման չարաթոյն աղանդոյն ուսուցանեն քեզ հնագոյն պատմիչք, զորմէ եւ քաջահռչակ իսկ է բոլորեցունց: Եւ սա տուեալ զիշխանութիւնն Աբուբարայ՝ մեռանի, կեցեալ ամս իբր՝ 9¹⁾:
- ԶԹ. Բ. Եւ ապա փոխանորդէ զտեղի նորա Աբուբարբ, որոյ կացեալ ամս՝ 3: 2)

1) Մահմետը ծն. Մէկքայում 570. թ. իւր վարդապետ. սկսել է 610 թ. մեռել է 632 թ. Տես Dictionnaire universel d'histoire et de géographie, էջ 1100, Paris, 1874.

2) Աբուբարբ իշխել է 632—634 թ. Ղեւոնդ պատմ. 172 էջ ծան. Գ. Պատկ:

Գ. Յետ որոյ յաջորդէ զտեղի նորա առաջին Օ-^{28.}
մարն¹⁾ Սա որպէս ասացաք ելեալ զօրու ծանու ի սին
անապատէն՝ անցանէ ընդ ծով ի հարաւակողմն և յա-
րեկս, զի աւերեալ և կործանեալ գերեացէ զհամայն
թագաւորութիւնս ազգաց, բաց ի հռովմայեցւոց։ Եւ զօր
մեծ գումարեալ հազարացին, և պարտեալ, և լքեալ
զբազմախումբ զօրս յունաց կոտորեցին՝ որ յԱքարիայ-
ուստի երուսագէմացիք պակուցեալք՝ զԲրիստոսընկալ
սուրբ խաչն յոյժ ճեպով յղեն ի Բիւզանդիայ, զի մի
վերստին ի յանօրինացն ևս գերեացի։ Իսկ յայնմհետէ
ազգ և ազինք երկուցեալք ի յահէ նոցա՝ հպատակ եղեն
ի ծառայութիւն նոցա։ Սապէս և Թէոփորոս զօրավարն
հայոց՝ մեկուսեալ զատչի ի կայսերէ հանդերձ այլովք
խորհրդակցովք հնազանդին ի ստրկութիւն տաճկաց,
գնելով ուխտ ընդ մահու, և կոելով գաշինս ընդ դժո-
խոց։ Եւ ապա յետ իսպառ տիրելոյն Իսմայէլեան տոհ-
մին զհայս, առին պատանդ յամենայն զխաւորաց աշ-
խարհին, զկանայս, և զուստերս և զգոտերս։ Եւ սա ի
վեցերորդի ամի տէրութեան իւրոյ՝ սպանանէ զՅաղկերտ
արքայն պարսից, և նուաճէ զպարս՝ ընդ լծով իշխա-
նութեան իւրոյ։ Եւ սա տիրեաց պարսից, և ամենայն
կողմանց արեւելից ամս՝ 12 ²⁾։

Դ. Եւ ապա ընկալնու զիշխանութիւնն Օթման, ^{Ղ.Դ.}
որոյ զօրավար և սպարապետն Մաւրի էառ զԱֆրիկէ։ ^{ՈԽԵ.}

1) Օմար Ա. 634—644 թ. ըստ Ք. Պատկ. տես Ղե-
ւոնդ պատմ. էջ 172,

2) Քերտըքէ Պատկ. հրատարակած Մխիթար Անեցւոյ
պատմ. վերջերում դրուած է Մահմետի յաջորդների կարգը
ժամանակագրական կարգով (էջ 70). որ քաղուած է Խալա-
հանցի Համդայի պատմութիւնից, այդտեղից երեւում է, որ
Օմար իշխել է ժ. տարի Ա, ամիս եւ ժ. օր։

Արդ՝ առաջին ելն տաճկաց ի հայս՝ էր ի թուոջս հայկազեան տումարի 22.¹⁾ հրամանաւ Օմարայ էմիրալ մու-մընու։ Եւ դարձեալ հրամանաւ Օթմանայ՝ ի թուակա-նութեանս ի Ղե ամի. կարի բազմահոծ և յորդագոյն զօրու արշաւեալ և եկեալ տաճկաց ի յԱյրարատ գաւառ. հարեալ զգաշտալայրն ամենայն, և պաշարեն մարտիւ գրիւն քաղաք²⁾. և առեալ զնա յարբուցին զսուսերս իւրեանց յարենէ քաղաքին, և զարս, և զկանայս, և զհաճոյս աչաց իւրեանց վարեցին ի գերութիւն ոգիս Լեւի։

Ուստի աշխարհս հայոց դարձեալ ի բաց կացին յիսմայելեան բռնակալացն, հնազանդէին ի ծառայութիւն կայսեր։ Եւ հրամանաւ կայսեր՝ կացուցանեն հրամանատար և կուրապաղատ զՀամազասպ Մամիկոնեան՝ որ էր այր յոգնագէտ՝ և յոյժ հանճարեղ ի վերայ Հայաստանեայց. զոր լուեալ ամիրապետին զհամակ պատանդս Հայոց առ հասարակ կոտորեաց՝ ոգիս իբրեւ 1775։

Եւ ապա հոգի խոռվութեան առաքի յԱստուծոյ ի մէջ բանակին Իսմայելեան, և այր զարամբք եկեալ՝ իւրաքանչիւր ոք սուր ազդեր կալեալ այր զընկեր իւր սպանանէ։ Նաև՝ զօրք Իսմայելեան՝ որք էին յեզիպտոս, միաբանեալ ընդ կայսեր յունաց հաւատացին ի Քրիստոս, և մկրտեցան արք իբրեւ վեշտասան հազար։

Եւ Օթմանայ բաւեալ զժամանակս իւր՝ սատակի յիւրոց զօրացն ի չփոթեալ ժամանակին, կացեալ ամս՝ 14³⁾։

1) Արաքացոց արշաւանքն ի Հայաստան 636—648 Ղեւոնդ պատմ. էջ ԿԶ։

2) Ըստ Սեբեոսի 643 թ. ըստ Կաղանկ. 647 թ. էջ 255։

3) Նոյնպէս ըստ Համկայի պատմութեան Օթման իշխել է մոտ 12 տարի. 644—656 թ. Ղեւ. պատմ. էջ ԿԷ։

Ե. Յետ որոյ թէպէտ կամէր սեպականել զիշխանութիւնն Ալի¹⁾ որդի Աբութալլայի՝ հօրեղբոր Մահմետի, ՈՅԹ. քանզի ասէր Ալի թէ՛ ինձ է անկ և պատշաճ իշխել ի վերայ տաճկաց: Բայց սակայն դորացեալ Մաւի սպանանէ զԱլի, և ապա թագաւորէ ինքն իսկ ի վերայ ամենայն սարակինացւոց՝ և տաճկաց: Սա արար խաղաղութիւն ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ իշխանութեան: Եւ սա ըստ ինդրոյ նախարարացն Հայոց՝ կացուցանէ զԳրիգոր Մամիկոնեան փոխանակ Համազասպայ՝ կուրապազատ և հրամանատար Հայոց: Իսկ սա կացեալ և թագաւորեալ ամս՝ 20 ²⁾:

Զ. Եւ ապա կալեալ զիշխանութիւն նորա Եղիզ ձԻԸ. որդի նորա, և սա ի ներ չրջանակի ժամանակաց թա- ՈՂԹ. գաւորեալ ամս՝ 4 ³⁾:

Է. Եւ յետ նորա պայազատէ զիշխանութիւնն ձԼԲ. Աբդլմէլիք ⁴⁾: Սա էր այր ժանտաբարոյ և դաժանագոյն, ՈՁԳ. աշխարհաւեր՝ և քաքտիչ ամբոցաց: Եւ յաւուրս սորա չուէ ոստիկան ոմն անուն Աբդլայ ի հայս, որոյ կալեալ զիշխանսն Հայոց՝ ընդ որոց և զսուրբ հայրապետն Սա-

1) Ալին իշխ. 656—661 թ. Больш. энцикл. Петер. 1904 г. т. 2 367.

2) Մաւի—Մուաւիա Ա. որդի Աբու Սոֆեանի իբն Ումէի ամս S. 661—680 թ. Տես յառաջ. (էջ 102) Կ. Եղեանի՝ Ղեւոնդ պատմադրի հրատ. եւ Dictionnaire universel d'histoire et de géographie էջ 1197. Paris, 1874:

3) Ղեւոնդ պատմ. (էջ 14) յիշատակում է սորա թագ. տարին Բ. ամ Ե. ամիս: Եւ սա է Եղիզ Ա. 680—683 թ.

4) Ըստ Կ. Եղեանի (Յառաջ. Ղեւոնդ պատմ. էջ 104.) Եղիզ Ա. ից յետոյ իշխումէ Մուաւիա Բ. ամիսս ինչ՝ 683 թ. ապա Մրուան Ա. 684—685 թ. Եւ ապա Աբդլ—Մելիք որդի Մրուանայ 685—705 թ. Նոյնպէս տես Мюллеръ. "Ист. Ислама" Т. II էջ 47:

հակ, և առեալ տանէ ի Դամասկոս: Առ որով և զսուրբն Դաւիթ ի Դուին քաղաքի կատարեցաւ ի Քրիստոս: Եւ յաւուրս սորա լինի կռիւն ի Վարդանակերտի, և ընա-
ջինջ կոտորումն Իսմայէլեան ըանակին: Եւ ապա Ոգ-
բայ ոմն զօրապետ առաքէ ի հայս՝ առ ի քանդել հըր-
դեհն՝ և սպառսպուռ կործանել զեկեղեցին Հայոց, և
առ հասարակ գերել, և կերակուր տալ անողորմ՝ սրոյ,
առ որ ընդդէմ գնացեալ սուրբ հայրապետն Սահակ ի
Դամասկոսէ, և արգել գնա ի Հարեացն՝ զոր առնելոց
էր: Որպէս և զառ յայսցանեաց բաւական քեզ ուսու-
ցանեն հնազոյն պատմիչք, զորմէ մեզ ոչ է պարտ միւս-
անգամ գծագրել, քանզի մեք ոչ եմք ի սակի սլաւամա-
զբաց և ոչ կամէ մեր զբովանդակ զգործս նոցա մատե-
նագրել, այլ միայն կամէ մեր՝ զի զանուանս՝ և զթխու
նոցա ուրոյն յիշատակել: Զայսու ժամանակաւ հրա-
մայէ Սահմետ զօրապետն Աբղիմեիքայ՝ կամսոյ¹⁾ ու-
մեմն՝ որ էր կոմս կացուցեալ ի կողմանս Նախճուան
քաղաքի, զի կոչեացէ խարանօք զազատախուժմբս և զհե-
ծելազօր զունդս Հայոց՝ իբրեւ պատճառանօք եթէ ան-
ցուցանել ի համարու արքունի, առնուլ հոգք և կամ
դահեկան դարեոր, այսինքն՝ Եօլֆե և դառնալ: Իսկ նոքա
վաղվադակի զնան ըստ օրինի պարզամտութեան իւրեանց՝
հաւատարիմ և իրաւ վարկեալ զխարդախութիւն՝ դադ-
տաձիգ որսողացն: Եւ ապա հրամայեաց երկուս տրո-
հել զթողովս նոցա, զոմանս հաւաքել յեկեղեցին Նախի-
ջեանու, և զկէսն ի յեկեղեցին Խրամայ, որոյ այժմ
Շամբի ձոր ասեն և այրեցին զեկեղեցիսն ի վերայ նոցա
ի Թ. ՃՄԲ: Զայս ամենայն, և առաւել քան զայս ոճիրս
չարութեան հասուցին ի վերայ Հայոց, և զրնաւ նախա-
բարս ազատաց բարձին խոշտանգանօք ի կենաց, և զաչ-

1) Ղեւոնդ պատմ (էջ 32) յիշատակում է կամսոյ:

խարհս Հայոց թափուր արարին ի տոհմէ նախարարաց, և յաւէտ ևս քան զայս արարին զվատշուէր տառապանս՝ զորոց ոչ բաւեալ ուրոյն աստատին վիպել: Եւ ապա յետ այսքանեաց չարութեանց մեռանի Արգլմելք, որոյ կեցեալ ամս՝ 21:

Ը. Եւ ապա փոխանորդէ զտեղի նորա Վլիթ¹⁾ որ ճԾԳ. դի նորա, սա կոչէ Մահմետ զօրավարն առ ինքն՝ և փո- ՄԴԴ. խանակ նորա կարգէ ոստիկան ի վերայ Հայոց զԱպ- զլադիդ ոմն՝ որ էր խօթ լսելեօք, որոյ եկեալ ի Հայս խաղաղոց յամենայն արձակմունս անիրաւութեան աշ- խարհէս: Շինէ վերստին զքաղաքն Դուին հզօրագոյն՝ և ընդարձականիստ մեծութեամբք, քանդիլ ասէր թէ ի ձեռն իմ՝ եղև կործանումն քաղաքիս, և ևս շինեցից զսա Ըստ որում և լիալիբ՝ և յոյժ բաւական մանրա- մասնաբար ծանուցանեն քեզ ով գրամարդիկդ՝ և վե- հագոյնդ ի խոհմս նաղկի իմ, հնազոյն և հաւաստա- ճառ պատմիչք: Քանզի եթէ զայստսիկ զրոյցք, և զամե- նայն եղեալս ի յորոց մի ըստ միոջէ գրել և ի հասո- ղութիւն ջրգեալ ջանայցեմք ածել. ապա երբ ըզձալ- ւոյն և տենչալւոյն մերոյ ժամանիցեմք պատմութեանն՝ որ յոյժ հարկաւորէ և վայելուչ, զի է պատմութիւն ներ- կայիս՝ և ամենեկին անյայտ յամենայն աղգաց: Մանա- ւանդ զի առաջադրեալ զործս մեր յոյժ երկարէ, և ժա- մանակ երկրածնաց սուղ. և անյայտ ըստ Մովսէսի հմ- տագոյն քերթողի: Եւ սա յղէ յոգնագունդ զօրօք ըզ- Մահմետ զօրավարն ի վերայ ճենաց աշխարհին. և ան- տի ի պարտութիւն մատնեալ ամօթով ընդ կրունկս դառնայ: Որ և կեցեալ և թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս՝ 10:

1) Վլիթ կամ վալիդ Ա. ամս Ժ եւ ամիս Ը. (Ղեւոնդ պատմ. էջ 31). եւ ըստ Мюллеръ-ի „Ист. Ислама“ т. II էջ 72. Իշխ. է 705—715 թ.

ձԿԳ. Թ. Եւ ապա յաջորդէ զգահ տէրութեան՝ Սուլեման,¹⁾ որոյ զօրավար էր Մսլիմ: Սա արար գումարտակ զօրաց բազմաց՝ և էհան զհրոսակս ի ձեռն Մսլիմայ զէպ ի քաղաքն Դարբանդ. որք չուեալ գնան ի Դարբանդ և հալածեն զզօրս հոնաց և կամէին կործանել ըզպարիսպն, բայց վասն գտման գրոյն՝ վերստին շինեցին զկիսակործան պարիսպն: Եւ սա կացեալ Ամիրապետ ընդ ամենայն ամս՝ 3:

ձԿԶ. Ժ. Յետ որոյ սեպհականէ զիշխանութիւնն Օմար երկ.²⁾ յորոյ աւուրս կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի վահան Գողթնացին՝ կրելով զբազում հարհարանս ի նմին յՕմարայ: Առ որ գնաց սուրբ Հայրապետն Յօհան և չքեղ փառօք յարգեցաւ և եօթն անգամ պճնաւորեցաւ արքունական զգեստուք գնմանէ: Եւ սա գրէ թուղթ հաւատոյ առ Լեոն կայսր յունաց, և ընկալեալ գնմանէ պատասխանիս՝ բազում ինչ ի Ղուբանէ անտի իւրեանց զյոյժ առասպելագոյնս արտաքս հանէ: Եւ այլ բազում բարութիւնս առնելով՝ ազնուագոյն երեցաւ քան զամենեւին, որք յառաջ քան զինքն ամիրապետք էին: Եւ ապա յետ բազում առատաձեռն բարութեանց մեռանի, թաղաւորեալ ամս՝ 13³⁾:

ձԶԹ. ԺԱ. Իսկ յետ Օմարայ եկաց իշխան Եղիտ⁴⁾ Սա չարմեցեալ յայտուն հարութեան՝ խիզախեալ մարտնչէր ընդ ազգս քրիստոնէից. տայր հրաման խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս Փրկչական և ապա հրամայէր

1) 715—717 թ. Мюллеръ, Ист. Ислама т. II էջ 72:

2) 717—720 թ. նոյն գրքի 118 էջը:

3) Ղեւոնդ. պատմագիրը յիշատակում է մօտ 3 տարի էջ 42):

4) Սա է Եղիտ Բ. 720—724 թ. տես Diction. universel d'histoire et de géographie. էջ 1907. Paris, 1874, եւ Ղեւոնդ. պատմ. էջ 102:

գլխոցս սպանանել և ջնջել յերկրի: Եւ ի կատարումն ամենայն հարութեանց հասեալ՝ ապա ինքն խեղդեալ ի գիւէ սատակեցաւ: Որոյ կեցեալ թաղաւոր ընդ ամենայն ամս՝ 6:

ԺԲ. Եւ ապա փոխանորդէ զիշխանութիւնն Հա- ճԶԵ.
չըմ: Սա ծանրացոյց զհարկ աշխարհիս Հայոց, և ապա 219.
սկսաւ գողալ ընդգէմ յունաց, գալ նմա ի հնազան-
դութիւն հարկադրութեան: Որոց հասեալ յանձն՝ առա-
քէ Հաչըմ զօրու ծանու Մսլիմ՝ զեղբայր իւր ի վերայ
Կոստանդնուպօլսի, զի պարտեալ նուաճեացն զյոյնս
ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Բայց կենսատու և Աս-
տուածընկալ զօրութեամբ սուրբ խաչին՝ յոյնք յաղթե-
ցին տաճկաց, ուստի և ամօթով դարձան յերկիրն իւ-
րեանց: Եւ սա թաղաւորեալ ընդ ամենայն ամս՝ 12¹⁾:

ԺԳ. Եւ ապա փոխանակ նորա թաղաւորէ Վլիթ ճՂԷ.
երկրորդ²⁾. որոյ սպանանն նախարարք իւր, կեցեալ թա- 210.
ղաւոր ամ մի և կէս:

ԺԴ. Յետ որոյ կացուցանեն զՍուլէյման երկրորդ³⁾ ճՂԹ.
իսկ Մրուան զօրապետն յորժամ լսէ զմահն Վլիթ՝ վաղ- 210.
վաղակի ժողովէ զզօրս իւր, և գայ սպանանէ զՍլէյ-
ման, և ինքն տիրէ: Եւ Սլէյման եկաց իշխան ամ մի
և կէս:

1) Հիշամ որդի Աբդու-Մեքքի 724—743 թ. Мюллеръ,
„Ист. Ислама“ т. II էջ 72. իսկ Ղեւոնդ պատմ. յիշատակում
է (էջ 100) Շամ որ է Հեշմ ամս ԺԹ:

2) Վալիդ Բ. որդի Եղիզի թաղ. է 743—744 թ.
Ղեւոնդ պատմ. էջ 101:

3) Վլիթ կամ Վալիդ Բ-ից յետոյ թաղ. է նորա որդի
Եղիզ Գ. յիսկն 6 ամիս 744 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ 101 եւ
Diction. universel d'hist. et de géographie, էջ 1908,
Paris, 1874:

Մ. Ժ. Ե. ապա որպէս ասացաք կանխաւ՝ տիրէ
 2ԾԱ. Մրուան որդի Մահմէտի զօրավարին: ¹⁾ Սա մինչդեռ ու-
 նէր զիշխանութիւն, և մարանչէր ընդ ազգին իւրում.
 զօր շարժեալ ի Խորասանայ՝ և Ալի Աբդլայ ոմն գլխա-
 ւոր նոցա, զայ տայ մարտս ընդ Մրուանայ՝ և սատա-
 կեն ի զօրացն Մրուանայ՝ անձինք իբրեւ Յիւ, և հասեալ
 ի Մրուան սպանին զնա: Որոյ կալեալ զիշխանութիւնն
 բովանդակ ամս՝ 6:

Եւ ապա բռնակալէ զիշխանութիւնն Ալիական
 ցեղն Ալիարդլայ, ըստ որում և զորոյ աստանօր կամէ
 ինձ համառօտարար անցանել բանիւք ի բայ թողլով
 զերկարագոյնն, պատմելով զյոյժ կարեւորագոյնն ի կարծոյ:

Չար բռնակալուր իւն Ալիական ցեղին:

Մ2.
 2ԾԵ.

Ժ2. Եւ ապա սեպհականէ զիշխանութիւն Ալիար-
 զըլայ փոխանակ Մրուանայ: Սա որդի էր Ալոյն և հե-
 տեալ ազգ սորա Ամիրալմուսինք կոչեցան, որք և յոյժ
 մինչև ցայժմ՝ պատուին ի պարսից: Սա և յառաջեալ
 ծնունդք իւր՝ բազում և ազգի ազգի խոշտանդանօր
 խուեալ կտակցին զազգս մեր՝ որպէս տիեզերահռչակ
 ի հնագոյն պատմագրաց իսկ է արգեօք, որովք և կա-
 րես զբաղձանս ցանկութեան քոյ կամաց լցուցանել ա-
 ներկրայ: Եւ սա ըստ ոմանց՝ խնդրեաց հարկս ի կեն-
 դանեաց և ի մեռելոց՝ որք ընդ իւրով իշխանութեամբ
 էին, մինչ զի հառոյց զամենեան ի յետին թշուառու-
 թեան, և արար չքատր և ողորմելի ամենեցուն: Եւ յետ
 առաւել քան զայս ոճրագործութեանց մեռանի սա՝ թա-
 դաւորեալ ամս 3: ²⁾

I) Մրուան Բ. (744—750 թ.) Օմայեան վերջին խա-
 լիփը. տես Diction. universel d'hist. et de géographie.
 t. 9 1174 p. Paris, 1874:

2) Սա պէտքէ լինի Աբուլ-Աբբաս էս Սաֆֆաւս, որդի

ԺԼ. Յետ որոյ պայադատէ զիշխանութիւնն Արու- ՄԹ.
ջափր Արդլայ, ¹⁾ որ և սա էր այր ազահ և ժանտ, սա- 24.
տակեալ որոյ՝ հանգչի երկիր ի պղծութենէ նորա: Եւ
յաւուրս սորա, բազում և զանազան վշտաթախիծ տուայ-
տանօք Հարչարեցան զազգ մեր ի ձեռաց ամհնի և խըս-
տադոյն ոստիկանաց: Եւ սորա բովանդակեալ և բաւեալ
զժամանակ թագաւորութեանն ամս՝ 15:

ԺԴ. Յետ սորա թագաւորէ Մահագի ²⁾ որդի նո- ՄԻԳ.
րա, որ և սա էր այր կախարդ և սպանող հաւատացե- 22Ե.
լոց: Քանզի զկնի մահուան հօրն՝ ցրուեաց՝ և վատնեաց
զամենայն դանձա հօր իւրոյ՝ որ ժողովեալ էր ազահու-
թեամբ, և ետ զինքն ի կախարդութիւն: Եւ ապա զբա-
ւեալ զկեանս իւր՝ մեռանի, թագաւորեալ ամս՝ 8:

ԺԹ. Եւ ապա փոխանորդէ զտէրութիւն Մուսէ ՄԼԲ.
որդի նորա, ³⁾ որոյ ոչ ինչ գործ արութեան գողցեա իմն 22Գ.
ցուցեալ սատակի, կացեալ թագաւոր ամս՝ 1:

Ի. Յետ որոյ ի յինքն զբաւէ զիշխանութիւնն Ա- ՄԼԳ.
հարօն եղբայր նորա ⁴⁾, սա զբազումս Հարչարեաց՝ և ապա 22Դ.
ինքն սատակի թողեալ զկնի երեք արու զաւակ: Մահ-
մետայ տայ զԲաղտատ, զԴամասկոս և զԱսորիս տայ
Ղասումայ, իսկ զՄահմուտն ընդ իւր պահէ ի Խորա-
սան: Եւ յայսմհետէ զանուանս և զթիւս ժամանակաց

Մահմուտի, 750—754 թ. սորանով եւ սկսուումէ Աբրահան
տան ամիրապետութիւնը:

1) Աբու-Ջաֆար (Ջափր) էւ Մանսուր, որդի Մահմուտի,
754—775 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ խը:

2) Մահմուտ էւ—Մէհդի, որդի էւ Մանսուրի, 775—785 թ.
Ղեւոնդ պատմ. էջ խը:

3) Մուսա էւ Գադի, որդի էւ Մէհդեայ, 785—786 թ.
Ղեւոնդ պատմ. էջ խը:

4) Հարուն էւ Ռաշիդ, որդի էւ Մէհդեայ, 786—809 թ.
Ղեւոնդ պատմ. էջ խը:

նոցա այլատարազս կտուն մեզ պատմիչք թերևս վասն շիրթեալ և հակառակասէր ազգին՝ որք կացեալք ի կողմանս այնց, որպէս վերագոյն ծանուցաք՝ թագաւոր զինքեանս ասէին։ Եւ սա թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս՝ 24:

ՄԾԷ. ԻԱ. Իսկ զկնի՝ զտեղի հօր Մահմուտ որդի նորա ՊԸ ժառանգէ, սա թագաւորեալ ամս՝ 3¹):

ՄԿ. ԻԲ. Եւ ապա Մահմուն Արդլայ եղբայր նորա²⁾ յաջորդէ զտեղի նորա, որև սա էր այր արինարբոյ և աւերող աշխարհի։ Սա յերկերիւր և յութառներորդ թուականիս արամաղեան՝ կամեցաւ արչաւել գէպ ի Հոռոմս և շահատակել ընդ նոսա։ Վասն որոյ կազմեաց զնաւս հարիւր և զումարեաց ի նաւս զգօրս ընտիրս իբրև ճՌ. որք չուեալք գնային՝ առ ի պաշարել զմեծ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս։ Այլ զօրութեամբ կենեղուտ և արփիածաւալ խաչին Քրիստոսի՝ ստնանն հոռոմք զտածիկս, և առաթուր հարեալ իսպառ սատակն գնոսա, և գնոյն ինքն Մահմուն՝ կենադրաւեալ բառնան ի միջոյ։ Եւ սա կացեալ թագաւոր ընդ ամենայն ամս՝ 21:

ՄԶԱ. ԻԳ. Եւ ապա կացեալ թագաւոր Աբուսահլ եղբայր նորա³⁾, որև սեպհականեալ զիշխանութիւնն ընդ ամենայն ամս՝ 9:

ՄՂ. ԻԴ. Յետ որոյ տիրապետէ զժառանգութիւն իշխանութեան նորա Ահարօն որդի նորա⁴⁾։ Սա էր այր կե-

1) Մահմէտ Էւ-Ամին, որդի Հարունայ, 809—813 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ:

2) Աբդուլլահ (Աբդուլլայ) Էւ-Մամուն, որդի Հարունայ, 813—833 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ:

3) Աբու-Իսահկ Մահմէտ Էւ-Մուտասիմ-Բիլլահ, որդի Հարունայ, 833—842 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ:

4) Աբու-Յաֆար Հարուն Էւ Վատեկ-Բիլլահ, որդի Էւ-Մուտասիմի, 842—847 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ:

րող և արբեցող՝ և ոչ իմիք փոյթս ինչ ունէր վասն չինութեան աշխարհի, և ոչինչ տեղեկանալը ի յանցից և ի պատահմանց ժողովրդեան, և այսպիսաբար խնենշութեամբ կեցեալ թագաւոր ամս՝ 5:

ԻԵ. Եւ ապա յաջորդէ զիշխանութիւնն Զաֆար.¹⁾ ՄՂԵ. սա էր այր գաթանագոյն և ժանտաբարոյ, առ որով և ՊԽԶ. սուրբ Սմբատ Բագրատունի մեծ սպարապետն կատարեցաւ: Յաւուրս սորա՝ յոգն և անըմբերելի չարչարանս կրեցին զազգս Հայոց ի ձեռս անագորոյն և Անազգակ ամհնի Ամիրայից և ոստիկանաց, և յոյժ բազումք տապառտ անկեալ ի ձեռս սրոյ նոցա, և սրախողող սպանմամբ որոյ յոլովք նահատակեցան, և ոմանք ի նախաբարաց՝ և յաղատագունդ զօրաց՝ և խառնիճաղանձ ամբոխից ուրացան զհաւատս անբիժ քրիստոնէութեան վարուց: Բայց յետոյ ապաշաւեալք զղջացան, և մեռան քրիստոնէաբար, և թաղեցան ընդ հարս իւրեանց, իսկ ոմանք մնացին յամառեալ ի նոյն մոլորութեան. ըստ որում և զորոցս լայնասիրիւն և համատարած զրուցիւք ծանուցանենք ի զքաջապէս հնազոյն պատմիչքն: Որոյ յետ այսքանեաց չարութեանց՝ կացեալ ընդ սլարբերութեան յարափոփոխ չքանակի ժամանակացս թագաւոր և ամիրապետ բովանդակ ամս՝ 15:

ԻԶ. Եւ ապա թագաւորէ Ահմատ որդի նորա²⁾, որ արձակեաց զԱշոտ զիշխանն Հայոց, որն թագաւորեալ ամս՝ 1:

1) Ա.բ.ու. — Ֆաղւ Զաֆար էլ — Մութէվէկկէ Աւեալահ, որդի էլ — Մուտասիմի, 847—861 թ. Ղ.Եւ.ոնդ. պատմ. էջ 10թ.

2) Ա.բ.ու. — Զաֆար Մահմետ էլ — Մուհամմադ — Բիւլահ, որդի էլ — Մութէվէկկէ, 861—862 թ. Ղ.Եւ.ոնդ. պատմ. էջ 10թ.

ՅԺԱ. Ի՛շ. Յևտ որոյ պայազատէ զիշխանութիւնն Մահ-
ՊԿԲ. մատ, ¹⁾ որոյ բովանդակեալ և զբաւեալ զժամանակ տէ-
րութեան ամս՝ 4:

ՅԺԵ. ԻԲ. Եւ ապա Ահմատ որդի Աբղլայ²⁾ ժառանգէ ըզ-
ՊԿԶ. պետական իշխանութիւնն, սա ի յարեցութեան իւրում
սպանանէր զբազումս առանց պատճառի, որոյ բաւեալ
զկեանս թագաւորութեան ամս՝ 3:

ՅԺԸ. ԻԹ. Զկնի որոյ սեպակաւնէ զիշխանութիւնն Մա-
ՊԿԹ. հազի. ³⁾ սա ել ի Խորասանայ՝ և եկն ի Բազղատ, որ և
թագաւորեաց ամս՝ 11:

ՅԻԹ. Լ. Եւ զկնի նորա տիրապեալէ զտէրութիւնն Ահ-
ՊԶ. մատ, ⁴⁾ և յաւուրս ժամանակաց սորա փոխադրեցաւ
զիշխանական պետութիւնն ի ցեղէ Ալւոյն՝ առ տոհմն
Մահմետի, որոց սինիական ազգ ասենաւ Քանգի Ալիա-
կան ցեղին շիայ ազգ վերածայնեն և մահմետական տոհ-
մին սիւնի. որպէս և յայտնի բազմաց իսկ է արդեօք:
Զորոց և արգ կամէ ինձ ճառել, և զանուանս և զթիւս
ժամանակաց նոցա աստստին յիշատակօք շարաբարդել:

Եւ սա զբաւեալ զկեանս իւր մեռանի, կացեալ
թագաւոր ամս 23:

Զաբ բռնակալութիւն տոհմին սիւնիական:

1) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Մուստային-Բիլլահ, որդի
Մահմետի, 862—866 Ղ.Է. տ. պատմ. էջ 108:

2) Աբու-Աբղլայ Մահմէտ էլ-Մուստէզ-Բիլլահ, որդի
էլ-Մուսթէվէկիւլի, 866—869, նոյն տեղը:

3) Աբու-Աբղուլլահ Մահմէտ էլ-Մուկտեդ-Բիլլահ,
որդի էլ-Վատէդի, 869—870 թ.

4) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Մուստամիդ-Ալեալլահ,
որդի էլ-Մուսթէվէկիւլի, 870—892 թ. Ղ.Է. տ. պատմ. էջ 108:

ԼԱ. Եւ ապա զկնի նորա պայազատէ՝ զիշխանու- ՅԵԲ.
թիւն Աբլարաս. սա մեռանի կացեալ թագաւոր ամս՝ 20¹⁾: ԶԳ.

ԼԲ. Յետ որոյ ի յինքն ննթադրեալ կորզէ զտէ- ՅԷԸ.
բութիւնն Մահումատ. որ և սա միապետեալ տիրեաց ԶԻԳ.
ընդ ամենայն ամս՝ 6²⁾:

ԼԳ. Զկնի սորա ժառանգէ զթագաւորական զիշ- ՅԷԸ.
խանութիւնն Զաֆար, որ և թագաւորեաց բովանդակ ԶԻԹ.
ամս՝ 24³⁾:

ԼԴ. Եւ ապա ժառանգէ զպետական տէրութիւնն ՆԲ.
Աբունասար. որոյ ոչ երկարածղեցաւ ժամանակ կենացն, ԶԻԳ.
այլ սակաւ ամօք զբաւեցաւ ի կենդաղոյս, կացեալ ամս 1⁴⁾:

ԼԵ. Իսկ զկնի նորա փոխանորդէ զիշխանութիւնն ՆԳ.
Աբլարաս. սա թագաւորեալ ամս՝ 5⁵⁾: ԶԻԳ.

ԼԶ. Եւ զկնի սորա յաջորդէ զիշխանութիւնն Ա- ՆԸ.
բուսահլ⁶⁾. որ և սա թագաւորեալ ամս՝ 2: ԶԻԹ.

ԼԷ. Յետ որոյ զբաւեալ տիրապետէ զթագաւոր- ՆԺ.
ութիւնն Աբուլիանոս⁷⁾. որ և սա տիրէ ամս՝ 6: ԶԿԱ.

1) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Մուտադդիտ-Բիլլահ որդի էլ-
Մուվաֆֆիկի, 892—902 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ.

2) Աբու-Մահմէտ Ալի էլ-Մուկդեֆի-Բիլլահ, որդի էլ-
Մուտադդիտի, 902—908 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ.

3) Աբու-Ֆադլ Զաֆար էլ-Մուկտեդիր-Բիլլահ, որդի էլ-
Մուտադդիտի, 908—932 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ ԽԹ.

4) Աբու-Մանսուր Մահմէտ էլ-Կադըր-Բիլլահ, որդի էլ-
Մուտադդիտի, 932—934 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ Ծ.

5) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Ռադի Բիլլահ, որդի էլ-
Մուկտեդիրի, 934—940 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ Ծ.

6) Աբու-Իսահ Իբրահիմ էլ-Մուտադդի-Բիլլահ, որդի
էլ-Մուկտեդիրի, 940—944 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ Ծ.

7) Աբու-Կասըմ Աբդուլլահ էլ-Մուտադդի-Բիլլահ, որ-
դի էլ-Մուկտեդիրի, 944—946 թ. Ղեւոնդ պատմ. էջ Ծ.

ՆԺԶ. ԼԸ. Զկնի տրա թագաւորեաց Ալիատլ ¹⁾. Եւ տի-
քեալ զտէրութիւնն ամս՝ 29:

ՆԽԵ. ԼԹ. Եւ ապա զվեհափառ զիշխանութիւնն պայա-
քատէ Արուբաքր ²⁾, որոյ մեռեալ ի կենաց լեալ կենա-
լոյց, կաջեալ թագաւոր ամս՝ 19:

ՆԿԳ. Խ. Յետ որոյ կալաւ զիշխանութիւնն՝ Աբլաբաս ³⁾:
ՌԺԵ. ԽԱ. Եւ ապա ժառանգեաց զթագաւորութիւնն
Մահմատ մուստաֆայ ⁴⁾:

ԽԲ. Զկնի որոյ ի յինքն սեպհականէ զտէրութիւնն
Մահմուտ ⁵⁾:

ԽԳ. Զկնի որոյ սեպհականէ զիշխանութիւն Մահ-
մատ որդի նորա ⁶⁾:

ԽԴ. Եւ ապա Մախսութ եղբայր նորա ժառանգէ
զտէրութիւնն ⁷⁾:

Արդ ծանիր այժմ ով ուշիմ և խոհական ընթեր-
ցող. քանզի բազում անգամ հետազօտ քննութեամբ

1) Աբու-Կասըմ էլ-Մուֆադդալ էլ Մուդի-Լիլլահ, որդի
էլ-Մուկտեդիրի, 946—974 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:

2) Աբու-Կերիմ Աբու-Բէկր էլ-Տայի-Լիլլահ, որդի էլ-
Մուտիայ, 974—991 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:

3) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Կադըր-Բիլլահ, որդի էլ-
Մուստաֆայ, 991—1031 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:

4) Աբու-Ջաֆար Աբդուլլահ էլ-Կայիմ բին-Ամրիլլահ, որ-
դի Կադըրի, 1031—1075 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:

5) Աբդուլլահ էլ-Մուկադի բին-Ամրիլլահ, որդի Մահ-
մտի բին-էլ-Կայիմի, 1075—1094 թ.

6) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Մուստաֆէտ-Բիլլահ, որդի
էլ-Մուկադիայ, 1094—1118 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:

7) Աբու-Մանսուր Ֆադլ էլ-Մուստարշիդ Բիլլահ, որդի
էլ-Մուստաֆէրի, 1118—1135 թ. Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ:
Սորանից յետոյ էլի շարունակում են տիրել 8 ամիրաներ մին-
չեւ 1258 թ. (տես Ղեռնդ պատմ. էջ Ծ. եւ Ծա), բայց չեն
յիշատակուած այստեղ:

մտի ի ճառագորութիւնս նախնեաց, և ոչ ուրեք երբէք
գտի զթուական ժամանակաց թագաւորելոյն նոցա: Վա-
սընորոյ և ոչ ես կամեցայ՝ ինքնայօժար մտօք զթիւս
այլանդակս և անճոռնիս ի վերայ նոցա բարդել, և կամ
այլասարաս և տարահանդէտ իմն զրուցիւք՝ զնախագրեալ
բանս իմ յերիւրել ի պատճառս այսնակատակ նախա-
տանաց անձինս իմոյ թշուառիս, և ամենաստղապ նպա-
տակ առկացեալ հաստատել ի գայթակղութիւն և ի սայ-
թաքս պարզամիտ ընթերցողաց: Այլ եթէ տէր կամեացի
(ըստ կանխագոյն խոստման մերում) զանուանս թագա-
ւորաց պարսից՝ որ արտահանեալ հաւաքեցի ի մատենէ
յորոց մինչև ցփերիմիսան արքայն՝ զստ և որիչ մակա-
գրելոց եմ ի վերջ մատենիս, գնելով հանգերձ զթիւս
նոցա ժամանակաց՝ զորս ի գրոց նոցա ստուգեցի գուցցէ
թէ՝ որով առնկալցի զլրումն սիրտ մեր աշխոյժ տեն-
չանաց մերոց, վասն զի յորժամ բաժանեցաւ տէրու-
թիւն Իսմայէլեան տոհմին՝ ոմանք ի Խորասան տիրէին,
և այլք ոմանք ի յայլ և յայլ տեղիս, որպէս և յառաջա-
գոյն մեք իսկ արդեօք բացատրեցաք, վասն այսորիկ
խոսովութիւնք յարուցեալք՝ զմիմեամբք ելանելով, ջանա-
յին բռնութեամբ իշխել իրերաց, և այս եղև պատճառ
եղծման և կործանման տաճկաց իշխանութեանն: Ուստի
և շիտթեալք խանգարին ի կանոն անկանիլ՝ անուանք
ամբարիշտ բռնաւորաց ի հնագոյն պատմագրաց, և ժա-
մանակագրաց: Բայց ես ի բազում տեղիս որոնելով գտի
զանուանս զայսորիկ ի քրինիկօնաց և ի գաւազանա-
գրաց ոմանց, որք աստէն արձանագրեցաք, բայց զթիւս
յոմանց ոչ գոյր գրեալ՝ ուստի և մեք զանց զնոքօք ա-
բարաք, որպէս ի վեր անդր յայտնի իսկ է:

Արդ՝ աստանօր ի վերջ հասեալ դադարի Ամիրա-
պետութիւնն ի ցեղէն իսմայէլեան, որք ի Մահմետէ

սկսեալ մինչև ի Մախսութ ամիրապետն՝ են անձինք
քառասներորդ՝ և չորրորդ։ Եւ տեսաց զժամանակ տէրութեան որոց՝ ի Մահ-
մետէ սկսեալ՝ մինչև ի սպառումն Ամիրապետութեան
յորոց, որ եղև արմատաջինջ կործանումն ի թուին՝ ժո-
հ. զովեալ չարադրին ամբ՝ 424¹⁾։ Եւ ապա սկիզբաւորե-
ցաւ ի տանէ Սկիւթացւոց թուրքաց թագաւորել, որք
յետ նոցա կալան զրոնակալութիւնն. զսոցանէ այժմ
պարտ է ինձ բացայայտել սակաւարան զրուցիւք՝ և թէ
քրարդեօք անկաւ զպետական զիշխանութիւնն ի ձե-
ռքս սոցա։

1) Մահմետ իւր վարդապ. սկսել է 610 թ. Diction.
univers. d'hist. էջ 1100, իսկ ըստ Մխիթար Այրիվանեցու
(էջ 49) 611 թ. ուրեմն Մահմետից մինչև Մախսութ 1135 թ.
կը լինի 525 տարի, իսկ մինչև վերջին ամիրան Աբդուլա
1258 թ. կը լինի 648 տարի։

ՊՐԱԿ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Վասն չար բռնակալութեան Սկիւբացոց Թուրքաց՝ երէ
հի՞մ արդեօք բռնակալեցին զերկիր, որոց եղել առաջ-
նորդ եւ նախկին Տօղրիլ սուլթան, յորմէ եւ մեք սկըս-
ցուք, եւ տարեալ հասցուք ցար բռնակալութիւնն
Թաքարաց.

Եւ արդ՝ յետ նոցա առնուն զբռնակալութիւնն նՂԵ.
ՌԽԶ.
Թուրք սկիւթացիք ի յայնքան թուովս՝ յորում եղաք.
եւ այսպիսի պատճառաւ բռնակալեալ տիրեն ի կողմանցս
արեւելից: Քանզի ասեն ոմանք՝ թէպէտ եւ այլք ոմանք
այլ իմն կերպիւ գրեն թէ ընդդիմութիւն կրեալ ամի-
րապետքն ի հնդկականացն, հրաւիրեն ապա յողնառատ
խոստմամբք պարզեաց զխուժադուժ սկիւթացիսն ի
մարտակցութիւն: Եւ մարտուցեալ որովք՝ ժամանակս
ինչ նուաճեն զապստամբսն: Եւ զի կամէին կրկին ան-
գամ դուռարել ի մարտ անդրէն դառնալ՝ արգելոյր զե-
կեալսն. եւ ի լինիլ պատահմանն՝ լքանէր զկենդադս ար-
քայն: Իսկ մեղացւոց՝ կամ բախտբիացւոց այսինքն՝ մա-
րաց լինին դաշնագիրք ընդ օտարսն, մերժեն զպարսիկսն:
Եւ ի գրաւել զիշխանութիւնն սկիւթացւոց, բառնան ըզ-

յոլովից աղանց աէրութիւնն՝ մեծամեծ պատերազմօք՝ անողորմաբար զամենեւեան սատակելով։ Իսկ զՄիխայէլ Ասորին՝ այլատարազ իմն կերպիւ զեղանելն սոցա պատմէ. որպէս և որով կարես լիալիր ուսանիլ, սոյնպէս և այլք ոմանք ի ներհուն ժամանակագրաց և պատմագրաց այլապէս ճառագրեալ վիպասանն սակա յորոց։ Զորոց և իմ առեալ մատենագրեալ քեզ ծանուցանեմ։ Քանզի սոքա են ազգ ինչ սկիւթացւոց Ասիոյ. որք և կոչին թուրքման, որոց սեպհական ընտելութիւնն է յարեւելից կողմանէ Կասպից ծովուն, և կոչի թուրքաստան։ Արդ՝ յառաջին ելն սոցա եղև յաւուրս Ամպիւսէս արքային պարսից՝ որդւոյ Կիւրոսի, զոր երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր կոչեն ոմանք զսա. սա վարձեաց ի թուրքաց և որովք պարտեաց զամենայն ընդդիմամարտան իւր, և առաքեաց ի ձեռն Հոդովեռնայ ի Պաղեստինէ։ Իսկ երկրորդ ելն սոցա եղև ի ժամանակս տաճկաց պետութեան ի թուոջս Հայկազեան տումարի Բձկ։

Եւ ապա ամ յամէ ևս քան զես զօրացեալք՝ առին յերկիրն պարսից, և անտի բաժանեցան ի քսան և չորս ցեղս, և պատերազմեալ առին զԲաբելոն՝ և զհամայն պետութիւնն տաճկաց, և ինքեանք զարձան յօրէնս Մահմէտի։ Նա իսկ և ի Դձկէ թուականիս հայոց՝ յախուռն հրոսակօք յարձակեցան ի վերայ Վասպուրական աշխարհին, ուր թագաւորէր յայնժամ Սենեքարիմ արքայն հայոց՝ ի զարմէ Արծրունեաց. զորոյ տեսեալ թէ ոչ կարէ ստանանել զնոսա, եթով զաշխարհ իւր, և ետ ցՎասիլ կայսր յունաց քաղաքս 10, բերդս 62 և զեօզս մեծամեծս 4000։ Եւ ինքն զնացեալ ի կողմանս արեւմտից չորեք հարիւր հազար արամբք, չոզաւ և ընտելացաւ ի Սեբաստիայ մայրաքաղաքի առաջին հայոց։

Եւ ապա ի ԴձԴԴ թուոջս՝ տիրեցին առ հասարակ

յամենայն կողմանցս արեւելից, և ի միջերկրեայ դաւա-
ռացս, և զիշխանութիւնն տաճկաց բնաջինջ արարին, և
սպառ սպուռ կործանեցին:

Ա. Իսկ Տօղրիլ սուլտանն ¹⁾ ապա եղև բռնակալ ^{Ն. Դ. Ե. 11. 12.}
և տիեզերակալ ամենայն կողմանցս արեւելից, անցին
յարեւուտս: Սա բազում և զանազան ոճիրս չարութեան
գործեաց ի հայաստանեայտ: Սա էառ զԱրծն, զՄելտի-
նէ, զԱւրաստիայ, և զայլս քաղաքս բազումս, անողորմ
և անխնայ կոտորեցին զբազումս ի քրիստոնէից, և զյո-
ւովս գերեցին ի յաշխարհն պարսից և զբազում ազինա-
սարաս՝ և զհոյակապ եկեղեցիս հրդեհեալ՝ կիզեալ և աւե-
րեալ քաղեցին: Եւ ապա զկնի զառանցից չարութեանցս
այսոցիկ, որովք տուայտեաց զաղբ մեր՝ և զամենայն
աշխարհ մեռանի, կացեալ թագաւոր ամս՝ 17:

Բ. Եւ ապա զտեղի նորա յաջորդէ՝ Արփասալան ^{Շ. Ժ. Բ. 11. 14.}
եղբօր որդի նորա ²⁾: Նոյնպէս և սա էր այր արիւնա-
հեղ՝ և զայլ մարդախանձ, և աշխարհակործան. սա էառ
զհռչակաւոր և զարքայանիստ մայրաքաղաքն Անի, որ
էր շինեալ յԱյրարատեան աշխարհի՝ ի Շիրակ գաւառի
ի վերայ Ախուրեան գետոյ՝ բարձր և ահաւոր պարսպօք.
զոր առեալ անօրինացն ի Շ. Ժ. Գ. Թուոյն, իսպառ կոր-
ծանեցին զվայելչագեղ և զչքնաղակերտ քաղաքն և զայլն:
Եւ սա ետ մարտ ընդ աղդին յունաց, և ձերբակալ արար
զկայսրն նոցա, բայց յետոյ արձակեաց զնա պատուով ոչ
սպան, զի այնպէս ուխտ եղեալ էր ընդ Աստուծոյ: Եւ
թէպէտ անդայուագեղ զազանն մարդախանձ՝ ինայեաց

1) Տօղրիլ Ա. 1039—1063 թ. Diction. univers. d'hist.
էջ 1775:

2) Սա Էլշեկ է 1064—1072 թ. Diction. univers. d'hist.
էջ 54:

սպանանել զկայսրն, սակայն անգութ և անխնամ ազգն յունաց, նենգութեամբ և խայտառականօք խաւարեցուցին զերկոսին լուսարանս նորա, յորմէ կսկծոյն անկեալ մեռանի կայսրն: Եւ սա տիրեաց մինչև ցԱնտիօք և զայլ բազում դաւառս նուաճեաց ընդ իւրեւ: Եւ սա տակաւին մինչև մրմնայր զայրադնութեամբ տիրել տին զերաց՝ յուզեցան ի վերայ նորա դատաստանք արդարադատին և երկայնամտին Աստուծոյ, յանկարծ և յեղակարծ ժամանակի սրախողխող լեալ՝ բարձաւ ամբարիշտն յերկրէ, և ոչ ետես զփառս Աստուծոյ:

Եւ սա, որպէս ասեն, մինչև էր թափեալ ջերմաջերմ ողիւրն ի փորոյն, հայեցաւ ընդ սպանողն՝ և յոյժ քստմնեալ զարնուրեցաւ, և ապա արձակեալ և թափեալ զգամնացեալ շունչն սատակի՝ իջանելով ի սանդաքամետս դժոխոց, ներկեալ՝ ծրղեալ և տողորեալ զամենաշար զհօգի իւր արեամբ անմեղաց և արգարոց՝ կեցեալ ի կենցաղս բովանդակ թագաւորութեան ամս 9:

Գ. Յետ որոյ սեպհականէ զպետութիւնն՝ Մելիք-ՇԽԱՆ, յահ որդի նորա¹⁾։ Սա ի դառն արմատոց պտուղ յոյժ անուշակ և քաղցրագոյն երեցաւ, և ի փշարեր ոտոց՝ վարդ կարմրերփեան փթթեալ բողբոջեցաւ։ Քանզի սա՝ որպէս ասեն զորմէ, զկնի մահուան հօրն՝ զեղեցիկ և մեծազարդ կարգօք յօրինէր զհանդէս թագաւորութեանն, և ոչ հետեւէր հօրն բարուց և կամաց, այլ յաւէտ զրնդդէմն և զհակառակն մանաւանդ ախորժէր։ Մինչ զի և մտախոհ իմն եղեալ, զնորայնս պախարակէր իմացմունս իբր լեալ հակառակ խաղաղութեան, և ներհակ յանդորր և յանբոյթ կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խնդացեալ։ Եւ սա հեզութիւն ի քաղցրութեան բարուցն լծակցեալ, առնէր զինքն սիրելի ամենեցուն,

1) 1072—1093 թ. Diction. univers. d'hist. t.2 1163:

քանդի նա իսկ էր և ազատարարոյ՝ և մեծախորհուրդ, այլև տեսիլ մարմնոյ նորա վայելուչ՝ և պատկան թագաւորութեան: Եւ սա ոչ այնքան մարտիւ և բռնութեամբ, որքան սիրով և հեղութեամբ՝ զրոլորս հնազանդեցոյց զտիեզերս ի դոյզն ժամանակի, զոր այլք ի թագաւորաց՝ յոգն ճգանօք, և կարի արչաւմամբ հաղիւ, և կամ թէ ի յերկար ժամանակս, և ոչ բնաւ իսկ: Նաև յաւուրս ի ժամանակս սորա խաղաղացաւ աշխարհ ամենայն, մանաւանդ երկիրս հայոց՝ որ ի նախկին բռնակալացն, իսպառ սպուռ զկործանման բաժակ արբեալ էր յանցեալ ժամանակս, վասն զի ասեն թէ՝ յոյժ սիրէր զազգս մեր. մինչ զի աղօթք և օրհնութիւն ի մէնջ հայոցէր, ոչ թէ միայն իցէր աշակերտեալ և մկրտեալ Քրիստոսական կրօնից և կարգաց: Եւ ապա յետ այսց բարեաց գործառնութեանց մեռանի Մէլիք շահ. զորմէ համբաւ լեալ յոմանց՝ զեղակուր ի կնոջէն լինիլ: Որև մատակարարեալ զընթացս կենաց իւրոց՝ բարւոք տրնտեսութեամբ զբաւեցաւ ի կենաց ի Սպահան քաղաքի, կացեալ թագաւոր ամս՝ 20:

Դ. Եւ զինի մահուան նորա անպատմելի լինի խընտրութիւն ամենայն ազգաց զամս 4. զի եղբայր էր Դըդուշն, և որդի նորա Բէկիարուխն¹⁾ ընդ միմեանս կոռէին ի համար թագաւորութեան. և ապա սպանաւ Դըդուշն ի Բէկիարուխէն, և ապա ի յինքն գրաւեաց զպետական զիշխանութիւնն: Սա ոչ ինչ գործ արութեանց, և կամ բարեաց ցուցեալ մեռանի. կացեալ ամս՝ 13:

ՇեԱ.
Ռ.Ղ.Բ.

1) Բէկիարուխ (Barkiaroc) որդի Մեկը շահի, թագաւորութեւն 1093—1105թ. Dict. univers. d'hist. էջ 166.

ՇԾԴ. Եւ ապա սեպհականէ զգահ իշխանութեանն
ՌՃԵ. Տափար եղբայր նորա, որն սա թագաւորեալ ամս՝ 13¹⁾։
ՇԿԷ. Զ. Զինի նորա ժառանգէ զտէրութիւնն Մանուէտ
ՌՃԺԸ. որդի նորա, սա կեցեալ ի թագաւորական կենցազս
 ամս՝ 10։

ՇՀԷ. Է. Զետ որոյ պայազատէ զիշխանութիւնն Մէլիք։
ՌՃԻԸ. Արդ՝ յետ այսորիկ՝ ոչինչ գործս ներգործեալ զորոց՝
 գտաք ի սոփերս մատենագրաց, և ժամանակագրաց նախ-
 նեաց, նաև ոչ զթիւս ժամանակաց իշխանութեան որոց՝
 ուրեք երբէք գտաք։ Եւ այս թուի վասն չիթթելոյ՝ և
 ի բազումս տարածելոյ իշխանութեան աղագաւ. հնա-
 գոյն ճառագիրք՝ ոչ ուղիղս, և բացափալ ծանօթու-
 թեամբ ետուն մեզ զթուականս ժամանակաց իշխանացս
 այսոցիկ։ Քանզի ինքեանք պարաւանդեալ պատաղեցան
 զպատմութեամբ այնոցիկ բռնակալաց որք ի կողմանս
 Հայաստանեայց, Պաղեստինացւոց, Ասորւոց և այլոց իսկ
 գաւառաց տիրեալքն էին, ուստի և սղօզ զանց արա-
 րին։ Եւ կամ թէ յաղագս չառնելոյ ումեք փոյթ՝ զառ
 յայսցանեաց թողուլ ապագայիցս մատենագրութեամբ
 զյիշատակս տիրագործութեան և կամ զթուականս ժա-
 մանակաց զորոց. վասն որոյ ոչ հասին առ մեզ ուղղա-
 գրութեամբ զթիւս ժամանակաց նոցա և ոչ իսկ բացա-
 ծանուցեալ ևզն մեզ ի նոցունց, զի որովք անսղալ և
 անվթար շարագրէի զայնոսիկ։

1) Տափար չաէտք է Լինի, որովհետեւ ըստ կարգի (տես
 Diction. universel d'histoire et de géographie, Paris, 1854,
 էջ 1379) Բէկերուլսից յետոյ 1105՝ իշխում է Մօհամմէտ Ա.
 1105—1118, որն էր երկրորդ որդի Մելիք Շահի։ Diction.
 univers. d'his. էջ 1163.

Ը. Յետ որոյ սեպհականէ՝ զիշխանութիւնն Սան-
ճար սուլտան¹⁾։

Թ. Եւ ապա ժառանգէ՝ զպետական իշխանութիւնն
Դաւիթ. զսոս սպանանին մինեաքն։

Ժ. Զկնի նորա փոխանորդէ՝ զգահ տէրութեան
Տօղրիլ երկրորդ²⁾։

ԺԱ. Ապա Մախսութ³⁾։

ԺԲ. Ապա Ասլան⁴⁾։

ԺԳ. Ապա Տօղրիլ երրորդ⁵⁾։

ԺԴ. Եւ յետ որոյ Զալալադին, որ սպանաւ ի թա- ՈՂԴ
ՌՄԻԵ
թարաց ի թուովս՝

Եւ արդ՝ աստանօր բարձեալ կործանեցաւ զտէ-
րութիւն Սկիւթացւոյ թուրքաց⁶⁾ որք բռնակալեալ տի-
րեցին ի վերայ պարսից, և յայլոց գաւառաց անձինք
տասներորդ և չորրորդ՝ սկսեալ ի Տօղրիլ սուլտանէ. և
եղև բովանդակ ժամանակ իշխանութեան նոցա ամբ

1) Diction. univers. d'hist.-ի մէջ (էջ 1379) Մօհամ-
մէտ Ա.-ից յետոյ՝ 1115 թ.-ից յաջորդում են Սանճար, Մահ-
մուտ Ա., Մակսուդ., Մօհամմէտ Բ., Մահմուտ Բ., Սօլեյման
շահ՝ մինչեւ 1160 թ. Ասլան։

2) Տօղրիլ Բ. 1132—1134 թ. Dict. univers. d'hist.
էջ 1775։

3) Մախսութ 1134—1152 թ. Dict. univers. d'hist.
էջ 1141։

4) Ասլան Տօղրիլ Բ.-ի տղան՝ 1160—1175 թ. Dict.
univers. d'hist. էջ 1163։

5) Տօղրիլ Գ. 1175—1194 թ. Dict. univers. d'hist.
էջ 1775։

6) Պարսկաստանի Սելջուկեան ցեղը վերջանում է Տօղ-
րիլ Գ.-ով 1194 թ.։

ԲԾԶ¹⁾։ Եւ սոքա յետ երկար և բազմամեայ ժամանակաւ տալով զուգմ՝ առին զաթոռն ինքնակալութեան հռոմոց. զերջանիկն Կոստանդինուպօլիս, ուր կայ մինչև ցայսօր զտէրութիւն նոցա, և կոչի իւրեանց բարձրառանձն Ալիսման հեօքմը, կամ Փատըշնր։

1) Հիշատակութիւն Սուլթան Ա. Ի. 1038 թ. մինչև Սուլթան Գ. 1194 թ. 13 անձինք եւ 156 տարի։

ՊՐԱԿ ՈՒԹՆԵՐՈՐԴ

Վասն չար եւ սսանակ բռնակալութեան ազգին քաքա-
րաց նեոողաց, սկսեալ զօրոց՝ բռնակալութենէն մինչեւ
ցլանկրամուր տարեալ՝ ամբոյ աւարից:

Իսկ արդ՝ սպառնայր Աստուած ի ձեռն
մարգարէի ուրումն ասելով թէ՝ բաժակ ոսկէ ի ձեռն
իմում Նաբուքոդոնոսոր, և ում կամիմ արբուցանեմ
դնա: Այսպէս այլադէմ և դադանաբարոյ ազգս այս՝ ոչ
միայն բաժակ, այլև մրուր դառնութեան հասեալ ի վե-
բայ մեր վասն բաղում և ազգի ազգի մեղաց մերոց,
որովք զօրհանապազ բարկացուցաք դարարիչն Աստուած
ի վերայ մեր: Նմին իրի և դաւազան տանջանաց՝ և ոչ
խրատու էառ Աստուած ի ձեռն զՍարմատացիս և զԱլիւ-
թացիս, և զտունն պարսից. և նոքօք դատեցաւ ընդ
մեզ՝ ըստ իրաւի և արդար դատաստանաց իւրոց: Արդ՝
Սարմատքս այսոքիկ են բնակեալ ի Ալիւթիա դաւառի,
այսինքն ի Թաթարստան, որ է մեծ և ընդարձակ երկիր
հիւսիսոյ, բաժանեալ յերօպեականն և յասիականն: Եւ-
րոպեականն Ալիւթիա ձգի ի Տօնաւիս դէտոյ, և պատի
առ եզերքն Միօտ ծովակին և առ Քերսոն Խրիմաւ, որ
է ի վերայ ծովուն Պոնդոսի. և զայ հասանէ մինչև ի
մուտս դետոյն Դանոբայ, որ է Թունայ: Եւ են ի նմա

դանադան ազդ թաթարաց, որք կոչին առ հասարակ փոքր թաթարք: Իսկ Ասիական Սկիւթիա՝ որ և կոչի Ապախտարք, այսինքն թուրք՝ զորմէ և կանխաւ իսկ զոյդն իմն ծանուցի, ձգի յարեւելից Եթեկ գետոյ, որ է Վօլգա, և սլատի առ Կասպից ծովուն ի հիւսիսոյ կողմանէ և տարածի յերկայն մինչև ցեմաւօն լեւոն, և անդր մինչև ցձենս ընդ մէջ պարմատացւոց և արեաց: Եւ են ի նմա յողնաթիւ խուժադուժ ազդք թաթարաց, որք կոչին սօղիք թուխարիք, հեպթադք և այլք, որք ռամկօրէն կոչեն հօզպէք, քարայքալիաքլը, խալմուխ, պուխարայ, և այլք, և առ հասարակ՝ կոչին մեծ թաթարք:

Ա. Արդ՝ զարթոյց Տէր Աստուած զսոցանէ զազգն հետողաց՝ որք կոչին Մուղալք, զի են ազդ ինչ թաթարաց ի յարեւելս՝ սորա երեսլք յարձակեցան ի բուն բնակութենէ իւրեանց, որոց և նախկին առաջնորդ և հեղինակ էր Ճանկղղանն¹⁾, յետ որոյ առնու զիշխանութիւնն Հաւքաթաղան և կամ Յոգթաղան²⁾ որդի նորա, որք եկին անդր քան զաշխարհն իւրեանց, և բռնաւ ՌՇԴ. կալեալ տիրեցին զպարս, և զամենայն տիեզերս: Ըստ ՌՄԻԵորում և զառ յայտցանեաց՝ լիազոյնս քեզ ծանուցանէ զպատմութիւնն՝ որ վասն մեծի տանն Օրբելեանց: Բայց և զայս մեզ գիտել պատկանէ և կարեոր. վասն զի յորժամ համբաւ ելանելոյ սոցա ի բնիկ բնակութենէ իւ-

1) Ճնգիղեան ծն. 1164 թ. նշանակուել է թաթարաց խան 1203 թ. եւ մեռել է 1227 թ. (Dict. univers. d'hist. et de géographie. էջ 694):

2) Յոգթաղան կամ Իւքտաղան (Oktag) Ճնգիղեանի երրորդ որդին՝ ժառանգեց հօր գահը 1227 թ. եւ մեռաւ 1241 թ. Dict. univers. d'hist. et de géographie. էջ 1300.

րեանց սիռեալ տարածեցաւ ընդ ամենայն ուրեք, որոց նախկին զլիաւորն էր ճանկզղան՝ որպէս և յառաջագոյն իսկ բացատրեցաք: Այլ իբրեւ ի կենաց լքանի ճանկզղանն, յայնժամ որդին նորա Հաւքաթաղան՝ կլեալ անհուն և յողնախուռն հեծելօք, դայ արտաքս յւրական նահանգէն. ի թուռջս արամազեան՝ որպէս և ի վերանդր եղաք:

Եւ ապա առաքէ արի և քաջ զսպարապետն իւր Չօրման՝ կամ Չարմանոյին ի վերայ ամենայն ազգաց, որոյ հուեալ՝ և խաղացեալ յողնազունդ հրոսակօք նուաճեալ հնազանդեցոյց զաշխարհ այնքան, որքան ձկտեաց զինքն՝ և հաս զզօրութիւն բազկի իւրոյ անդր: Եւ ապա Հօբաթաղան բռնակալեալ որով՝ և սեպականեաց ըզտինգերս, որ և եղև տինգերակալ կայսր ի վերայ պարսից, նաև ամենայն ծագաց երկրի՝ որք ընդ իւրով իշխանութեամբ էին զամս՝ 16¹):

Բ. Եւ ապա զինի որոյ սեպականէ գիշխանու- ՈՂ.
թիւնն Սայինդան. սա որպէս ասեն՝ էր յոյժ քրիստո- ՌՄԽԱ
նէասէր, և կարի բարեսէր: Առ որ գնաց մեծ սպարապետն հայոց պարոն Սմբատ՝ եղբայր Հեթմոյ առաջնոյ՝ Կիւրիկեցւոց արքայի, յորմէ չքեղ վառօք՝ և մեծադարդ պատուօք յարգեցաւ ամս՝ 12²):

Գ. Զկնի նորա պայազատէ զպետական իշխանու- ՁԲ.
թիւնն Մանգոյխան: Սա հաւատաց ի Գրիստոս ամե- ՌՄԾԳ
նայն տամբ իւրով ի ձեռն առաջին Հեթմոյ արքայիս

1) Ըստ իւր կազմած ցանկի (տես պատմութեանս վերջում) նշանակուած է 13 տարի:

2) Յոգեթաղանից յետոյ իշխել է Գիււկղան կամ Գիւքիւսն (Kaïouk) սա է Յոգեթաղանի որդին, Մոնղոլներէ երբորդ մեծ խանը ծն. 1205 թ. վախճ. 1243 թ. Diction. universel d'hist. et de géographie. էջ 944:

մերոյ. և սա եղև զօրավիգ և օգնական քրիստոնէից՝ առ ի ազատել զսուրբ երկիրն. և եղև թիկունք հայոց զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Արդ՝ սա կալեալ զաթոռ ինքնակալութեանն ամս՝ 5¹⁾:

21. **ՌՄԾԸ.** Դ. Եւ ապա փոխանորդէ զգահն կայսերական Հռապիդան, կամ Հալաութի խան՝ որ էր եղբայր Մանգոյ խանին: Սա ևս հաւատայ ի Քրիստոս, և միաբանեալ ընդ Հեթմոյ հայոց արքայի՝ առնու զԲաղդատ՝ և զՀալապ ի տաճկաց:

Եւ իբրև կամէր ժողովել զզօրս իւր՝ առ ի երթալ և առնալ զսուրբ երկիրն, փոխեցաւ յաշխարհէ, կեցեալ թագաւոր ամս՝ 8²⁾:

22. **ՌՄԿԶ.** Ե. Զկնի որոյ սեպհականէ զինքնակալութիւնն Արաղան որդի նորա: Սա էր այր զուարթադէմ. և չքնադ անձն, և ի ժամանակս ինքնակալութեան սորա ասն թէ՛ էր առատութիւն ամենայն երկիր: Որոյ զբաւեալ զկեանս իւր մեռանի, կացեալ ամս՝ 18³⁾:

23. **ՌՄԶԴ.** Զ. Իսկ յետ Արաղանին՝ նստաւ յաթոռ ինքնակալութեանն Տադոդար՝ կամ Թաքուդար եղբոր որդի նորա՝ որև Ահմատ անուանեաց զինքն⁴⁾: Սա կամեցաւ քակել զօրէնս քրիստոնէից, և առնել մրտման զամենայն ազգ:

1) Մանգու խան իշ. 1250—1259 թ. Diction univers. d'hist. et de géographie. էջ 1116.

2) Հռապիդու խան 1258 — 65 թ. տես Энцикл. слов. Брокс .T. 45. էջ 394.

3) Արաղան իշխել է 1265—82 թ. Diction. univers. d'hist. et de géographie էջ 2. Նոյնպէս ըստ Կիրակոս Գանձակեցու իշխել է Հայոց 714 թ. եւ Փրլչ. 1265 թ. տես էջ 234. Վեհեօիկ 1865.

4) Ահմատ (Ahmed) 1282—1284 թ. Dict. universel d'hist. et de géographie. էջ 1379.

Բայց ամենագորն Աստուած ոչ կամեցաւ անհուն մարդասիրութեամբն իւրով՝ կալ մնալ այսպիսի յաւակն և լլբանի չարիս, և վայելել զարն, այլ զօրացոյց զԱրդուն՝ որ եկն և սպան զսա, որ եկաց զաթոռ ինքնա-կազութեանն ամս՝ ա. և սպա կորեաւ ի յԱրդունէն:

Է. Յետ որոյ ժառանգէ զփառս ինքնակալութեան ՁԼԴ Արդուն որդի Աբաղանին. սա ևս եկաց զեղեցիկ և հրա-ՌՄՁԵ չալի քաղաքաւարութեամբ, և սպա մեռանի, կացեալ թագաւոր ամս՝ 5¹⁾:

Ը. Իսկ զկնի այսորիկ պայազատէ զկայսերութիւնն ՁԼԹ Քեղաթղան՝ Հեղաթիւն. զսա սպանին, որ եկաց կայսր ՌՄՂ ամս՝ 3²⁾:

Թ. Յետ որոյ յաջորդէ զգահ կայսերութեանն Բա-ՁԽԲ թուղան՝ կամ Բայիթղան, որ էր այր չար և ժանտ, սա ՌՄՂԳ հրամայեաց քանդել և աւերել զեկեղեցիս, և զքրիստոնեայս սպանանել. որ ոչ բաւեաց աւերի զկեանս իւր՝ քան զամ՝ մի³⁾:

Ժ. Ձկնի որոյ փոխանորդեաց զիշխանութիւնն Ղա-ՁԽԳ զանդան՝ կամ Կասանուս⁴⁾: Սա թէպէտ յառաջնումն ՌՄՂԴ երեկցաւ չարագոյն առ ազգս քրիստոնէից, սակայն յետոյ էառ իւր կին զզուստր Հեթմոյ երկրորդի արքայի Հայոց՝ որ ի Կիւլիկիայ յամի Տեառն 1300. և ի հայոցս 749. և հաւատացեալ ի Քրիստոս մկրտեցաւ հանդերձ՝ բազում

1) Արդուն է Հուլաղու խանի որդին՝ 1284—1290 թ. Dict. univers. d'hist. et de géographie. էջ 102.

2) Քեղաթղան կամ Քէյթաթու (Kēñary) 1291—95 թ. Энцикл. слов. Брокг. Т. 45. էջ 394.

3) Բաթուղան (Baïdou) 1294—1295 թ. Dict. univers. d'hist. et de géographie. էջ 1379.

4) Ղազան կամ Հասան 1295—1304 թ. Dict. univers. d'hist. et de géographie. էջ 1379.

մեծամեծօր թաթարաց՝ վասն սրանչեկեացն եղևոց ի վերայ մանկանն, զոր ծնաւ կին նորա դուստր արքայի հայոց. վասն զի ծնաւ նա մանուկ մի դարչատեսիլ և կոստատարազ. այլ յորժամ մկրտեցին զմանուկն ըստ խրատու մօրն, եղև նա յոյժ գեղեցիկ և հրաշատեսիլ: Եւ սա զամենայն աւուրս կենաց իւրոց էր նիզակակից արքային հայոց ընդգէմ թուրքաց, և արար բազում բարութիւնս. և վազմանեալ եղերի զկեանս իւր, կացեալ թագաւոր ընդ ամենայն ամս՝ 11:

ՉԵՂ

ՌՅԵ

ԺԱ. Եւ ապա պայազատէ զգահ ինքնակալութեանն Ղարբանտաղան՝ որ էր այր անօրէն՝ և հալածիչ քրիստոնէից¹⁾: Սա բազում և անհնարին չարիս հասոյց ի վերայ քրիստոնէից. քանզի նախ հրաման էհան՝ առ ազգս քրիստոնէից թէ՛ կամ դառնալ ի մուսր դաւանութենէն Մանմետի. և կամ յանձն առնուլ տալ իւրաքանչիւր ոք իւրոյ գլխոյ սակի զութն դահեկանս, և թուր և սպտակ զերեսն, և զմորուսն ձեղել, և ի վերայ աջոյ ուսիցն զսեաւ կարկատան մի կարել: Իսկ իբրև ետես ամբարիշտ՝ և անագորոյն Ղարբանտախանն թէ ախու ոչ կարաց ստնանել և յաղթել զքանաւոր հօտն Բրիստոսի, վասն որոյ յաւել այլևս չարագոյն քան զայն հարուածս ի վերայ քրիստոնէից. կամ դամենեսեան ներքինիս և ամորձատս առնել, կամ զմի ակն հանել, և կամ թէ դառնալ ի պիղծ և անաստուած յօրէնս Մահմետի: Այլ Ամենողորմ թագաւորն Աստուած զթացեալ

1) Ըստ Diction. universel d'hist. et de géographie, էջ 1379, Ղազան խանից յետոյ՝ 1304-ից իշխել է Ալճապտու (Aldjaptou) մինչեւ 1317 թ. իսկ ըստ Энциклоп. слов. Брокг. Т. 45 էջ 394, իշխել է Օլիզայտու (Олизаиты или Мохаммедъ Хода-бегде) (1304—16) եւ սա եղաւ առաջինը, որ ընդունեց Շիա աղանդը:

յաղդէս քրիստոնէից, պատժեաց զնա, որն չարաչար մահուամբ սատակեցաւ, կացեալ թագաւոր ամս՝ 11:

ԺԲ. Զկնի սորա պայազատէ զկայսերութիւնն Բուսայիթղան որդի նորա, որն սա եկաց մնաց ինքնակալ ամս՝ 21¹⁾: 246
ՌՅԺԶ

ԺԳ. Եւ ապա ժառանգեաց զպետական կայսե- 222
ՌՅԼԵ
բութիւնն բռնակալ ազգին նետողաց Արիաղան. զսա սպան Արիաղէն՝ յետ միոյ ամի ինքնակալութեանն, որ կացեալ էր ամս՝ 1²⁾:

ԺԴ. Իսկ զկնի Արիաղէն նստաւ ի տեղի նորա 221
ՌՅԼԸ
ամիսս չորս, և ապա մեծ Շէխ-Հասանն եկն և սպան զնա: Եւ ահա յայնմհետէ բարձաւ և քայքայեալ եղև զկայսերական հաստատութիւնն, զի նա՝ նաև անդր քան զնա ոչ զոր երբէք կարաց արդեօք նստել հաստատուն զգահ թագաւորութեանն: Քանզի այր զարամբք ելեալ՝ իւրաքանչիւր ոք ի ինքն գրաւել զմիապետութիւնն կամիլ ցանկայր: Որոյ ազադաւ այնուհետև մինչև ցլթագաւորութիւնն Լանկթամուրայ՝ որ ել ի թուականիս հայոց ԸՃԼԵ. և յամի Տեառն ՌՅԶԶ. ոչ գտի անուանք ի մե- 216
ՌՅԶԶ
րոց պատմագրացն՝ մինչև ցլհամատղան, որ էր վերջին ինքնակալ թաթարաց, որ սպանաւ ի Լանկթամուրայ. և ապա ինքն իսկ Լանկթամուր բռնակալեաց զտիեզերս, և եղև կայսր ինքնակալ: Եւ լեալ գոզցես այն՝ որպէս և յառաջ ասացաք թէ՝ աղմուկ չփոթից լեալ՝ այր զա-

1) Բուսայիթղան կամ Աբու-Սէիդ (Абу-Сейдъ) է Օլիզայտուի (Олизайтү) կամ Ուլչէյտուի (Улчжэйтү) որդին՝ Իշխել է 1316—1335 թ. (տես Мусульманскія Династіи, В. Бартольдъ, С.П. 1899 էջ 183):

2) Աբու-Սէիդից յետոյ Իշխոււմ է Արփա (1335—1336 թ.) եւ ապա Մուսա (1336 թ.) (Мусульм. Династ. В. Бартольдъ, С. П. էջ 183):

բամբը ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այնորիկն ինչ ճշմարտագոյնս մեզ պատմեցին զորոց, և ինչ անուանքնոցա ի յիշատակի արձանագրութեան արժան վարկան¹⁾։

Ուստի և ես ինչ կարեմ ինքնանաճ մտաբերել իմն քեզ գրել։

Արդ՝ ամենայն ժամանակք իշխանութեան թաթարաց՝ ի 674 թուոյն սկսեալ՝ զոր սպանին զՉալալադին սուլտանն թուրքաց մինչև ցայսր չարագրեալ ժողովին ամբ՝ 161։ Ահա շատ լիցի զոր ասացաք ի կարճոյ՝ զմիտս ունողաց բաւական²⁾։

1) Բուլղայիթղանից յետոյ (1335—1360 թ.) եղաւ անիշխանականութիւն, եւ կամ իշխեցին մանր խաներ՝ մինչեւ որ Լանկթամուր 1370 թ. հարուածեց թաթարներին եւ ինքն իշխեց (Мусульм. Динас., Бартольдъ, С.П. 1899 էջ 182)։

2) Տօղրիլ Գ-ից 1194 թ.՝ մինչեւ Լանկթամուր 1370 թ. կը լինի 176 տարի։

ՊՐԱԿ ԻՆՆԵՐՅՐԴ

Վասն յայնեցման եւ ծագման պղծոյն Լանկրամուրայ,
քէ ո՞րպիսի ո՞ք սա իցէր արդեօք եւ կամ քէ յորմէ յաւ-
թարհէ յայնեցաւ:

Ա. Իսկ արդ՝ յետ որոյ յայտնեցաւ Ամենագօնդակ ՊԼԵ
և չարագոյն դադանն Լանկթամուր, յամի Տեառն 1386, ՌՅԶԶ
և ի 835 թուոյն Ասքանազեան ¹⁾:

Սա էր ի Սարթափու, որ է Կողովիտ գաւառ մե-
ծին հայոց հուպ ի լեառն Մասիս: Եւ դնացեալ ի Խո-
րասան, էանց ի Սմրղանդ քաղաք թաթարաց, և անդ
զօրացաւ աւաղակութեամբ, էառ գրադաքն և ապա տի-
րեաց ամենայն երկրին Խորասանու. և անտի անցեալ
էհար զերկիրն պարսից և զՀայաստան աշխարհ. և ի Վան
արար սաստիկ կոտորած, և եկեալ աւերեաց զԱերաս-
տիայ. և հասեալ յԱնկուրիայ, կալաւ Զիլղրում քայա-
զիդն՝ զեղբայրն Խոնդքարին տաճկաց: Ապա չոգաւ եհար
զվրաց աշխարհն, և զմիջագետս և ի հարկի կացոյց զե-
գիպոսս, այսինքն՝ զՄրսր, և դնացեալ ի Դամասկոս քա-
ղաք, այսինքն Շամ՝ զբաղում մօլայս ի տաճկաց հրա-
մայեաց սրախողող առնել զլիառամամբ վասն արուա-

1) 1370—1404 թ. (Мусульм. Династія, Бартольдъ, С.П.
1899 էջ 227).

զիտութեան. զի կանայք մօլայիցն ազդեցին նմա զզազ-
րալի և զազոնզի բարս արանց իւրեանց: Եւ սա տա-
րեալ զգրեանս բազումս ազգիս հայոց ի Սմբղանդ քա-
ղաք, ուրանոր ելից աշտարակք, և նզովիւք կնքեաց մի
տալ ի դուրս. եթէ ոչ գոնէ՝ աղաչանօք ի ներ սուղ
ժամուց յաշտարակին մտողացն՝ ըստ ժամու ներփակ-
մանն միայն ընթեռնուէ: Որ և յետ յոլովից ոճրագոր-
ծութեանց՝ յոյժ չարաչար սատակի ոռնալով իբրև ըզ-
շուն, կացեալ թագաւոր ընդ ամենայն իբրև ամս՝ 18:

Եւ սա կոչէր զինքն՝ բարկութիւն Աստուծոյ. այ-
սինքն՝ գաւազան լեալ տանջանաց, որով տանջէր բար-
կացեալ թագաւորն Աստուած զմեղաւորս: Քանզի բա-
զում անգամ Աստուած ի ձեռն չար ծառայից՝ խրատէ
զորդիս իւր:

ՊԾԳ.
ՌՆԳ.

Բ. Եւ ապա Շահնուխ որդի նորա յաջորդէ զտեղի
նորա ի Խորասան¹⁾. և Միրանշահ եղբայր սորա նստէ
ի Գանձակ շահաստան, այս է Թաւրէզ, և նուաճէ զհիւ-
սիսային և զյարեմտեան կողմանս այնոցիկ: Բայց Ղա-
րաուսուֆ թուրքման ոմն՝ որ Թամուրանին կանխաւ
գերի վարեալ էր ի Դամասկոս, և անդ ի մետաղս բան-
դից կապեալ. սա ելեալ ի Դամասկոսէ՝ զոյգն ինչ հրո-
սակօք ի 855 թուոյն հայոց խաղայ շտապմամբ, և գայ
մտանէ յաշխարհս հայոց, և ապա գնայ ի վերայ Մի-
րանշահի որդւոյ Լանկթամուրի, և ռազմ եղեալ մար-
տնչէ ընդ նմա, և ի վճարիլ մարտին պարտեալ սպա-
նանէ զՄիրանշահ: Իսկ ի միւս ամիս որդին Միրան-
շահի Ապագիր անուն՝ զօրաժողով լեալ գայ ի վերայ
Ուսուֆին ի վրէժխնդրութիւն արեան հօր իւրոյ. բայց
ոչ կարացեալ ստանանել զնա, այլ թողով նոցա զգանձս

1) Շահնուխ 1404—47 թ. տես Grundriss der Ira-
nischen philologie, Strassburg, 1900 էջ 578:

և զխորանս, ինքն միայն գնայ փախստական: Որև սա զօրացեալ՝ էառ զվրացտուն, ուր արար յոյժ և յոյժ կոտորած, և զբազումս յորոց ի վերիացեոց գերեաց, որպէս և զորոց իսկ լիալիր քեզ ծանուցանէ մեծ վարդապետն մեր Թօմայ մեծորեցիին ի պատմութիւնս Լանկթամուրայ:

Եւ ապա ի 870 թուոջս հայոց Շահնուխ որդին Թամուրի ելեալ ի Խորասանայ անթիւ զօրօք դայ ի վերայ Ղարաուսուֆ թուրքմանի. կոտորէ զզօրս նորա անխնայ՝ և յանկարծակի սատակի Ուսուֆին ի մէջ մարտի խռանն:

Եւ ապա ընդ Աքանդարի որդւոյ Ուսուֆին մարտնչէ և յաղթէ նմա՝ արնելով գնա փախստական, և սպառապուռ կոտորէ զզօրս նորա և գնամայն աղի մթերից նորա յափշտակեալ երթայ ի Խորասան: Եւ դարձեալ ի 878 թուոջս՝ անհամար զօրօք խաղայ Շահնուխն ի Խորասանայ, և դայ ի Թաւրէզ ի վերայ Աքանդարին. իբրև լու լինի նմա զգալուստ նորա վաղվազակի գնայ փախստական. որոյ եկեալ ի Սալամաստ՝ կոտորէ զբազում թուրքմանս, և զԲուսայիդ ոմն խան եդեալ՝ գնայ յաշխարհն իւր:

Իսկ զկնի գնալոյն Շահնուխայ՝ Աքանդար որդի Ղարաուսուֆ թուրքմանին կրկին զօրանայ և տիրէ յափշտակեալ աշխարհացն, և յետ ժամանակաց Տէրն Շամքարայ, այսինքն Շամախու ըմբռնէ զորդին Աքանդարայ, և կապանօք յղէ առ Շահնուխն: Ուստի զայրացեալ Աքանդարն զօրս ժողովէ, և գնացեալ աւերէ զաշխարհն Շամախու, և մտեալ ի Շամքար զբազում ոգիս սրախողողս առնէ, տինա 360 մօլայից զգլուխ հատանէ: Նմին իրի բազումք գնան առ Շահնուխ Տէր հրէ քաղաքին, և արտասուագոջ ձայնիւ դանկատեն գնմանէ, և ուրոյն պատմեն՝ զանցս աղետից իւրեանց. և նորա յոյժ

ցասուցեալ ելանէ յողնախուռն գումարտակըք ի 885
թուոյն հայոց ի քաղաքէն դայ ի վերայ Աքանդարին:
Իսկ Աքանդարն դարձեալ փախուե յերեսաց նորա, և
ի տեղւոջ իմիք ամրանայ, բայց յետոյ սպանին զԱքան-
դարն որդին միաբանեալ ընդ մօր իւրում հանգերձ
տան արամբք ի տեղւոջ ամրութեանն՝ օժանդակու-
թեամբ Զհանչա՛ն և զբօր Աքանդարայ՝ որդւոյ Ղարա-
ուսուփին, և ապա դարձաւ աշխարհ ամենայն ի յաղ-
խատրոյդ և ի յալետանջ ծխանաց:

Եւ ապա Շահնուխն կացուցանէ զԶհանչա՛ն տէր
ի վերայ կողմանցն հիւսիսայնոց և յարեմտականաց, և
ապա այնուհետև ինք դնայ ի քաղաքն իւր՝ ուստի ելեալ
էր: Բայց և զայսու ժամանակաւ բազումք ի յաղգէս
հայոց, որք պերեալք էին ի Թամուրկաղէն, և բնակեալք
ի Սմրզանտ քաղաքի, իշխան տեղւոյն այնորիկ՝ որ էր
որդի Շահնուխին, բռնութեամբ դարձուցանէ զնոսա ի
Քրիստոսական հաւատոցն ի մօլար կրօնս իւրեանց, և
զոմանս նահատակէ, վասն Ասորւոյ դաշայի միոջ՝ որ
պղծեալ էր զկին ումնին իշխանի և փախչեալ ի տանէն,
յոր ապաստորութիւն հարկանէր իշխանին:

Զայն լսէ իշխանն՝ ի թղթոյ ասորւոյն, զի զկին
պղծելոյն զկին իշխանին՝ թողու զապաստորութիւնն՝
և դնայ փախտաւան ի տար աշխարհ, և թողթ գրէ
առ իշխանն թէ՛ ես եկի ի մէջ ձեր՝ և զկանայս ձեր
խայտառակեցի: ահա սուտ է օրէնք ձեր, և առաջնորդ
օրինաց ձերոց: Զայն թողթ առեալ իշխանին՝ գնացեալ
ծանուցանէ որդւոյ Շահնուխին, և նա իրրեւ ակահ լինի
թէ՛ քրիստոնեայ է Ասորին այն՝ վասն որոյ հրամայէ
բռնութեամբ՝ զի կամ դարձցին զամենայն քրիստոն-
եաւոյն, որք անդ կային ի հաւատոց իւրեանց, և կամ
մեռանիցին. ուստի և ևզև իսկ և կտոտրեցաւ:

Արդ՝ զորմէ գրէ մեծ վարդապետն Թօմայ թէ՛ առ

ճին որդիք նոցա և ընուն զաշխարհս ամենայն, և մինչև ի վերջին առաւրն դատաստանի, լինի թէ՛ յազգէս հայոց որք ի խորս անհաւատութեան ընկզմեցան՝ այնքան մարդիկք աճին և բազմանան, որքան զոր այժմ՝ Եօթանասուն և երկու ազգ է լրման։ Զի եթէ յութից մարգկան արդարեւ պարկեւտ առն Աստուծոյ՝ Նոյի ամենայն երկիր լցան, իսկ քանի՞ն առաւել ի քսան հազարաց և ի բիւրոց աճին և բազմանան։ Ո՞ն ո՞ն, տես, նազնի իմ, թէ՛ ճրքան չարիք առգիպեցան ազգիս հայոց, մասն ծովացեալ և անուն մեղաց մերոց, և մեր տակաւին ոչ ըզգաստանաւք. ահա արդարեւ զայսոսիկ լսելով զարհուրի սիրտ իմ, և սարսափեալ քսամին ստիկք իմ, և զրիչ իմ անկանի ի ձեռացս իմոց։ Ուրեմն՝ աղաչեմ զի հանգուրժելով լուիցէք ձայնի եղիկեայս, մի և մի եւ առաւել յամառեալ պնդիցէք ի խստագոյն անիրաւութիւնս ձեր, զի մի գուցէ կրկին ըմպիցեմք ի ձեռանէ Տեառն Աստուծոյ մերոյ զբաժակն բարկութեան։ այլ պաղատեմ զձեզ յորդանոսան արտասուօք, գնկով դերեսս սոթթուրս ոտից ձերոց, զի զգաստասցիք և դարձցիք առ Տէր Աստուածն մեր զթաժ և Ամենակարող և առ նա աղաղակեցէք ի տուէ և ի գիշերի. զի գուցէ արդեօք հաշտեցիք ընդ մեզ, և գթացեալ ի վերայ մեր բարձրացուցէ զեղջիւր և զգահ թագաւորութեան մերոյ, և պերճ փառօք ճոխացուցէ զմանկունս իւր. ցրուեալ և վերստին գգուեալ ժողովեցէ ի ծոց բարեբաձե և ամենաբաղձ մօրս մերում։ Հայաստան աշխարհիս։

Ահա թողեալ իմ զայսոսիկ՝ զի մի արտօսք արեան իջուցէ յաշացս մերոց, զմտաւ ածելով զվատաբաղդութիւն և զթշուառութիւն ազգիս մերոյ. այլ դարձաց անդրէն ի յո՞՞ճ բանիս իմոյ, և գնմանէ արտագրեցուք՝ յորմէ խօսիլն մեր ճան է և արժան։ Արդ՝ որպէս կանխապոյն իսկ ասացաք Շահադիսն հաստատէ զՋահանշահ

1440
 Ի Թաւրէզ, այս է ի Գանձակ շահապտան՝ և կամ յերկ-
 րորդ Եկրատան առ ի մատակարարել կողմանցն այնց,
 և ինքն զնայ ընդ ամենայն զօրօքն ի Խորասան Եւ
 ապա ի 889 թուոյս զնացեալ առնու զվրաց տուն Զհան-
 շահն, և անդէն յոյժ սաստիկ կոտորածս առնէ քրիս-
 տոնէից, մինչ զընթէ՝ մեծ մասն վրաց աշխարհին ա-
 ւերէ՝ և զերէ զամենեւեան Եւ ապա հարցանէ ցշխին
 արտաւիրութեան այլ որ յառաջ քան զիս՝ այսպիսի քա-
 ջութիւն և բարիս գործեալ իցէ արդեօք. նա պատաս-
 խան նմա ընձեռնէ թէ՝ ահա զոր ինչ Հարկը գործեալ
 էիր դու ի վերայ երկրի եթող քեզ Աստուած, և յեթն
 ամ ևս զոր ինչ գործիցես թողցէ քեզ Աստուած:

Արդ՝ ինձ թուի թէ՝ Շեխս այս Շեխ Աեֆին իցէ
 լեալ, որ էր իշխան Արտաւիրու, թէպէտ յանումնէ չէր
 յիշատակեալ: Նա իսկ կարի խոտագոյն հարկադահան-
 ջութեամբ կեղեքեաց նա զօղորմելի և զխղճալի աղգս
 մեր ի սաղրելոյ Շեխին, զի լիցի թէ՝ անձարացեալ
 դարձցին ի լուսածաւալ հաւատոց իւրեանց. բայց Տեառն
 զօրութեամբ ոչ որ դարձաւ ի հաւատոցն, և ոչ այնու
 կարացին ստնանել զհաւատացեալո, այլ մանաւանդ ին-
 քեանք փշրեալ մանրեցան և յաղթեցան ի զօրութենէ
 առջադիմ վիմին Գրիստոսի: Ըստ բանի Տեառն թէ՝ որ
 անկցի ի վերայ վիմիս այտորիկ փշրեացի, և յոյր վերայ
 անկցի հոսեցէ զնա:

Արդ՝ որպէս և յառաջագոյն բացատրեցար թէ Շահ-
 ուլան զնացեալ ի Խորասան ժառանգէ զսեղի հօր իւ-
 րոյ բազում ժամանակս. սակայն ոչ հետեւէր հօրն բա-
 րուց՝ զի էր այր բարի և խաղաղասէր, և մերթ ընդ
 մերթ քամահէր զբարս հօր իւրոյ, մանաւանդ զի ետես
 աչօք իւրովք զի ընդ մեռանիլ հօր իւրում ոռնայր նա
 իրբն զշուն զբազում ժամանակս. վասն որոյ զի ինքն
 բաղձայր բարի լիցի, և մի նման հօրն երևեացի Հարա-

դոյն: Որոյ կացեալ թագաւոր ըստ ոմանց իբրև ամս՝
45 մեռանի:

Գ. Իսկ զկնի Զհանշահ թագաւորէ՝ որ էր որդի ^{ՊՂԸ} Ղարաւսուֆ թուրքմանի՝ և եղբայր Սքանդարին, զորոց վաղ ուրեմն յիշեցաք: Սա եւ բազմօր հրոսակօր, և յողնախուռն զուամարտակօր զնացեալ եմուտ ի սահմանս եկրատանցոց, այսինքն՝ Արաղստանայ, և զամենեւեան միահամուռ նուաճեաց ընդ իշխանութեամբ իւրով, և ապա հասեալ ի մեծ մայրաքաղաքն Ասպահան, որոց ընդդիմացեալ նմա մարտիւ, և ոչ տային թոյլ նմա մտանել ի քաղաքն և յաղթեալ նոցա էառ զքաղաքն և զհամայն զուրդս զօրաց սրոյ ճարակ տուեալ մաշեաց ի սուր սուսերի: Իսկ զքաղաքն քանդեալ և աւերեալ, և զժուր գետոյն Զննտերայ կապեալ ի վերայ քաղաքին. զի որք ի նշմունս, և ի ներքնատունս, և ի դարանս մտեալ էին և թագուցեալ, ամենեքեան ջրատոյզ և հեղձամղձուկ եղեալ սատակեցան, որ և քաղաքն ամենայն տապալկեցաւ ի վերայ նոցա՝ զի հողաշէն էր: Եւ ապա զնաց ի Հրէ, և ի Խորասան, և զամենայն տունն թաթարաց նուաճէ ընդ ձեռամբ իւրով, և դարձեալ անտի ի գահոյս իւր ի Թաւրէզ: Որոյ կեցեալ բազում ամս մեռանի ¹⁾:

Դ. Ապա փոխանորդէ զտեղի նորա Հասանալի բէկ որդի նորա. սա ի 916 թուովս՝ զնաց ի վերայ վրաց, և գերեցոյց զնոսա ²⁾:

Ե. Յետ որոյ յաջորդէ զտեղի նորա Եաղուպ շահ որդի նորա. սա ետ զքոյր իւր ի կնութեան Շեխ Հայդարի որդւոյ Շեխ Սեֆւոյ իշխանի Արտաւիլու,

1) Զհանշահ իշխել է 1437—1467 թ. (Мусульм. Династия В. Бартольдъ, С.П. 1899 էջ 214):

2) Հասան ալի բէկ՝ 1467—69 թ. (տես նոյն տեղը):

յորոց ծնանի որդի, և անուանի Բամայէլ: որ եղև թագաւոր առ յապա սա նախ ի տանէ Շեխ Սեֆւոյն, որպէս փոքր ինչ յառաջ գնացեալ զհանդամանս Տեսան շնորհիւ ուսանելոց եմբ:

Եւ ապա նենդ գործեալ Շեխ Հայդարն՝ և կին իւր որ էր քոյր Եաղուր շահին առ ի մահադեղով սպանանել զԵաղուր շահ, զի ինքեանք արնայեն զթագաւորութիւնն:

Նմին իրի կոչնն զԵաղուր շահ իրր ի պատճառս սիրոյ ի խնճոյս խրախուժեան, և տան նմա ուտել զթիւնեալ կերակուր և նա զկնի ուտելոյն զգալ գնենդութիւն նոցա. ուստի և բռնութեամբ տալ զկերակրոյն ևս նոցունց ուտել, վասն որոյ և նորա երեքեանն համանգամայն մեռանին ի միասին ի միում ժամու ի 939 թիւոցն հայոց¹⁾: Բայց մեր զթուական ժամանակաց, որոց զստոյգն ոչ գտար մինչև ի Շահխամայիլն՝ որ ի տոմէ Շեխ Սեֆւոյն նախասկիզբն գտաւ թագաւորելոյն ի վերայ պարսից. զորմէ կամ մեր է ի յառաջիկայոց ճառել հանդերձ Աստուծով:

ՁԼԹ
ՌՆՂ

1) Եաղուրն է Ուզուն-Հասանի որդին եւ ոչ Հասան ալի բէկի. իշխել է 1479—90 թ. (տես Бартольд, Мус. Дин. т. 2 215, 216 եւ 302). որ եւ համեմատ է գալիս գրքիս Հեղինակի լուսանցքում նշանակած Եաղուրի մահւան ՌՆՂ—1490 տարեթվի հետ:

ՊՐԱԿ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Յաղագս տոմի Շեխ Սեֆույն՝ երե ոյք էին, եւ կամ քէ հի՛մ արդեօք քաղաւորեցին ի վերայ Պարսկաստան աշխարհիս.

Էրնական կարգադրութիւն ի մէջ աշխարհի, դորմէ եւ փիլիսոփայք արտադրեն թէ՛ Ապականութիւն միոյն գոյութիւն, եւ կամ՝ ծնունդ է՝ միւսոյն: Քանզի այսպէս բնաւորեալ է ի Տեառնէ՝ ժամանակն՝ ոչ թողուլ մնալ զիրս միշտ ի մի եւ ի նոյնում կացութեան. վասն անկայունութեան իւրոյ. վասն որոյ ոմանց Ապականէ, եւ ոմանց՝ դոյացուցանէ: Եւ այս այնք աղաղաւ հանդիպլ՝ զի ինքն է՝ միշտ անփոփոխական, նմին իրի եւ զիրս զայնա՝ որք ի յինքեան են՝ դոյացեալք յարաժամ փոփոխէ զնոսա ոմանց նորոգելով, եւ ոմանց եղծանելով: Սոյն գունակ եւ մարդս որ ի ներ յարափոփոխ ժամանակիս է՝ գոյացեալ ըստ տարրեղինին. ուստի բերմունք եւ դիպունք ժամանակին ոչ պահեն միշտ ի միում կացութեան: Այլ որպէս բազմիցս պատահի՝ զի ոմանք գերահռչակ եւ վեհագոյն անձինք՝ միջարեկք լինին՝ բազդիւ ձախորդականաւ, եւ զծայրագոյն թշուառութեանն ըմբոխենն զպտուղ, իսկ ոմանք՝ դձձատեսակ եւ թարմատար անձինք՝ ըստ դիպունքոյ ժամանակին, չքեղ եւ բարեբաղայելուչ փառօք ճոխանան, եւ ժառանգեալ վայելին՝ զկերադանցագոյն պատիւս: Զոր օրինակ եւ այս Շահխամայէլս, եւ այլք

բազումք (զորոց մի ըստ միոջէ գրելս ձանձրութիւն լինի բազմաւոյս). որք ի նուաստ և յաննշան տոհմէ գերազոյն փառօք պերճացան. իսկ արքայազունքն՝ և աղնուազոյնքն երկրաթաղք եղեն և նուաճեալք ի ձեռս ժամանակին: Արդ՝ թողլով իմ ի բաց զայսոսիկ՝ զի մի յաճախութիւն բանիցն ի մոռացօնս արկցէ զիս. և կեսցնւք այժմ ուրեմն՝ առ յառաջագրեալ ասութիւնս իմ զոր կամէ ինձ զորմէ խօսիլ սակաւուք: Արդ՝ ոմն Շեխ Սէֆի, որ թէսէս յառաջ՝ ելով ար աննշան, և յաննշան տոհմէ իսկ շառաւիղեալ. բայց յետոյ եղև իշխան Արտաւիլ քաղաքի՝ ի ժամանակս Ջհանշահ թագաւորին: Սա ունէր որդի մի Հայդար անուն՝ որ զկնի հօրն մահու՝ եղև Շեխ և իշխան Արտաւիլու. և էստ իւր կին զբոյր Նազուր շահին, որ էր թոսն Ջհանշահի: Նւ ապա դաւով իմն նենգ գործեալ որոց, հտուն ցնա մահագեղս, որով և ինքեանք ընդ նմին սատակեցան, թողեալ իւրեանց որդի մի Իսմայէլ անուն. որպէս և զորմէ յառաջագոյն իսկ արդեօք ի վերոյ պրակոյն բացատրեցաք: Իսկ զկնի մահուան նոցա աղմկեալ շիրթի երկիր ամենայն, և յսոնի յոյժ թախ խռովութիւնք և պատերազմունք և զմանուկն Իսմայէլ փախուցանի ի հաւատարմաց ոմանց ի կղզին Աղթամար և անդէն սնուցեալ, հասանէ ի յարբուեստ հասակի: Յայնժամ առեալ զնա ազգականացն բերեալ յայտնեն ամենեցունց թէ՛ ահա այս Իսմայէլս է երկուց կողմանց ժառանգ թագաւորութեան. զի որդի է Շեխ Հայդարին, և քեռորդի Նազուր թագաւորին. ուստի հաճին ամենեքեան և կացուցանեն զնա թագաւոր ի տեղի Նազուր թագաւորին. և կոչեցաւ նա՝ և հետեւեալ ծնունդք նորա, ազգ Շեխ Սեֆեան վասն անուան հաւոյն իւրեանց: Իսկ եթէ յորո՞ւմ ամի սեպհականեալ ժառանգէ նա զաթոռ թագաւորութեանն՝ զհաւաստին ոչ գտաք. այլ միայն այս-

չափ գտի ի հնագոյն գրուածոց ոմանց՝ զի ի 950 թուա- 28
կանին մերոյ եկն այս Իսմայէլ թագաւորն և էառ զԱլ- ՌՇԱ
վանս ¹⁾:

Ա. Իսկ այս Շահիսմայէլս յոյժ և յոյժ զօրացաւ և
ստէպ մարտիւ տիրեաց բազում ազգաց, և նուաճեաց
զբազում գաւառս աշխարհաց ընդ իշխանութեամբ իւ-
րով: Քանզի որպէս գրեն ոմանք հնագոյնք ի մերոց ազ-
գաց, որոց անուանքն ոչ գտի. թէ ի Հիւսիսոյ յարեւից
կողմանէ՝ մինչև ի Սմբղանդ քաղաք թաթարաց, ի յա-
րեւից հարաւոյ կուէ՝ մինչև ի Հրմուզ ծովեզերեաց
քաղաք, ի հարաւոյ յարեւտից կողմանէ՝ մինչև ի Գա-
մասկոս քաղաք, ի յարեւտից հիւսիսոյ կողմանէ՝ մինչև
ի Սերաստիայ քաղաք Առաջին հայոց, ասեն թէ՝ զօրեղ
զօրութեամբ ճշեալ զամենեւեան բռնակալեաց ընդ ձե-
ռամբ իւրով: Եւ ի 963 թուականիս՝ ելեալ ի Բիւզան-
դիոյ սուլտան Սլիմ Խոնդքարն ԵՃԻ արամբք, և աճա-
պարեալ ընթացիւք եկն և էհաս ի Գանձակ շահաստան
ի վերայ Շահիսմայէլին՝ առ ի մարտնչել ընդ նաւ: Եւ
ի խմբել ռազմին՝ գրեթէ անկան յերկոցունց կողմանց
իրբն ոգիս ձԼԻ. և ոչ մի ոք ի նոցանէ յանձն էառ զպար-
տութիւն, այլ դարձաւ սուլտան Սլիմն թարց ընկճելոյ
զնա՝ և ցնաց ի Կոստանդինուպօլիս:

Իսկ Շահիսմայէլն եկաց մնաց ի տեղի իւր և սեպ-
հականեաց զկայսերական պերճութիւն՝ առանց իմիք
գիւմարմբոստ խոչընդակի. բայց նա իսկ վկայեն զորմէ
բազումք թէ՝ սա եղև հակառակ Մահմետի, և նշկահեալ

1) Շահիսմայէլ Ա. 1502—1524 թ. իսկ մինչեւ Սեֆեան
տոհմի երեւան դալը՝ այն է մինչեւ 1502 թ. Երզնէից յե-
տոյ 1490—1502 թ. իշխում են Բայսունկար 1490—1491,
Բուստէմ 1491—96, Աշմէտ 1496—97, Մուրադ 1497—
99, Աւզէնդ 1499—1500, Մուհամմէտ 1500—1501, Մու-
րադ 1501—1502: (Бартольдъ, Мус. Дин. էջ 219 եւ 215),

արհամարհէր զկրօնս նորա. այլ կարի սիրով հաճեալ
 ընդունէր զՔրիստոնեայս, և ոչ իսկ երբէք նշկանէր զօ-
 րէնս մեր: Արդ՝ ի նարդեանս և զայս գիտել մեզ հան-
 վարկայ, թէ Ասպահան զկնի աւերմանն ի Ջաննահէ
 վերստին դարձեալ ի 948 թուոջս վերանորոգեալ հաս-
 տատեցաւ. և ապա ի ձեռս առաջնոյ Շահաբասին՝ յոյժ
 հրաշալի յօրինուածովք և վայելչազարդ տեսութեամբ
 յաւէտ շքեղագոյնս սրայծառացաւ. ըստ որում և յայտ
 ի տեսողաց այժմ իսկ է: Իսկ Շահխամայէն՝ կենդադա-
 վարեալ զկեանս իւր օգտակար մատակարարութեամբ,
 և վայելուչ ծիսօք և կրօնիւք յարդարէ զամենայն սահ-
 մանս կալուածոյն իւրոյ, և ապա կանխեալ օրհանին՝
 մեռանի ի 975 թուականիս:

226
 ԹԵՒՉ

Բ. Եւ ի նոյն թուոջն՝ իսկ և իսկ թաղաւորէ Շահ-
 թամազ որդին նորա, զկնի մահուան հօր իւրոյ¹⁾: Ան ըստ
 հնազունից գրուածոց ասի թէ՝ էր յոյժ խաղաղասէր և
 անապահ, մինչ ասին թէ՝ զհարկ հնգետասան ամի՝ ոչ
 էառ յերկրէ իւրմէ և զրաժ՝ և զմարս վաճառականաց՝
 զորս ժողովիւր ի յարքունական զանձարանի իւրում,
 երարձ զայնս ի սահմանաց տէրութեանս իւրոյ: Այլ և
 կանայք լիտիք՝ որք նստէին ի քաղաքամէջս, հրապա-
 րակայայտ խտորեցուցանէին զբաղումս. նա իսկ և զա-
 նասելի ոճրագործութիւնս օրգումականաց ակտից բնա-
 ւորեալ ի սարսիկս. զայնս ամենայն հրամանաւ վճոխ
 իւրոյ խաղիանեաց և զայնպիսիս գործողս՝ եթէ ուրեք
 ուրեք երկիր՝ չարաչար տանջանօք սպանանել հրամա-
 յէր: Իսկ ի 984 թուոջս՝ զայ սուլտան Ալեմանն ի Բիւ-
 զանդիլոյ յողնահոծ՝ և բազմաթիւս զօրօք ի վերայ նորա
 ի Թուրէզ, բայց ոչ կարաց պարտել զնա՝ այլ զնաց

1) Թահմազ շահ՝ 1524—76 թ. (Вартольдъ, Мус. Дин.
 т. 2 19):

ի Թաւրիզոյ՝ և էստ զԲազումատ: Դարձեալ՝ ի 995 թը-
ւոջն՝ զնայ հղբայր նորա Ալխանն ի Բիւզանդիայ առ
Խոնդրարն Սլէման, և բերէ զնա ծանր հեծելօք ի Թաւ-
րէզ ի վերայ հղբօր իւրոյ. որ թէպէտ ոչ կարաց առ-
նուլ զԹաւրէզ, այլ աւերեալ զբազում գաւառս ի շըր-
ջակայից նորա՝ զնայ սոնու զՇամիրամակերտ, այսինքն
Վան: Ուստի և Շահթամազն փութայ ձեպով, և խազայ
բարկութեամբ զնացեալ մտանէ ի սահմանս օսմանցւոց՝
և աւերէ զՍնուա՝ զԲասէն՝ զԿարին՝ զԴերջան՝ զԿեղի՝
զԲայրերզ՝ զԵզնկան՝ զԼապեր՝ և զայլս քաղաքս, և դար-
ձաւ ի տեղի իւր:

Եւ դարձեալ՝ ի 1003 թուոջն՝ գայ Խոնդրարն ի
վերայ նորա. և նստեալ ի Նախչուան աւերեաց զգա-
ւառս Արշարունեաց՝ այսինքն՝ երասխածորոյ, և կամ
Սահաթափոտոյ, որ է իմն գաւառ Արարատեան աշխարհի
Մեծին Հայոց, և արարեալ զբազումս գերիս և չոդաւ
զնայ ի Ստամբուլ: Իսկ ի 1009 թուականին՝ որդիք Սլէ-
ման Խոնդրարին տաճկաց՝ Սլիմ և Պայազլիթ կուռն
ընդ միմեանս, և Բայազլիդն պարտեցեալ յեղբօրէն Սլի-
մայ՝ փաղչի և գայ հանդերձ չորս սրդւովք, և Լի ա-
բամբք առ արքայն պարսից Շահթամազ. ուր սպանաւ
Բայազլիդն՝ ընդ սրդւովք իւրով:

Բայց և գայս յիշատակել արժան է մեզ թէպէտ
յաճախութիւն բանիցս ի մոռացօնս էարկ զիս, զի ի
կարգի թուականաց անդր յիշատակեալ էի: Քանզի ի
990 թուոջն՝ զնայ Շահթամազն ի վերայ վրաց, և ա-
ւերեաց զՏփլիս և զամենայն երկիրն վրաց, և զբա-
զումս գերեցոյց. իսկ զթագաւորն վրաց Սիմօն ձերբա-
կալ արարեալ տարաւ ընդ իւր, և բռնութեամբ էհան
զնա ի հաւատոց իւրոց, որ յետոյ արձակեաց զնա ի
հայրենի աշխարհ իւր վրաց տուն Շահիսմայէլ որդի
Շահթամազին՝ ուր պաշտեաց համարձակ զհաւատս իւր:

Բայց յետոյ ըմբռնեցաւ Սիմօն Թագաւորս ի յօմանցւոց՝ և տարեալ եղև ի յքստամայօր՝ և անդ սպանաւ որպէս սլառմէ զորմէ Առաքեալ վարդապետն ¹⁾։ Եւ ի 1025 թուոյն՝ արք ոմանք անագորոյնք համախոհք լեալք, խեղդեն զՇահթամազն ի ներ բաղանեաց. և ոմն ի յորդւոց նորա Իսմայէլ անուէն՝ զոր յառաջագոյն ի հօրէն իւրմէ սակա իրիք ինչ յանդգնութեան արգելեալ կայր ի բանդի, հանեալ ի բանդէն՝ նստուցանեն ի տեղի հօր իւրոյ՝ որ Թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս՝ 50:

ՌԻԵ
ՌՇՀԶ

Գ. Արդ՝ որպէս ասացաք յետ Շահթամազայ՝ սեպհականէ զպերճապատիւ իշխանութիւնն որդի նորա երկրորդ Իսմայէլ վոխանակ հօր իւրոյ ²⁾։ Սա ըստ որում ասեն՝ սուր ի գործ արկեալ՝ սպան զիւր եօթն եղբարս հարազատս, և զբաղում նախարարս, և զյառաջագէմս ի զօրաց իւրոց՝ զոմանա յայտնի, և զոմանա ի գաղտնի և զրեթէ՝ ջանայր սպառել զամենայն ազգս պարսից։ Եւ իբրև մտախոհք եղեն տիրատեաց ազգն Պարսից թէ՛ մերձ ընդ մերձ վերաժամանեալ է կորուստ անձանց իւրեանց. ուստի ոմանք արք զօրաւորք համակցեալ խորհրդակցին, և գնացեալք ի գաղտնի յանկարծօրէն յառնեն ի վերայ երկրորդի Շահթամայէլիս՝ զանխլաբար սպանանեն զնա։ Որոյ ըովանդակեալ զժամանակ տէրութեանն ամս՝ 2:

ՌԻԵ
ՌՇՀԸ

Դ. Եւ ապա միարանեալ ամենեքեան գնան ի Սորասան՝ և բերեն զՍուլթանդայ եղբայր Շահթամայէլին երկրորդի. և կացուցանեն Թագաւոր ի տեղի եղբօր իւրոյ ³⁾։ Սա էր որդի Շահթամազին, և եղբայր Շահթամա-

1) Պատմ. Առաքել վարդ. Գ. տպագ. էջ 607, 616—619.

2) Իսմայէլ Բ. 1576—1578 թ. (Барт. Мус. Дин. էջ 219).

3) Թագ. է 1578—1587 թ. (Барт. Мус. Дин. էջ 219).

յէլին, և էր անարի, և վատթար ի դործ թագաւորութեան նաե ի յաջաց լուսոյ պակասեալ, որ հանապազայալն առնէին զնա և կատակէին զանազանիւք եղանակօք ամենայն զօրք նորա: Իսկ ի 1029 թուականիս՝ գան զօրք բազումք ի Բիւզանդիոյ հրամանաւ սուլտան Մուրատի կայսեր. որոց եկեալ մտանեն ի սահմանս պարսից տէրութեան՝ և առին զԹաւրէզ, զԵրևան, զԳանձակ, զԱրաշ, զՇամքոր և մինչև ցանդր քսն զգումն այնաց: Իսկ Շահ Խուդաբանդայս այս՝ ոչինչ արութիւն ցուցեալ յազգին իւրում, մեռանի. թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս՝ 2:

Ե. Զինի որոյ յաջորդէ զտեղինորա Շահ Աբաս որդի ՌԻԹ
ՌՇԶ նորա ի Մաշատ քաղաքով¹⁾: Սա նախ՝ նուաճեաց ընդ ձեռամբ՝ զսահմանս Գիլանայ, որք ապստամբեալք էին ի հօրէ նորա: Եւ ապա մինչդեռ սա գնացեալ էր ի յԱրտախի՝ առ ի բաշխել զնուէրս՝ և զընծայս ի չիբմի հարցըն իւրոց և հաւուց. գան յոգնաթիւ ազգք թաթարաց Եօզբէկք կոչեցեալք, ի Բալխայ և ի Բուխարէ՝ առին զՀերի քաղաք, և զայլս տեղիս բազումս ի սահմանաց նորա: Իբրև զայս լսէ Շահաբաս՝ փութընդիոյթ դառնայ անդրէն՝ և գնայ ի վերայ թաթարաց. և գնացեալ զոմանս զորոց կոտորէ, և զոմանս փախուցանէ: Եւ ապա գնայ ինքն հզօր զօրութեամբ և քաջաբաստ արութեամբ մտանէ ի սահմանս սկիւթացոց թաթարաց. ուրանօր սրոյ ճարակ տուեալ զյոգունս ի նոցանէ յոխորդ և յանդուզն մարտիւ, և զորդի Արքայի նոցա ձերբակալ արարեալ՝ դառնայ ի տեղի իւր ի Ղազըին: Եւ այսպէս նուաճեաց զթաթարսն զայնոսիկ ընդ իշխանութեամբ իւրով, և ի հարկի կացոյց զամենեւեան,

1) Շահ Աբաս Ա. 1587—1628 թ. (Варт. Мус. Дин. № 219).

և տարածեալ ձգեաց զիշխանութիւն իւր՝ ի կորստա-
նայ մինչև ցԱրտաւիլ, և ի յԵրասխ գետ։ Իսկ ի 1052
թուականին մերում խաղայ ի Սպահանայ մեծ և առա-
ջինս այս Շահաբաս ծանր հեծելօր, և յողնախուռն գու-
մարտակօր՝ և ածապարեալ բնթացիւք գայ մտանէ ի սահ-
մանս Ատրպատականի։ Նախ՝ հօգօր մարտիւ էառ զԹաւ-
րէզ ի յօսմանցւոց, և ապա զՆախնուան, իսկ ի գալ միուս
ամին էառ զԵրևան քաղաք։ Եւ ի 1054 թուոյն՝ գայ
ի Բիւղանդիոյ Զղալօղլի սպարապետն բազմօր զօրօք
ի վերայ Պարսից արքային Շահաբասայ։ Վասն որոյ բշ-
տակեալ զհամայն բնակիչս Ատրպատական աշխարհի
զՀայ, զտաճիկ, զջնուտ ի միասին վարեալ երեք ի Հա-
յաստան աշխարհէ ի Պարսկաստան, և բնակեցցոյ ի յԱս-
պահան քաղաքի։ Ընդ որոց և զՀին Զուղայի բնակիչսն՝
վարեալ երեք ի յԱսպահան, և ետ տեղի բնակութեան
ի Հարաւակողմ՝ առ քաղաքիս՝ յայնկոյս գետոյն Զէն-
դէրայ։ Եւ չինեցին ջուղայեցիք հրաչալի յօրինուա-
ծովք, և բարձրաբերձ և գեղեցկազարդ շինուածովք, և
ոսկենկար՝ և զանազան երփնաւիայլ երանդոց վայելչու-
թեամբք գտունս և զյարկս բնակութեան իւրեանց, ըստ
որում և զորոց պալատութեանց ի տեսողաց գերահռո-
չակ իսկ է արդեօք։ Ուր և ջուղայեցիք՝ գեր քան զա-
ռաջինն յղփացան և ճօխացան փարթեամութեամբ, և
պերճացան փառօք։ Իայց զինի բազմաց ամաց ի վերայ
անցանելոց՝ բոլոր Զուղայի հարուստք բնակիչքս զբիւ-
րակերպ նեղութիւնս ի յԱղուանից, և ի Նադէր խրոխտ
արքայէն, և ի յայլոց ամենի հարազօն իշխանաց և մար-
զպանաց երկրիս կրեալք։ Փախեան ամենեքեան ի քա-
ղաքէս՝ և գնացեալ ոմանք ի Հնդկիս, և այլք ոմանք
յայլ վայրս աշխարհաց գետեզ կալեալ բնակեցան։ Իսկ
յարդիս հազիւ գտանի ի Նոր Զուղայս՝ երեք հարիւր
տունք բնակիչք ի հայոց ազգէս. իսկ շատքն ի միջի մե-

բում բնակեցոյն՝ են ի յազգէն պարսից, որք օր ըստ օրէ
գան ի քաղաքէն և սևաշականեն զկալուածս բնակու-
թեան մերոյ և ի վերայ մեր իսկ լռեցալու կոփահարենն:
Ո՛հ՝ աւագ՝ ազետալիր տեսութեանս մերոյ, և վատա-
բազդ թշուառութեանս քանզի պարտ իսկ է մեզ տա-
տանօր՝ յորդորել զեղարամարս յաշխարհանուազ ձայնս,
և միշտ լալ և ողբալ ի վերայ բեկման ժողովրդեանս Աս-
տուծոյ մերոյ, և ի վերայ աւերման՝ և խաթարման զե-
ղեցկաչէն և Հրաշալի բնակութեանս մերոյ: Վասն զի
ըստ բնականի ենթադրութեան՝ ոչինչ արդեօք ի յէիցս,
ապականութեան առարկայի և ենթակայ իրողութեան
խրոյց յանկայ:

Արդ՝ աստանօր մեր ոչ միայն և ևս տեսանեմք
զապականութիւնս մեր, ալ և յաւէտ յամենայն բարե-
զարդութեանց, և յերեկի շքեղութեանց ի չիք դար-
ձեալ զվայելչագեղ բնակութիւնս մեր ի պերճախոհմ,
և ի վսեմախոհական անձանց, և ամենեկն իսկ ծայր ի
ծայր և անհետ իտղառ կործանեալ գերվնափայլազոյն
յարկս բնակութեան նոցա: Արդ ուրեմն՝ արդարեւ ո՞ր-
պիսի քարասիրտ այն այր իցէ արդեօք, զի տեսանիցէ
զբնակութիւնս գերախառնակ անձանց ի հիմանց տա-
պալեալ, և ոչ ողբս առեալ փղձկեալ սրտիւ ողբասցէ
ի վերայ նորա:

Ո՞րպիսի, և կամ ո՞վ այն այր իցէ իսկս որ տեսա-
նիցէ լիտիանակ գերազանձ և հրաշատեսակ անձանց՝
ճաղաք՝ և ողնիք՝ դալք՝ և աղուէսք բնակեալք ի մէջ
զեղեցկաբարդ ապարանից, և ոչ իսկ սրտառուչ սրտին
ի վերայ անպիսի ճախողակ գիպուածոց հառաչեսցէ:

Ո՞րպիսի այն իցէ այլ՝ զի տեսանիցէ լիտիանակ
լալոյ ազատցի կրկնայից, (որք սովորեն ի յօրօրոցէ ար-
տաղուել աղբոջորմ ձայնս քաղցրական), և կամ փո-
խանակ ոտկիակաղմ օրօրոցայ, յորս գնին զմանկունս:

գործս դադանաց լեալ տեսանիցէ, և զձայնս կաղկան-
ձողականս՝ և զկնձկնձողականս ի կորեանց զազանաց
լուիցէ, և ոչ իսկ կարի ողբասցէ: Ո՞վ արդեօք այն իսկ
իցէ այր՝ զի տեսեալ իցէ երբեմն զքաղաք ինչ յոյժ
պանծալի յօրինուածովք՝ և ամենայն զարդուք պերճա-
պաճոյճ պանծացեալս. և ապա տեսանիցէ ի յամենուստ
սկաղձեալ և լցեալ անբարեքաղայելուչ և դժպատեհ
արկածիւք, նա իսկ բոլորովիմբ միանգամայն ըմբոյխնեալ
զբաժակ ծայրագոյն թշուառութեան, և գլխովին իսկ
աղարտեալ՝ և աղաւաղեցեալ ի յամենայնէ բարեզար-
դութեանց, և ոչ նստեալ բազմահեծեծ ձայնիւ ողբս
ասցէ արդարեւ ազիողորմ՝ և արտասուայորդոր լալուք
ի վերայ քաղաքին, և կսկծագոյն իսկ հառաչանօք ա-
ւաղեսցէ զայն քաղաք:

Ապա զմէ, և կամ թէ Էր արդեօք հեղգասցուք
առ ի արտասուաթորիւ աչօք լալ և ողբալ ի վերայ խան-
դարեցման բազմամարդ և յոգնախումբ բնակութեանս
մերոյ. քանզի արդարեւ այսօր յայտնապէս տեսանեմք
զբնակութիւնս մեր նուագեալ ի գեղեցկանսեհից ան-
ձանց, և բոլորովիմբ ներգեցեցեալ ի չքեղութեանց: Իսկ
եթէ և ի վերայ կործանման բնակութեանս մերոյ ոչ
լալ պարտաւորեսցուք, (զի մի օրինակաւ ապաքէն ցա-
պաք անցանելոց է աշխարհս ըստ կարծեաց ոմանց). սա-
կայն ի վերայ բեկման Ազնուագունեղ բնակչաց սորա
թարց իրիք սպուժելոյ գոնեան պարաւանդեսցուք յարա-
ժամ լալ և ողբալ: Բայց արդ՝ լուարսւք ինձ ո՞վ մտե-
րիմ անձկալիք իմ, և լուարսւք երկայնամիտ հայեցո-
ղութեամբ՝ զի ասացից ձեզ: Արդ՝ լացէք լացէք և ող-
բացէք նա իսկ ի վերայ չքնաղագեղ և պանծալի բնակ-
չացն՝ որք բարձեալ են իսպառ. և ոչ երբին ի միջոյ,
միանգամայն ընդ որում և ի վերայ Հնաշխարհիկ և ի
գեղեցկազարդ և յոսկեզօծ բնակութեանց նոցա: Ո՞ւր

այն ժամանակ ոսկեղօծ՝ զի զնոր Զուղայ բնակութիւնս մեց յզփացեալ յօրանայր պերճապատիւ և արդարակշիռ իշխանօք:

Ո՞ւր արդ իցէ այն բարեբաստութիւն՝ որով լցեալ իսկ էր զժամանակն զայն արամբք իմաստնովք: Ո՞ւր այն ժամանակ՝ որ ունէր յինքեան ամփոփեալ զարս կորովիս, և զԱստուածարան սոփեստէսս, որ մի ի յորոց՝ էր երանելի և տիեզերալոյս երջանկափառ վարդապետն Յոհաննէս, նաև այլք ոմանք. որք ափիբերան առնէին զկաճառս և զխումբս մոլեգնեալ և կատաղի Պարսկայնոց, և վայրաղօղանջ հերձուածողաց հերեսիովտաց: Ո՞ւր այն ժամանակ արդեօք՝ յորժամ խայտային և ցնծային ամենեքեան առ հասարակ ամենապարծ փառօք, որպէս զծառս տերեախիտս ի գնացս ջուրցոյ Ո՞ւր արդեօք մեր այն հանդէս ճոխութեան, յորժամ պալատք և տուն մեծամեծ և յարգելի ազնուականաց մերոց չքեղ փառօք ճոխանայր: Արգ՝ այժմ զայնոսիկ ամենայն բարձեալ են ի միջոյ, և ապաքէն ոչ եւս իսկ երեի նշմարանք և շաւիղք ինչ ի նոցունց. զի ի բազմութենէ ծովածուի մեղաց մերոց՝ բնաջինջ և անհետ կործանեցան բնաւքն: Նա իսկ աստանօր աւասիկ փոխանակ գառանց՝ գայլք, ընդ արանց՝ տմարդիկք, և փոխանակ յոգունց իմաստնոց՝ յիմարք և ծոյլք բազումք, որ մի ի յորոց՝ նախադասն եւս իսկ եմ ստուգիւ. որովք քայքայեալ և խրամատեալ իսկ լինի ենթակայ զանկուածոյս մերոյ, որպէս և յայտնի իսկ գրեթէ՝ երեի լուիլու ամենեցուն: Աւանդ եղիելի և մշտաթախիծ տեսութեանս: Աւանդ առաջնոյ և նախեղակ բարեբաստութեան մերոյ, յորմէ տարադրեալ զրկեցայք, և փոխանակ այնց բարութեանց՝ զգձձատեսակ և զդժնդակագոյն վտանգս համբուրեցաք: Քանզի արդարև հասին ի մեզ աւուրք չարութեան, և զվերջինն ընկալաք զայն

թշուառութիւն. որով և ճնշեալ ընկղուղաք ի ներ ան-
բաւից և անհնից չարեաց:

Արդ՝ ես ոչ սղամ և լամ այնորիկ աղագաւ զի
արժանապէս ընկալաք զհատուցումն մեր ի յարդարա-
գատ թագաւորէն, զի Արդար է Տէր, և զարեւորու-
թիւն սիրէ, ըստ սաղմոսերդուն, այլ լամ և ողբամ
ի վերայ բիւրակերպ անիրաւութեանց մերոց, յորժամ
զմտաւ ամեմ զանճառ և զանհուն մարգասիրութիւնն
և զերկայնմութիւնն բարերարին Աստուծոյ, և անաս-
նեմ յայտնապէս և բացերեակի իսկ արդեօք՝ զանիրա-
ւութիւն, և գիտաութիւն ասիրատի մարդկայնոյս բը-
նութեան: Վասն զի ըստ սրբոյն Գրեգորի Նարեկացոյն՝
«Եթէ սպառնայ պատուհասելով զմեզ՝ մեր ոչ քառմնեալ
զարհուրիմք, և եթէ իսկ յանձանձեալ արդահատէ զմեզ
մեղմով՝ և հեղիկ ճանդարտութեամբ ճոխացուցանելով
զմեզ պճնազարդ փառք՝ մեր ոչ երբէք անտամբ՝ և լը-
սեմք արգեօք ձայնի Տեառն Աստուծոյ մերոյ, որ յարա-
ժամ կուչէ զմեզ մարդարէիւն զորովայր ձայնիւ առ
յիւր բարութիւնս» «Դարձարո՛ք առ իս, և ես դառնամ
առ ձեզ»: Սակայն մեր այսու ամենայնի բարութեամբ՝
ոչ զդատաւանամք, և ոչ իսկ զգամք զմոլութիւնս մեր,
և ոչ զղջանամք ի ժանդարեր անիրաւութեանց, և ոչ
դառնամք առ Տէրն մեր զթամ, որ յամենայնի և ամե-
նայնիւ կարող է վրկել և կեցուցանել զկորուսեալս, և
վերստին չքեզացուցանել՝ զանչքացեալս: Ուստի մնամք
պարտապան բիւր պատժոց, և նա տակաւին իսկ ներէ
և երկայնամտէ մեզ, իսկ և նա ինքն Ամենակարող կայ
արդեօք ի տարակուսի վասն մեր՝ թէ զինչ արդեօք
ընդ մեզ արատցէ: Արդ՝ ոչ ապաքէն Սարաւովթ և Ս-
պէնիսաղ Տէրն տնկեաց զմեզ որթ տրեկ, այսինքն ըն-
տիր՝ զի բերցուք խաղող, այսինքն ոլտուղ արդարու-
թեան և բարեզործութեան. ապա մեք ընդէր իսկ բն-

բնմբ վասն այգևատեանն փուշ, այսինքն՝ անիրաւութիւնն՝
 և անդղջութիւնն, որով իսկ և իոկ հեղձնումք, և ան-
 պտուղ մնամբ ի բարեաց գործոց, սւառի և լուցկիք լի-
 նմբ պէսպիսաբար պատժոց, և հրոյն յաւիտենականիւ:
 Որպէս և բարեպաշտն Աստուած ի ձեռս մարգարէին
 եսայեայ գանկատէ ասելով թէ՝ «Դանտ արարէք ընդ իս
 և ընդ այգի իմ, զինչ ինձ պարտ էր առնել այգւոյ իմոյ,
 և ես ոչ արարիւ: Տանկով (ասէ) պատեցի, ձողարարձ
 դարդարեցի, և տնկեցի որթ սորեկ՝ զի բերցէ ինձ ող-
 կոյդ, և երբ փուշ:» Ո՛հ սո՛ թշուառական եղկելոյս՝
 տեսէք ո՞վ մարդիկք, տեսէք լուարսք և զարհուրեցէք,
 թէ որպէս արդեօք նոյն ինքն Աստուած վճիռս հատանէ
 արդար գատողութեամբ վասն փշարեր այգւոյն ասելով
 թէ՝ ես ինձէն պատմեցից թէ զինչ արարից ընդ այգի
 իմ: Բարձից (ասէ) զցանկ նորա, և եղիցի ի յափշտա-
 կութիւնս. քակեցից զորմն նորա, և եղիցի ի կսիտումն,
 և լքից զայգի իմ. և մի հատցի, և մի՛ Երեսցի: Բուսցի
 և աճեցի ի նմա փուշ իբրև ի խոսպանի. պատուէր տաց
 ամպոց իմոց՝ զի մի տեղացեն յայգի իմ»¹⁾: Տեսեր ար-
 դեօք զպտուղ անիրաւութեանց մերոց՝ քանզի նա եկաց
 մնաց զբաղում ժամանակս երկայնամտելով մեզ՝ զի
 արասցուք զիրաւունս և զարդարութիւնս. մեք լքեալ
 թողաք ի բաց զայտոսիկ (որք հաճոյքն են կամաց բա-
 րեւարին Աստուծոյ, որով և իսկ լինի աշխարհ, և բար-
 դաւած փառօք պերճանայ ազգք). գործեցաք և արարաք
 զանիրաւութիւն և զչարութիւն:

Ուստի ի բաց թողեալ եղաք ի վերին խնամոցն,
 և ի նորհաղ Տեառն մերժեցաք. վասն որոյ և զանազան
 պատիժք և պատուհասք շուրջ զմեօք յար մի գկնի միոյ
 պարաւանդեցան: Արդարև վայ է մեղաւորին յամենայն

1) Տես Եսայի, Ե. գլ. 1—7.

կողմանց, եթէ ոչ դարձցի յետս յանօրէն դնացիցն. քանզի որպէս ասէ Յովնակոս՝ «Անիրաւութիւն ոչ կարէ վախճիլ ի բարկութենէ Աստուծոյ, և ոչ անգոր իցէ յարգարութիւն, այլ երբեմն յիւրոց արհամարողացն վրէժս պահանջէ, և մեծագոյն պատժոյ մատնէ զդատապարտեալս, յորժամ զինքեանս ազատեալս գոլ վարկանեն՝ այն զի ոչ առժամայն վասն յանցանաց պատժեցան»:

Քանզի որպէս ասէ գերահրաշ իմաստունն Սողոմոն՝ «մեղքն թշուառական առնէ զժողովուրդս»: Եւ դարձեալ գրէ հանգոյն սմին թէ՝ «Թագաւոր արդար կանգնէ զաշխարհ». այսինքն՝ մարդս որ տէր է և թագաւոր ամենայն ձեռակերտացն Աստուծոյ, յորժամ կեցցէ արդարութեամբ՝ կանգնէ զաշխարհ. իսկ եթէ կեցցէ անիրաւութեամբ՝ կործանէ, որպէս և ասէ թէ՝ իսկ այր անօրէն կործանէ: Եւ դարձեալ նոյնն գրէ՝ «Արդարութիւնն՝ բարձրացուցանէ զազգս. իսկ զազգս նուազուցուցանէ մեղք»: Նմին իրի Ամենագօրն Աստուած մարգարէիւն Եսայեայ կշտամբէ զժողովուրդս ապաշնորհ և ապերախտ՝ քան զէշ. և քան զամենայն հոյս սլաճաբեղինաց անմտագոյնս և յիմարագոյնս կոչելով՝ «Որդիս ծնայ (ասէ) և բարձրացուցի, և նոքա զիս անարգեցին. ծանեաւ եզն զստածիւ իւր և էշ զմուր Տևառն իւրոյ, և Իսրայէլ զիս ոչ ծանեաւ, և ժողովուրդ իմ զիս ի միտ ոչ էառ: Ուստի և ապագայիւն իսկ՝ վնայ (ասէ) ազգի մեղաւորի, ժողովուրդ որ լի է մեղօք, սերմն ժանդ, և որդիք անօրէնք, թողին զՏէր, և բարկացուցին զսուրբն Իսրայէլի. օտարացան՝ և յետս կացին: Զի ես յաւելուք՝ վէրս առ վէրս անօրէնութեան»: Վասն որոյ և ապագայիւն եզրակացուցանէ զնախադասեալ բանս իւր ասելով՝ «Երկիրն ձեր աւերակ, քաղաքն ձեր հրձիգք, զաշխարհն ձեր առաջի ձեր օտարք կերիցեն, աւերեալ

և կործանեալ յաղագաց օտարաց»¹⁾ Ո՛հ, սարսուկի և սարսափելի վճռահատութեանն Աստուծոյ որ առ Հարաբաստիկ յանցաւորս. տեսի՞ք միթէ արդեօք եթէ որպիսի անտանելի և անըմբերելի վրիժուց և տանջանաց իսկ մատնեաց զդատաւարտեալս։ Ուրեմն՝ ճան իսկ է մեզ և արժան՝ տեսանել զայսոսիկ, և զգոյշ լինիլ յարկածից մեղաց, և զգաստացեալ իսկ բացցուք զաչս մըտաց մերոց, զի ի յանիմանալի և յանմատչելի լուսոյ Աստուածութենէն նշողիւք արտափայլեալ ճառագայթեցի. որով կարացուք իսկ զղջանալ ի մեղաց, և առ Աստուած մերձենալ։ Զի մի լիցի թէ՛ ևս քան զեւ ըմբռնիցուք ի տոռունս դաղանորսակ որոգայթաւոր պատուհասից. և մի ևս սաստկապէս՝ քան զայս միսլձեալ գահաւիժիցուք ի յանդունդս յաւէտագունից թշուառութեանց։ Այլ որովհետեւ ամենայն գոյք ոչ ըղձան քայքայման և ասպականութեան իւրեանց, այլ ըստ յամենայն զօրութեան իւրեանց, ի բաց հերքեն և ատեն զապականիչս իւրեանց, և ցանկան իսկ յարամեալ. և իբրեւ տեսանեն զինքեանս նուազեալ՝ կորովաբար խնդրեն ամենայն կերպիւ զկազդուրումն։ Ապա քանի՞ն առաւել մարդս՝ (որ ասի ըստ ս. գրոց պատկեր նախատպին Աստուծոյ). պարտ իսկ է արդեօք ոչ բաղձալ ասպականութեան իւրոյ, այլ յարաժամ դուն գործել, և հնարս հայթայթանաց խոհականութեամբ մարթել. զի գէթ միշտ զառողջ վիւրն պահեսցէ բնութիւն ի յակաստանի։ Ահա ուրեմն՝ եզրակացութիւնս մտածելի է, ի ձեռն յառաջատացեալ նախադասութեանս մերոյ. եւ այլն։ Քանզի հզօր սովեստէսն Սողոմոն ասէ թէ՛՝ Տո՛ւր իմաստնոյն պատճառ, զի առաւել ևս իմաստնագոյն լիցի. ուրեմն այսքանս կարճ ի կարճոյ տուան ձեզ զառճաւատչեալ, թէ

1) Եսայի Ա. գլ. 2—7.

որսխաւարտեալ արժան է մեզ՝ զի կեցցուք։ Ապա
զմիտա ունողաց յոյժ և յոյժ հերիք է և բաւական։ Այլ
այժմ թողուլ մեզ պարտ է զողբերդական բանասու-
թիւնս որ ի վերայ թշուառութեանց մերոց. զի ոչ եթէ
ողբոց, այլ յարդիս ժամանակ իսկ է ժամանակագրու-
թեան։ Թէև զոյղն իմիք ողբով սգացայ ի վերայ վա-
տաբաստիկ թշուառութեանս մերոյ՝ խնդրեմ զառ ի ձէնջ՝
առ այս ձեզ հաճիլ և մի տարագէտ ինչ ասութիւնս մեր
ձեզ թուեսցի։ Եւ թէպէտ առաւել պարտ է մեզ ողբալ,
և դառնակակիժ սրտիւ կոծալ ի վերայ հարուածոց Հա-
յաստան աշխարհի, և ի վերայ բարձման, անկման, և
կործանման բարձրագահի Աթոռոյ թագաւորութեան, և
գաւազանի իշխանութեան մերոյ. որ վասն ծուլութեան,
նախանձու և անմիարանութեան ազգիս մերոյ՝ զծայ-
րագոյն՝ և զվերջինն զայն էարբ զբաժակ կործանման,
որով խղճալիքս՝ և ողորմելիքս միշտ և զօրհանապազ
կաշկանդեալ տուայտեմք ի չղթայս ծառայութեան ա-
պականութեան. և յերկրէ յերկիր, և ի սահմանաց ի
սահման վտարանդի յածեալ չրջիմք թափառական, ոչ
ուրեք իսպառ դտանելով դադար և դուլ անձանց մերոց։
Եւ ի համար այնորիկ զայս առ մեզ հանդիպի. զի կար-
գադրութիւն է բնական՝ որ ի բաց բառնիլ գլխոյն՝ ա-
մենայն ննացեալ անդամքն զրեթէ հաւաստեալ ոչ ինչ
սակի համարեալ կարգին։ Որպէս և զորմէ աւասիկ.
ստուգապէս յայտնի իսկ է արդեօք ամենեցուն, զի ի
յաջա ալլաղդաց բնաւից ոչ ինչ համարիմք, և յորոց
միշտ նախատակոծ և այսլնակատակ իսկ լինիմք։ Քանզի
տեսէք ով դերփառունակ ազգդ Ասքանազեան՝ տեսէք և
ի միտ առէք զկործանումն ձեր, մի ոչ ինչ ունելով հը-
պարտանայք եթէ զամենայն ինչ ունիմք. թէպէտ և ու-
նէք՝ բայց դուք ոչ էք տեսրք ընչից ձերոց, ապա զինչ
օգուտ յայնցանեաց ձեզ լինիցի. արդարեւ ոչ ինչ։ Այլ սա-

կայն՝ զսոյ յայսցանեաց ի կարճոյ գրեցի հսկրճիւ և համառօտաբար ի գիրս նախկին որ վասն ազգիս հայոց եթէ ակորժ ձեզ իսկ թուեսցի անգէն գտեալ ընթեռնուցուք, և ի վերայ կործանման ազգիս մերոյ լացցուք և ողբասցուք։ Արդ՝ ժամ եղև մեզ աստանօր՝ զի անդրէն դարձցուք առ առաջին կարգ բանից մերոց ուստի եղար։ Յետ այսորիկ արժան իսկ է մեզ գիտել արդեօք թէ՛ Շահաբաս արքայն մինչ էր ի Հայաստան աշխարհ յոյժ նեղեաց զազգս մեր, և կարի տատամալիւր տուայ տու թեամբ կաշկանդեաց դամնեաեան, մանաւանդ յորժամ երևր ի Սպահան, և ետ սեղի բնակութեան ի Նոր Զուլայ։ Գնալի եթէ որքանիցս անողորմաբար, և իստապարանոց սրտիւք ի ծայր վաղակաւորի սրոյ մաշեաց զազգս մեր, և թէ քանի՞նք բիրաղան կերպիւ տառապեցոյց զնոսա, և ձախճան աղծաղծութեամբ ասլականեցին զազգս մեր զօրք նորա, և կամ թէ որչափ վայելչադարձ յարկս բնակութեան ի հիմանց տապալեցին, և կամ թէ քանիցս արդեօք գեղեցիկաբարդք դաւառք և աւանք անապատ արարին, և խաթարեալ աղարտեցին իսկ ի բարեգարդութեանց և ի չքեղութեանց։ Եւ կամ թէ՛ յորժամ վարեալ երևր զնոսա ի Պարսկաստան ի հայրենեաց մերոց, թէպէտ բերանով առ երեսս խօսէր ընդ նոսա զխաղաղութիւն, սակայն սիրտ իւր լցեալ ունէր չարութեամբ և խարդախութեամբ, և զանախաբար ի ծածուկ նիւթէր նոցա զնենգութիւն։ Քանզի եթէ որպէս ետ նոցա զդքաժն նենգութեամբ վասն հարկաւորութեանց նոցին, որք յոյժ չքաւորեալք էին, և ողորմելիք լեալք իսկ յորժամ ըստ սլայմանեալ ժամանակին պահանջել ի նոցանէ սկսաւ զղրտման տուեցեալ, զրեթէ՛ն ոչ սակաւ վնասս երևր ի վերայ խղճալի և տառապեալ ազգիս հայոց։ Նաև՝ սահմանեաց օրէն մի խնստադոյն թէ՛ ոչ որ ի յազգէ հայոց դարձցի ի հաւատոց

իւրոց, և մտցէ ի մոլար և անԱստուած կրօնս պարսից, ունիլ կարասցէ նա ազատութիւն ըստ հրամանի դատաւորին, և ժառանգեսցէ զհամայն ժառանգութիւնս տան հայրենեաց իւրոց, զրկելով զայլ ժառանգակիցք իւր՝ որք ի յօրէնս իցեն աստուածպաշտութեան: Որոյ անգագաւ բարձեալ եղև հնազանդութիւն երիտասարդաց և մանկանց՝ որ առ ծերս և ծնողս իւրեանց, և հաստատեսցաւ յանդգնութիւն և ամբարշտութիւն, որովք բազուկը ստահակեալք անկան ի յուրացութիւն, և բերին մեծամեծ վնասս ի վերայ ազգիս հայոց ընտելացն ի նոր Զուղայ: Իսկ եթէ կամեցայց և զայլ անբաւից եղենոնագործութեանց և զժնդակագոյն չարեացն՝ զորս նա յաճախաբար ածեալ կուտեսց, և զիղեալ բարդեաց ի վերայ ազգիս հայոց ուրոյն ուրոյն յիշատակել ոչ զօրեմ վասն անբաւութեանցն մի ըստ միողէ ընդ գրով արկանել: Քանզի յորժամ ընթեռնուեմ, և զմտաւ ածեմ զայնս նեղութիւնս՝ զորս կրեցին երանելի հարքն մեր, նախ՝ արեան արտօսը իջանէ յաչացս մերոց, և ոչ տայ ինձ թոյլ առ ի արտաճառել զնոցունց: Երկորդ՝ զի յոգն սիղղութայից և թաւարձի սովերից պիտոյանայր՝ մինչ առ ի եղերել զբովանդակ եղեալն, ուստի լքեալ թողաք զայնոսիկ, և զանց զնոքօք արարաք: Բայց և զառ յայսցանեաց կարի ճոխագոյնս իսկ պատմէ Առաքեալ վարդապետն, եթէ ախորժ ձեզ թուեսցի՝ անդէն դտեալ ուսանիջէք:

Բայց դուք ով անձկալիք ընթերցողք՝ մի՛ դարմանայք զի ես զնոսա երանելիս կոչեցի որք աներջանկութեամբ վարեցին և եղերեցին զկեանս իւրեանց, այլ վասն այնորիկ ասացի զնոսա երանելիս՝ զի վասն յուսոյ արքայութեան, և վասն փառաց Անուան Տեառն մերոյ յանձնառին աներջանկութեան աշխարհիս՝ կրելով ազգի ազգի և բիւրակերպ տառապանս, որովք զանեղ-

բական և զերկնից արջանկութիւնն վայելեսցեն. որ է պարսութիւն ամենայն բարեաց, և բացակայութիւն ամենայն չարեաց: Այլ և ես զնոսա ոչ կոչեմ երանելիս՝ որք մոլութեամբ և յիմարութեամբ իւրեանց ածին զբարկութիւնն Աստուծոյ ի վերայ աշխարհի, որ և ի ծուխս մեղաւորաց՝ թմարեցան արդարք, քանզի նոքա նախանձեցուցին զՏէր մոլութեամբ իւրեանց, որպէս և ասէ ուրեմն Ամենաբարին Աստուած ի ձեռն նախամարգարէին Մովսէսի՝ Զի ազգ մի թիւրք են նոքա, և որդիք անհաւանք, նոքա նախանձեցուցին զիս ի Հաստուածս իւրեանց և դառնացուցին զիս ի կուռս իւրեանց: Արդ՝ և ես նախանձեցուցից զնոսա յազգ անպիտան և անմիտ ազգաւ զկոծեցուցից զնոսա¹⁾: Ուստի զօրհանապաղ խուեն զմեզ՝ և զկոծեցուցանեն սաստիկ հարկապահանջութեամբ. և այլնակատակ բանիւք. և մեք իբր անզգայք, և կամ անիմացք յամուռալ և պնդեալ կամք ի մոլութիւնս մեր, և ոչ երբէք զարթնուիք ի նիրհմանէ քնոյն մահացուի, որ ի կորուստն տպաւորեալ կարապետէ. նա ոչ իսպառ իսկ զգաստանալ՝ առ ի տեսանել և ճանաչել զխտագոյն թշուառութիւնս մեր, զի գէթ որով թօթափել մարթացուք զհեղգութիւնս յանձնէ մերմէ՝ և արիանալ. որով, և Աստուծով դուն զործեսցուք ստանալ ըզբարեբաստիկ զազատութիւն, որ է սկիզբն և արմատ կրկնակի բարեգոյն կենաց. այսինքն՝ հոգեորին ասեմ, և մարմնաւորին:

Բայց և ես կարևոր համարեմ ասել վասն չինութեան սուրբ եկեղեցեացս, որք չինեցան ի Նոր Զուղայ ի Զուղայեցոց ժողովրդոց՝ հրամանաւ Շահարասայ առաջնոյ արքայի: Քանզի յորժամ վարեալ երեք զազգս հայոց ի Պարսկաստան, որովք կամէք զսահմանս աշ-

1) Բ. Օրինաց, ԼԲ. 20—22:

խարհին իւրոյ կրօնացանել, և զերջանիկ և զգորովագութ մայր մեր խղճալի Հայաստան ի հիմանց տապալել, և զմեզ յաւիտեան ի գերութեան և ի ստրկութեան պահել յազգաց յազգս, և յորդոց յորդիս. վասն որոյ հրնարս իմացաւ՝ զի մի դարձցին անդէն նախնիք մեր ի Հայաստան, հրամայեաց չինել բարձրաբերձ և զմբլթայարկ զեկեղեցիս ըստ հաճութեան կամաց իւրեանց և զնշան սուրբ խաչին կառուցանել ի վերայ գագաթանց զմբլթաձև կաթողիկէից ի պարծանս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. եւ մերթ ընդ մերթ ինքն Շահարաս գայր՝ և կանգնէր յանդիման ճարտարացն չինողաց, և հրամայէր գեղեցիկ յօրինուածովք չինել, և երփններանգ գունովք, և պճնազարդ տեսեամբ զարդարել. Որովք խորամանկութեամբք յանկոյց զսիրտ նախնեաց մերոց առ ինքն, և մնացին մինչև ցայսօր ի ծառայութիւն պարսից:

Բայց և ընդ որոց չինեցին ի ներ Զուղայի Նորոյ՝ յաւուրս յայնոսիկ վանք մի փոքրագոյն ի բնակութիւնս միանձանց կրօնաւորաց, և սովիւստէս վարդապետաց, յորում և հաստատեցին զաթոռ մետրապօլիտի, զի նստոյէ անդ արքեպիսկոպոս՝ և հովուեսցէ զճօտս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. եւ ընդ այն ժամանակն էր Առաջնորդ նոցա Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս. որ բարւոյր քաղաքավարութեամբ, և գեղեցիկ իմաստութեամբ կառավարէր և հովուէր զամենեւեան: ¹⁾

Իսկ ընդ մեռանելն սորա եկն իյաջատուր Արքեպիսկոպոսն յէջմիածնէ վասն բաշխելոյ զսրբալոյս իւղն օրհնութեան, և վասն մխիթարելոյ և տնտեսելոյ զվարատեալ և զցրուեալ խաչինսն Քրիստոսի. որ էր ի մայ-

1) Եղեւ է առաջնորդ 1613 թ. (տես Պատմ. Ն. Զուղայի Հատոր Բ. էջ 21. ի Նոյն Զուղա 1830 թ.):

քաղաքէն Կեսարու Առաջին Հայոց, որ ի Գամիրս, որ և կոչի Մաթար:

Սա էր այր հեղահողի, և հզօր սովեստէս Աստուածաբան՝ հմուտ հին և նոր Աստուածային կտակարանաց. դսս իբրև տեսին ջուղայեցիք, լցեալ և ակաղճեալ երկնածիր շնորհօք, և յորդանոսան իմաստութեամբ, նաև քննեցին իսկ զամբիծ և զուղիղ Աստուածահաճոյ վարս նորա՝ կոչեցին զնա ի պատիւ առաջնորդութեան: ¹⁾ Բայց և զայսու ժամանակաւ յարեաւ ոմն Ժանդ և դժնաբարոյ Թօմաս անուն՝ որ խօսէր զհայհոյութիւնս բնդդմ ուղղափառ հաւատոյս Քրիստոսի. որ էր առաւել չարագոյն և դժնդակագոյն քան զԱրիոս, զՆեստոր, և զսաղուկեցիս՝ որք ոչ խոստովանին զյարութիւն հոգացեալ մարմնոյն, զգատաստան, և զհատուցումն ըստ իւրաքանչիւր գործոց: Քանզի նախ՝ զՔրիստոս Հօր Աստուծոյ հաւատար ոչ ընդունէր նման Արիոսի. այլ Քրիստոս սոսկ մարդ ասէր, և երջանիկ սուրբ կոչսն Մարիամ մարգածին: Երկրորդ՝ համահանգոյն սաղուկեցւոց զյարութիւն և զգատաստան ոչ ընդունէր: Երրորդ՝ զիսչն Քրիստոսի, զպատարագն հաշտարար, և զհաղորդութիւնն սուրբ հայհոյէր իբրև զմահմետականն: Չորրորդ՝ զեղեալ կանոնս Առաքելականս, և զԱստուածեղէն սահմանս, և զեօթն խորհուրդս սրբոյ եկեղեցւոյ անարգէր: Հինգերորդ՝ զառաջնորդս, զվարդապետս, զքահանայս, և ըղպալատօնեայս սրբոյ եկեղեցւոյ պախարակեալ արհամարէր, և խաբեւայս զնոսա կոչէր եւ այսպէս այլս այս դժնդակ և անագորոցն կամէր նոր իմն չարագոյն հերձուած մուծանել յեկեղեցին Քրիստոսի, վասն որոյ զերջանիկ և զսրբափայլ սուրբ վարդապետն Սաչատուր՝ համաքատակ սրբազանից Հայրապետացն գործեաց դուն:

1) 1620 թ. (տես Պատմ. Ն. Զուղայի Հատոր Բ. էջ 22)

Վասն զի հրամայեաց զղորունս եկեղեցեաց փակել և սինհոդոս մեծ արարեալ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից, և ժողովրդոց. յետ բազում անգամ խրատելոյն զնա, և նորա չէ գալոյն ի յուզլութիւն՝ ի բաց էհատ զխղիայթեալ և զապականեալ անդամն՝ ի յողջ անդամոցն Քրիստոսի, զի մի փոքր մի ևս մնացեալ ի յայլ յողջ անդաման փոխադրեսցի զայն ապականութիւն:

Եւ ապա որով իսկ ուղիափայլ պայծառացաւ ըզճշմարտութիւն, և ստորանկեալ նուաճեցաւ զստութիւն, ուստի և ամենեքեան իսկ հաստատեցան ի հաւատս ուղղափառս և գերապայծառս՝ որ ի յերիս սուրբ ժողովն ընդհանրական համաձայն միմեանց հաստատեցաւ: Այս եղև ի 1091 թուականիս հայոց և յամի Տեառն մերոյ 1642, ի ժամանակս առաջնոյ Շահնէֆի Արքայի:¹⁾ Իսկ սուրբ և երջանիկ Հայրն մեր գերաշրաջ Սաչատուր վարդապետ՝ անձանձիր աքնութեամբ արածէր զհաւատացեալսն ի Քրիստոս. և գեղեցիկ քաղաքավարութեամբ մատակարարէր զամենեւեան ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս ըստ իւրաքանչիւր կարգի և աստիճանի: Սա յօրինեաց զհամալսարանս՝ յորում ուսուցանէր և մարդէր զհամբակագոյնսն ի գիտութիւնս հնոց և նորոց կտակարանաց, և զհամայն արհեստս ազատականս, և զգերբնազանցականս: Ուստի ճաշ է մեզ կոչել սմա հայր հասարակաց, և պատճառ կրկին լուսաւորութեան աղգիո Արամեան. և նախասկիզբ հեղինակ սրբոյ տանս մերոյ շինութեան և բարեկարգութեան՝ որ ի նոր Զուղայ, և արմատ անմահութեան, վայելչութեան, և պայծառութեան՝ ազգիս մերոյ: Քանզի արդարև որով, և ի ձեռս աշակերտաց նորին՝ չէ միայն վարկցիս ի նորս

1) Շահ Սէֆի Ա. 1628—42 թ. (Бартольдъ, Мус. Дин. т. 2, 219).

Ջուղայ, այլ և ամենայն աշխարհս Հայաստանեաց լուսաւորեալ պայծառացաւ. նա զմշտագատուամ, և զմիգամած խաւարն անգիտութեան՝ ի յարեգակնաւիայլ ճառագայթից յորոց բացացրուեալ հալածեցաւ ի յազգէս Հայոց, և վերստին նորոգեցան՝ և չքեղ մակացութեամբ յոյժ պերճացան. որպէս երբեմն նախ անդ ի հնունս ի ձեռս երանելի և Աստուածաշնորհ թարգմանչաց մերոց զՍահակայ ասեմ, և զՄեսրովրայ, և զայլ աշակերտաց նոցին, որովք ակադձեալ լցաւ յերկիրս և յազգս հայոց՝ ճոխագոյն զգօնութեամբ: Քանզի յորժամ զազգս հայոց՝ վերստին անկաւ ի կուրութիւն տգիտութեան՝ ի հեղգութենէ և յանիութութենէ սիմոնասարաս վարդապետաց. իսկոյն առաջնորդութեամբ Հոգւոյն սրբոյ հանդերձեցաւ սա՝ և իւրայինքն իւր, լինիլ պայծառ և ուղիւստիայլ Արեգակունք տանս Ասքանազեան, որք եղևն խաւարահալածք տանս Թորգոմեան: Արդ՝ նոքա որք աշակերտեցան սուրբ վարդապետիս մերոյ՝ են այսոքիկ անձինք հրաշալիք: Յակոբ Ջուղայեցի վարդապետն. որ յապա եղև կաթողիկոս ի լուսահեղոյս գահն Իջման Բանին Աստուծոյ՝¹⁾ Դաւիթ վարդապետն՝ որ յետոյ եղև Առաջնորդ սքանչելի՝²⁾ սրբոյ յարկիս մերոյ՝ որ ի նոր Ջուղայ, որ ի ձեռս սորա յոյժ չքնաղ յօրինուածովք շինեցաւ մեծագոյն զսուրբ Ուխտս մեր՝ անուամբ Սրբոյ Ամենափրկչին կառուցեալ, որ փոքր ինչ ի վայր անցեալ զպատճէն ուսանելոց եմք Տեառն Շընորհիւ: Սիմէօն ներամիտ և քաջ հոգետոր վարդապետն, որ էր ներկուռ հին և նոր կտակարանաց, և

1) Եղաւ կաթ. 1655 թ. (Առաքել վարդ. Գ. տպագ. էջ 433):

2) Առաջնորդ. Եղաւ 1652 թ. 23 Ապրիլի ս. կոնդակով փիլիպպոս կաթ. (Պատմ. Ն. Զուղայի Հատոր Բ. էջ 25):

ներհուն ուսեալ զհամայն արհեստս ազատականս. սա արար զքերականութիւնն, և զՏրամաբանութիւնն ի լեզուս Հայոց՝ արտահանեալ ի զրոյց Աբխատոսէլի գերամեծար փիլիսոփայի, յոյժ համեզ և հեշտալուր ոճով. նաև արար զիրք ինչ համառօտ վասն անձին, և զայլս բազումս արդիւնս եթող յիշատակ վասն իւր. և խաղաղութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս ի Հայաստան աշխարհի. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Յոհաննէս յոգնեալստ վարդապետն՝ որ գնաց ի յիտալիայ հրամանաւ սրբոյ և մեծի Հօրս մերոյ Սաշատրոյ երանաշնորհ վարդապետին. զի անդէն ուսցէ զարհեստս տպագրութեան, և յօրինեալ բերցէ ի նոր Զուղայ ի գերահռչակ մենաստանս ուխտի մերոյ: Որոյ չուեալ յարեկից ի յարեմուտս գնաց ի յիտալիայ՝ եօթն ամ կացեալ և աշխատեալ. զկնի լրման գործոյն՝ առեալ էած յոգն ճգամբ զգործարան տպագրութեանն ի յարեմտից յարեկս ի նոր Զուղայ: Բայց յորժամ դարձաւ ի յիտալիոյ եղիտ վաղձանեալ զգերամեծար Հայրն մեր Սաշատուր վարդապետ. ուստի թէպէտ ի յոմանց անընդունելիք եղև երաշխեյ աշխատութիւնք նորա, սակայն ոմանք բարեպաշտք և նախանձայոյդք անձինք զգործս նորա ընկալան յօժարակամ՝ սրտիւ, և յոգն արդեամբք գնա նպաստաւորեցին:

Վասն որոյ և նա՝ նախապէս ձեռնարկեաց տպել զպարզատումարն, յամի Տեառն մերոյ՝ 1647 առ ի ցուցանել որով թէ ոչ գոյ պակասութիւն գործառնութեանն, և մի՛ եւ ունայնապի երկք և ջանք՝ հոգեկոյս վարդապետին Սաշատրոյ: Որպէս և գորմէ ինքն Յոհաննէս բազմապիտան վարդապետն՝ ի վերջաբանութեան պարզատումարին Ազարիայ սակաւուք իմիք ծանուցեալ է. յորմէ և զու՝ ո սէր իմ՝ բաղձալի կարես ակա՛հ լինիլ և տեղեկանալ:

Յետ այսորիկ Յոհաննէս յարդելի վարդապետն
եթող և չոգաւ դնաց ի սուրբ Էջմիածին, ուր եղև եպիս-
կոպոս ի ֆիլիսպոս կաթուղիկոսէն: Եւ ապա առաքե-
ցաւ ի Հայրապետէն ֆիլիսպոսէ ի հին Զուղայ, առ ի
լինիլ անդ առաջնորդ՝ և հովուել զհաւատացեալսն ի
Քրիստոս: Եւ էր անդ այր մի ի գեղջէն Զուղայի, որ էր
պարտապան ուրումն տաճկի, առ որ գնաց տաճիկն և
պահանջէ յորմէ՝ զտուեալ պարտս իւր: Իսկ նա վասն
չքաւորութեան իւրոյ՝ ոչ կարաց հատուցանել զպարտս
իւր: Վասն որոյ զայրացեալ տաճիկն՝ բռնութեամբ քարէ
զդուստր նորա, և տանէ ի տուն իւր: Եւ ասէ զայրն՝
եթէ այս ինչ պայմանեալ աւուր զգրամսն իմ՝ ոչ վճա-
րեացես, զդուստր քո ոչ տաց քեզ: Իսկ այրն խղճալի
յետ այնորիկ դնայ առ վարդապետն երանելի Յոհան-
նէս, և զեղեալ իրն նմա ծանուցանէ. և որոյ զթացեալ
որպէս հայր ի վերայ որդւոյ իւրոյ, տայ նմա զբամս
ըստ բաւականի նորին: Իսկ նորա առեալ զգրամն առ-
բեալ տայ ցտաճիկն, և զդուստր իւր աղատէ: Վասն որոյ
յորժամ զգացաւ տաճիկն թէ վարդապետն է լեալ պատ-
ճառ աղատման դստերն նորա, միաբանեցուցանէ ընդ
ինքեան արք չորք անապորոյնք քան զինքն, և ի դէպ
ժամու դնան ի վանքն և սրախողող մահուամբ սպանանէ
զամենեկեան՝ որք ի վանք անդր էին:

Եւ ապա աստատակեալ կողոպտեն զհամայն ա-
նօթս եկեղեցականս, և արտաքսականս ի մեծամեծաց
անօթոյ՝ մինչև ցանօթս չնչինս և անտիրտանս: Եւ յետ
երկուց աւուրոյ՝ կարծեն գեղականքն թէ՛ նեղացեալ
իցեն արդեօք վարդապետք վանացն ի վերայ իւրեանց,
վասն այսորիկ ոչ դնան ի գեօղն: Ուստի Աւաք երէցն՝
և այլք քսան արք սատրաստեն կերակուր և զինի,
զան ի դուռն վանքին. և ստէպ բախեն զդուռն, և ոչ
ք տայ նոցա ձայն: Եւ իբրև ելին սանդիսով ի տանիսն,

և ի պարսպէն իջին ի վայր, տեսին կոտորեալք զամենայն բնակիչսն Վանքին, և աւար արարեալ զբնաւինչսն: Փոյթ ընդ փոյթ ազգեցին իշխանին Նախճուանայ, և նա հրամայէ թաղել զգլի նոցա՝ եւ արդ՝ այսպէս եղև վաղճան երանելւոյն Յոհաննու վարդապետին. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Բայց և զայս իսկ գտցես ի լիակատար պատմութեան նորա. զորմէ և ես ի կարծոյ արտահանեալ համառօտ աստուծոյ մատենագրեցի ի հրճուանս քո: Իսկ գործարան տպագրութեանն՝ եկաց մնաց անգործ, մինչև ի ժամանակս յԱռաջնորդութեան Տեառն Ստեփաննոսի ճգնակիր վարդապետի: ¹⁾ Առ որով բազումք հոգելից և Աստուածարանական գրեանք տպեցան, և յոյժ ճոխացաւ զարհեստն տպագրութեան. եթէ մինչև ցայժմ այնպէս մնացեալ իցէր արդեօք՝ կարծեմ թէ՝ ըստ համեմատութեան տպագրութեան մերոյ՝ ոչ ուրեք երբէք գտանիցիր: Բայց ոչ առաւել յառաջացաւ գործարան տպագրութեանն, եթէ ոչ ի սուղ ժամանակի. քանզի մնացեալ եղև մինչև ի ժամանակս Շահ սուլտան Հօսէն արքայի, ²⁾ և ապա սպառսպուռ կործանեցաւ զարհեստն: Վասն զի ոմանք չարագոյնք երկաքնակք՝ չարախօսեցին զմէնջ առ Արքայն, ուստի անհամար առգանս ի մէնջ էառ վասն տպագրութեան, և գործարանն իսկ խափանեցաւ:

Այլ արդ՝ իսկ որովհետև խօսեցաք ի վերայ տպագրութեան, ապա ճան է մեզ և արժան ով բազմալի, գիտել թէ՝ ով արդեօք եղև նախկին հեղինակ տպագրութեան: Բեր այժմ՝ ուրեմն տեսցուք թէ՝ ով եղիտ

1) 1684 թ. (Պատմ. հ. 2 ռուսացի Հատոր Բ. էջ 30):

2) Սուլտան Հոսէյն Ա. (Hussein) 1694—1722 թ. Бартольд, Мус. Дин. էջ 219):

գաղազրութիւնն: Իսկ գաղազրութիւնն ասնն թէ՛ գրտեալ ոմն սկլաւօնացի, այսինքն Պօշնախ, յամի Տեառն մերոյ՝ 1444.¹⁾ որ և նախապէս տպեաց զսրբոյն Օգոստինոսի Քաղաք Աստուծոյ կոչեցեալ գիրքն:

Արդ՝ Սկլաւառնիայ՝ որ ոամկօրէն՝ ըլկեաւոնի երկիր, իսկ տաճկերէն՝ Պօշնախ էլի կոչի. է գաւառ Եւրոպիոյ յարեմուտս, և նոյն՝ որ կոչի Լիւրիկէ: Եւ այս սկլաւացիս՝ եղև նախապետական հեղինակ տպագրութեան. քանզի մինչև ցայն գրէին եղեղամբ ի վերայ թղթոյ, յորմէ և այլք սկսան՝ սակաւ առ սակաւ ուսանիլ:

Իսկ ի մէջ ազգիս Հայկազեան՝ նախ ի նորս Զուղայ սահմանեցին գաղազրատուն, որպէս զտարազ օրինակին ի վեր անդր գրեցաք. բայց զիրն, և մեկնն, և թուղթն սակս տնասութեանն սակաւուք իմիք տպականեալ, որպէս յայտնապէս երևի արդեօք ի տպեալ գրեանցն:

Ուր և ընդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին, սկսան ընդ որոց և տպել զԱստուածաշունչ զիրն. այլ վասն մեղաց մերոց մնաց թերակատար, որպէս կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում, սա կարի լաւագոյն ունելով ըզթուղթն, և զգիրն, քան զառաջին տպեալ գրեանան: Իսկ զկնի Ոսկան վարդապետն՝ որ և սա մի իսկ էր ի յիմաստնայեղց աշակերտաց Տեառն Խաչատրոյ մեծի վարդապետին. ի ժամանակս Յակոբու Հայրապետի՝ որոյ հրամանաւ գնաց ի յԱմստեղոգամ, այս է՝ Մսրբոյամ, որ է անուանի Մայրաքաղաք յարեմուտս՝ ի Հոլլանդիայ գաւառի, որ է Օլանդայ՝ կամ Վալանդիզ մէմլէքէթի: Ուր գնացեալ սա՝ երջանկափայլ վարդապետն Ոսկան՝

1) Տպագրութեան գիւտը եղաւ 1440 թ. Գուտէնբերգի շնորհիւ. եւ առաջին տպագիրն էր ս. Գերբը 1455 թ.

աշնպէս վարմանալի և գեղեցկադոյն դիր յօրինեաց, բառ որում և հաւաստեալ յայտնի իսկ է արգեօք ի յնական վարդապետի Տպեալ Աստուածաշնչոյն. որ գրեթէ՝ ոչ վանանգեցւոյնն, ոչ Մխիթարայ Արքային, և ոչ Թուրշուճու, և կամ թէ այլոց տպեալ գրեանքն կարեն լինիլ նմին աղախնեայք:

Եւ այսոքիկ, և յաւէտ քան զայստիկ գերահրաշ վարդապետն Սաչատուր զուղղութիւնս յորովս յարգարեաց ի յարկի բնակութեան մերում, որ ի նոր Զուղայ. զկարգս, զքարեձևութիւնս, զգալոցս, և զայլս, որպէս և զորոց յառաջագոյն իսկ ճառեցաք: Որով և քաղուժք առաւել քան զայնս՝ զոր յանուանէ յիշատակեցաք, վարժեալք եղեն և հրահանգեալք գրովք Աստուածաշնչովք. յետ որոց ի 1095 թուոջս մերում կատարեալ զընթացս իւր բարի մահուամբ վաղճանի ի վառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, Տէր՝ աղօթիւք նորին մեզ ողորմեսցի՝ կրկին շքեղապէս նորոգելով զվայելչագեղ յարկս մեր, որ ի նմանէ հիմնարկեալ կառուցաւ, և ի նարգեանս յոյժ աղաւղեալ աղարտեցաւ: Եւ գերեզման սուրբ վարդապետին Սաչատուրոյ՝ կայ ի ներքոյ սրբոյ սեղանիս մերոյ, ուր և եզեալ եղև զմարմին Դաւիթ Հրեշտակակրօն վարդապետին մերձ տապանի նորա. յորոց տապանաց լինին բազում սքանչելիք առ ամրամեծտոս, մանաւանդ՝ առ ջերմախոտս, և ցրտասարսուռս, որք հաւատով մերձենան ի Տապան սրբոյս:

Որպէս և ես Հնչինս աչօք իմովք տեսի զորոց սքանչելեացս բազում անգամ առ իս, և առ այլս, ի վառս Քրիստոսի. վասն այսորիկ և աներկբայապէս գրեցի աստէն, զի և դուք աներկեանս հաւատաւիք թէ՛ անչուչտ է բարբառ մարդարէին որ ասէ՝ Զկամս երկիւ-

դածաց իւրոց աննէ Տէր, և այլն¹⁾ Իսկ արդ՝ ժամ՝ եղև աստանօր վերստին դառնալ ի յիրակութիւնս Շահաբասայ առաջնոյ արքայի, և զգործոց նորս զորս թողի՝ հակրճիւ քեզ բաղձալոյս իմոյ ծանուցանել, և ապա ըստ կարգի Արքայից պարսից՝ զթիւ, և զորպիսութիւն Առաջնորդաց մերոց կարճ ի կարճոյ ճառագրել ի հաճոյս կամաց քոց, զորս առ ի յինէն ստիպով պահանջեցեր ի մատնի աստուտին շարագրել, թէև արտաքոյ բանին մերոյ է ոճն, բայց ի քէն սիրով բնադատեալ՝ ոչ զանգաղեցայ գրել:

Այլ այժմ՝ յոյժ կարևոր վարկանիմ՝ ճառել վերջստին՝ զՇահաբասայ Արքայէ. քանզի յայլուստ ճառից՝ որ զպատմութիւնս վարուց Շահաբաղայ գրէր, այլ իմնապէս ուրեք ուրեք գտի՝ քան զայնս, զորս կանխապէս ճառագրեցի: Որոյ վասն յօժարեցայ ասպարէն և զայնս անցանել ի գիրս յայս, զի մի ինչ արտաքս քան զբանս մեր ինասցէ. մանաւանդ այս զոր գրեմս՝ թուեցաւ ինձ գոլ ուղիղ՝ քան զայն, զոր յառաջագոյն յայլ յուսուէրէ մատնից գրեցի: Ուրեմն՝ հարկաւոր է զի աշխատասիրեցայց, զի գոնեա բացայայտեցի զուղիղն, որով և համայն ընթերցասէբք՝ իսկապէս հասու լիցին եղելոց բանից: Եւ մի՛ ոք գուցէ երբէք զբանս մեր օտարտի իմն՝ և կամ խառն ի խուռն ստապատիր կարծելով, այլ անվթար՝ և անստերիւր. զի բազում անգամ յարախոյզ որոնմամբ՝ հետազօտեցաք ի ճառագրութիւնս Պարսից ազգի, և ի մերոց նախնեաց վիպադրաց՝ որք կարի ճը՝ գամբ բազդատելով առ միմեանս, և ապա հազիւ թէ՝ զուղղորդն շարահիւսեցաք ի բազմիւսութեան բանին մերոյ:

Արդ՝ յորժամ նուազեցաւ ղթագաւորութիւն Շահ

1) Սաղմոս ճեֆ. 19.

Խուզարանդային, և իշխանք և նախարարք դրանն Ար-
քունի՝ և ամենայն կուսակալք սորա անհնազանդք եղեն
և տիրատեացք, և ոչ ի սակ արքայի գնա համարէին.
այլ իբր ոչ ինչ և կամ չնչին ոք գնա կարծելով զօրհա-
նապաղ այսպնականակ առնէին գնա՝ և նախատէին, մինչ
զի և զկին Արքայի սպանին ի Գանձակ: Ուստի և ի չո-
րից կողմանց հէնք զօրաց արձակեցան ի վերայ կալուա-
ծոց երկրի սորա, և զմեծ մասն սահմանի նորա բռնու-
թեամբ տիրեալ նուաճեցին ընդ ձեռամբ, որպէս և օս-
մանցիք տիրեցին զԹաւրէզ, զԵրևան, զԳանձակ, զՆախի-
ջուան, զՎան, և զայլս, որ փոքր մի ես՝ և այնպէս մը-
նացեալ, իսկ և իսկ կործանելոց էր իսպառ զճեաթ Թա-
ւաւորութեանն: Այլ իբրեւ տեսանէ Արքայն Խուզա-
րանդայ զպարտիլն իւր յերեսաց օսմանցոց, և զապրա-
տամբութիւն ընաւից նախարարաց իւրոց. ի 1034 թուա-
կանիս մերում կոչէ Համիրամդայ Միրզայ զորդին իւր
անդրանիկ առաջի իւր, և կացուցանէ ոստիկան և սպա-
րապետ ի վերայ ամենայն զօրաց իւրոց: Որ էր այր
հսկայածն, ճոխ անձամբ, և գեղեցիկ պատկերօք, որ ի
միում խռան մարտի ասեն թէ՝ բիւրք բիւրոց, և հա-
զարք հազարաց թաւալազլորս արար և կործանեաց ի
զօրաց տաճկաց: Եւ ապա իբրեւ ետես արքայն՝ թէ ոչ
գոյ հնար և ճար առնուլ զընդին թաւրիդոյ ի յօսման-
ցոց, վասն որոյ հրամայէ զընակիչն հանել ի քաղա-
քէն, և վարել ի յեկրատան, այսինքն Արաղստան: Եւ
ինքն առնու զորդին իւր Համիրամդայ միրզայ՝ և գնայ
յԱրտաշիլ քաղաք, և յարտաւիտոյ ելեալ գնայ ի Գան-
ձակ, որ է՝ Գեանջայ: Ուր չարաչար խորհուրդս արա-
բեալ նախարարացն պարսից, սպանին զառիւծանման՝
և գնորագրակ թաղաւորն Համիրամդայ ի ներ վրանին
իւրոյ, յորմէ կարի խոր խոցեցաւ Արքայն Խուզարանդայ,
և կարեւիէր ի սիրտ և ի հոգի վիրաւորեցաւ: Վասն որոց

չողաւ արքայն ի Գանձակայ՝ և գնաց ի Ղազուին, և անդանօր դադարեալ՝ առաքեաց զհաւատարիմ ծառայս իւր ի Հրէ քաղաք խորասանու՝ բերել անտի զկրտսեր որդին իւր Աբաս Միրզայ, որ էր անդ մարդպան ի հօրէն կարգեալ, և իրբն եկն նա ի Ղազուին քաղաք, առ հայր իւր՝ և զե նա նմա սպարապետ ամ միւ Եւ յորժամ ել Աբաս միրզայն ի Հրէ քաղաքէն, այնուհետեւ դայ ոմն Արզլայ խան՝ և առնու զՀրէ քաղաք, և նուաճէ ընդ ձեռամբ իւրով:

Իսկ ի 1036 թուոյն հայկազեան՝ տայ Արքայն խուդարանդայ կամաւ իւրով զթագաւորութիւնն կըրտսեր որդւոյն իւրոյ Աբասայ, և ինքն յօժար կամօք ընդունի հրաժարիլ ի յարքայական թագէն, վասն որոյ այսպէս համարեալ՝ զթիւ ամաց թագաւորութեան սորա լինի ամս 9:

Եւ յորժամ թագաւորեաց մեծ և առաջինն Շահ Ալի Բադ՝ զհամայն եղեոնադործութիւն նախարարաց իւրոց և մեծամեծաց, որք առ հայր իւր պէսպիսաբար արհամարհանօք գործեցին, և կամ զմայր, և զեղբայր իւր սպանին ի Գանձակ, ըստ որում կանխագոյն ի վեր անդր ճառեցար, զայսոսիկ զամենայն պահեալ՝ և մթերեալ ունէր ի ներ թագատեան սրտի իւրում: Վասն որոյ յարաժամ խորհէր և զմտաւ ամէր թէ երբ արդեօք զոխ հանցէ ի սրտէ իւրմէ, վրէժս հատուցանելով մեծամեծաց իւրոց փոխանակ ամենի ապիրատութեանցն զոր ինքեանք գործեցին:

Յաւուր միում մոռախօհ լեալ կոչէ զամենայն նախարարս և զմեծամեծս գրանն արքունի՝ իրր ի պատճառս սիրոյ և վասն իրիք խորհրդոյ, և յորժամ ժողովեցան զընաւ աւագանին՝ իսկոյն հրամայեաց մտերիմ ծառայից իւրոց, սպանանել զբունդս աւագայնոց, թող զայնս՝ զորս սպան ի հասարակ դօրաց իւրոց: Եւ ջըն-

ջեաց զանուանս ազգաց ապիրատ իշխանաց ի յիշատակաց. և ինքն տնկեաց և հաստատեաց նորատունկ իշխանս՝ և նախարարս, հանգոյն Մօրկայ կայսեր յունաց:

Եւ ապա ասաց առ իշխանս իւր նորատունկս այսպէս տաճկաց բարբառով թէ՝ Ինդի չադըր, ինդի թընաֆ. այսինքն նոր վրան, և նոր առասան, զի նոր վըրանին՝ նոր առասան՝ և կամ չուան հարկաւոր է: Յետ այսորիկ նուաճէ ընդ իւրով իշխանութեամբ զԳիլան, զԽորասան, և զայլս. որպէս յառաջագոյն ձառեցաք, և ապա ծանր զօրօք խաղայ և մտանէ ի սահմանս Ատըրպատական գաւառի: Եւ տայ սաստիկ պատերազմ ընդ օսմանցւոց, և թափեալ ի նոցանէ հզօր զօրութեամբ՝ և քաջաբաստ արութեամբ առնու և ի ինքն դարձուցանէ զԹաւրէզ, զԵրեւան, զԳանձակ, որ է Գանջայ, զՇամքար, այս է Շամախի, զՆախչուան, և զայլս բազումս գաւառս՝ մինչև ի Կարին, և մինչև ի դուռն Ալանաց ձգեալ տարածեաց զիշխանութիւն իւր: Իսկ ի մտանել թուականին մերոյ ի 1057, դայ Շահ Աբազ ի յԱտրպատական գաւառէ ի յԱսպահան. առ որ ընդ յառաջ դնացեալ ամենայն բնակիչք քաղաքին, ընդ որոց հրամայեաց՝ զի և ջուղայեցիք ելցեն ընդ յառաջ Խաչիւ և Աւետարանաւ, և ամենայն զարդուք, և այսպէս չքեղ փառօր մուծին զնա ի քաղաք:

Այլ ի 1058 թուոյն մերում ելանէ Շահ Աբազ Արքայն ի քաղաքէս սպահանայ՝ և զնայ դէպ ի Մազանդարան, ուր չինեաց քաղաք մի՝ և անուն նորա յորջորջեաց Ֆահրապատ, և յոյժ ուրախ եղև ի վերայ նորա:

Իսկ ի 1062 թուոյն Հայկազեան՝ սկսաւ Արքայն խստութեամբ պահանջել զտուեցեալ դրամն ի հայոց ազգէն, և նորա ոչ ունէին ինչս՝ առ ի հատուցանել զպարտս իւրեանց. վասն որոյ յաւուր միում ասեն թէ՝ ի Հայոց ազգէն ուրացան ոգիք իբրև ՌՊ: Իսկ

ումանք դարձան ի յուզիլ հաւատոյ իւրեանց՝ և եղեն երկաբնակք, որք և ի ֆրանկաց առին զյոլով զրամս, և վճարեցին զպարոս իւրեանց. իսկ նոքա կացեալ մնացին ի յորդոց յորդիս ի յաղանդս երկաբնակաց մինչև ցայսօր ժամանակի յօրէ յայնմանէ ցարգ:

Եւ ի 1063 թուականիս Արամազեան՝ ելեալ Արաս Արքայն մեծաւ ցամամբ՝ խաղայ հապճեալ տաղնադով և ընթացեալ ժամանէ ի սահմանս Վերիացւոց աշխարհին ծանր զօրօք, և անհամար հեծելօք. որոց ընդդիմացեալ նմա մարաիւ, ոչ կարացին ստնանել զնա՝ և կամ ընդ կրունկս դարձուցանել, այլ պարտեցան ի նրմանէ, որպէս և լիովին իսկ ճառէ Առաքեալ վարդապետն՝ Վասն որոյ հրամայէ վարել զբազումս ի յազգէն վրաց, ի հայոց, և յերբայեցւոց, և ի Տաճկաց ազգաց եւ՝ հանել զնոսա՝ և տանել ի նորակերտ քաղաքն Ֆահրապատ, որ ի մաղանդարան գաւառի. իսկ աղայադիտակ թաղաւորն Լաւառափ, որ էր որդի Գօրգին խանի. որդւոյ Սիմոն խանի նենգութեամբ ձերբակալ արար զնա. մինչև երբ յԱսպահան ընդ իւր ունելով, և ապա ի Շիրակ առաքեաց յաքսոսս, ուր սպանին զնա հրամանաւ Շահարազ Արքային:

Իսկ զկնի չորից ամաց՝ ազդն վրաց՝ որք գերեցան յԱրքայէն ի Ֆահրապատ նորակերտ քաղաք. ուրանօր եղև սով սաստիկ՝ և ոչ գտանէին կերակուր, ուստի զիմեցին ամենեքեան առ Շահն՝ և յորմէ հայցէին զպարէնս կերակրոյ. իսկ ամենախարդափ նենգաւոր օճն Շահարաս՝ ասէ ցնոսս, ուրացէք զուք զհաւատս ձեր, և մտէք ընդ յօրէնս մեր եւ անխայարար տամ ձեզ զպարգես՝ և զգանձս յոլովս, որովք դիւրաբար՝ և յոյժ խրախճանութեամբ կարասջիք ապրել: Որք և աներկբայ հաւատացին եզկելի և թշուառական ժողովուրդն վրաց, ստապատիր՝ և ունայնապատուով բա-

նից նորա. և ի միում՝ աւուր ուրացան զԲրիստոս Փրկիչն մեր՝ անձինք իբրև երկոտասան հազարք։ Եւ յետ ուրանալոյն նոցա զԲրիստոս՝ ստեաց զուխտ իւր՝ զոր խոստացաւ նոցա. և ոչ իմիք մեծ պարգևս Հնորհեաց նոցա, եթէ ոչ միայն իւրաքանչիւրոց ամենեցուն մէն մի ոսկի դահեկան։

Եւ այսպէս խղճալիք և ողորմելիք ազգն վրաց՝ վասն միոյ ոսկւոյ դահեկանի, կորուսին արդեօք զլուսածագ հաւատս իւրեանց. որով և յաւիտենական կենացն իսկ արտասահմանեալք տաքադրեցան։ Աոյնպէս նաև լազուլ ի վերիացոց ուրացան զԲրիստոս ի գաւառն Փարիոյ՝ որք կան մինչև ցայսօր ժամանակի. և սոքա յոյժ պնդագոյնս պահեն զկրօնս պարսից, և ջատագով լինին զօրինաց նոցա, քան զսուս իսկ պարսիկս վաղնջականս իսկ ի 1064 թուոջս մերում՝ հուեաց արքայն ի վրաց աշխարհէն՝ և եկն Արտաւիլ քաղաք, և ի ծածուկ ետ սպանանել զնորահաս և զգեղեցկատիպ մանուկն իւր Միրզայ Սէֆի. զի ունէր կասկած ի սրտի իւրում, զի մի գուցէ միաբանիցին նախարարն ընդ որդւոյ իւրոյ և սպանցեն զինքն. նմին իրի հրամայեաց իսկ սպանանել զնա։ Եւ ի 1065 թուականիս մերոյ՝ կամեցաւ Աքաս Արքայն բերել զՋուր Կուր գետոյն ի յԱսպահան։ Արդ՝ կուր գետս այս, որոյ ասին պարսից բարբառով Արըքուռան՝ որ և Կիւրոս կոչի յանուն Կիւրոսի պարսից արքայի, որ առ նովաւ սպանաւ. է գետ յաշխարհին մարաց, որ երթայ խառնի ի գովզան գետ, և ընդ նմա անկանի ի ծովն Կասրից։ Արդ՝ նախապէս Շահ Թամազ արքայն՝ որ էր որդի Շահ Իսմայէլի, որդւոյ Շեխ հայդարի և որդւոյ Շեխ սեֆույ խորհեցաւ բերել զՋուրս յայս յԱսպահան. իսկ բազմիցս աշխատեալ ի վերայ նորա, ոչ կարաց բերել։ Քանզի է լեռն մի բարձր՝ որ պարտ իսկ է քակել զլեռն զայն՝ և հորդել զճանապարհ

ջրոյ, առ որով զջուրն իսկ անխոտոր եկեացէ, վասն որոյ անհնարին եղև նմա բանալ զճանապարհ ջրոյ քակելով զլեռնն, զի երկաթ ոչ ելոյր կար գործել ի վերայ նորա, ուստի և զանց նա զնովաւ արարա իսկ ի յաւուրս ժամանակաց Արքային Շահաբադայ՝ իբրև վերստին կարել չքնդաղարդ տեսութեամբ նորոգեցաւ զչքնաղանխատ՝ և զվեհալիստ քաղաքս Ասպահան, և յոյժ տոաւել քան զառաջն ճոխացաւ բաղմամարդութեամբ՝ և ազգի ազգի բնակչօք՝ Վասն այսորիկ հաճեցաւ սա եղեալ ի մտի՝ դնել զթագաւորութիւն իւր ի վերայ այնր իբի, և ըզջուրն զայն բերել ի քաղաքս ի յդիտութիւն բնակչաց երկրին։ Այլ ոչ կարաց վերաժամանել յըզձաձկտութեան իւրոյ, քանզի չորս տմ աշխատեալ աքնեցաւ յոգն ճըգամբ ի վերայ նորա, և ոչ եղև հնար բերելոյ զջուրն։ Սոյնպէս՝ և Նատէր խորխոտ Արքայից Արքայն ցբաղում ձիգ ժամանակս տաժանալիւ տուայտութեամբ ձկտեցաւ առ ի բերել զջուրն զայն, և ապա սա եւ ի դերև և ի թափուր մնաց երկարատե նկրտանաց իւրոց և չարչարանաց։

Իսկ ի 1069 թուոջս Արամեան՝ դարձաւ արքայն՝ ի կուր գետոյ, և եկն ի դաւառն փարիոյ, ուրանօր լըցեալն նենդութեամբ, և ուրճացեալն անիրաւութեամբ՝ չարաչար խարդաւանօք խորհուրդ արարեալ ընդ նախարարս իւր՝ հանգոյն ուրացողին յուլիանոսի, առ ի արտահանել զազգս հայոց ի հաւատոց իւրեանց՝ որք ի դաւառս փարիոյ էին։ Որ է դաւառ իմն մերձ յասպահան քաղաքին՝ անկեալ ի յարեմուտս կոյս սպահանայ, որ և ունէր յայնժամ գեօղս մեծ և փոքր երեսուն և վեց, յորս յազգիս հայոց բնակէին՝ որք վարեալք էին ի Հայաստան նահանգէ, թող զգեօղսն զայնոսիկ՝ յորս աղղք պարսից բնակէին։ Իսկ այժմ՝ այնպէս աւերեցեալ է՝ մինչ զի հազիւ գոյ գեօղս երեքտասան, յորս ազգ հա-

յոց ընտկին՝ յոյժ սակաւ տամբք: և զմնացեալ գեղծ-
բայք՝ ի պարսից, և ի վրաց ազգաց բնակին, որք ու-
րացան զԲրիստոս Տէրն ամենայնի՝ և յոյժ սրտացա-
ւութեամբ պաշտեն զկրօնս պարսից: Եւ զգաւաւս այս
ի հնգար երկերիւր թուականին մերոյ աւերեցաւ ի Քէ-
րիմ արքայէն պարսից, վասն իրիչ ապստամբութեան
նշխոյ ի նոսա. և յետոյ այլ ևս վերստին նորոգեալ չի-
նեցաւ: Եւ ան՝ միանգամ ևս՝ ի 1235 թուոյս՝ ի յամոր-
ձատ Մահմատ խանէն՝ որչւոյ Հասան խան վրկանաց-
ւոյն, գերեալ և ասպատակեալ անարտեցաւ. այլ յար-
տին՝ վերստին օր ըստ օրէ չինի և պայծառանայ: Կո-
չեաց Արքայն Աբաս՝ զընակիչք գաւառիս այսորիկ, և
խնդրեաց յորոց զհաւատս իւրեանց. ասէ արքայն ցնոսա
ուրացէք դուք զԲրիստոս, և զհաւատս ձեր՝ ես խոստա-
նամ տալ ձեզ զչնորհս՝ և զպարգևս քաղութան, և զմեծա-
մեծս: Իսկ երանելիքն այնորիկ՝ ոչ հաւանեցան՝ և ոչ
հաւատացին իսկ ստալոյ և ի նանրաձայն քանից նորա,
այլ միահամուռ ամենեքեան իբր ի միոջէ բերանոյ գո-
չեցին զազգս հայոց՝ և խոստովանեցան զԲրիստոս Աս-
տուած ճշմարիտ: Ուստի յոյժ ցառմամբ զայրացաւ ի
վերայ նոցա Արքայն՝ և հրամայեաց խստագոյն և անըմ-
բերելի տանջանքս երկեցուցանել զնոսա. իսկ նորա յօ-
ժար կամօք յանձն առին նեղութեանց՝ և չարչարանաց՝
վասն փառաց անուան Տեառն մերոյ և յիրկչին Յիսուսի
Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտենից, որով
և քաղուէք կտտամահ լեալք նահատակեցան՝ վասն ի
Բրիստոս հաւատոցն, և ի Բրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ՝
ընկալան զպսակն յաղթանակի: Եւ յորժամ ետես Ար-
քայն՝ թէ ոչ մտանեն կամօք իւրեանց ի մոլար՝ և յԱն-
Աստուած կրօնս իւրեանց, նա զչարչարանս կրեալք
համբերին՝ այլ և ի վերայ հաւատոցն մեռանին իսկ.
ասլա նմին իրի հրամայեաց արքանեկաց իւրոց՝ բռնու-

Թեամբ և յակամայ Թլխատիկ զչորս քահանայս, և ըզ-
ճասն աշխարհականս: Իսկ անուհետև կոչէ զմն ի նա-
խարարաց իւրոց՝ և զյառաջագրեալ զործս իւր նմա
յանձնէ, որոյ անուհն էր՝ Միւր Արգըլայ. և ինքն ելեալ
ի դաւառէն Փարիոյ չուեալ ընթանայ դէպ ուղիղ ի
Սպահան: Այլ անօրէն ոստիկանն այն Միւրարգըլայ՝ մե-
ծաւ քանիւք չըջեցաւ զգաւառն զայն, և զհամայն բնա-
կիչս զեղօրէիցն այնց՝ բռնութեամբ և սաստիւ Թլխա-
տեաց զամենեւեմնս:

Իսկ Ամենակնամ և ծայրագոյն բարին Աստուած-
որ յամենայն ժամու՝ և ժամանակի պահէ՝ և խնամա-
գութ սիրով զարմանէ զայնոսիկ, որք հաւատով, և
աներկբայ յուսով կարդան առ նա. ոչ կամեցաւ զկո-
րուստ արեամբ դնալ ծառայից իւրոց, այլ հայեցեալ
յեւս գնացից սրտից նոցա՝ ողորմեցաւ ի վերայ նոցա,
և էտրկ գութ ի սիրտ նենգամած Արքային. որ ողոր-
մեալ ի վերայ նոցա գթացաւ ի նոսա, և հրամայեաց ան-
կասկած և համարձակ պաշտեցեն զարծեալ զկրօնս իւ-
րեանց, և ոչ զոք ի յազգէն պարսից խուեսցեն՝ և նե-
ղեսցեն զնոսա: Որք կան ահաւառիկ մինչև ցայսօր ժա-
մանակի, և պաշտեն անխոտոր կամօք զհայրենական
կրօնս իւրեանց՝ որ ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր, որ է
օրհնեալ յաւիտեան: Իսկ այսու պատճառաւ էտրկ Ամե-
նողորմն Աստուած զզջումն ի սիրտ անողորմ և անա-
գորոյն արքային. քանզի այրս եօթն ի յազգէն տաճ-
կաց՝ որք բնակեալք էին յԱսպահան քաղաքիս, հաւա-
տացին ի Քրիստոս՝ և մկրտեցան յանուն Հօր՝ և Որդւոյ՝
և Հոգւոյն սրբոյ՝ ի լատինացւոց Քահանայից: Յորժամ
զգացաւ Արքայն զհաւատալն նոցա ի Քրիստոս, հրա-
մայեաց կոչել զնոսա և բերել առաջի իւր. զորոց բե-
րեալ առաջի Արքային՝ ստէ ցնոսա Արքայն ուրացէք
զՔրիստոս, և պաշտեցէք զվաղընջական՝ և հայրենական

կրօնս ձեր: Իսկ որոց կացեալ աներկիւղ յանդիման արքային՝ վարեալք և արծարծեալք ի սէր փրկչին տինգերաց, հաստատուն հաւատով խոստովանեցան զՔրիստոս Աստուած ճշմարիտ զոյ. որոց աղագաւ յոյժ բարկացեալ Արքայն ի վերայ երանելեացն այնոցիկ՝ որք նշկահեալ արհամարհեցին զաշխարհ, և զհրաման թագաւորին ընկճեալ՝ նահանջեալ՝ և ի դերև համարեցին, հրամայեաց սպանանել զնոսա չարաչար և դառնագոյն մահուամբ: Որք և սպանին զնոսա՝ զոմն ի նոցանէ գլխատելով, զոմանս քարկոծելով, և երեքն ի յորոց կախելով զպարանոցէն. բարև մահուամբ կատարեցան ի Քրիստոս, և անթառամ փառօք պսակեցան յԱնմահ Արքայէն:

Իբրև այս այսպէս վճարեալ եղև հրամայեաց արքայն այնոցիկ՝ որք բռնութեամբ և յակամայ կամօք թլպատեցան զազգս հայոց ի յազգէն պարսից. վերստին դառնալ ի հաւատս իւրեանց՝ և աներկիւղ պաշտել ըզՔրիստոս: Եւ այսպէս զերծան զազգս հայոց ի կործանմանէ և ի յընկրմանէ անհաւատութեան շնորհօք և մարգասիրութեամբ Տեառն մերոյ՝ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի:

Եւ ի 1071 թուականին մերոյ էառ Արքայն Աբաղ զՂանդահար քաղաք ի ձեռաց հնդկաց Արքայի: Քանզի քաղաքն Ղանդահար՝ նախ էր ընդ իշխանութեամբ Պարսից, իսկ իբրև նուազեցաւ զթագաւորութիւն իսլաւաբանդայի. զայ թագաւորն հնդկաց առնու զքաղաքն՝ և նուաճէ ընդ իշխանութեամբ իւրով: Այլ ի յայսմ ամիս՝ չուեալ գնայ Շահաբադ ի վերայ քաղաքին այնորիկ, և մինչև ցերիս ամիս պաշարէ զրերդ քաղաքին՝ և կրկին ընդ ձեռամբ իւրով ճնշէ զիշխանութիւն բերդին:

Իսկ ի 1073 թուոջս մերում առնու զհաղղատ քաղաք ի յօսմանցւոց, պաշարեալ զքաղաքն՝ չորեքամեակ

ժամանակաւ: Եւ ասպա առեալ զքերպն՝ մտանեն ի ներս ի քաղաքն ազգն պարօխ: որք և աւար արարին դքաղաքն, և ասպատակեալ կապտեցին զամենայն ինչս նոցա, և զողիս եթէ մեծ, և եթէ փոքր՝ իբրև իննսուն հաղար ի սուր սուսերի մաշեցին: Իբրև նուաճէ զԲաբելոն ընդ իշխանութեամբ իւրով՝ իսկ ասպա այնուհետև հրամայէ նորոգել զպարիսպ ամրոցին, և առ որով կառուցանել զբարձրաբերձ և զանառիկ աշտարակս ութն՝ ի պահպանութիւն ընդդէմ թշնամեաց, և կացուցանէ ըզՍեփիղուիլիան ոմն՝ որ էր ազգաւ հայ, մարզպան և ոստիկան քաղաքին, տալով և ցնա ԸՌ այր պատերազմօղա: Եւ ասպա ինքն անցանէ անտի զինի ձմերանն՝ և գայ մտանէ մեծաւ յաղթութեամբ յԱսպահան քաղաք: Բայց զործեաց սա զիր ինչ առ պաշարմամբն Բազղատայ, որ արժանի իսկ է յիշատակելոյ. վասն որոյ ճահաւոր վարկանիւմ աստէն ի մատնիս և զայն ևս զքեզ ծանուցանել, որով իմացիս իսկ արդեօք զհնարադիտութիւն և զմարդաշահութիւն նորին: Քանզի ասն թէ՛ սա մինչ տակաւին պաշարեալ էր զքաղաքն, և կայր չուրջ զնովաւ. սպառի դրամն՝ և առևտուրն պակասի զօրացն՝ որք ի բանակի անդր էին: Զի ոչ գոյր ասն դրամս ի ներ բանակի Արքային Պարսից՝ առ ի որով գնել և վաճառել զկարևոր պիտոյս իւրեանց, վասն որոյ բողբեն ամենայն զօրք՝ առ Շահն ասելով, կամ տնւր մեզ հորք, և կամ դահեկան տարևոր, որով կարացուք գնել և վաճառել, և զհայթաթանս պարենից մերոց զբտանել. և կամ թէ ոչ թնդ արդեօք զդործ պատերազմիդ՝ զի արձակեալք գնացուք իւրաքանչիւր ոք ի տեղիս՝ և ի բնակութիւնս մեր, և անդ վաստակեալք ի գործս՝ կեցցուք: Յորժամ լսէ զայսոսիկ Շահն ի զօրաց իւրոց՝ անճարացեալ՝ տալնասպաւ մեծաւ շուարի, թէ զինչ արդեօք գուն զործեսցէ՝ և հնարս հայթաթանաց

մարթացէ. զի թողուն զքաղաքն ի պաշարմանէ՝ և անդրէն ընդ կրունկս դառնալ՝ էր անկարելի, և ոչ տալ զհոգի, և կամ զռոճիկ խմբից զօրաց իւրոց ոչ էր հնարաւոր: Վասն որոյ խորհուրդ արարեալ՝ կոչէ զխաղախորդան, այսինքն՝ զթապախոսն, որոց հրամայէ՝ զի փոյթ ընդ փոյթ յօրինեալ գործնացն զքաղուս կաշիս սպիտակս: Եւ բերեալ առաջի շահին՝ զսպիտակ կաշիսն. կոչէ զկօշկակարսն և հրամայէ որոց՝ զի միաշափ և բուրակաձև բնաւ մանր մանր հատցեն զկաշիսն ի չափ միոյ դրամի: Նա տայ նա չինել զերկուս երկաթեայ կրնիքս, ի վերայ միոյ յորոց գրէ զանուս իւր, և զմիւսոյն անուս Բաղդաստայ. զմինն ամրացոյց ի վերայ կոճեղ փայտի՝ յորոյ վերայ գնէին զփողն կաշեայ, իսկ զմիւսն եղեալ ի վերայ փողոյն կռանաւ հարկանէին զկնիքն զան՝ որ եղեալ կայր ի վերայ կաշեայ փողոյն: Ուստի տպեալ լինէին ստորին և վերին կնիքն անստերիւր ի վերայ կաշւոյն. և այսպէս տպեցին բազում և անհամար կաշիս, և ի սակ արկին փոխանակ լոմայի միսջ:

Եւ բաժանեալ ցոյցոս իւր ամենայն, պատուիրեաց նոցա թէ՝ որքան աստ ի տեղւոջս եմք՝ որովք գնեսցիք և վաճառեսցիք թարց իրիք պատճառի. այլ յորժամ երթիցուք յԱսպահան քաղաք բերեալ տացէք ինձ զդրամն կաշեայ, և զնոյն սակով առնուցուք յինէն զփողս պրզնձեղէնս: Եւ այնպէս արարեալ եղև յոյժ առատութիւն ի մէջ զօրաց իւրոց, և կացեալ մնացին՝ մինչ որ էառ զԲաբելոն քաղաք. և ապա գնացեալ ի սպահան՝ արար նոյնպէս որպէս և յառաջագոյն կանխաւ պատուիրեալ էր:

Իսկ ի 1077 թուոյս մերում, գայ ի Բիւզանդիոյ սպարապետ մի՝ հանդերձ հարիւր հազար հնձելօք ի վերայ կարնոյ քաղաքի, որ կանխաւ Արքայն Արաս նուաճեալ էր ընդ ձեռամբ իւրով, որոց եկեալ մարտեան ընդ բերդին և դարձեալ նուաճեցին զկարին՝ որ է Արղը-

բում քաղաք ընդ իշխանութեամբ իւրեանց. բայց ոչ մարտիւ, այլ արագ բզեշխ քաղաքին՝ ապստամբեցաւ ի կայսերէն և եւ ձեռն իւր ընդ արքայի պարսից Արա- սայ: Առաքիլ վարդապետ, 55 զլուխ և ի սոյն ամիս Արագ Արքայն էր ի Մազանդարան աշխարհի, ի Ֆահ- րապատ նորակերտ քաղաքոջ, վասն որոյ ոչ կարացին զօրք պարսից՝ ստնանել և ընկճել զգորս օսմանցւոյ, զի Արքայն ոչ կարաց վերաժամանել զօրավիպ և յօգնու- թիւն զօրաց իւրոց: Եւ ի 1078 թուոյն մերում հիւան- դացաւ Արքայն հիւանդութիւն մեծ, և յորժամ ոչ դեղք, և ոչ ճարտարութիւնք բժշկաց օգնել ինչ նմա կարա- ցին, զի անտ ցաւոցն՝ եւ քան զես յաւելոյր և զօրա- նայր ի վերայ նորա՝ վասն որոյ կոչէ զամենայն կու- տակալ՝ զնախարարս՝ և զմեծամեծ գրանն Արքունի, և կտակաւ հաստատէ տալ զթագաւորութիւն իւր՝ զինի մահուն իւրոյ ցորդի Աէֆի միրզայ որդւոյ իւրոյ, այ- տինքն թողան իւրում: Իսկ մի ոմն ի Պայազատ նախա- րարաց իւրոյ, որում անունն էր Իմամղուլի խան, զսա առաքեալ էր ի Բասրայ քաղաք՝ որ էր ընդ իշխանու- թեամբ օսմանցւոյ՝ առ ի նուաճել զնա ընդ ձեռամբ իւ- րով: Մինչ տակաւին նա պաշարեալ ունէր զԲասրայ քաղաք, զրէ Շահն առ նա հրովարտակ՝ յոյժ ճեպով դա՛ զի եկեալ դատարարակեցէ զօրդի որդւոյ իւրոյ՝ զնորապսակ թագաւորն: Եւ ինքն Արքայն լեալ վառ- սուն և չորս ամաց վաղճանեալ գրաւի ի կենաց թա- գաւորեալ ընդ ամենայն ամս 42: Եւ ապա դան յառ- պահան քաղաք՝ և վիճակաւ եղին զանուն թագաւորին, ել վիճակն Աէֆի, և կոչեցին ամենեքեան զանուն նորա Շահ սէֆի, և մատուցեալ բորբեքեան խոնարհեցուցին զլուխ իւրեանց յերկիր՝ և ասացին ի մի բերան ամե- նեքեան՝ կեցցէ Արքայ: Սա էր ամաց վեշտասանից յոր- ժամ թագաւորեաց, և էր ճոխ անձամբ և գեղեցիկ

պատկերօք և վայելուչ հասակաւ։ Արդ՝ ահաւասիկ մինչև
ցատտ ծայրաքաղ՝ արտահանեալ հաւաքեցի ի պատմու-
թեանց Շահ Աբասայ՝ ստոյգ զխտովութեամբ ի մերոց
և ի պարսից մատենից։ Բայց ոչ զբոլորն համանգամայն
գրեցի, այլ ի բիւրոց և յանբաւից գործոց նորա, զյոյժ
հաւաստին և զկարեօրն վասն իմոյ իսկ տենչալոյս բա-
ցայայտեալ զեկուցի։ Զի ես այժմ ոչ եմ իսկ արդեօք
ի վիճակի սակի պատմագրաց, այլ որպէս յառաջագոյն
խոստացայ՝ միայն զանուանս, և զթիւս ժամանակաց
նոցա՝ աստատին շարագրել։ Բայց զի որովհետև սիրով
քով նախապատրաստեցայ՝ և հարկեալ բռնադատեցայ,
որոյ վասն և ոչ ամօթ համարիմ փոքու իմն աւելորդ
ինչ շարախառնել ի բանի իմում քան զկանխաւ խոս-
տացեալն։ Իսկ ըստ որում՝ զհամբաւս նորայլորս զայնո-
սիկ ի քէն սիրեցեալք լինին, և ընդունիս իսկ արդեօք
զու գնոսա, ուրեմն՝ և ես հէքս ոչ դանդաղիմ գրել
վասն անձկալուոյս իմոյ որչափ իմովսանն՝ զիրս նորա-
գիւտս, զորս գտի ի մատենից հնագունից վասն վարուց
Շահաբասայ՝ առ ի որով գլօժարութիւն կամաց քոց ի
լրումն իսկ ածել։ Ապա գրեցից թարց անխայելոյ իսկ
զանձն իմ ի յաշխատութիւնս՝ զոր ինչ գրեն վասն նո-
րա, պարզարանելով զնոյնն։ Քանզի ասեն թէ՝ թագա-
ւորն Աբաս յոյժ սիրէր զպատմութիւնս, զհակահառու-
թիւնս, զկատակս, և զծաղրս, զքննութիւնս հաւատոց՝
և օրինաց, և զխօսակցութիւն ի վերայ նորա։ Իսկ ի
միում աւուր, որք ժողովեալք էին ամենայն մեծամեծք
զբանն զառաջն նորա, և խօսէին վասն ճամարտութեան
հաւատոյ. և ապա խօսիլ սկսան ի վերայ բարբառոց
քաղցրութեան և փարթամութեան, և տարակուսեալք
հարցանէին առ միմեանս թէ՝ Արդեօք որ լեզուն իդէ
լեզու և բարբառ առաջին, որ տուաւ յԱստուծոյ Ազա-
մայ։ Առ որոյ ոմանք ասացին Երբայկցոց լեզուն գոլ

առաջին, ոմանք քաղզէացւոցն, իսկ ոմանք այս և այն աղզի բարբառ ասացին. և ապացուցութեամբ ոչ որ ի յորոց կարաց արտալուծեալ քաղայայտել զտարակուսութիւնն: Իսկ արքայն ոչ հաւանեալ ի վերայ անհեթեթ ասացելոց նոցին. վասն որոյ հրամայէ լալարէկ նախարարին իւրոյ և ասէ՝ տես արդեօք թէ՛ որքան աղզ լեզու գտանի յԱպահան քաղաքիս: Եւ յամենայն ազգաց, որք գոն իսկ ահաւասիկ արդ բնակեալք ի քաղաքիս, ժողովեալ գու ի յորոց զմանկունսս ստնդեայս, որք տակաւին արձակեալք չիցեն զլեզուս իւրեանց ի խօսս հայրենական: Եւ զամենեւեան զնոսա ամիոփեա ի տան միում, որ իցէ բացազայն ի չինէ և ի ժողովրդէնէ, զի ամենեկին մի լսել կարիցեն զբարբառ և զխօսս մարդկան: Եւ ներքինիս երկուս կացո ի վերայ նոցա, զի յորժամ որ ի նոցանէ լացցի, փութանակի աղզ առնիցին մարց նոցա, որք եկեալ լռելեայն և թարց խօսելոյ ինչ զիեցուացեն զնոսա, և ապա արձակեալք գնացեն յայլում տան բնակեացեն, և զծախս նոցա յարբունուստ լիցի, և ապա տեսցուք իսկ արդեօք՝ թէ զինչ բարբառ այնոքիկ մանկունք ի տան անդր արձակեացեն, իսկ և իսկ ամենեքեանս աներկբայ հաւատասցուք այն զոլ առաջին լեզուն, որ ետ Աստուած նախնոցն Ադամայ: Իսկ լալարէկ իշխանն թարց իրիւր սպումելոյ՝ արար զամենայն հրամանս թագաւորին՝ որպէս հրամայեցաւ նմա յարքայէ: Իսկ զժողովեալ մանկունս էին ի յայսց ազգաց, այսինքն ի Հայ, ի յոյն, ի լատին, յԱսորի, ի վիր, յԱղուան, ի Տաճիկ, ի պարսիկ, ի դիւառ, ի Մար, ի Լօռ, ի Լէկզի, յեօզբէկ, ի գիլաք, ի ջնուտ, ի հնդիկ և ի հարաշ, և յայլ ազգաց եւ, որք գտան ի յասպահան քաղաքով ժողովեաց զնոսա. և տարեալ արու և էգ ելից ի տունն, և եթէ որ ի յորոց դէպ լինէր մնումնել, փութանակ այնր մանկանց, զայլս բերէին ի տեղի նորա:

Եւ իբրեւ մերձեցաւ ժամանակ արձակման լեզուի նոցա՝ բացին դերձանս իւրեանց, և խօսէին խեցքեկազոյն՝ և կործարար զբարբառ խժական։ որ ոչ մի ի չորոց երկիւր երբէք զրուս խօսա հայրենական աղղի իւրեանց, և մարդիկք եկեալ անմուռնչ ունին դնէին՝ և լսէին զխօսանոցա, և ոչ խմանային։ Եւ ինքեանք ընդ միմեանս կռուէին, ծիծաղէին, խաղային, և լային, և յորժամ մարք նոցա մտանէին առ նոսա, խուճապեալք ընթանային և դային առ մարբն իւրեանց մորմոքեալք ողորէին։ Իսկ յառուր միում դայ Արքայն Աբաղ, և մտանէ առ նոսա, և իբրեւ լսէ զինդաթիւր և զխժական խօսանոցա՝ հրամայէ տարածել չամիչս առաջի որոց. իսկ նոքա կռնչալով և կառաչելով արձակեցան ի վերայ չամչիցն և ուտէին, և ոչ որ իսկ գիտաց թէ զինչ արդեօք լեզու նոքա խօսէին։ Վասն որոյ հրամայեաց Շահն առ ժամայն կոտորել զմանկունս ամենայն, զի մի (ասէ՝) արմատացեալ անեացի զբարբառոց այդ. իսկ յառաջագէմ իշխանն Լալարէկ մատուցեալ ընդ յառաջ Արքային՝ ոչ եթող սրախողող մահուամբ կորուսանել զանմեղ մանկունս. այլ ասէ զնոսցէ իւրաքանչիւր որ առ մայր իւր և ուսցի զբարբառ աղղին իւրոյ։ Անոցայ արքայն զբանից նորա, արար նոյնպէս՝ որպէս նա խօսեցաւ, որոց գնացեալ առ ծնողսն իւրեանց՝ փութով ուսան վաղվաղակի զհայրենական լարբառն։ Եւ այս այն Լալարէկն է՝ զորմէ լիովին պատմէ Առաքեալ վարդապետն ի պատմութեան իւրում (Առաքել վարդ. պատմ. 15 գլխ.)։ Արդ ի մոռացմանէ մտացս իմոց՝ թողի զայսոսիկ զիրս հարկաւորս, և ոչ ի կարգի անդ ծանուցանել եղէ ձեռնհաս. վասն որոյ կամ եղև ինձ աստէն գրել զայնս մնացեալս, որով իրաւամբ հասու լիցիս՝ զհարութեանց Շահին։ Քանզի սա էարկ ի վերայ Աղինասարաս Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի հարիւր թիւման հարկս, որ ամ ըստ ամէ անմիշտ

առնուին զայն, որով և կարի իսկ թշուառացաւ զսուրբ և երկնամասն Յնող մայրն մեր Էջմիածինս Իսկ ի 1063 թուոջն եղ ընրել զքարինս սրբոյ Էջմիածնի. զորմէ գրեթէ՝ յոյժ ճոխագոյն պատմէ Առաքեալ վարդապետն՝ անդ գտցես¹⁾։ Եւ ի 1078 թուոջ մերում մեռանի Արքայն Աբաս ի Ֆահրապատ, որոյ կացեալ թաղաւոր ըս- վանդակ ամս՝ 42։

Զ. Եւ անպա յաջորդէ գտեղինորա և ժառանգէ զպեր- ճապատիւ իշխանութիւնն Շահ սէֆի թուոն նորա²⁾։ Եւ ի յաւուրս ժամանակաց սորա՝ գայ սուլտան մուրատ կայսրն օսմանցւոյ եօթն հարիւր հազար արամբք ի յԱյ- րարատ գաւառ՝ ի վերայ Երևան քաղաքի։ Եւ պաշա- րեալ զքաղաքն զաւուրս ինն՝ անպարտելի զօրութեամբ առնու զԵրևան ի ձեռաց պարսից ի 1084 թուոջս։ Վասն որոյ ի 1085 թուականին մերոյ՝ ելանէ Արքայն Շահ սե- ֆի ի քաղաքէն հանդերձ հարիւր հազար արամբք. և չուեալ ժամանէ յԵրևան քաղաք, և պաշարեալ զքերդ քաղաքին երեք ամսեայ ժամանակաւ առնու ի յօսման- ցւոյ զքաղաքն Երևան, և դառնայ անտի արքայն գայ ի սպահան։ Իսկ ի 1087 թուականին մերոյ՝ Սուլդան մուրատ կայսրն օսմանցւոյ վնայ ի վերայ Բաքելօն քա- ղաքի ի սպառերազմ ընդդէմ պարսից. և յաւուրս երե- սուն և վից մարտեաւ ընդ ամրոցին Բաքելօնի, և էսառ զնա ի ձեռաց պարսից մեծաւ զօրութեամբ, և հզօր կա- րողութեամբ։ Ուրանօր զքաղումս ի յազգէն Պարսից սրախողով մահուամբ կոտորեաց, և ընաջինջ արար, այ- նու լցեալ զցանկութիւն սրտի իւրոյ։ Եւ ասպա Շահ սեֆի Արքայն զարսից, և օուլտան մուրադ կայսրն օս- մանցւոյ զդաշինս հաշտութեան պայմանեալ հաստատե-

ՌԷԸ
ՌՈՒԹ

1) Պատմ. Առաքել վարդ. 17 գլուխ (Շահ. հեղ.)։

2) Տես 116-րդ էջի ծանօթութիւնը։

ցին ի մէջ երկուց ազանցն, զի մի այլ ևս յաւելցին ի վերայ միմեանց երանել պատերազմաւ, այլ առնել զսէր և ղխաղաղութիւն ընդ միմեանս, և տիրել իւրաքանչիւր ոք իւրում քաժնի և միճակի: Եւ ի 1079 թուականին մերոյ զայ Տէր Մովսէս Վեհափառ կաթողիկոսն ի սպահան քաղաք, ի դուռն Շահ սեֆի Արքայի, ուր զբազում օփրտս ծախեալ ի դրան Արքունի՝ յորմէ աղերսիւ հայցեալ երարձ զհարիւր թուման հարկն ի յԱթոռոյն Էջմիածնի, յայնմ օրէ մինչև ցայժմ եղև գերահռչակ սուրբ Աթոռն ազատ ի յարքունական հարկաց: Եւ ի 1087 թուոյ մերում Տէր ֆիլիպպոս Արքաւոր կաթողիկոսն եկեալ ի դուռն Շահ սեֆի Արքայի յԱսպահան քաղաք, յորմէ խնդրեալ զԱջ սրբոյն Գրիգորի բազմաշարճար Հօրն մերոյ՝ և լուսատուի ոգւոց մերոց, որ ընդ քարանց սրբոյ Էջմիածնի բերին յասպահան՝ հրամանաւ Արասայ առաջնոյ խորամանկ Արքայի: Զոր մեծաւ փափագանօք յորմէ հայցեալ, եզիտ և եհաս ըզձալոյն իւրոյ, նորին հրամանաւ բարձեալ զԱջ նորա Շնորհաբաշխ՝ ի նորոյ Զուղայէ՝ ընդ իւր վերստին տարաւ ի սուրբ մաքրաֆին Մայր մեր Էջմիածին, որ ի Վաղարշապատ քաղաք, ի յայրարատ գաւառի մեծին հայոց:

Եւ ընդ ժամանակս ընդ այսոսիկ էր Առաջնորդ մեծի և գերահռչակ Աթոռոյ նորոյ Զուղայիս, որ ի յասպահան քաղաք, Տէր Քաջատուր Երանաշնորհ վարդապետն, ըստ որում զորմէ կարի ճոխագոյնս ճառեցաք: Իսկ Արքայն Շահ սեֆի բովանդակեալ ղժամանակ կենցաղոյս՝ կանխեալ օրհասին մեռանի ի Քաջան քաղաքով, որ է ի գաւառին Սպահանայ՝ մերձ ի Դում քաղաքի: Որ և սա թագաւորեալ ի վերայ տանն պարսից և ամենայն Արեաց ընդ ամենայն ամս 13:

Է. Յետ որոյ Երկրորդ Շահաբաղ որդի նորա

սեպհականէ զաթոռ թագաւորութեան, որ էր յոյժ ԲՂԱ
քրիստոնէասէր՝ և կարի ուղղադատ: 1) Փակ գայսու
ժամանակաւ հնդկաց Արքայն Շահիջան առաքէ ըզ-
ղօրս բազումս և անհամարս ի վերայ Դանդահար քա-
ղաքի, որոց հասնալ ի սահմանս նորա պաշարեն զբերդն
ցամիս և կէս, և իբրեւ քսան հազար անձինք ի զօրաց
հնդկաց սպանեցան ի պարսից և ապա դարձան յետս
ամօթով ի 1101 թուոջս: Եւ ի հորրորդ ամի թագաւո-
րութեան սորա ի մարմնական կենցաղոյս լքանի վերա-
հրաջ Հայրն մեր Խաչատուր Աստուածամերձ վարդա-
պետն և յաջորդէ զԱթոռ Առաջնորդութեան զՏէր Դա-
ւիթ Հանճարամիտ և մաքրակենցաղ վարդապետն: Բայց
դաի ի յոմանց՝ որք գրեալք էին թէ զկնի Տեառն Խա-
չատուր, նստէ՝ յաթոռ Զուղայի Տէր Յակոբ՝ Հրեշտա-
կական վարդապետն, որ յետոյ զնաց ի սուրբ Աթոռն
Էջմիածին՝ ուրանօր եղև կաթնուղիղս ամենայն տանս
Հայոց, և ապա զկնի որոյ եղև Առաջնորդ և Մեարա-
պօլիս ի նոր Զուղայ՝ Տէր Դաւիթ Հոգիւնկալ վարդա-
պետն: 2) Սա առաւել քան զԽաչատուր վարդապետն
գրեթէ ճգնեցաւ յոգն երկամբ ի վերայ սրբոյ յարկիս
մերոյ, և յաւէտ քան զնա բարդաւաճեալ ճոխացոյց
զսուրբ և Աստուածաբնակ տունս զանազան և երփնե-
րանդ վայելչութեամբ: Քանզի սա ընտրեալ յԱստուծոյ
և երիցս երանեալ Քահանայապետն սուրբ Դաւիթ Հը-

1) Շահ Աբաս Բ. 1642—1667 թ. (Барт. Мус. Дин.
т. 2 19),

2) Խաչատուր վարդ. առաջնորդ եղաւ 1620—1646 թ.
յետոյ 5 տարի օ. Փրկչի վանքն Մնաց առանց առաջնորդի,
մշնչեւ որ Դաւիթ եպիս. 1652 թ. եղաւ առաջնորդ. (Տես
Պատմ. Ն. Զուղայի Հատոր Բ. էջ 22—25.)

ընչապէս ի վարդապետն ընկալաւ հրաման յարքու-
նուստ ի Շահարազայ յերկրորդէ Արքայէ՝ առ ի շինել
մեծածախն և յոյժ վայելուչ վանքս միանձանց և մի եղեն
եղբարց կրօնաւորաց՝ և սովեալսէս վարդապետաց ի ընա-
կութիւնս։ Որոյ ընկալեալ զհրամանն՝ յԱրքայէ՝ հիմն
էարկ կառուցանել զԱղինասարաս՝ և գերկնանման Տաճար
սրովրեակաճառ, հանդոյն Աղովմանեան Հրաշալի և մե-
ծահմանդէս Տաճարին՝ որ յորմէ վայելչապէս անդառ-
րեցաւ ի յերուսաղէմ պաղեստինայ քաղաքի։ Իսկ ահա-
ւաթիկ ի հազարորդի, հարիւրորդի, և չորրորդի թուոջս
Արամաղեան հիմնարկեցաւ զվայելչութիւն Տան Տեառն
Աստուծոյ մերոյ՝ որ ի յաշխարհս պարսից ի Սպահան
քաղաքի, և ի յաւանս նորոյ Ջուղայի։ Եւ կանդաղեալ
լրումն էհաս կատարման զսուրբ սիօն Մայրս մեր ի հա-
զարորդի, հարիւրորդի, և երեքասաներորդի թուոջս
մերում, որ զրեթէ՝ ի յինն ամն յամբող էառ զդարձն
և կատարեցաւ՝ յոյժ գեղեցիկ և Ամենաշքնաղ յօրինուե-
ծովք, և ոսկեճամուշ և երկնեւանդ որակօք ի ներքուստ
պննազարդ տեսութեամբ զեղազարդեալ։ Այլ և՝ գեղեց-
կանկար և փառազարդ խորհրդական պատկերօք (զհինն
ի նորս ածանցաբար բազդատելով) ծագէ ի ծագ և հա-
մաթիւր զարմանազան և հրաշապաճոյճ զեղգեղեալ։ Ուր
ոչ իմկը երեկ ընդհատ ի գեղեցկութեանց, այլ ամենե-
ւին լցեալ և ակաթձեալ ամենասպառար և բառալի վա-
յելչագոյն գեղեցկութեամբ, որ և ի տես համայնից
խորխտագոյն թագաւորաց երեւցաւ, և երեկ միշտ զար-
մանալի և զարհուրելի, որպէս և յայտնի յամենեցուն
տեսողաց իսկ է արդեօք։ Իսկ բարձրութիւն պատուար
ի յարկի փառացն Աստուծոյ՝ ունի բովանդակ կանգունս
երկոտասան, նոյնաչափ և լայնութիւն, իսկ երկայնու-
թիւնն է՝ քսան և երեք կանգուն, և բարձրութիւն գրմ-
բեթաձև և կամարագեղ կաթուղիկէին՝ է կանգուն եր-

կրօնաւոր, և չըջատաւ թողարկութեան դմբեթին, ունի կանգունս՝¹⁾

Եւ այսպէս հրաշալի և փայլեղափառ յօրինուածովք կատարեցին զսուրբ Տուն Տեառն Աստուծոյ մերոյ, և արարին նաւակատիւս խրախուժեալն եկեղեցւոյ Աստուծոյ մերոյ: Այլ արդ՝ և վասն գեղեցկազարդ և հրաշալիերս յօրինուածոցն՝ զորս նոյն կերտեաց և յօրինեաց յողմակտնջ քրտամբ ի ներ տան Տեառն, և ի արահի նորա, զառ յայնցանեաց ինձ հիւրոյս և թշուառիս՝ ոչ է կամ ուրոյն ուրոյն աստատին մատենագրել, ապկա՝ յայտնի և բացերեակի դպոյն նոցա հասակ տեսողաց: Այլ միայն աշտալի ինչ վասն այնոցիկ դրեցի՝ որոց ոչ է յայտնի, և ոչ իսկ հեղգացայ գրել համարտութիւք զայստիկ, զի մի գուցէ արդեօք ի ձեռն հեղգութեան իմոյ դանխուլ և թագթարուր իսկ մնացէ ի կաղաղս թաղստեան Ամենաբաղձ և կրիցս Երանեալ Հրաշափառադոյն հօրս մերոյ բարեխառութեան երկք և տաժանակրութիւնք: Քանզի մեծ իմն անմոռութիւն է առն մարդոյ և ստիթ իսկ յանպէտ և ի սրբն ծախելոյ զժամանակ, եթէ ոք ի վերայ իրաց յայտնադունից լիցի արդեօք յաճախաբան: Վասն որոյ առ ի ոչ անպէտ և ունայն ծախել զսուղ և զնխաղ ժամանակս կենաց իմոց զոր ինձ ի յԱզոնիայ Տեառնէն պարգեւեցեալ է, որոյ համարն ևս զառ ի յինէն պահանջելոց իսկ է Սարաւովք և Ամենատաժ բարերարն՝ ուրեմն զապայնցանեաց երկարադոյն և լայնարձակ ոճով իմն ոչ գրեցի: Այլ ի միտս նըբազննին տեսողաց՝ և լսողաց զտախա՝ զայնս իսկ մնացեալն թողի յանձին, որք և յորոց յոյժ պատշաճաբար և ճանողապէս պարտաւորին տեսողին, և լսողքն

1) Բաց է թողած տեղը ու չէ նշանակուած թէ քանի կանգուն է:

առ ի ներքողել զսքանչելի և զգերազանցագոյն Կերտողն, և զչնորհակալութեան վարկ նմա հասուցանել հանդերձ գոհունակութեամբ և մեծարել՝ և յարգել զնա ըստ արժանւոյ վայելուչ՝ փառաց նորա։ Բայց թողեալ իմ զայսոսիկ ի յօն անդր, այժմ ասացից զսակաւս ինչ գովս ի վերայ Հարցս իմոց երանելեաց, որովք յոյժ ձոխացաւ զեկեղեցին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, զորմէ ևտի ի մտի ոգւով չափ արձանագրել։ Եւ թէպէտ ի յԱստուածուստ փառաւորեցեալն ոչ կարօտի իմիք մարմնաւորի փառաց և գովութեանց, որպէս որք արդարեւ զառ ի յԱստուծոյ եղեն նորա փառաւորեցեալ, և ի նորուն վեղաչու յարաթելոց և ի հրեշտակական պարուց շնորհաւետ վերապատուեցեալք, ըստ որում և զորմէ գերահռչակ իսկ է համայնից ազանց։ Սակայն և այն փառք ոչ ուրեմն է խոտելի, եթէ ըստ արժանաւորութեան ուրովք վերընծայեալ ձօնեսցի։ Նաև՝ այժմ զոր ինչ փառաւորութիւն և գովութիւն որ առ ինչն ընծայի առ վեհալուստեր պատուականութեան նոցա, է իբրեւ պղինձ՝ ըստ համեմատութեան սրբագունեղի զտեալ և պարզեալ ոսկւոյ նոցա։ Քանզի գովութիւն նոցա ոչ ի մէնջ կըշռին, և ոչ մտազանգուած բերանովք զրուատեալ ներքողին, այլ ի յԱստուծոյ և ի յԱստուածայնոցն մեծաբեալ յարգին, ըստ այնմ թէ՛ փառք և գովութիւն արդարոց՝ ոչ է ի մարդկանէ, այլ յԱստուծոյ զօրացուցանողին զնա և այլն։

Արդ՝ թէպէտ յոգն սիղղորայից, և թաւարձի մատենից պիտոյանային՝ մինչ առ ի եղերել, և յանրովի հասուցանել զբովանդակ հրաշափառասպանձ գովութիւնս, և զհամայն բարեմայելուչ և զհնաշխարհիկ արութեան գործս Հարցս իմոց ըղձալեաց և Տեարցս, ընդ սահմանաւ գոյզն քարտիսի պարուրեալ ստորոգել։ Այլ սակայն ասացից զբանս գովութեան խուն իմն և նիսգ

բանիւք, որքան արդեօք ատակեալ զօրեսցէ իսկ զիդձ աշխոյժ տենչանացս իմոց: Իսկ արդ՝ զի եթէ զովելիք եղեն արք ոմանք ի հնումն, և ի նորումս վասն ազնուական և բարեփառագոյն գործոց իւրեանց, զոր օրինակ Մովսէս նախկին Հրաշատես Մարգարէն՝ զառ ի ազատելոյ ժողովուրդս Արքահամեան ի յեղիպտացւոց դժոխսացոյն ծառայութենէ: Եւ Սամուէլ զառ ի արտասուաբար աղօթելոյն առ Տէր Աստուած՝ վասն քաւութեան մեղաց ժողովրդեանն և յաղագս ազատութեան Իսրայէլի ի ձեռաց դժնագոյն անօրինաց: Իսկ Եղիայ՝ սակս յանդիմանելոյ զեղեննագործ Արքայն Աքայար և զժանդ կին նորա Հեզաբէլ: Եւ ի նորումս ըզձալիք եղեն երջանկափառագոյն Հայրապետքն, սակս առ ցնելոյ զանձինս իւրեանց ի վերայ հօտին Քրիստոսի, և զայլս բազումս այսպիսիս: Ապա ընդէր ուրեմն ոչ են գովելիք, և քաղցրագոյն բանիւք զրուտելիք այսորիկ բաղմաշխատք և երանելիք Հարք մեր զՏէր Խաշատուր և զՏէր Դաւիթ վսեմագոյն վարդապետքն ասեմ, որք ծնան զմեզ իւրեանց վարդապետութեամբն, և անուցին զմեզ կաթամբ հոգևորական կրկնակի կտակարանաց, որք և հանգոյն նախամարգարէին Մովսէսի յարաժամ հայթաթանս հնարից մարթէին, առ ի ազատել զփոքրիկ հօտս Քրիստոսի ի յեղիպտոսասարաս ծառայութեան պարսից: Եւ իբրեւ զմարգարէն Սամուէլ արտասուաթոր երկաղիտակօք հայցէին զՏեառնէ վասն քաւութեան մեղաց ժողովրդեան Աստուծոյ, և վասն հաստատութեան և անսայթաքութեան նորոյս Իսրայէլի: Եւ որպէս զՄարգարէն Եղիայ՝ յանդիմանէին և կշտամբէին զհարագործս և ընդդիմանային ոճրագործաց՝ մինչև զամենեւեան իսկ մեղքածորուն և խստագոյն բանիւք ամէին ի յուղղութիւն: Եւ համասարաս երջանիկ Հայրապետացն առաջնոց՝ գնէին զանձինս իւրեանց ի վերայ փոքու հօտին

Քրիստոսի, ազատելով զնոսա ի զանազան և ի բիրազդի փորձանայ, և ի տաժանավիշտ տուայտութեանց։ Եւ վերջապէս թարց իմիք երկարութեան ասացեալ՝ ընդ ամենայն երջանկացելոց, երջանիկ և բարեբաւտիկ երեւեցան, որպէս զի զամենեւեան չահեսցեն, և ընդ ամենեքումբ ընկալցեն զգովս չքնաղագոյն զրուատանաց։ Քանզի ըստ բանի իմաստնոյն՝ ի պտղոյ արդարութեան բուսանի ծառ կենաց, զոր արդարեւ ի պտղոյ բանից չրթանց նոցա ընկալաք զծառ կենաց, այսինքն զՅովհաննէս երանելի՝ և Շնորհածորան վարդապետն, որ համարձակ խօսէր զվկայութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց, և բնական բանականութեամբ, և գրոց վկայութեամբ հաստատէր ըզՏնօրէնութիւն մարդեղութեան բանին Աստուծոյ, և մեղմացեալ կակղացուցանէր զկարծրացեալ սիրտ նոցա՝ որ ընդդէմ քրիստոնէից, որով զբեթէ՝ մեք համայնքս մինչև ցայժմ՝ զկեցութիւն հաւատոց վերստացաք։ Որպէս և զորոյ բարեբարոյ և ամենավայելուչ գործոցն յառաջ գնալով սլարտ և արժան է մեղ կարճ ի կարճոյ արտաճառել։ Այլ և սղբա եղեն Աղ, և Լոյս տիեզերաց աշխարհի, ըստ բարբառոյ փրկչին մերոյ Յիսուսի, որ վերաճայնեաց հետեողաց իւրոց առաքելոց, և նոցին տեղակալաց և յաջորդաց ասելով թէ՝ Դուք էք ազ երկրի, և Դուք էք լոյս աշխարհի։ Որք և նոքա եղեն մաքրողական ազ համեմիչք ընդհանրածաւալ տիեզերաց, և եղեն լոյս Արփիափայլ լուսաւորիչք ազգի մարդկանս բոլորից։ Սոյնպէս ահա ուրեմն և սղբա Ահաւոր և զարմանալըանչ հարք մեր Առաքելաշնորհք, իւրեանց խոհականագոյն զգօնութեամբն՝ և հանճարեղ մակացութեամբն՝ իբրեւ ազիւ ամբեցուցեալ տրամադրեցին զանվաւեր և զանամբ վարս մեր։ Իւրեանց զեղապատշաճ վարուքն՝ աղաքատակ ներգործութեամբ զմեզ բարեյարմար վա-

յելչացուցին, և յոյժ ճահողապէս զմեզ արարին փափա-
գելի և տենչալիւ Իւրեանց շնորհապատար և վսեմափայ-
լազոյն շարժողութեամբն՝ եղեն աղ համեմիչք զմեր աղա-
մողեալ և խժդժական վարուցն և ընթացից: Քանզի սո-
քօք և ի ձեռն սոցին՝ մեք ամենեքեանք իսկ ստացաք
զվարս պարկեշտս և զզգօնս: Նաև իսկ սոքա եղեն լոյս
ճառագայթարձակ անհամեմատ իմաստութեամբն իւ-
րեանց, որովք մեք խաւարեալքս յորդարորբ անմտու-
թեամբ և մորոտութեամբ, բոցանշոյլ վերնականաւ մա-
կացութեամբ յղփացեալ և պերճացեալ ճառագայթեցաք:
Թէև այժմ՝ մեք մեզէն ի բաց թողեալ՝ լքեալ՝ հալա-
ծեցեալ՝ մերժեցաք զպարզեակալ լոյս ձրիաբաշխ շնոր-
հաց նոցա. և իբրեւ զկոյր ոք խարխափանօք զձեռս մեր
տարակուսեալ աստ և անդ կարկառելով, ողորմեալաբար
յաժեալ չըջիմք ի խաւարի անգիտութեան: Իսկ արդ՝
զի իթէ ի ձեռն սոցա այսքանեաց՝ և առաւել յաւէտ
քան յայսցանեաց եղաք մեք բարեաց ժառանգորդք,
ուրեմն մի ոք արդեօք պանծասցի բանիւ բերանոյ, և
խուճն իմն սեակաւ որակաւ, և դոյզն իմն ստիներիւ ըզ-
համայն գովութիւնս հրաշապանձ Հարցս մերոց բովան-
դակել: Քանզի ամենեկին անմարթ է ինձ և անկարելի,
զի յայսմ ի դոյզն ստիների՝ զմեծարարութիւն արեազոյն
և բարեգունեզ գործոց նոցա պարուրել: Զի ըստ Տէրու-
նական բարբառոյ ձայնին՝ Սոքա եղեն ճրագ Արփիա-
ճաճանչ՝ եղեալք ի վերայ աշտանակի նորոյս սիօնի
եկեղեցւոյ, որովք բնաւ հաւատացեալք յայժամ և
այժմ, տինա մեք պաշտօնեայքս եկեղեցւոյ տեսաք ըզ-
լոյսն կենաց, և զանճառ բարիսն վայելեցին և վայե-
լեմք միշտ:

Իսկ մանաւանդապէս զբազմաշխատ և զհրաշա-
պանձ Հայրն մեր Տէր Դաւիթ Բաբունապետ առաւել
քան զնա, և կամ հանգոյն նմին, և ոչ ընդհատ յորմէ՝

իւրով անհնիւ տքնութեամբն՝ բազմաց և զանազան բա-
րեաց ևղև առիթ և պատճառ ի յարկի Տան Տեառն Աս-
տուծոյ մերոյ: Եւ իմաստնափայլ խոնականութեամբն
իւրով, չնաշխարհիկ վայելչութեամբ և չքնադադոյն ա-
ռաքինութեամբ սեթեկեթեալ զարդարեաց՝ և պճնապերճ
փառօք ճոխացոյց զհամայն խումբս Յիսուսեան ժողո-
վրդոյ. մանաւանդ դաստիարակեալ մարդեաց և ուսոյց
զբազում գումարս աշակերտաց համբալագունից գրովք
Աստուածայնովք, և արտաքին արհեստիք: Որք ևղեն
Արք երեւելք և գերահռչակք, և անվանելի Ախոյեանք
ընդդէմ Պարսից անԱստուածից, և ընդդէմ՝ երկալնակ
հերետիկոսաց, որպէս և ի բազմաց աշակերտաց նորա,
ես աստանօր ի յորոց զսակաւն գրեալ ծանուցից, առ ի
որովք գալ ի ճանաչումն երջանիկ Հօր մերոյ բարե-
փառութեան: Բայց նախ զայս կարեւոր համարիմ գրել՝
զոր յառաջ ի ճառս նորա ոչ գրեցի, քանզի Տէր Խա-
չատուր հոգեկիր վարդապետն՝ մի ինչ գերագոյն գոր-
ծեաց՝ ոչ թէ միայն քան զսա, այլ և քան զհամայն
նախնիս մեր: Վասն զի սա չհանգուրժեաց մինչև ի գալ
Յօհաննու վարդապետին ի յիտալիոյ, այլ ինքնին շնոր-
հիւ Տեառն յօրինեաց զգործարան Տպագրութեան, որով
սպեաց իսկ զվարս հարանց ի 1090 թուոյս և ի ժամա-
նակս Շահ Սէֆի արքայի: (Ի վերջաբանութիւնս հարանց
վարանց տես) Այլ իբրև եկն ի յիտալիոյ Յօհաննէս
վարդապետն՝ (որպէս զորմէ ի վեր անդր լիալիր ճա-
ռեցի). զբերեալ գործարան սորա լաւագոյն էր՝ քան
զնորուն յօրինեալն: Իսկ ընտրեալք և ներկուն Աշա-
կերտք երանելոյ Հօրս մերոյ Դաւթի են այսոքիկ. որք
բացորոշեցեալք ի յայլոց յոգունց աշակերտաց նորա,
ես զընտրեալսն աստանօր գրեցի, ի բաց թողլով զայսն
ի յոճոյ բանից մերոց:

Նախ՝ Ատեփաննոս ձգնակիր վարդապետն, որ եղև

այր երեւիքի և նշանաւոր. քանզի սա զինի Տեառն Դաւթի նստաւ յաթոռ յԱռաջնորդութեան ի նոր Զուգայ, մինչև ի ժամանակս Շահ սլեման Արքայի¹⁾: Որ և կրեաց ի Սլեման Արքայէ՝ բազմօրինակ և բերակերպ զվիշտս նեղութեանց, սակս միոյ ուրացեալ Արեղայի, որոյ անունն էր Տէր Յօհանն: Որոյ գնացեալ ի Կոստանդինուպօլիս առ Յակոբ կաթողիկոսն՝ բազմահանճար հայթաթանօք խնդրեաց յորմէ զթեմ և զվիճակ իւրոյ անձին՝ զգաւառն փէրիոյ, առ ի նստիլ ի վանս գեղջն, որ կոչի հազարժրիպ և հովուել զվիճակն իւր:

Իսկ նա անճար փնացեալ (որ վասն հարկաւորութեան իրիք կայր ի Բիւզանդիոն քաղաք), տայ նմանյօժար կամօք զկոնդակս իշխանութեան, զի երթիցէ առ իւր վիճակն զոր խնդրեաց: Եւ իբրև քանզի ոչ կամէր տալ Հայրապետն նմա հրաման, կամեցաւ ուրանալ նա զԲրիստոս Տէրն մեր անդ. վասն որոյ յակամայ կամօք ետ զկոնդակն՝ զի մի ուրասցի զԲրիստոս:

Իսկ յորժամ ելեալ գնայր նա անձատեալ յերեսաց նորա ի յէջմիածին և ապա սրբազան կաթողիկոսն գրէ զանխլաբար Թուղթ ի գաղտնի առ միաբանսն էջմիածնի. զի յորժամ ժամանեսցէ նա անդ՝ վազվազակի ըմբռնեալ զիցեն գնա ի Սեան կղզւոջ, ուր կացեալ մընացէ և մի ես իսպառ ելցէ անտի, և լիցի իսկ առաջնորդ հակառակութեան և հարութեան: Եւ Թուղթ Հայրապետին քան զնա փութով հասանէ յէջմիածին, զորոյ կալեալ զնեն ի սեան կղզւոջ, ըստ հրամանի Հայրապետին: Իսկ նա հնարիւք իմն գերծեալ փախչի անտի, և փութանակի եկեալ ժամանէ ի գաւառն փէրի, և նստէ ի վերոյ ոգեալ վանքն, որ ի գեղջն Հազարժրի-

տառն իորոս միջազգի բաժնեման մ յազգայնաց անոց

1) Շահ Սլեման Ա. (Soliman) 1667—1694 թ. Бар-тольдъ, Мус. Дин. т. 2 19:

բայ: Եւ յետ աւուրց ինչ անցանելոց՝ յորժամ ի լու-
լինի զայս իրակութիւնք, Ստեփաննոսի Առաջնորդի վա-
նացս, և ջուղայեցուցս, և նորին քեականթար և իշխօղ
ջահխաթուննանց Աղափրէ. վաղվազակի լցեալ բար-
կութեամբ ամենեքեան՝ ըմբռնեն զյօճան զարեղայն, և
բազում խոշտանգանօք և տանջանօք չարչարեալ սոճալ
տուայտեն զնա, և զհամայն աղիս՝ և զմթերս ընչից նորա,
և զզգեստն հրակիղեալ այրեն, և զնա դնեն ի զընդանս
բանդի կարի երկեցուցանելով, որպէս թէ մեռանկոց
իցէ արդեօք յետ գոյզն աւուրց ի ձեռաց նոցա: Իսկ նա
ի զիշերի միում հնարիւք իմն գերծեալ ի վանացս՝ փա-
խըստեայ անկանի ի Մզկիթն, այսինքն ի Մէչիթն պար-
սից, որ էր ի Սէչուն ագարակի, ¹⁾ ուրանօր իսկ ուրանայ
տարաբաղդ թշուառականն այն դժբիստոս վասն փա-
ռաց սնտաի կենցաղոյս: Որ և ցուցանէ իսկ արդեօք
առաջի պարսից ամենեցուն, և մանաւանդ առաջի Շահ
Սլեման արքայի կարի հաւատարմութիւն ուստի զչնորհս
և զպարգես յօգունս գտանի ի յորոց: Իսկ զինի ինչ
ամաց՝ խարդաւանօք նենդ գործեալ դաւաճանէ առ ըն-
թեր Սլեման արքայի չարախօսելով հանդերձ զՍտեփան-
նոս վարդապետէն, զազգէս հայոց, և զամենայն եկե-
ղեցեաց, և եկեղեցականաց, առ ի պատճառս քինուն
իւրոյ զոր ունէր առ նոսա: Վասն որոյ իսկոյն հրամայէ
արքայն ըմբռնել զՍտեփաննոս վարդապետն, ընդ որում
և զայս բազումս վարդապետս, և զքահանայս, և դնել
զնոսա ի մետաղս բանդից, և պրկել զոսա նոցա ի կո-
ճիզս ծանրագոյն. ուր կացեալ մնացին բովանդակ ամ
մի՝ կրելով անդէն զբազում նեղութիւնս, և զչարչա-
րանա: Եւ ապա մինչև ի հաղար թիւման ծախեալ ի դը-
րունս նախարարաց և մեծամեծաց Արքային, տալով ցնոսա:

1) Լուռնացքում ուղղած է Սիչան:

զկաշառս՝ և տուեալ հազար թիւման վզննակս և կամ տուգանս Արքային, և ապա հազիւ թէ զերծեալք մազապուր՝ փրկեցան ի մահարեր վտանգէն: Նա իսկ՝ յետ այսց ամենայնի՝ էարկ ի վերայ ամենայն եկեղեցեացս Հայոց տուգանս՝ տուեցելով ի նոցանէ ամ ըստ ամէ երեք հարիւր թիւման: Եւ այսպէս եկեղեցիքս հայոց որ ի ներ Նոր Զուգայ ի 1134 թուոյն՝ մինչև ի 1140 թուոջս, եկաց մնաց ի ներքոյ հարկի տուգանաց՝ որ ամ յամէ խստագոյն նեղութեամբ տառապեցուցանելով զազգս հայոց պահանջէին զայն: Իսկ ի 1141 յամի մերոյ թուակաշինս՝ այց արար Աստուած ողորմելի ազգին մերոյ ի ձեռն Բեալանթար Աւետին շնորհեցաւ յԱրքայէն զայս տուգանս, և այլ ոչ ևս յօրէ յայնմանէ առին ցարդ:

Իսկ Ստեփաննոս վարդապետս այս՝ յետ ժամանակաց խնդրեցաւ ի վարդապետաց Էջմիածնի, առ ի զնալ անդ՝ և լինիլ կաթուղիկոս ազգին հայոց, որ տակաւին գոյր կենդանի Նահապետ կաթուղիկոսն, և սաստկութեամբ վարէր զգործ կաթուղիկոսութեան: Եւ եթէ պակասութիւն ինչ յումեքէ եկեղեցականաց և քահանայից իսկ տեսանէր՝ նոյն ժամայն կալեալ հրապարակաւ կախէր և բրածեծ և գանալից զմարմին նորա առնէր: հարթէր զմորուն, և զցցունս վարսից, այսինքն զքէքիալս և արկանէր ի բանդ և չղթայէր և մարմնաւորական իշխանութեամբ տուգանէր զնոսա: Ուստի զայրացեալ ամենայն եկեղեցականք՝ խնդրեն նամակաւ զՍտեփաննոս վարդապետն, և ընդունեն ամենեքեան զնա ի հայրապետական Աթոռոյն գոլ արժանաւոր: Իսկ նա յօժար կամօք յանձն էառ գալ յԷջմիածին և լինիլ անդ կաթուղիկոս, բայց կատարածն ոչ իմացաւ. և ոչ անսաց սուրբ գրոյն, որ ասէ թէ եթէ Տէր ոչ չինէ զտուն, և այլն: Եւ պատրեալ խաբեցաւ մեծ ճրգնաւորն Ստեփաննոս ի ստապատիր բանից նոցա և հետեցաւ

իսկ անափառութեան և ծախեալ զբազում դանձա յարքունիս, էառ նոմոս յարքայէն Սլեմանայ, որ է ոսղամ Հայրապետութեան՝ առ ի գնալ յէջմիածին և լինիլ կաթողիկոս տանս հայոց: Իսկ մեծ ճգնակիր վարդապետն Ստեփաննոս գնացեալ ի սուրբ Էջմիածին, ուր և օրհնեցաւ կաթողիկոս, բայց ոչ կարաց վարել զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան: Քանզի Տեառն Նահապետի բազումք գոյին բարեկամք, թէ ի յաշխարհն Հայաստան, և թէ աստ ի նոր ջուղայ յասպանան, որք ոչ կրէք կամէին և յօժարէին զկաթողիկոսութիւն Տեառն Ստեփաննոսի: Որպէս և Աւետիս ոմն ի նորոյ ջուղայէ, որ երբեմն լեալ էր իշխան ջուղայի, որոյ ասի քեան լանթար, սա ի հարկելոյ և ի թախանձելոյ թագաւորին ուրացաւ զԲրիստոս, որ և զկնի ուրացութեան Մահմատ Հօսէն բէկ ընկալաւ զանուանակոչութիւն, և երկրքին դատերքն իւր աղերսեաց նմա, և եղև ինքն առաջի արքայի իշխան մեծ ի վերքան զյոզունա: Սա էր մտերիմ բարեկամ Տեառն Նահապետի, որ եմուտ առ Արքայն Հօսէն, և մեղմով ծանոցց նմա թէ՛ օրէնք է ազգին հայոց՝ մինչ կաթողիկոս նոցա կենդանի է, այլ ոչ որ կարէ լինիլ կաթողիկոս, բայց եթէ գէպ լիցի մեռանիլ օրինաւոր կաթողիկոսին և կամ թէ կամաւ իւրով հրաժարիցի ի Հայրապետութենէ, և ապա զայլ ոմն կացուցանեն կաթողիկոս ընտրողութեամբ ամենայն ազգին: Իսկ ահաւասիկ Ստեփաննոս այս առանց կամաց ժողովրդեան, և թարց ընտրութեան ազգի իւրոյ ինքնազուլ լեալ եղև կաթողիկոս, և ահա ուրեմն առաջին կաթողիկոսն՝ որոյ անունն է Նահապետ, աւանիկ կենդանի է:

Եւ արդ իբրև մի քստ միովէ լուաւ զայսոսիկ ի բերանոյ նորա, յոյժ զայրացեալ բարկացաւ ի վերայ նորա, արդէն իսկ վաղվազակի զբեաց հրովարտակ առ

ըզեկլին Երեանայ քաղաքի Պարզալի խան, որ ի յԱյ-
բարատ գաւառ մեծին հայոց, առ ի առնուլ ի Ստեփան-
նոս վարդապետէն հազար թիւման տուգանս, և զնա
հանդերձ համայնոճօքն իւրովք զնել ի մետաղս բանդի-
իակ նա ըստ հրամանի Արքայի իւրոյ գործն կատարեաց,
քանդի կալեալ կապեաց զամենեւեան և եդ ի զնգանս,
բայց այլ համախոհք և մտերիմ խորհրդակիցք նորա,
եռուն իսկ յոլով տուգանս, և ապրեալք արձակեցան:
Իսկ երանելին Տէր Ստեփաննոս՝ հանեալ այնուհետեւ իսկ
ի թեթև և յընդարձակ բանդի, և արկին ի մթին և ի
ժահանդոս զընդան, և ի յոտս ի ծնկանցն եղին ի կոճեղս
կարծրագոյն՝ և անըմբերելի և ի յանդատակս նորա կա-
պեցին զքարինս կարծրանիւթս: Ուր ի զազիւր և ի դառ-
նաշունչ հոտոյն, և ի յաճախմանէ հերացն և ի բազմա-
նալոյ ոչլոցն յոյժ վշտացեալ եզերեաց զկեանս իւր. և
ըստ կտակի նորին՝ տարան զմարմինն նորա ի Խոր վի-
բապն և անդ թաղեցին ի 1145 ի փետրվարի 16 թուոյն
մերում ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: ¹⁾ Եւ ահա
այսպէս եղև վաղձան և մահ երանելոյ առն Աստուծոյ
Տեառն Ստեփանեայ վարդապետի և կաթողիկոսի, որ
էր մի ի յընտրեալ աշակերտաց սրբոյ Հօրն մերոյ և
Տեառն Դաւթայ վարդապետի: Որոյ յիշատակն օրհնու-
թեամբ եղիցի: Երկրորդ՝ Յօհաննէս ճգնազգեաց և քաջ
Ախոյեան իմաստնայեղջ վարդապետն. որ իւրով անհնիւ
իմաստութեամբն և ճղնողական վարութն՝ դերազանցեաց
արտօնութեամբ քան զհամայն խումբս վարդապետաց,

1) Ստեփաննոս եպիսկոպոսն եղաւ առաջնորդ 1634 թ.
իսկ 1697 թ.-ին ս. Էջմիածնի միաբանները հրաւիրեցին նրան
Հայրապետական դահլը բազմելու հաճապետ կաթ. տեղ. 1698
թ. 4-ն Բուսնվ. միւսաւ: (Տես Պատմ. Ե. Զուղ. Հատոր Բ. էջ
30—32):

որ առ ժամանակաւ իւրով էին և ոչ զորք երբէք իսկ
գտաւ կամ երեւցաւ ի ժամանակին յայնմիկ ոսկեզօծք
համեմատ նմին։ Եւ զի և ոչինչ իւրք գտաւ ընդհատ՝ կամ
պակաս քան զնախնի լեալ Սուրբ վարդապետսն, որ ի
զորոց իսկ ի զիրս պատմի, այլ ստուգութեամբ ասեմ
ի Քրիստոս, և ոչ ստեմ զի ամենայն իրօք եղև համա-
նման նոցա, և թուի ինձ թէ առաւել ևս քան զնոսա
վաստակեցաւ ի վերայ հօտին Քրիստոսի, որ ի մասին
պարտկաստանի։ Քանզի սա եղև անվանելի և անպար-
տելի հզօր ամուսկան ընդդէմ Պարսից անստուածից,
որ ի ձեռս երկնածիր շնորհաց նորա պահեմք մինչև ցայ-
սօր անստգիւտ և անսայլմաք զհաւատս մեր ուղիղ և ամ-
բիծ, որ ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր։ Իսկ եթէ նա չի-
ցէր լեալ արդեօք ի ժամանակս Շահ սուլտան Հուսէն
Արքայի Պարսից, ստուգիւ վարկեցարուք, զի փոքր մի
ևս եղծեալ և կործանեալ էր զլուսածագ և զԱրիիածա-
ւալ հաւատս մեր։ Վասն զի Արքայն Պարսից Շահ Սլէ-
ման տինա որդին նորա Շահ սուլտան Հօսէն, որք բար-
ձեալ էին զքուն յաշաց և զնինջ յարանանաց իւրեանց,
և անգուլ մտօք և անհանգիստ խոկմամբ խորհէին՝ երկ-
նէին՝ և մտախոհ լինէին ի տուէ և ի գիշերի, գուն զոր-
ծելով, և զանազան հայթաթանս մարթելով թէ իւ և
կամ թէ հիմ արդեօք իսկ կարասցեն անդրափոխել զո-
ղորմելի և զտառապեալ ազգս քրիստոնէից՝ մանաւանդ
զազգս հայոց ի հաւատոց իւրեանց, և դարձուցանել
զնոսա ի մոլար և յանաստուած կրօնս Պարսից։ Վասն
որոյ ողորմեալ Ամենագթածին Աստուծոյ ի վերայ աղ-
գիս քրիստոնէից, որ ի կողմանս մասին Պարսից աշ-
խարհի, յարոյց մեզ զեղջիւր փրկութեան զսքանչելի և
զՏիեզերալոյս վարդապետն Յօհաննէս ի տանէ և յաղդէ
ջուղայեցոց։ Առ որ գային զօրհանապաղ յամենայն
ժամու և ժամանակի հոյլք և բազմութիւնք պարսից

իմաստնոց, և խօսէին վասն օրինաց իւրեանց, և հակա-
ճառէին ի վերայ հաւատոց. իսկ նա զինեալ շնորհիւն
Աստուծոյ՝ միով և կամ երկոքումբ բարբառովք ան-
պատասխանի առնէր զնոսա ամենեւեան. որոց զնա-
ցեալք պարտեցեալք յերեսաց Առն Աստուծոյ, և վիմին
անդրգուելոյ՝ այլ մեծագոյն իմաստասէրք քան զինքեանս
ածէին, զի թերեւս փարթար ըմբռնեցեն զնա բանիւք:
Քանզի ասէին թէ՝ ամենայն ազգն հայոց ի նմանէ կա-
խեալք կան, եթէ զնա հաւանեցուցուք, զիւրագոյն
լիցի մեզ զամենեւեան զնոսա դարձուցանել: Իսկ նոքա
յորժամ եկեալք խօսէին ընդ նմա՝ զայնպիսիս առար-
կութիւնս զմանէ լսէին. մինչ զի և յօրինաց իւրեանց
թերացեալք գնային շնորհիւ Տեառն և օծելոյ նորա,
որով և փառաւորիւր իսկ զՀրաչալի անուն Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Բայց ոչ եթէ յաննչանից ա-
րանց, և կամ թէ ի խառնիճաղանձիցն գային և հակա-
ռակօրէն վիճէին ընդ նմա. այլ ի մեծագուշիցն և ի պա-
տուաւորացն, և ի փառազնազգեաց իմաստասիրաց, որք
և այնքան անպատասխանի լեալ գնային, մինչ զի ի հար-
ցանել յոմանց թէ ընդէր կանուխ եղբեցէք զառար-
կութիւնս ձեր, և ոչ կարի բանիւք երկարացուցիք ըզ-
խօսա: Իսկ նոքա պատասխանեալք որոց ասէին թէ՝
այնպիսի զօրեղ փաստիւք առարկութիւնս առնէ նա,
մինչ զի փոքու իմն հաւանեցուցանել կամէր զմեզ յօ-
րէնս իւր. վասն այնորիկ փութացաք իսկ համառօտել
զբանս մեր: Արդ՝ այսպէս երկնածորան շնորհիւ և բազ-
մազեղ իմաստութեամբ ստնանէր և պարտասեալ յազ-
թէր զհամայն խումբս խոհական իմաստասիրաց, և գա-
հազլուէս իշխանաց պարսից, որ և ամենայն իմաստա-
սէրք Պարսից գային առ նա և զնմանէ դաս առնուին,
զի էր յոյժ հմուտ բարբառոց պարսից և արաբացոց,
և կարի տեղեակ զրոց նոցա: Եւ երբեմն ինքնակալ ար-

քայն Սլեման գայ մեծաւ հանդիսիւ ի Հրաշագեղ վանս Սրբոյ Ամենափրկչի ի դրօսանս. և մտեալ յեկեղեցին հրամայէ ընթեռնուլ զաւետարանն սուրբս Իսկ նա ելեալ ի սուրբ սեղանն՝ ընթեռնուլ զմի համարէքն և զմեկնութիւն նորա ծանուցանէ Արքային. և նա իբրեւ լսէ՝ ասէ արդարեւ պատգամ Աստուծոյ է։ Եւ ասլա բազում հարցմունս առնէ՝ արքայն վասն ոսկեծամուկ և երկնազարդ պատկերացն՝ զորս նկարեալք զոն ի տան Տեառն Աստուծոյ մերոյ. վասն Աստուածութեան Քրիստոսի. և յազապս երեքանձնեայ Աստուածութեան, նաեւ զայլս բազումս հարցումս առնէ, զորս նայն զրեաց և հաւաքեաց գիրք մի ի Հափ գրոցն Ալպերտի և կամ մոլութեանց։ Յորում ի մի երեան թղթոյ գրեալ է ի գիր և ի բարբառս հայոց, իսկ ի միւս երեան հանդէպ նորին ի գիրս և ի լեզուս պարսից. զոր կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում, և յոյժ զարմանան ազգ պարսից ընդ իմաստութեան նորա, և մեծարեալ յարգեն զնա, և սքանչանան ի վերայ նորա Արդ՝ եթէ հաճեացիս ի յաշխատանս իմ, ո՞ր անձկալիդ իմ, և մի թուեսցի յաչս քո ձանձրութիւն, կամիմ ես զի ի բազմաց հարցմանց նորա, և պատասխանատուութեան Տեառն Յոհաննու աստէն նշանակել, որովք յայտնիցէ ամենեցուն զնշոյլ անպատում և ճառագայթափայլ շնորհաց նորա։ Քանզի յորժամ արքայն հարցանէ ցնա թէ՛ ընդէր ի տեղիս աղօթից պատկեր նկարէք, յորում չէ պատկան։ Տայ պատասխանի երանելին Յոհաննէս Շահ սլեման արքային թէ՛ զբազում պատճառս և զխորհուրդս ունի։ Ասէ արքայն՝ զմինչ Եւ նա ասէ՝ ըստ խելաց, և բնական բանականութեամբ ասացից, եթէ ըստ դրոց։ Ասէ նախ ըստ խելաց ասա, և ասլա թէ հաճեցայց ըստ դրոց։ Եւ նա ասէ՝ ոչ զոյ մարդոյ այնքան զօրութիւն՝ որ կարասցէ իսկ թարց երեւելեաց՝ զաներեցիթսն բաց երևացել և թարց յայնցա-

Նեապոլիտանական ճանաչել. վասն այսորիկ զերեկելիսս
Նախընթաց եղևալք աներևութին, զի զաներևոյթն
ծանուցեն, որովք կարիցեմք իսկ հայցուածոց մերոց
հասանել և ճանաչել: Ասէ արքայն՝ այն որ կամի զԱս-
տուած ճանաչել և զստեղծողն իւր, ինքեամբ ծանիցէ:
Եւ նա ասէ այն, զայդ կատարելոցն է վայելուչ, և զայս
անկատարիցն, որպէս զիրս այս՝ որոյ տեսանելովն զԱս-
տուած ճանաչեմք և իմանամք, նախ՝ զիրն պարտ է լի-
նիլ որ է պատկեր և կերպարան, և ապա զիմացումն
նորին մականցու լինիմք: Ուրեմն հարկաւոր է պատկեր
և կերպարան, որով կարող լինիցիմք հասանել իմաց-
մանն: Ասէ արքայն՝ ուրեմն զրով դալ յիմաստս բարե-
գոյն է, քան պատկերօք: Պատասխանէ թէ՝ այդ ընթեր-
ցողաց որ զգիրս զիտեն վայելուչ է, բայց զայստիկ վա-
սըն խուժագուժ խառնիճազանճիցէ, որք ոչ զգիրս զի-
տեն և ոչ ընթեանուլ: Ասէ արքայ, իսկ ոմանք զայսու-
սիկ տեսանելով զձեզ կռապարիշտ համարեն: Եւ նա
ասէ ցնա՝ արդ եթէ մեր զսոսա պաշտիցեմք, որք ձե-
ռադործք են, արդար է, ապա եթէ դոքօք գամք ի խո-
կումն և զԱստուած ըմբռնեմք, զիարդ զայդ վարկանելի
է: Ահա տեսանեմք զի ամենայն ազգք և ազինք զգիրս
ունեն, և որով հասանեն աներևութիցն, և զի պատկեր
է և նկարագիր. ոչինչ երբէք մեռա գործէ. սոյնպէս և
սա: Ասէ ցնա արքայն պատուէք զսոսա: Եւ նա ասէ՝
այն. բայց ոչ որպէս զարարիչ՝ որ անօրէնութիւն է
ամենեկմբ. այլ որպէս ծանուցիչ պատուեմք, որպէս
զԱստուած անունս որ զրով զբեալ իցէ՝ ոյլ ար-
դեօք այն իցէ իսկ որ ոչ պատուեսցէ, բայց ոչ եթէ
զնա Աստուած իմանալով պատուեմք, որ պատ-
կեր է և յորակաց յառաջ եկեալ, այլ ըստ այնմ զի զա-
նունն Աստուծոյ նովաւ իմանի, պատուեալ յարգի: Ասէ
արքայ՝ մեր ևս պատուեմք զգիրս մեր ըստ այդմ: Եւ

նա ասէ՝ և մեր որ զպատկերս զայսոսիկ պատուեմք, ոչ եթէ զորակութիւնս, և զքանակութիւնս և զձեռն, այլ զիմացումն որ ի նմա է. և որոյ յանունն նկարեալ է. այսպէս անունն աստուծոյ յորս նկարեալ է և գրեալ պատուեմք: Ասէ արքայ՝ արդ և ըստ գրոց ասան: Ասէ վարդապետն ցնա՝ Աստուած պատուիրեաց մովսէսի նախամարգարէին՝ յօրինել զերկուս քրովքէս, և դնել ի վերայ քառութեան՝ յորմէ Աստուածախօսութիւն լինէր: Եւ Սողոմոն եւ յորժամ զտաճարն չինեաց, նոյնպէս քերովքէք յօրինեաց: Իսկ Տէրն մեր Քրիստոս զպատկերն իւր յանձնագործ յօրինեալ ի վերայ դաստառակի, առաքեաց առ արքայն հայոց Արգարտ: Ահա այսպէս ի հնումն և ի նորումս ոչ եղև արգելումն պատկերաց. այլ յաւէտ իսկ կռամովութիւն արգելաւ: Եւ ասաց ուրեմն Ամենաբարին Աստուած մարգարէի ումեմն. Զի է զի զտուն ձեր զարդարեալ ունիք, և զիմս անզարդ և անպաճոյճ. այսու պատճառաց՝ ըստ հնորհելոյ ինքնակալութեանդ՝ զարդարեմք զՏուն Տեառն, ոսկեաւ և երփներանգ դունակօք: Եւ ապա հարցանէ վասն անճառելի մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ, և զայլս՝ զորս կանխաւ գրեցի և զհարցմանց և զառարկութեանց արքային՝ տայ մի ըստ միովէ՝ երջանիկ վարդապետն զպատասխանի՝ մինչև զարմանալ յոյժ թագաւորին՝ ասէ ընդ իմաստասիրին իւրոյ. տեսանես թէ որքան հեզ է սա ի բանս՝ և ի չարժմունս իւր:

Եւ զմնացեալս զայլս հարցմունս և զպատասխանն նորին լի իմաստութեամբ և զգօնութեամբ, տեսցես ի հարցմանց զիրն երանելոյն Յոհաննու վարդապետի, որով և զամենայն եղելոցն հասու լիցիս անտարակոյս:

Իսկ յետ վաղճանի Սլեման Արքայի, նստէ յԱթոռ նորա Հօսէն որդի նորա, որ և կոչեցաւ Սուլտան Հօ-

աէն: ¹⁾ Սա առաւել եղև ներհակ հաւատոյս քրիստոնէութեան քան զհայր իւր Սլեման Արքայ, որ և կամէր սպառսպուռ քակել՝ և անդրաշնչել զօրէնս քրիստոնէութեան: Ուստի ևս յաւուր միում գայ շքեղ փառօք ի վանս ջուղայի, նախ ի դրօսանս և ապա զի զազգս հայոց հաւանեցուցէ ի կրօնս պարսից: Ուր խօսիլ ըսկսաւ Արքայն ընդ վարդապետին բազում և զանազան խորամանկ առարկութեամբք ի վերայ կրօնից և հաւատոյ, ի վերայ Ամենասուրբ Երրորդութեան, և ի վերայ անհաս տնօրէնութեան Քրիստոսի, և ի վերայ այլոց իրաց: Բայց նախ էհարց ջվարդապետն թէ՞ ընդէր ոչ ընդունիր զլուրանն մեր: Իսկ նա պատասխանեալ ասէ ցնա՝ զաւետարանն յԱստուծոյ որ վասն մեր եկեալ է ունիմք: Եւ ապա մինչև ցերիս ժամս նստեալ արքայն ի յաթոռ եկեղեցւոյ վանացս բազում հարցումս արար, և յետ վաղճանի հարցմանցն ասէ ջվարդապետն՝ Բարւոք և զեղեցիկ ծանուցեր ըստ ճանապարհի խեղաց՝ և բանականութեան: Բայց զայսոսիկ զրեա և արձանագրեա ի զիրս, զի յոյժ ցանկալի հարց պատասխանի եղև, որով և զամենայն իսկ ի մտի իմում մնացէ: Որ և զրեաց իսկ զհամայն հարցումն և զպատասխանին, որ կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում, որով իսկ զամենայն հարցմանցն՝ անվրէպ իսկ կարես տեղեկանալ: Յետ որոց ասէ Արքայն ցերանելին Յօհաննէս, իմա զի յորժամ կոչեցիր զքեզ՝ վաղվաղակի անյապաղ եկեացես: Եւ ապա մի ոմն ի մեծագոյն ներքինեացն ասէ ջվարդապետն թէ՝ ահա սրով արժան է հատանել զպարանոց քո, զի զինչ գիտաւորութեամբ եկն Արքայ, և դու քոյով ճոռոմաբանութեամբդ՝ ոչ թողեր զխորհուրդ սրտի նորա յառաջանալ: Եւ նա ասէ ցնեքքինիսն՝ սուրբ որ վասն

1) Տես գրքին 120-րդ էջի և. ծանօթութիւնը:

Քրիստոսի հասցէ գալարանոցս իմ, հարսանիք են ինձ: Իսկ նոքա ցմիմեանս ասեն ժպտելով տեսանէք արդեօք՝ սրով մահն հարսանիք համարի ինքեան: Եւ ի յայսմ բան ելանէ Արքայն հօսէն ի վանացս. և ասէ ցմեծամեծս իւր՝ յորժամ խնդրեցից և կոչեցից ածջիւր զդառա իս, և ել գնաց ի պալատն: Իսկ յետ խուն իմն աւուրց ի ժողովել իմաստասիրաց իւրեանց, հրամայէ կոչել զնա՝ առ ի վիճաբանել և խօսիլ ի վերայ հաւատոյ: Իսկ նոքա միահամուռ նախարարօք, և ներքինեօք անկեալք թախանձանօք ի ծունկս Արքայի թէ՛ մի առնեք զայդ, զի մի գուցէ անձկութիւն լինիցի, և խառնիճաղանձիցն թերութիւն հաւատոյ: Նա զի ասէին օլօմայք՝ այսինքն իմաստասէրք պարսից՝ արքային թէ՛ մեք գիտեմք հաւատեալ՝ զի Յովհաննէս վարդապետն՝ այլ գիտնական է և բանիրուն. յորմէ և մեք զօրհնապաղ ուսանիմք զարհեստս զաղատականս, ուստի և մեք ոչ կարեմք զդէմ ունիլ նմա: Վասն որոյ ոչ եղև զոր խորհեցաւ արքայն, այլ ընկճեալ նահանջեցաւ ի մեղմեծս խորհրդոց իւրոց. քանզի այսպէս առաջագրեալ էր արքայն հօսէն՝ զի եթէ երջանիկ վարդապետն պարտիցի յիմաստասիրաց իւրոց, նոյն ժամայն ամենայն ազգք քրիստոնէիցս՝ մտցեն ի յանաստուածս կրօնս պարսից: Եւ ապա Արքայն հօսէն իբրև ետես թէ՛ անձամբ իւրով ոչ եղև հնար առ ի հաւանեցուցանել զազգս հայոց ի թիւք պաշտօնս՝ և ի կրօնս Պարսից. վասն որոյ այնուհետև զօրհնապաղ զմեծամեծս իւր առաքէ առ երջանիկ նպատակն Յովհաննէս վարդապետ առ ի դուն գործել՝ թերևս զնա հարցին նանիր բանիւք իւրեանց, և ի պարտութիւն մատնեացեն հաւանեցուցանելով զնա: Քանզի գիտէին հաւատեալ ամենեքեան թէ՛ նա է գրօշակիր և նպատակ հաւատոյ ազգիս հայոց. ուստի միշտ ջանային բոլոր ազգք պարսից՝ զի զնա հարկանի-

ցեն, և յաղթեսցեն բանիւք, և ապա յուսային զիւրաւ-
ամենեցուն իսկ հաւանեցուցանել, և յաղթել զամե-
նեսեան:

Իսկ որովհետեւ ամենայն աղղք պարսից քաջ ճա-
նաչէին զնա՝ զի էր այր Վրկիսովայ, և հմուտ ամենայն
զիտութեանց. մանաւանդ և յայտնի եւ էր՝ զի երկնա-
յին, և քաղաքական առաքինութեամբ յոյժ պերճացեալ
էր: Վասն որոյ յաւուրսն յայնոսիկ՝ ի միում աւուրց
յայնցանեաց, զան բազմութիւն Պարսից իմաստասիրաց
ի վանս մեր առ երանելին Յովհաննէս. և թէպէտ յայնմ
աւուր բազում ինչ առարկեցաւ, բայց մու ի յորոց՝ զոր
երանելի վարդապետն մեր առարկեաց հարցանելով ջը-
նոսա՝ այս է զոր ի ներքոյ գրոշմել կամիմ: Ասաց առ
նոսա զի՛նչ ասէք ո՞վ պանծալիք, Աստուած պատճառ
կարէ ասել. եթէ ոչ: Պատասխանեալ ասեն՝ Այո: Եւ
նա ասէ՝ կատարեալ, եթէ անկատար: Ասեն՝ յամենայնի
կատարեալ: Եւ նա ասէ՝ կատարեալ պատճառիդ, պատ-
ճառելի պարտ է լինիլ, թէ ոչ: Ասեն՝ այո: Եւ նա ասէ՝
վասն զի առնչաբար է, որոյ գոլ միոյն. հարկաւորի գոլ
միւսոյն: Ասեն՝ հասարակ կանոն է. որ այդպէս է: Ապա
և նա ասէ ջնոսա՝ ո՞վ է պատճառելին Աստուծոյ: Ասեն՝
արարածքս: Իսկ նա ասէ՝ զարարածս անեղ զիտէք,
եթէ եղեալ: Ասեն նոքա՝ եղեալ է: Եւ նա ասէ՝ ապա
զիարդ կարէ եղեալն անեղին պատճառելի. զի մինն կա-
տարեալ է, իսկ միւսն անկատար: Կատարեալն և ան-
կատարն զիարդ կարեն յամենայնի հակադարձիլ, պարտ
է զի յամենայնի հակադարձութիւն ունիցին: Իսկ որով-
հետեւ ոչ գոյ յամենայնի հակադարձութիւն ի դոսս, ու-
րեմն ոչ է կատարեալ պատճառելի, զի՛նչ ասէք առ այս՝
կամ զաստուած ասացէք անկատար պատճառ, զի ընդ
անկատար պատճառելոյն հակադարձիցի յամենայնի, և
կամ կատարեալ պատճառելի եւ ասացէք՝ զի յամենայ-

նիւ հակադարձիցի: Քանզի արարածքս համեմատելով առ Աստուած, Աստուած յամենայնի կատարեալ է. իսկ արարածքս յամենայնիւ անկատար, որ ոչ երբէք հակադարձին ամենայնիւ առ միմեանս: Ուրեմն պարտ է այլ իմն պատճառելի գոլ՝ որ յամենայնի կատարեալ իցէ՝ զի հակադարձիցի. և հակադարձութիւն ուղղակի լիցի, և ոչ իմիջ սղալումն գտանիցի յառնչութիւն: Քանզի այսպէս ասաց և արիստոտել թէ՝ որ ինչ է, այլոյ գոլ ասի. և կատարեալն անկատարին՝ ոչ կարէ գոլ ասել. զի ոչ է յամենայնի հակադարձութիւն: Ասեն նոքա ցնա՝ ապա դուք որպէս ասէք: Ասէ նա ցնոսա՝ ըստ խելաց, և ըստ բանականութեան Բանն Աստուած է նորա պատճառելի. զոր ամենայն մարդարէք ըստ ազդեցութեան, և յուշ առնելոյն այսպէս ասացին՝ որ անեղանելի և իսկական բանն, որ է բանականութիւն նորա յառաջ եկեալ յէութենէ նորա համագոյ՝ և համաբնութիւն: Զոր օրինակ բանականութիւն մարդոյ՝ որ հրքան մարդ է՝ բանական է. նոյնպէս և Աստուած՝ որ որքան Աստուած է, բանին իւրով բանական է: Զի էութիւն իսկական՝ իսկական բանին է Աստուած, ոչ յետոյ և ոչ սկսեալ. եթէ այսպէս իցէ՝ հարկաւորի որ Աստուած անբան իցէ երբեմն, երբ՝ յորժամ բանականութիւն ոչ ունիցի: Ասեն՝ բանն Աստուծոյ ի ձայնէ է, և ի բաղկացութենէ գրոյ քանակաւորեալ, զիարդ կարէ յաւիտեանական և անեղ գոլ. այլ պատահումն է՝ որ քանակաւ չափի սղիւ, և երկարաւ փաղառութեամբ: Եւ նա ասէ ցնոսա կրկին գոյ բան, ներտրամադրեալ և արտաբերեալ: Առաջնոյն բանականութիւն ասի յամենայն իմաստասիրաց՝ որ գոյացաբար է յԱստուած, որպէս ի մարդն. որոյ ի բաց բառնին՝ մարդն ապականի, զոր ոչ ևս կարէ մարդ գոլ: Նոյնպէս և Աստուած: Իսկ երկրորդն՝ որ արտաբերեալն է՝ քանակաւորեցեալ է,

երկարաւորեալ, և սղիւ չափաւորեալ: Արդ՝ բանս մեր ոչ վասն երկրորդին, այլ վասն առաջնոյն՝ որ ներտրամադրեալն է. վասն զի ի բաց բառնիլ սորա իրն ապականի, իսկ ի բաց բառնիլ երկրորդին՝ ոչ ապականի իրն: Վասն այսորիկ սմա համագոյ, և համարնութիւն ասի, և նմա ոչ, որովհետեւ սա համագոյ է ընդ էութեան Աստուծոյ, ուստի և անեղանելի՝ և անժամանակ, վասն այսորիկ և զսա կատարեալ պատճառելի ասացին ամենայն մարդարէք և իմաստասէրք, և մեք ես՝ ըստ խոկման մտաց: Վասն այնորիկ և սրբազանն աւետարան՝ զնա ասաց կատարեալ պատճառելի, որ ոչ է եղական, որպէս ասաց՝ ի սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր բանն, ամենայն ինչ նովաւ եղև, և այլն: Ահա պատճառելոյս այսորիկ՝ ամենայն կատարելութիւն եցոյց, ընդ կատարեալ պատճառին իւրոյ. զի որպէս կատարեալ պատճառն Աստուած է, և սա եւս Աստուած է՝ որ կատարեալ պատճառելին է: Եւ որպէս կատարեալ պատճառն ի սկզբանէ է. նոյնպէս և նա՝ Որպէս ամենայն ինչ կատարեալ պատճառաւն եղև և եկին ի գոյութիւն. նոյնպէս և վասն կատարեալ պատճառելոյն ասէ՝ Ամենայն ինչ նովաւ եղև, այս ըստ աւետարանին: Իսկ մարդարէն Դաւիթ ասէ՝ Ողորմութեամբն Տեսուն լի եղև երկիր, և Բանիւ Տեսուն երկինք հաստատեցան: Ահա ըստ արարչութեանն, և ըստ Աստուած գոլոյն, անեղանելի և անժամանակ գոլոյն՝ միևնոյն են, որով յամենայնի հակադարձ են. ուրեմն՝ ոչ սղալեցան մարդարէքն և իմաստասէրքն, որք զնա ասացին գոլ կատարեալ պատճառելի: Որպէս ասէ կատարեալ իմաստասէրն աթևաւորին ընկերն արիստոտելի Պրոկղոս թէ՝ Ամենայն պատճառելի կայ յիւրումն պատճառի, և յառաջագայի ի նրմանէ, և հակադարձի առ նա՝ Տեսանէք թէ՝ որպէս բնական բանականութեամբ և նիթադատեաց թէ՝ պարտ է

կատարեալ պատճառելին այն լինիլ, որ միշտ ի պատճառն լինիցի. որպէս ասաց սրբազանն աւետարան թէ բանն էր առ Աստուած: Եւ իմաստասէրս ասաց՝ միշտ պարտ է յառաջագայիլ ի պատճառէն. և սուրբ Աւետարանն ասաց՝ ի սկզբանէ էր բանն, այսինքն ի պատճառէն յառաջ եկեալ: Եւ իմաստասէրս ասաց՝ յամենայնի հակադարձիլ պարտի. և սուրբ աւետարանն ասաց, ամենայն ինչ նովաւ եղև, այսինքն որպէս պատճառն կատարեալ ամենայն ինչ արար. նոյնպէս և պատճառելին՝ որ բանն էր, զամենայն ինչ արար, և այս է հակադարձութիւն: Եւ զայն ևս ասաց իմաստասէրն՝ արդ որովհետև կայ ի պատճառն՝ կատարեալ պատճառելին, ոչ իւրիք բաժանի ի պատճառէն իւրմէ. և Քրիստոս ասաց՝ Ես ի հայր և հայր յիս է. որ ի մարմնաւորն՝ Բանն Աստուած ոչ բաժանեցաւ ի Հօրէ, այլ նոյնն՝ որ ի Հայր, և ի մարմնի էր նոյնն՝ անբաժանաբար: Եւ միւս ևս գոյ պատճառելի՝ որ ոչ հակադարձի առ նա, զի թէպէտ ասի, այլ ոչ է, այսինքն արարածս՝ առ արարիչն, որ ի նմանէ յառաջագայի: Որպէս և ասէ նոյն իմաստասէրն պրովղոս՝ իսկ պատճառելին որ յառաջագայի ի նմանէ միայն, և ոչ է ի նմա, ուրեմն՝ ոչ հաղորդի պատճառին: Դարձեալ ասէ՝ հարկ է ուրեմն՝ զի ամենայն կատարեալ պատճառելի՝ կայ յիւրումն պատճառի և յառաջագայի ի նմանէ, և հակադարձի առ նա: Եւ նոքա ասացին՝ ապա ուրեմն բանն կրկին գոյ յԱստուած, համագոյարար՝ և ընութենաբար, յետակայարար՝ և պատահարար: Իսկ նա ասէ ցնոսա՝ այո՛ այդպէս է: Զի վասն առաջնոյն ասի կատարեալ պատճառելի, որ համագոյ է ընդ ծնողին իւրոյ Աստուածութեամբ, և արարչագործութեամբ, տրութեամբ, և հակադարձութեամբ, որպէս ասաց՝ ի սկզբանէ էր բանն և այլն: Իսկ միւսն բան՝ ի նմանէ յառաջ եկեալ, այսինքն յիսկական բա-

նէն, որոյ և բանականութիւն աստուծոյ ևս ասի. յորմէ յառաջ եկեալ հրամայական և հրաժարական բանն, և այլք: Վասն որոյ պատահական ասի սորա՝ որ սղիւ և երկարաւ չափի, և քանակութեամբ, և որակութեամբ պարափակի: Վասն այսորիկ նմա համադրական բան ասի Աստուծոյ, և Աստուած. և սմա՝ ժամանակաւոր՝ որ ժամանակաւ հրամայեցաւ Մովսէսի զհրամայականն, և զհրաժարականն, և զայլն, և յիսկական բանէն յառաջ եկեալ: Որպէս և ի մեզս է տեսանել՝ որ արտաբերեալ բանն՝ ի ներտրամադրելոյն ելանէ, որ է բանականութիւն, զի ներտրամադրեալն մի է՝ որ է բանականութիւն, որպէս ասէ և արիստոտել ի պերիարմենիանն՝ մի բան բացերեական: Իսկ որ արտադրեալն է՝ ոչ մի այլ բազում, և յոյնակի, զի այլ է ներկայականն, և այլ հրամայականն, և այլ հրաժարականն, այլ է ըզձականն, և այլ է ստորականն, նոյնպէս և զայլն՝ որք ոչ են մի, այլ ի միոյն յառաջ եկեալ: Այսպէս գողջիր և Աստուծոյ Բանն՝ այն որ պատճառելին է՝ իսկական Բանն է, որ միևնոյնն է, և ոչ ունի փոփոխումն յէութիւն իւր՝ որ և հակադարձի ամենայնիւ ընդ պատճառին իւրոյ, և միշտ կայ ի նմա, և ոչ տարաբաժանի ի նմանէ. այս է կատարեալ պատճառելի՝ պատճառ զոլոյն Աստուծոյ Ասեն նոքա՝ զոր բան ասէք մարմնացեալ: Եւ նա ասէ՝ նոյն իսկական բանն՝ որ համագոյ ծնողին էր, և կատարեալ պատճառելի, որ Աստուած էր, և արարիչն՝ զնա ասացին՝ և ծանուցին մեզ մարգարէքն՝ մարմնացեալ ի կուսին, և մարդ եղեալ ճշմարտապէս, ընդ աստուծոյ գոլով անբաժանապէս, և ի մարմնի միաւորեալ անփոփոխապէս նոյնն՝ ընդ աստուծոյ գոլով, և նոյնն ի մարմնի: Ասացին նոքա՝ զիարդ մարթ է այդմ լինիլ: Եւ նա ասէ՝ որպէս բան գրեալի ի քարտիսի՝ ոչ է հեռի ի խե-

լաց, թէ որպէս բան քո գրի ի քարտիսի, նոյնպէս և
Բանն Աստուծոյ միաւորեցաւ ի մարմնի: Նոյնն ոչ մե-
կեւասցաւ ի քէն՝ որ ի մտացդ ել, այլ է նոյնաբար ի
սրտի քում, և նոյնն նոյնաբար ի քարտիսիդ անբաժա-
նաբար տեսանի, և ոչ երբէք մեկեւասանայ ի մտացդ, թէ-
պէտ ի քարտիզիդ գրի նոյնն: Նոյնպէս և բանն Աս-
տուծոյ իսկական՝ եթէ երբեմն յԱստուծոյ մեկեւասցի,
յայնժամ Աստուած լինի անբան, որպէս ի պատրաստէ
տեսանել՝ եթէ երբեմն բարձցի բանականութիւն՝ որ է
իսկական բան նորա, իսկոյն դարձցի յանբանութիւն:
Այսպէս և բանն Աստուած իսկական՝ եթէ տարաբա-
ժանիցի երբեմն յԱստուծոյ, յայնժամ էութիւն նորա
դարձցի յանբանութիւն, և նոյն իսկական և համագո-
յական բանն, եթէ ի մարդկութենէն մեկեւասացի, յայն-
ժամ ոչ ևս լինի Քրիստոս: Վասն զի Աստուած՝ իսկա-
կան բանիւն է կատարեալ Աստուած, ապա թէ՛ ոչ գու-
ցէ, լինի էութիւն Աստուծոյ՝ անբան էութիւն, ուրեմն՝
է անբաժանելի: Որպէս բանականութիւն Պետրոսի՝ եթէ
ի թարթափել ական բարձցի ի նմանէ, նոյն ժամայն
դարձցի էութիւն նորա յանբանութիւն, այսպէս և Աս-
տուած: Նոյնպէս և նոյն Բանն Աստուծոյ իսկական՝ որ
ընդ մարդկութենէ միաւորեալ, եթէ տարաբարձցի
ի յէութենէ կատարեալ մարդկութիւն նորա՝ ոչ ևս մը-
նայ Քրիստոս, քանզի Բանին Աստուծոյ միաւորութեամբն
է Քրիստոս, վասն զի Քրիստոս անուն՝ միաւորութեան
բանին, և մարմնոյն են, որք անբաժանաբար միաւո-
րեալք են: Զոր օրինակ բան արքային՝ որ ի քարտիսին
գրեալ է, պատգամ է թագաւորին, ապա թէ տարա-
բարձցի բան արքային ի քարտիզէն, մնայ սոսկ ունայ-
նացեալ: Այսպէս և Բանն Աստուծոյ որքան է միաւո-
րեալ ընդ մարդկութեանն՝ Քրիստոս է, ապա թէ տարա-
բարձցի՝ դարձցի յունայնութիւն, և ոչ ևս լինի Քրիս-

տոս: Ուրեմն նոյն Բանն՝ անբաժանաբար ի յԱստուծոյ է, զի մի տարաբաժանեցմամբն դարձցի յանբանութիւն. նոյնպէս և նոյն Բանն իսկական՝ է ի մարդկութեան կատարելապէս, զի մի տարաբաժանելով ի մարդկութեանէն՝ ունայնասցի ի Քրիստոսութենէն: Այլ որպէս Աստուած իսկական բանիւն է կատարեալ՝ որ համագոյ է, և համաբնութիւն. նոյնպէս և Քրիստոս՝ նոյն բանիւն է կատարեալ Քրիստոս, որ միաւորեալ է ընդ կատարեալ մարդկութեան: Եւ ապա ասէ ցնոսա՝ զինչ առ այս ասէք, ի՞նչ նազելիք, որք զամենայն ինչ ըստ խելաց խընդորէք, և ըստ ենթադատութեան բանականութեան. ըստ խելաց բան բացատրեցին մեզ մարգարէքն, որք զայստոիկ մեզ աւանդեցին եթէ ոչ: Իսկ նոքա ասացին՝ ըստ խելաց է, և ոչ որ ունի առ այդ պատասխանի: Եւ ի յայս բան՝ հարկանեն զժամ երեկոյին. երանելի այրն Աստուծոյ Յովհաննէս՝ գնայ ի ժամ աղօթիցն. և նոքա գնան ուստի եկինն:

Իսկ յետ աւուրց ինչ ստուգեալ գիտացին՝ որ փեսայ մեծ փիլիսոփային էր, (որ պարսից բարբառով ասի՝ Շեխաբեղամ) և որդի նորա, զորս թաքնաբար նա առաքեալ էր՝ զի վերահասու լեալ տեղեկացեն զգիտութեանց և զնորհաց երջանկաբաստ վարդապետին մերոյ՝ եթէ կարեցեն ընդդէմ ունել. և ապա աներկիւղ վիճեցեն առաջի Արքային վասն հաւատոյ: Իսկ յորժամ ստուգիւ զփորձ առին զնմանէ, և հաւաստեալ գիտացին թէ յոյժ առաւել ճոխագոյնս պերճացեալ է ի յիմաստութիւնս գիտութեանց. ուստի նուաճեալք նահանջեցան ի խորհրդոց իւրեանց, և ցրուեցաւ իսկ ամբարտալի նարութեան ի օրտիցնոցա՝ զօրութեամբ Տեառն Ամենակալին, և ի ձեռս սքանչելւոյ Առն Աստուծոյ մեծի վարդապետին մերոյ՝ ըստ այնմ, Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց և այլն:

Յետ այսորիկ իրրև զերկամ մի անցանէ՝ դարձեալ զայ արքայն հօսէն բազում զօրօք, և յողնակի խմբիւք ի դուռն հրաշակերտ վանացս նորոյ ջուղայի. և զայն զոր ունէր ի սրտի՝ կամէր յայտնի բացերեւոցել առ ի հաւանութիւն ածել զազգս հայոց ի կրօնս իւրեանց։ Եւ յորժամ ի լու լինի թէ՝ Արքայն ինքնին եկեալ է, փութապէս ելանեն ամենայն վարդապետք վանացս ի դուռս, և երկրպագութիւն մատուցանեն նմա՝ ըստ օրինի արքայից։ Եւ յետ բազում ինչ խօսից ընդ վարդապետսն մեր, զայ ապա ուրացող զարեղայն յոհան՝ (որոյ անունն ըստ պարսկական ղենին՝ կոչիւր շեխմուսին և կամ մահ-մատ ալի բէկ) և մատոյց զերկրպագութիւն ի վերայ երեսաց իւրոց։ Եւ արքայն ապա սկսանի զնա դովիլ ընդ նախարարս իւր թէ՝ այսպիսի և այնպիսի զիտութեամբ իմաստնացեալ է ի գիրս մեր, և յոյժ կորուսամիտ ի հանճարս և ի գիտութիւնս գրոց։ Եւ ապա հարցանէ ցնա թէ՝ զաս առնուա։ Եւ նա ասէ՝ յամենայն աւուր։ Արքայն ասէ՝ ընդ սոսա երբէք իսկ վիճարանես թէ ոչ։ Եւ նա ասէ՝ յամենայն աւուր։ Ասէ արքայն այժմ առաջի իմ արկ զվիճարանութիւնս, զի և ես տեսից։ Եւ արքայն հօսէն ական արկեալ առ Յօհաննէս վարդապետն՝ որ բացադոյն քան զամենեւեան կայր, ասէ դոքա ի բաց կացեն, և դու մատիւր յառաջ, և խօսես ընդ նմա։

Յայնժամ անօրէն ուրացողն այն՝ նախ զայս յառաջ արկանէ թէ՝ ընդէր զմարդարէն մեր ոչ ընդունիր։ Արդ՝ զրէ երանելի վարդապետն Յոհաննէս թէ՝ յայտու կրկին խոր փորեաց առաջի իմ. կամ ասացից սուտ է, և կամ թէ ասացից՝ ընդէր ոչ հաւատամբ։ Եթէ զառաջինն ասացեալ էի՝ հարկիւ բարկացուցանէր արքայն, և զամենայն նախարարսն, և զներքինիսն, և ածէր փորձանս ի վերայ մեր, իսկ եթէ զերկրորդն ասէի՝ յայն-

ժամ ասէր թէ՛ մատն իսկ դաւանութիւնս առաջի ար-
քայինն Բայց մարդասէր սուրբ Հոգին Աստուած, նոյն
ժամայն բանայ զբերան երանելոյն, և համարձակու-
թեամբ մատչի ընդ յառաջ, և խօսիլ ընդ նմա սկսանի
և ասէ. Արդ՝ իրն որով ճանաչի, և իմանի. եթէ որ կա-
միցի ըմբռնել. Եւ նա սչինչ խօսէ. Եւ ասէ վարդա-
պետն՝ դու որ սչ ետուր պատասխանի՝ ես ասացից-
ամենայն ինչ սահմանաւ ըմբռնի. Արդ՝ ասա ինձ՝ զինչ
է սահման մարդարէի. Եւ նա դարձեալ՝ սչ ինչ տայ
նմա պատասխանի. Ասէ վարդապետն ընդէր՝ սչ ասես
ինչ. դու որ զառարկութիւն սչ գիտես և զայդոսիկ սչ
իմանաս, ապա ընդէր առարկես. Յայնժամ ասէ վար-
դապետն՝ ահաւասիկ մեք ըստ հրամանին Աստուծոյ,
սահմանաւ ճանաչեմք զմարդարէսն, և յետ այնորիկ
նշանադործութեամբ, և ապա ընդունիմք զնա. որպէս
զՄովսէս, զԴաւիթ, և զայլ մարդարէսն յայնժամ և բա-
նից նոցա հաւատամք. Եւ արդ՝ ունիմք զբանս նոցա
ի մեզ, և նորօք վարեմք. վասն զի սահմանաւ, և նշա-
նադործութեամբ հաստատեալ եմք և գիտեմք զնոսա
ճշմարիտ մարդարէ. Յայնժամ ասէ Շեխմուսինն այլա-
գունեալ զիմօք ցնա՝ նորա բարձան ի միջոյ, և այլ ես
սչ հարկ ընդունել զբանս նոցա. Զայս առաց՝ զի առա-
ւել հաճոյ թուիցի յամենեցունց. Ապա ասէ երանելի
վարդապետն մեր ցնա՝ զինչ գրաւական առ զիցես՝ եթէ
ես ըստ խելաց, և ըստ բանականութեան հաստատեցից՝
որք սչ են ի բաց բարձեալ մարդարէութիւնքն, այլ հաս-
տատուն կան և մեան, և ընդունելի է բան նոցա միշտ
իսկ նա առ այս՝ սչինչ տայ նմա պատասխանի. Ասէ
վարդապետն՝ ես սչինչ ունիմ բաց ի գլխոյս. և դու ես
զգլուխ քո զիր գրաւական. Եթէ ես հաստատեցից ըզ-
մարդարէութիւնս նոցա, դու լիցիս զլիսապարտ, և թէ
սչ՝ ես եղէց զլիսապարտ. Իբրեւ զայս ասէ՝ զեղնութիւն

կախու զերեսս նորա, և զողումն ի մարմնի նորա, և
 ոչինչ տայ պատասխանի: Ասէ վարդապետն ցԱրքայն՝
 Տէր իմ, սա ոչինչ տայ պատասխանի. բայց եթէ կա-
 միցի արքայդ արքայից՝ ևս հաստատեցից ըստ կլաց, և
 բնական բանականութեամբ: Ասէ Արքայն՝ հրաման է
 քեզ՝ ասել, և հաստատել: Այնուհետև ասէ վարդապետն
 արքային՝ Տէր իմ արքայ՝ Միակերպութիւն Աստուծոյ՝
 ըստ բանականութեան է. եթէ ըստ դրոց մարգարէից:
 Ասէ Արքայ՝ ըստ մարգարէից վկայութեանց. վասն զի
 թէ ըստ բանականութեան լինիւր՝ ամենայն ազգաց և
 ազանց բանականութիւն միենոյն է, բայց հաւատալն
 յԱստուած՝ որ մի Աստուած է, ոչ է միենոյն. այլ զի
 դոն՝ որ արեգակն Աստուած պաշտեն, և այլք զլուսինն՝
 և զաստեղս, և այլք այլ ինչ՝ որ է բազմաստուածու-
 թիւն. որպէս յայտ է ի կռապաշտոն: Ասէ վարդապետն՝
 մարդարէն այն՝ որ զայդ ասացեալ է, նշանօք և արուես-
 տիւք՝ որ յայնժամ հաւատացուցեալ է. ի սերկեանս՝ և
 ի նարեանս միենոյն միակերպութիւնն խոստովանի Աս-
 տուածապաշտիցն, թէ այլ և այլ է: Ասէ արքայ՝ որպէս
 յայնժամ, նոյնպէս և այժմ խոստովանիմք մի Աստուած
 գոյ, և ոչ բազում. զի կրկնակի ինչ է՝ կամ մի է. և կամ
 բազմութիւն. որովհետև մարգարէքն նշանօք, և սքան-
 ճելեօք, և մանաւանդ բանականութեամբ՝ զբազմաստուա-
 ծութիւնն բարձին, և զմի Աստուած գոյն այն է՝ զոր
 այժմ՝ և մեք խոստովանիմք. վասն զի ուր մի գոյն է՝
 բազմութիւնն տարաբարձեալ է, և անդրադարձապէս:
 Ասէ վարդապետն՝ մարգարէն մովսէս ասաց՝ Լուր Իս-
 րայէլ՝ Տէր Աստուած քո, Տէր մի է: Սա գլուխ մար-
 ցարէից էր՝ որ զայս ասաց ընդդէմ Փարաւոնի, և յե-
 գիպտացւոցն՝ որք նոքա բազում աստուածս պաշտէին.
 արդ՝ զնոյն մի Աստուածն՝ զոր նա քարոզեաց և հաս-
 տատեաց, զնոյնն հաւատացին միւս մարգարէքն՝ որք

զինի նորա եկին. եթէ զայլ որ, և կամ բազմաստուածութիւնս Ասէ արքայ՝ զնոյն մինն՝ զոր Մովսէս ծանոյց ընդդէմ վարաւոնի, և եզիպտացւոց բազմաստուածութեանն: Եւ նա ասէ՝ զնոյն մինն այժմ ասեմք ամենայն Աստուածապաշտք. եթէ բազմաստուածութիւնն վարաւոնի, և եզիպտացւոցն Ասէ արքայ՝ զնոյն մինն՝ որպէս ամենայն մարգարէք խոստովանեալք են՝ և ասացեալ, և հաստատեալ. զնոյն մինն՝ և մեք խոստովանիմք ընդդէմ ամենայն կրապաշտից: Եւ նա ասէ՝ ուրեմն՝ կայ և մնայ զնոյն մի Աստուածն խոստովանիլ յամենեցունց՝ յանցեալն ի ներկայս, և յապառնոջն, և ոչ այլ և այլ: Ասէ արքայ՝ այդպէս է՝ յաւիտեան, և յաւիտեանս՝ յաւիտենից. ոչ այլայլի ի միութենէն, և ոչ փոփոխի ի միութենէն, այլ կայ և մնայ նոյնպէս: Ասէ վարդապետն՝ ուրեմն՝ կայ և մնայ զասացեալն ի մարգարէէն, և ոչ անցանէ յաւիտեան: Ասէ արքայ՝ յայտնի է որ այդպէս է, և ոչ անցանէ: Ասէ վարդապետն՝ ահա սա ասէ թէ՝ անցեալ է, և բարձեալ է մարգարէութիւնքն՝ որք ոչ ևս պիտոյանան, և ոչ ամի ի դործ. արդ՝ եթէ անցեալ է և բարձեալ՝ ապա զիարդ զնոյն ասեմք, և խոստովանիմք, զոր թուի թէ՝ և ինքն ևս խոստովանեացի զնոյնն՝ զոր ասացեալք են սրբազան մարգարէքն: Ասէ արքայ՝ արտաքոյ խնկաց խօսի դա. յայտնի ներ երևի՝ որ ոչ է ուղիղ խորհուրդ զորա, այլ թիւր. զի ուրանայ զասացեալսն ի մարգարէից: Ասէ վարդապետն՝ Աստուած ասաց յաւետարանն սուրբ՝ դիւրին է երկնից և երկրի անցանիկ, քան նշանախեցի մի անկանիկ ի մարգարէիցն, և սա ասէ թէ՝ բարձեալ են մարգարէութիւնքն, և բանք նոցա: Ասէ արքայ՝ յայտնի ներ երևի՝ որ զօրէնս ինչ ոչ ունի. այլ վերնութարար ունի զոր ինչ ունի: Ապա ասէ՝ ոմն ի մեծազուռից ներքինեացն ցվարդապետն մեր թէ՝ հայր արքայից արքայիս որ մեռաւ՝ կա-

բնոյ է սա՝ որ այժմ գահերեցս է, և արքայ արքայից՝ տալ նոր իմն պատգամ, և պատուիրան, եթէ ոչ՝ Ասէ վարդապետն՝ այժմս կարո՞ղ է. բայց նա մինչ կենդանի էր՝ ոչ ոք կարէր տալ: Ասէ ներքինին՝ մեռաւ նա՝ և դնաց. այժմ սոս է թագաւոր: Եւ նա ասէ՝ կարո՞ղ է: Ասէ ներքինին՝ նոյնպէս և ի մեռանել մարգարէին առաջնոյ, և միւսն որ դայ ղկնի նորա՝ կարո՞ղ է նոր ևս պատգամ և պատուիրան տալ: Եւ նա ասէ՝ պատգամն թագաւորին է. և թէ տանողին՝ Ասէ ներքինին՝ Արքային է: Եւ նա ասէ՝ պատգամաց տուողն՝ ուրեմն արքայն է, և ոչ բերողն. նոյնպէս և պատգամն Աստուծոյ որ տուաւ մարգարէին՝ Աստուծոյ է, և ոչ մարգարէին: Այսպէս է, եթէ ոչ՝ Ասէ ներքին՝ այդպէս է: Եւ նա ասէ՝ նոյն թագաւորն Աստուած՝ որ զպատգամն ևս մարգարէին կենդանի է, եթէ մեռաւ. և եկն այլ ոմն Աստուած՝ որ նոր պատգամն տայցէ: Ասէ ներքինին՝ կենդանի է Աստուած պատգամաց տուողն. բայց մարգարէն նոր է: Ասէ վարդապետն՝ կարո՞ղ է մարգարէն առանց Աստուծոյ նոր իմն պատգամ տալ ըստ ինքեան. զոր օրինակ որ արքայս կենդանի է՝ պատգամաբերն նոր պատգամ տալ առանց թագաւորիս: Ասէ ներքինին՝ ոչ: Եւ նա ասէ՝ յոյժ ուղիղ են թագատեղիր. բայց ես ըստ ինկաց հաստատեցից զասացեալ այոյն քո: Ասէ ներքինին՝ որպէս: Եւ նա ասէ՝ յայտնի է ամենեցունց՝ որ յորժամ աղնիւ արքայս կենդանի է, և կամիցի պատգամ ինչ առաքել ուրեք՝ ձեռամբ միոյ առաքէ զոր ինքն կամի. ուրեմն՝ պատգամաց տուողն այլ է՝ որ է արքայս, և կենդանի է, և բերող պատգամին այլ. և կարողութիւն պատգամաց տուողին է՝ և ոչ տանողին, և տանողն ոչ ինչ ունի իշխանութիւն ի վերայ պատգամին. և ամենայն իշխանութիւն արքայիս է, և ոչ տանողին: Նոյնպէս և Աստուած՝ որ թագաւոր է թագա-

ւորաց, եթէ կամիցի զպատգամս իւր առաքել ուրեք՝
զոր ոք և կամի ի ձեռն նորա առաքէ, ուրեմն՝ առա-
քողն այլ առաքելոյն, և զոր ինչ իշխանութիւն որ են-
թադատի՝ առաքողին աստուծոյ է, և ոչ առաքելոյն՝ որ
մարգարէն. և որպէս արքայս որ միշտ կենդանի է՝ սո-
րա է տալ պատգամ, և ոչ այլ ումեք: Արդ՝ այսպէս է,
եթէ ոչ: Ասէ ներքինին այն: Եւ նա ասէ՝ նոյնպէս է և
Աստուած՝ որ առաքող է մարգարէի, և ամենայն իշխա-
նութիւն Աստուծոյ է՝ որ զնա առաքէ, և ոչ մարգա-
րէին՝ որ պատգամաբեր է: Ասէ ներքինին՝ որպէս ար-
քայն տայ իշխանութիւն՝ որ զպատգամս բերէ, թէ բան
ինչ գուցէ նա հոգացէ. նոյնպէս և մարգարէն: Եւ նա
ասէ՝ բարեք ասացեր: Ուրեմն՝ որպէս իշխանութիւն
արքայիս է՝ որ ետ զայն իշխանութիւն, և ոչ պատգամ
տանողին՝ որ զինչ և կամիցի արասցէ. այսինքն՝ նոր
նոմոս, և կամ նոր պատգամ, և պատուիրան գրեցէ՝
որ կենդանի է արքայն իւր, և թէ բան ինչ գուցէ՝ ծա-
նուցանէ Տեառն իւրոյ արքայի. յայնժամ՝ նա որ թա-
գաւորն է նորա. նոր պատգամ ինչ գրէ զոր ինչ և
կամի: Այսպէս է եթէ ոչ: Ապա ասէ և արքայն՝ այդ-
պէս է. զոր ինչ եւ գրեմ նա այնպէս առնէ, և ոչ թէ
պատգամ տանողն՝ զոր ինչ և կամի նոր պատգամ գրէ.
որ այդպէս առնէ՝ զլիսապարտ լինի: Ասէ վարդապետն՝
այսպէս և մարգարէն՝ ոչ եթէ պատգամն նոր մարգա-
րէին է տալ, այլ Աստուծոյ՝ որ առաքեալացն զնա: Վասն
զի և Մովսէս նախամարգարէն եւ այսպէս առնէր՝ որ
պատգամաբերէր յԱստուծոյ, զոր ինչ Աստուած հայր
պատգամ, զայն խօսէր՝ և պատմէր ժողովրդեանն, և
յինքննէ ոչ ինչ առնէր. և զոր ինչ լսէր ի ժողովրդե-
անէն՝ զայն տանէր առ Աստուած, և ոչ յինքննէ ինչ ա-
սէր: Այսպէս առնէին և այլ ամենայն մարգարէքն՝ որ և
ոչ մագի միոյ չափ ոչ կարէին առնել ինչ. որպէս և զը-

բնալ է յԱստուածաշունչն՝ այր մի՝ ի շարաթու փայտ
քաղեաց, և բերեալ առ Մովսէս թէ՛ զինչ արառցեն, և
նա ոչ իշխեաց առնել ինչ, այլ ասաց՝ մնացէք, մինչև
հարցից զՏէր, և իբրև էհարց՝ հրամայեաց քարկոծել:
Տեսանես իսկ զի ահա այսու փոքու բանիս՝ ոչ իշխեաց
նոր ինչ ասել, այլ կարոտացաւ հարցանելոյ զՏէր. այս-
պէս առնէին ամենայն ճշմարիտ մարգարէք՝ որք յանձնէ
ոչ ինչ կարէին առնել նոր ինչ, զի կենդանի էր տուող
պատգամին՝ որ թագաւորն էր թագաւորաց: Արդ՝ ի
փոփոխիլ պատգամաբերին՝ ոչ է հարկ, թէ պատգա-
մացն, և կամ՝ պատգամաց տուողին ևս փոփոխումն
լիցի. այլ որքան՝ պատգամաց տուողն է՝ անփոփոխա-
պէս, պատգամն ևս նոյնպէս է: Բայց փոխութումն՝ պատ-
գամաբերինն է, և ոչ պատգամաց տուողին, և կամ
պատգամաց նորին: Չոր օրինակ ասացաւ թէ՛ Մովսէս
ասաց. Լուր Իսրայէլ, Տէր Աստուած քո՝ Տէր, մի՛ է:
Պատգամաբերս այս մեռաւ, և բարձաւ. բայց տուողն
պատգամին՝ որ թագաւորն թագաւորաց էր, միշտ է
նոյնպէս՝ որպէս և էրն: Նոյնպէս և պատգամս այս՝ և
որպէս մինչև ցայժմ՝ ոչ փոփոխեցաւ, նոյնպէս մինչև
ի կատարած աշխարհիս ոչ փոփոխի, վասն զի կենդանի
է տուողն, որպէս ինքն ոչ փոփոխի, նոյնպէս և ոչ պատ-
գամն իւր. բայց պատգամաբերն փոփոխի: Ասէ ար-
քայն՝ բարւոք ըստ խելաց, և ըստ բանականութեան բան
բացատրեցեր: Յայնժամ դարձեալ արքայն ցնախարարս
իւր ասէ՝ զոր ինչ խօսի՝ ըստ հաւաքաբանութեան, և
ըստ տրամաբանութեան ճանապարհի խօսի, և համեղ՝ և
ըստ խելաց ծանուցանէ. թուի թէ՛ զգիրս հաւաքաբա-
նութեան՝ և տրամաբանութեան դամենայն ի միտս իւր
ժողովեալ ունի: Իսկ իշխան, որ է քեալանթար գեղջս
ջուղայի՝ հեռի կայր ի մէջ երկրարացն կոչէ զնա, և նա
դողալով գայ՝ և ահիւ երկրպագութիւն մատուցանէ

նմա: Ասէ ցնա արքայն՝ որպէս տեսանեա զվարդապետն
ձեր: Եւ նա ասէ՝ ընդ հովանեաւ արքայիդ արքայից՝
բարւոյր ուսեալ է զամենայն ինչ, և ըստ պահպանու-
թեան Տեառնդ՝ ամենայն գիտութեամբ պանծալի է:
Ասէ արքայն՝ թուի թէ՝ և ի յերոտլայ ի ֆրանկս՝ ոչ
գոյ նման սմա: Եւ նա ասէ՝ այս այդպէս է, որպէս հը-
րամայեցաւ յարքայիդ արքայից: Իսկ ապա արքայն Հո-
սէն սակաւ ինչ հայի առ երանելին Յոհաննէս, և դար-
ձեալ դառնայ և ասէ ցյառաջադէմ պաշտօնեայն իւր,
այսինքն՝ զուլարադասաւոյն՝ ծածկաբար ի բաղմացն:
Արժան է միով բանիւ հրամայել, թերեւ հաճեցի զալ
յօրէնս՝ և ի կրօնս մեր, և նա զլուի խոնարհեցուցեալ
ասէ՝ (նոյն դունակ թագնաբար), ոչ է կարելի: Ասէ ար-
քայն՝ երդնում յԱստուած, և ի գերեզման հօր իմոյ՝
եթէ լուիցէ ինձ, երկրորդ ինձ արարից: Եւ նա ասէ՝
անհնարին է. մի ընդ վայր լիցի բան արքայիդ, յորժամ
ոչ ընկալցի: Եւ վերստին դարձեալ հայի առ սրանչելի
վարդապետն մեր յոյժ քաղցրահայեաց ակնարկութեամբ,
և ապա զնայ ի պալատն իւր:

Դարձեալ՝ զկնի սակաւ ինչ աւուրց՝ գայ ոմն յոյժ
իմաստասէր առ երանելին Յոհաննէս, ի յազգէ պար-
սից, և յետ սակաւ ինչ լեօսից՝ զայս ինչ առարկէ առ
նա և ասէ: Այր ոք՝ որ ոչ զԱստուած ճանաչէ, և ոչ մար-
գարէ, և կամիցի ճանաչել, և ինքն ամենեկին անամնասա-
բաս՝ ոչ զգիտութիւնս ունի, և ոչ հանճար ինչ, որով կարեա
ծանուցանել զԱստուած, զի հաւատասցէ: Ասէ երանելի
Հայրն մեր՝ ամենայն շարժմամբ վայելուէ է զնա ի գի-
տութիւն ածել: Եւ նա ասէ՝ որպէս: Ասէ՝ յորժամ ի
շարժելեացս խոկումն գայցէ, կարող է զշարժողն ըմ-
բռնել. քանզի յամենայն երեւելաց՝ փութագոյն ունի
ճանաչումն աներևութին: Ասէ ցնա՝ որպէս: Ասէ՝ զոր
օրինակ գրիչս այս՝ որ ի ձեռին իմում է ահա շարժի.

ի խոսուան գամբ շարժողին, և մակացու լինիմք՝ որ
ինքեամբ ոչ չարժի, այլ յայլմէ ունի զշարժումն։ Նմա-
նապէս տեսանեմք՝ որ երկինք, և արեգակն, և լուսին,
և աստեղք ամենայն շարժին յարակայ. ուրեմն՝ յայտ
առնեն թէ՛ գոյ շարժող շարժեցեացս, որպէս գրչիս շար-
ժումն՝ զշարժող ձեռն։ Ասէ՛ նա՝ ինքեանք յինքեանց
ունին զշարժումն, և ոչ յայլմէ. և ոչ որպէս գրիչդ՝ զոր
ցուցեր։ Ասէ՛ վարդապետն՝ անհնար է, և հետի ի խե-
լաց՝ թէ շարժողն շարժեալ լիցի, և կամ շարժեալն
շարժող. զի առնչաբարեն՝ զի անհնար է թէ առնչու-
թիւնն առանց միմեանց ասացի։ Վասն զի առնչութիւն
է՝ որ ի գոլ միոյն, միւսոյն գոլ ասացի, քանզի ընդ
միմեամբք են՝ զո՞ր օրինակ ի գոլ որդւոյ՝ հարկաւոր է
գոլ հօր, վասն զի առնչութիւն է ըստ սահմանի՝ որ ինչ
է, այլոյ գոլ ասի։ Այսպիսի է շարժողն և շարժեալ, զի
ուր շարժեալ գոյ, և թարց միմեանց անհնարին. թէ գոլ
միոյն՝ ոչ գուցէ միւսն, զի ուր շարժեալն իմաստասիրէ՝
ընդ նմա իմաստասիրի և շարժողն, քանզի համայնգա-
մայն են։ Այս է համառօտ ծանուցումն՝ որպէս և զբը-
ջաւն ծանուցեալ եղև շարժող ձեռն։ Եւ նա ասէ՝ զայ-
սոսիկ՝ զոր ասացեր, ի միմեանց շարժին. ապա զորս
ի սոցանէ հաւատալ պարտ է գոլ Աստուած։ Ասէ՛ որ
շարժողն է ամենեցունց։ Զի կարգ և կանոն այս է՝ որ
շարժեցեալն զշարժողն ըմբռնիցի. այդոքիկ ամենեքեան՝
զորս ասացեր՝ շարժեալք են, և զիւրդ կարիցէ շար-
ժեալն՝ շարժող գոլ։ Ասէ՛ նա՝ զի թէպէտ շարժեալք են,
շարժող ես են։ Ասէ՛ այո՛ այդպէս է՝ որ շարժէ և շար-
ժի, բայց ոչ է իսկական շարժող՝ որ միայն շարժէ, և
ոչ շարժի. այլ որ շարժէ զամենայն, և ինքն ոչ շար-
ժիցի, նա միայն է շարժող՝ որ ոչ շարժի այլ շարժէ
միայն։ Նա միայն է Աստուած՝ որ զամենայն շարժէ, և
ինքն անշարժ մնայ։ Ասէ՛ նա՝ այս ամենայն շարժեցե-

լոց շարժող երկինքն՝ որ է երկինք երկնից, նա շարժէ դամենայն, որ է առաջին շարժումն. ուրեմն զնա ընդունիլ պարտ է Աստուած: Ասէ՛ դա ևս շարժի, թէ ոչ: Ասէ՛ նա՝ այն շարժի: Ասէ՛ հասարակ կանոն այս եղև եղևալ՝ թէ որ ամենայն շարժեկեաց շարժողն է, որ շարժէ միայն՝ և ոչ շարժի, նա է իսկական շարժող. դա զոր դուդ ասացեր՝ որ է երկինք երկնից՝ շարժող ամենեցունց, դա ինքն ևս շարժի, ուրեմն՝ դոյ և նմա շարժող: Քանզի շարժի և ինքն՝ թէպէտ զայլս շարժէ, որ և ինքն ևս ըստ շարժելոցն է կարգաւորեալ. ուրեմն՝ և ինքն ունի շարժող, որ շարժէ միայն, և ոչ շարժի: Զի թէ նա ևս շարժիցի՝ յանհունս ընթանայ, և ոչինչ ըմբռնի: Այլ զի պարտ է գոյ ինչ շարժող իսկական՝ որ անհոլթիւնն ներ երկիցի, որ շարժեալն շարժողէն շարժիցի, և համառնչութիւնն ներ երկիցի. զի այս է կարգ և կանոն անհոլթեանն: Վասն այնորիկ առաջին փոխտփայլքն՝ անհոլթեամբ գտին զառաջին շարժողն, որ միայն շարժէ՝ և ոչ շարժի. նոյնպէս և շարժեալն՝ որ միայն շարժի, և ոչ շարժէ. իսկ միջինքն նոյնպէս՝ որք շարժեն, և շարժին: Զոր օրինակ արարածն՝ որ առնչաբար գոյ առ արարողն, ոչ արարածն կարէ արարող զոյ, և ոչ արարողն արարած. այս է անհոլթիւնն՝ որ առ միմեանս զգոյն ունին, և առ միմեանս ոչ փոփոխին: Վասն որոյ և Արիստոտէլ ասաց՝ ըստ բնականին և ըստ խելաց՝ հարկ է զի իւրաքանչիւր ի շրջագայութեանցս շարժեացի ըստ ինքեան և յաւիտենական շարժողէն: Եւ դարձեալ ասէ՛ եթէ բանիւ, և եթէ թուով մի է նախկին շարժող էակն անշարժ: Եւ դարձեալ ասէ՛ քանզի է ոմն՝ մշտաշարժ շարժեկեացն, նախկին շարժող էակն անշարժ: Յայնժամ ասաց նա՝ բարւոք է՝ այդպիսի ճանապարհաւ ճանաչել զԱստուած: Ասէ՛ այլ իմն ըստ խելաց ճանապարհի, և ըստ բնական

քանականութեան, որպէս զգիրս զայս՝ որ է ի ձեռս
իմ, զինչ ասես ունի զբող, եթէ ոչ։ Եւ նա ասէ՝ այո՛ւ.
վասն զի թարց գրչի ոչ է։ Ասէ՝ այսպէս և երկինք, և
արեգակ, և լուսին, և աստեղք, և այլք. աղաղակեն
թէ՝ արարիչն մեր արար զմեզ, և մեր ոչ էսք։ Դար-
ձեալ՝ այլ իմն ըստ խեղաց՝ Տունս այս յորս եմք, ունի
շինող, եթէ ոչ։ Եւ նա ասէ՝ այդ բաւական է՝ որ
զմիտս ունի։ Բայց զայս ասած թէ՝ այսու որ ծանեաւ
նա զստեղծողն իւր. զի ևս հարկաւորի գոլ մարդարէի։
Ասէ ամենայն ինչ միջնորդութեամբ ճանաչի, և ծա-
նուցեալ լինի՝ որպէս ասացաւ կանխաւ՝ որ միջնոր-
դութեամբ չարժեցելոցն՝ զչարժողն ծանուցեալ եղև, և
ըմբռնեցաւ ի խեղաց թէ նա է Աստուած։ Եւ դարձեալ՝
մի ևս միջնորդ պարտ է գոլ՝ զի զկամս նորա ծանուցէ,
քանզի նա յամենեցունց ոչ տեսանի, և ոչ ընդ ամե-
նեական խօսի, այլ ընդ մաքրագունիցն։ Զոր օրինակ
ոչ յամենայն քարինս ներ երևի լոյս արեգականն, այլ
յայնոսիկ՝ որք մաքուրքն են որպէս յանդամանդն, (որ է
յալմագն) ի յակինթն. (որ է եաղութն) և ի զմրուխտն
(այսինքն՝ զմրութն) և յայլս այսպիսիս։ Նոյնպէս և ոչ
յամենայն հողս, այլ որք ի հրահալելիսն մտեալք են որ-
պէս յախճապակեայն, և կամ պլօրեղէնն, և այլք սոյն-
պիսիք։ Այսպէս և մարգարէն՝ որ մաքրեալ է յամենայ-
նի, ի յայնս ներ երևի լոյս և ճառագայթ Աստուածու-
թեանն, և նոյաւ ծանուցանէ զկամս իւր։ Զոր օրինակ
այդդ այդ զոր առարկեցեր թէ ի յանապատէ, և ի լե-
րանց եկեալ է զթագաւոր ոչ ճանաչէ, և յորժամ ծա-
նեաւ՝ կամի զկամս նորա առնել, և թարց միջնորդի
անհնար է, այսպէս և Աստուած։ Դարձեալ՝ այլ իմն
ըստ խեղաց՝ որպէս ի տրամաբանական հաւաքաբանու-
թիւնս՝ եթէ ի մէջ նախադատութեան, և եղբակապող-
թեան միջնորդ ոչ գուցէ, ունայն է։ Ասէ նա՝ որպէս

Ասէ՛, զոր օրինակ մարդոյ կենդանի գոլն թաքուն է՝ և ծածկեալ, այլ թէ կամիցիմ բացերևոցել՝ զմիջնորդ իմն գտանեմ, որ յերկոցունց կողմանց հաղորդութիւն ունիցի. այսինքն՝ նախադասութեան, և եզրակացութեան և ապա թէ կարացէ բացերևոցել զայն՝ որ անդիտելին է. եւ նա ասէ՛ որպէս Ասէ՛ նախադասութիւնն պարտ է՝ որ բովանդակն համայն գոլ երեւի, և եզրակացութիւնն բովանդակապէս համայն գոլ անդիտելի՝ հակասաբար նախադասութեանն. իսկ միջնորդն՝ մի ինչ ի նախադասութիւնէն ունիցի, և մի ինչ յեզրակացութիւնէն և ապա ցուցցի զանդիտելին: Զոր օրինակ ասացի՛ Ամենայն մարդ ինքնակամ շարժի, և որ ինքնակամ շարժի, կենդանի է: Անն կենդանութիւն մարդոյն որ անդիտելին էր՝ գիտացեալ եղև ի ձեռն միջնորդին. ահա հարկաւորեցաւ՝ որ միջնորդ պարտ է լինիլ: Այսպէս և մարդարէն՝ պարտ է լինիլ ի մէջ Աստուծոյ, և մարդոյ. զի զոր ինչ կամք Աստուծոյ է՝ նովաւ գիտացի: Դարձեալ այլ իմն ըստ խելաց՝ որպէս արեգական և աշաց եթէ միջնորդ ոչ գուցէ, անհնար է տեսանիլ. այսպէս Աստուծոյ և մարդոյ եթէ մարդարէ ոչ գուցէ, անհնար է թէ տեսցէ ինչ զբարութիւնս Աստուծոյ: Եւ նա ասէ՛ որպէս Ասէ՛ յօդ՝ որ ի մէջ արեգական, և աշացն է՝ լինի միջնորդ տեսութեան. ապա թէ ոչ գուցէ միջնորդ օգն՝ ոչ ինչ կարէ տեսանիլ ակն: Այսպէս է և մարդարէն՝ եթէ ոչ գուցէ, ոչ կարեւր տեսանիլ ինչ զԱստուածայինն:

Դարձեալ՝ միջնորդ է ջուրն ի մէջ երկրի և սերման, եթէ ոչ գուցէ՝ ոչ երկիր ծնանի, և ոչ սերմն՝ բուսանի: Նոյնպէս և մարդարէ եթէ ոչ գուցէ, երկիր՝ որ մարդկային բնութիւնն է՝ ոչ ծնանի, և սերմն՝ որ բանն Աստուած է ոչ բուսանի: Բաղուրք են այսպիսիք ըստ խելաց, այլ համառօտագոյնս ասացի՛ զի մի՛ ոք

ճանճրասցի. ուրեմն հարկաւոր է մարդարէն զի լինիցի եւ նա սաէ՝ ի մէջ ստոց, և ճշմարտից, որովք զանազանութիւն տեսանէք: Ասէ՝ բանիւք, և նշանօք: Ասէ նա՝ որպէս: Ասէ՝ բանիւք այս է՝ որ համեմատ լիցի զասացեալն այլոց մարդարէից, զոր ինչ և ասասցէ. ընդ այնմ, նշան սքանչելեաց ևս ցուցցէ՝ որ ի վեր քան ըզխելս իցէ, և զոր ինչ յայնժամ ասասցէ՝ ընդունելի լիցի: Ասէ նա՝ զինչ է՝ որ ի վեր քան զխելս իցէ զասացեալն: Ասէ՝ որպէս Քրիստոսի Աստուած ասացեալք են: Ասէ նա՝ որպէս կարէ որ ընդունել զայդ, որ Քրիստոս Աստուած իցէ: Ասէ՝ որովհետեւ ընկալար զմարդարէն՝ պարտիս զոր ինչ ասասցէ ընդունիցիս. որպէս կոյր որ աչս ոչ ունիցի պարտի հետեիլ այնմ որ ունի զաչս եւ մանկանն՝ որ առ վարդապետ գնասցէ, և ընդունիցի կատարեալ գոյ նա քան զինքն, պարտ է զոր ինչ ասասցէ վարդապետն ընդունիցի. եթէ ընթերցման, եթէ գրչութեան, եթէ հիւանդութեան, եթէ պատկերագրութեան, և թէ յայլ ինչ այսպիսեաց, եթէ ոչ ընկալցի զասացեալս վարդապետին՝ աշակերտն ունայն մնայ: Այսպէս և մեք որ զմարդարէն ընկալեալ եմք՝ եթէ ի վեր քան զմեղ է կատարելութեամբ յամենայնիւ, պարտեմք ընդունիլ զասացեալս նորա զոր ինչ և ասասցէ. ապա թէ ոչ՝ ունայն մնամք իսկապէս յամենայնէ, եթէ ի վեր քան զխելս ասասցէ ինչ՝ պարտեմք հնազանդիլ և ընդունել Քանգի զսքանչելիսն ևս զոր առնէ ի վեր քան զխելս է, որպէս ակամայ զսքանչելիսն զոր տեսանէ ընդունի. այսպէս պարտ է և զասացեալն ընդունել: Զի ի վեր քան զխելս է՝ մեռելոյ կենդանանալ, և կուրի տեսանել, և այլ սոյնպիսի. յորժամ տեսանէ ավ ի բերան լեալ ոչ ինչ կարէ ասել թէ՝ հիմ արդեօք եղև Նոյնպէս և ասացելոց նորա՝ պարտ է հաւատալ, և ոչ ինչ ասել. որպէս և յաւուր միում այլոց ումնմն պարսկի մեծա-

դունույ թէ՛ յորժամ մարդարէն սքանչելագործութեամբ հաստատեալ իցէ, և հաւատացեալ, պարտ է զոր ինչ ասացէ ընդունել, և թէ ոչ, իսկ նա յիրաւանցն ոչ վերիպեցաւ, այլ խոստովանեցաւ և ասաց, թէ որպէս ի սքանչելագործութիւնն ոչ ինչ կարէ ասել, նոյնպէս և բանից նորա ոչ ինչ պարտ է ասել, զի այն եւ նշանագործութիւն համարեալ է. որպէս ի սքանչելագործութիւնն ոչ ինչ ասաց՝ յորժամ մեռեալն կենդանացաւ, այլ միայն ապշեալ զարմացաւ՝ որ մեռեալն կենդանացաւ. նոյնպէս և զասացեալն ի նմանէ պարտ է ընդունել՝ որ ի վեր քան զիսելս իցէ զասացեալն: Եւ եւս ասացի նմա՝ ուղիղ դատեցար: Զի և մարդարէն եւ այսպէս էին՝ յորժամ լսէին զպատգամ ինչ Սատուծոյ, ապուշ մնային՝ որ ի վեր քան զիսելս էին, և սոսկացեալ զարմանային, յորժամ լսէին թէ՛ զայ Սատուած ի յերկրի երեւիցի, և ընդ մարդկան չրջիցի, զողացեալ սքանչանային:

Որպէս Դաւիթ յորժամ լուաւ թէ՛ Սատուած ի Տաճարի իւրում յայտնի, և թէ՛ Սատուած մեր յայտնապէս եկեացէ՝ սոսկացեալ սքանչացաւ և ասաց թէ՛ յետ գալստեան նորա թագաւորութիւնը երկրի ժողովեցան, և անցին ի միաւին, ինքեանք տեսին այսպէս զարմացան, խոտկեցան, սասանեցան և գողումն կալաւ զնոսա:

Սոյնպէս և մարդարէն Երեմիայ՝ և բարուք սոսկացեալ սքանչացան յորժամ լուան յՍատուծոյ, և պատմեցին թէ. Սա է Սատուած մեր՝ ընդ որում ոչ համարեացի այլ յետ այտորիկ ի յերկրի երեւիցի, և ընդ մարդկան չրջիցի. այս գիրք հրամանացն Սատուծոյ, և պատգամը որք մնան յաւիտեան. ամենեքեան որք թողուն զնա մեռանին, և որք ընդունին զնա ի կեանս կեցցեն: Նոյնպէս և մարդարէն Ամբակում ասաց՝ Տէր զլուր քո

լուայ, և երկեայ. հայեցայ ի գործս քո, և զարհուրեցայ:
Որ ի մերձենալ ամացն յայտնեացիս, և ի հասանիլ ժա-
մանակին երկեցիս. և թէ՛ Աստուած ի թեմանայ եկեա-
ցէ: Եւ յորժամ զայսոսիկ լուաւ յԱստուծոյ, և ինքն
պատմեաց՝ ասէ յետ այնորիկ, և յորժամ զայսոսիկ
լուայ, հմուտ զողումն յոսկերս իմ, և ես յանձն իմ
խոռովեցայ: Եւ այլ բաղումք են՝ որք զայսպիսիս ասա-
ցին, զոր մի ըստ միովէ գրեւն հանձրութիւն է. որ զայս
տայ իմանալ մեզ, որպէս նախնումն ասացաւ թէ՛ որ
ընդունի զմարգարէն, պարտ է և զասացեալս զայսոսիկ
ես ընդունել՝ որ ի վեր քան զիսելս է: Եւ նա ասէ՛ և թէ
դ զպատճառս հարցանիցէ թուի թէ՛ անմեղազրկի լի-
ցի: Ասէ՛ այդմիկ Աստուած տայ պատասխանի մարգա-
րէիւն և ասէ՛ Միթէ կարիցէ կաւն ցբբումն հարցանել
ինչ: Բայց փոքր ինչ կարեմք զպատճառն իմանալ թէ՛
ընդէր պարտ էր ի յերկրի երևիլ Աստուծոյ, և ընդ մարդ-
կան շրջիլ, և թէ զիարդ անմարմին բնութիւնն կարէր
երևիլ: Ասէ նա՝ որպէս: Ասէ՛ բանն Աստուծոյ միաւո-
րեցաւ ընդ մարդկայինս բնութեան, և ապա մարմնով
երևեցաւ. որպէս բան քո որ ըստ գրոյ միաւորիցի, որ
անտեսանելին էր՝ կարեոր և զի ի տեսանել, նոյնպէս և
բանն Աստուծոյ: Ասէ նա՝ Աստուած ինքն միաւորեցաւ,
և թէ Բանն իւր: Ասէ՛ այդ անհնարին է, այլ բանն հնա-
բաւոր. որպէս բան քո որ գրի, այլ քեզ անհնար է թէ
դու գիր լինիցիս: Դարձեալ՝ հնարաւոր է որ լոյս արե-
գական ընդ յօգոյ միաւորիցի, այլ արեգական անհնա-
րին: Նոյնպէս և հոտ վարդին կարելի է թէ՛ միաւորիցի
ընդ յօգոյ. բայց վարդին անհնարին: Եւ նա ասէ՛ բար-
ւոք ծանուցումն է. բայց թէ վասն էր եղև այդ: Ասէ՛
վասն յանցանացն Ադամայ, զոր ճաշակեաց ի պտղոյն:
Ասէ նա՝ կարո՞ղ էր Աստուած իրօք ինչ զայդ գործել:
Ասէ՛ հիւանդին բժշկութեան պատճառն՝ կատարելաւ:

լինի, եթէ անկատարիւ Ասէ նա՝ կատարեկաւ, քանզի անկատարիւ մահ մուծանիւ Ասէ՝ արարածք ամենայն առ Աստուած կատարեալք են, եթէ անկատար՝ նա ա- սէ՝ անկատար։ Ասէ՝ ուրեմն՝ բարւոյ համարեցաւ Աս- տուած կատարեկաւ բաճնալ զցաւս մեր, քան թէ ան- կատարիւ, զի բանն Աստուած՝ որ համագոյ և համա- բնութիւն է ընդ Աստուծոյ, նոյաւ կատարեկաւն յա- մենայնի բժշկեաց զմեզ։ Որպէս ասաց մարգարէն Դա-ւիթ՝ առաքեաց զԲան իւր, և բժշկեաց զնոսա, և փրկե- կեաց զնոսա յապահանութենէ իւրեանց։ Որպէս և Աս- տուած ևս վկայեաց թէ՝ հայեաց, և ոչ որ էր որ օգ- նէր, զմտաւ ածի, և ոչ որ էր որ ի թիկունս հասանէր, փրկեաց զնոսա բազուկ իմ։ Նա ասէ՝ զինչ էր փրկու- թիւնն։ Ասէ ըստ վկայութեան մարգարէից՝ ի ձեռաց աստանայի, մահու, և դժոխոց, և մեղաց, զի ոչ որ էր յարարածոցս որ սուրբ գտանիւր իրրե զբանն Աստու- ծոյ։ Որպէս և ասաց մարգարէն՝ ոչ որ է որ առնէ ըզ- բարի, և չէ որ մինչև ի մի՝ որ ազատէր յայացանեաց։ Վասն այսորիկ Բանն Աստուծոյ որ ի սկզբանէ էր, առ Աստուած էր, և Աստուած էր, անարատ ըստ բնութեան՝ և համագոյակից Աստուծոյ, մարմնացաւ և փրկութիւն չնորհեաց։ Չայսորիկ զոր ասացին և ծանուցին մարգա- րէքն՝ պնդո է հաւատալ, և ընդունել, եթէ ոչ Ասէ նա՝ պնդո է հաւատալ, որովհետե հաստատեալ է մարգա- րէութիւնք նոցա նշանօք, և սքանչելիօք, զի որպէս սքանչելեացն ոչ որ կարէ ասել ինչ՝ յորժամ մեռեալն կենդանացեալ տեսանէ, նոյնպէս և ոչ բանից և պատ- գամաց նոցա կարէ որ ասել ինչ։ Ասէ՝ ինքեանք ևս զար- մացան, որպէս և կանխաւ ասացի, և դողային, և սոս- կացին ևս։ Նա ասէ՝ ընդէր։ Ասէ՝ վասն զի ի վեր քան զիսկա լուան։ Նա ասէ՝ վասն այդորիկ ասէր Բրիսաւոսի Աստուած, որ մարգկութիւնն ընդ բանին Աստուծոյ

միաւորեցաւ։ Ասէ՛ այո՛, որ այս Քրիստոս կատարեալ միջնորդ եղև ի մէջ Աստուծոյ և մարդոյ, ոչ որպէս մարգարէքն որք անկատարք էին, զի ստեղծեալք էին. որպէս ասացաւ յառաջնունն թէ՛ ստեղծուածն առ Աստուած յամենայնի անկատար է։ Վասն այսորիկ համագոյակից և համարնութենակից պարտ էր լինիլ յերկուց կողմանց, այսինքն՝ ստեղծողին, և ստեղծուածոյն, զի կատարեալ միջնորդ լիցի։ Ասէ՛ նա՛ կարևա ըստ խելաց ծանուցանել։ Ասէ՛ Բանն Աստուծոյ ըստ բնութեանն Աստուած էր, քանզի նոյնազոյ է ընդ Աստուծոյ, որ թէ ոչ գուցէ՛ անկանի Աստուած յեութենէն, և լինի անբան, և այս է անհնարին։ ուրեմն է համագոյ Աստուծոյ, և համարնութիւն։ Նոյն բան որ միաւորեցաւ ընդ մարդկութեանս բնութեան, և եղև նոյն Աստուածն կատարեալ, մարդ կատարեալ. ուրեմն մի և Քրիստոսդ՝ ունի զկատարեալ Աստուածութիւնն, այսինքն՝ զԲանն Աստուած, և նոյնն ունի զկատարեալ մարդկութիւնն, որոյ ասի Քրիստոս, որ է իսկական միջնորդ։ Որպէս և հաւաքաբանութեամբ կարէ հաստատել՝ զի որպէս միջնորդն ունի զբնութիւն նախադասութեանն կատարելապէս, նոյնպէս և եզրակացութեանն. ապա թէ ոչ ունիցի՝ ոչ կարէ կատարեալ միջնորդ գուլ։ Որպէս յորժամ ասեմք՝ Ամենայն մարդ կենդանի է, ամենայն կենդանի գոյացութիւն է, ուրեմն ամենայն մարդ գոյացութիւն է։ Ահա միջին նախադասութիւնն յայտնի ներ երեկ՝ որ յերկոցունց բնութիւնն ունի, այսինքն՝ մարդոյն՝ որ նախադասութիւնն էր, և գոյացութեանն՝ որ եզրակացութիւնն էր. ուրեմն՝ սա միայն է միջնորդ՝ որ զերկու զեզերան ի միմեանս կապէ, այսինքն՝ նախադասութեանն, և եզրակացութեանն։ Այսպէս և Քրիստոս որ զերկու զեզերան կապեաց ի մի, այսինքն՝ Աստուծոյ, և մարդկութեանն միաւորութեամբ բնութեանցն՝ յայնժամ եղև

կատարեալ միջնորդ՝ առաւել քան զընկերսն ի մէջ Աստուծոյ, և մարդոյ: Որպէս ասաց՝ սրբազան Պօղոս՝ մի է Աստուած. մի է միջնորդ Աստուծոյ, և մարդոյ մարդն Յիսուս Քրիստոս: Որովհետեւ մարդարեւն այսպէս ըստ խելաց ևս ծանուցին. ուրեմն պարտիմք հետեւել նոցա, և ընդունիլ զոր ինչ ասացին, որովհետեւ Աստուածապաշտք եմք: Արդ՝ այս այր՝ որ խօսէր ընդ երանելւոյն Յոհաննու, ապա կարի դարմացեալ ի վերայ անհուն չնորհաց նորա, թողու զնա՝ և զնայ ի սեղի իւր ուստի եկեալն էր:

Իսկ արդ՝ ո՞ւր ազնուական բաղձալի, մինչ հաճեցաւ կամք բաղձալոյս իմոյ առ ի աստէն կարճ ի կարճոյ զրոշմել զայնս հարցմունս՝ զորս Արքայն Սլէման, և որդին նորա արքայն Հօսէն վասն Ամենասուրբ երրորդու-թեանն, և վասն անհաս մարդեղութեանն Քրիստոսի հարցին երանելւոյ Տեառն մերոյ Յոհաննու վարդապետին, վասն որոյ անվեհեր, և թարց իմիք խոչընդակի ձեռնամուխ եղէ, և զայնս արտահանեալ ի լուսաբուզիս ստիերից նորա աստանօր արձանագրեցի: Բայց տակաւին ազաչեմ, զի մի գուցէ եպերեալ պարսաւեսցես զիս՝ որպէս զի ոչ կարգաւ ի վայր իջի, այլ խառն ի խուռն: Մի և մի իւրք զայս ինչ զմտաւ ածցես՝ քանզի կամեցայ եւ զրոշմանդակ հարցմունս նորա ի գիրս իւր թողուլ ազատան, զի որովք բարեպէս ընթերցեալ ի միտ առնուիր, բայց որովհետեւ ստիպեցեր զիս՝ զի և զայսոսիկ համառօտ վաղվադակի քեզ ի մատենի աստ ծանուցանել, ուստի անգանդազ երկամբ յանձն առի զրել, զի ամենայնիւ, և յամենայնի կատարող եղէց խորհրդոց սրտից քոց, լցուցանելով զիտիազ և զիղձ կամաց քոց:

Բայց արդ՝ Շահ Սլէման արքայն յորժամ աւարտեաց զհարցումն պատկերաց, որպէս ի վեր անդր գտարազ օրինակին գրեցի. յայնժամ ասէ ցլարդապետն մեր

թէ՛ ասան ինձ, զԱստուած որպէս ճանաչէք. մի, եթէ բազումս Ասէ՛ թէ բնութիւնն իսկ ուսուցանէ թէ մի է և ոչ բազումս Ասէ՛ արքայ՝ որպէս Ասէ՛ Ամենայն իր յերրեակա բաժանի ըստ խելաց, կամ հարկաւոր էութենէ, կամ կարելի, և կամ անկարելի. և այսոքիկ ոչ կարեն միմեանց ընկեր գոյ։ Առաջինն՝ Աստուած է, երկրորդն՝ եղեալքս, երրորդն՝ անկարութիւն՝ որպէս բնկեր գոյն Աստուծոյ։ Ասէ՛ արքայ՝ և ես ես հարկաւոր էութիւն եմ այժմս. ուրեմն հարկաւոր է՝ զի Աստուած լինիցիմս Ասէ՛ այդ հարկաւոր էութիւն ես, բայց ոչ ըստ ինքեան, և ըստ բնութեան, այլ յայլմէ եղեալ, և յետոյ սկսեալ, այլ նա որ ինքեամբ ունի զգոյն իւր, և ինքնակայ է բնութեամբ, և ոչ յայլմէ՝ նա է ըստ բնութեան հարկաւոր էութիւն, և նա է Աստուած, և ոչ նա որ յայլմէ։ Դու յայլմէ հարկաւոր եղեր, և ոչ ինքեամբ՝ և բնութեամբ. ուրեմն՝ ոչ կարես Աստուած գոյ։ Ուրեմն՝ նա է Աստուած՝ որ ինքնակայ էութիւն է, և ինքեամբ զգոյն իւր ունի, և ոչ գու որ յայլմէ ունիս, և հարկաւոր եղեր, և ոչ ինքեամբ՝ և բնութեամբ։ Վասն այսորիկ սորա մու ասի՝ որ ոչ գոյ ես՝ սոսա, և ոչ բաղում, և զի սա միայն է որ սոսա է, և ոչ գոյ այլ որ. իսկ կարելին ես մու է՝ և ոչ բաղում, հակ նմին, զի զոր ինչ յետ Աստուծոյ է՝ ըստ բնութեան մու է՝ որ կարելի ասի և ատեղծուած։ Եւ ոչ Աստուծոյ որ հարկաւոր էութիւն է մու ասի, և թարց ընկերի. նոյնպէս և կարելոյն՝ զի ոչ կարեն միմեանց գոյ ընկեր։ Զի թէ Աստուծոյ զկարելին ասացի՝ նա եղեալ է, և սա անեղ, և երկեակքս հակ միմեանց. ուրեմն՝ ոչ կարեն գոյ ընկեր միմեանց՝ զի մինն բնութեամբ անեղ է, իսկ միւսն բնութեամբ եղական։ Մինն՝ անժամանակ բնութեամբ, իսկ միւսն ժամանակաւորն բնութեամբ՝ անհնար է թէ՛ ընկերք լինիցին միմեանց, զի ընկեր այնմ ասի՝

որ համարնութիւն իցէ, և սորա ոչ են սոսա. ուրեմն՝ ոչ կարեն ընկեր գոլ միմեանց: Ասէ արքայ՝ ես բազում անգամ յամենեցունց լուեալ եմ որ Քրիստոսի Աստուած ասէք, և թէ սոսա իցէ՝ և ապա ընդեր ոչ լինիցի ընկեր: Ասէ՝ ճշմարիտ է զոր հրամայեաց արքայ՝ որ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած է, բայց ոչ է ճշմարիտ թէ՝ ընկեր ասացի: Ասէ արքայ՝ ապա որպէս: Ասէ՝ անհնարին է թէ՝ բանականութիւն արքայիդ՝ ընկեր ասացի արքայիդ, վասն զի գու, և բանականութիւնդ մի մարդ եմ մի Տէր, և մի թագաւոր, այսպէս և Քրիստոս՝ որ ի բանէն Աստուծոյ, և ի մարդկութենէ միաւորեալ՝ ոչ կարէ ընկեր գոլ Աստուծոյ: Ասէ արքայն՝ պարզարար սոսա, զի մակաղու եղէց: Ասէ՝ ամենայն մարգարէք սոսա ծանուցանեն՝ որ Քրիստոս ի բանէն Աստուծոյ է, և ի մարդկութենէ միաւորեալ. վասն այնորիկ որ յէութենէն Աստուծոյ է յառաջ եկեալ՝ համագոյ՝ և համաբնութեամբ Աստուած ասացին Աստուածաբան սուրբ մարգարէքն, և մեք ես նոյնպէս ասեմք: Ասէ արքայն՝ ահա ասեա ի Բանէն Աստուծոյ, և ի մարդկութենէ Քրիստոս՝ որ կատարեալ մի ինչ է. և զիարդ ոչ իցէ ընկեր՝ զոր Աստուած ասէք:

Ասէ՝ անհնարին է թէ բանն որ ի սրտէ արքայէդ ելեալ, և ի քարտիսի գրեալ, ընկեր լինիցի արքայիդ. բայց կարէ ասիլ բանիդ քոյ՝ յէութենէդ քումմէ, և ոչ յայլմէ յէութենէ: Այսպէս և Քրիստոս կարէ ասել ըստ բանին՝ յէութենէն Աստուծոյ համագոյարար՝ և համաբնութեամբար յառաջ եկեալ, և ոչ այլաբնութեամբար, և ոչ յայլմէ, վասն այսորիկ Աստուած ասացին սուրբ մարգարէք, և մեք ես որ ասեմք նոյնպէս, և ոչ ընկեր Աստուծոյ տալով: Դարձեալ՝ բանականութիւն Արքայիդ՝ որ կատարեալ մարդ ես, ոչ է յետոյ քան զէութիւնդ, այլ համանգամայն: Նոյնպէս և Բանն Աստու-

ծոյ՝ որ է բանականութիւնն Աստուծոյ. ոչ է յետոյ քան
զէութիւնն իւր. այլ համադամայն՝ և համագոյարար:
Վասն այնորիկ որպէս էութեանն Աստուծոյ անեղ ասի,
նոյնպէս և բանականութեանն. որպէս էութեան Աս-
տուած ասի, նոյնպէս և բանականութեանն, որ համա-
գոյ է ըստ էութեանն՝ Աստուած ասի, և յետ ժամանա-
կաց՝ որ միաւորեալ է նոյնն ըստ մարդկութեանն ևս
Աստուած ասի, որպէս բանականութեան արքայիդ: Դար-
ձեալ՝ որպէս բանականութեան արքայիդ՝ որ ըստ էութե-
անդ է, համագոյ էութեանդ ասի, և ոչ յետոյ, և այ-
ժմ ևս նոյնպէս ասի. այսպէս և Աստուած, և Բանն
իւր՝ որքան է նոյնագոյութեամբ է, և նոյնաբնութիւն, և
այժմ ևս որ միաւորեալ է ըստ մարմնոյն: Որպէս բան
արքայից արքայիդ՝ որքան ազնիւ էութիւնդ է, բանդ
ընդ նմա է և անմեկնելի, և ընդ գրեղ նոյնպէս ընդ
գրոյն է անմեկնելի. զի և ընդ գրոյն միաւորեալ է ան-
բաժանաբար, նոյն բանն որ ի քեզ է, նոյնն և ի գիրն
տեաանի անմեկնելի: Զի և ի Պետրոս ևս ենթադատեան,
թէ յինքեանէ նոյն է, և թէ ի գիրն է ևս նոյն է, և ոչ
այլալեալ, և ոչ փոխեալ, և թէ տարաբաժանիցի ըստ
մականոթածութեան ինչ՝ ի յէութենէն, և ի գրոյն, հա-
մանգամայն լուծանին երկոքեանն, և յէութենէն ևս ան-
կանին և փոփոխին: Այսպէս իմա և յԱստուած, որոյ
Բանն միաւորեցաւ ընդ մարմնոյն. յինքեանէ, այսինքն՝
յԱստուած, և ի մարմնի, այսինքն ի մարդկութեանն. և
թէ ըստ մականոթածութեան ինչ տարաբաժանիցի՝ լու-
ծանին երկոքեանն: Աստուած, ըստ այնմ որ անբան
իմանի, և մարդկութիւնն, ըստ այնմ որ Քրիստոս ոչ
ևս կարէ զոյ. սոսա ծանուցին մեզ մարգարէք, և ին-
քեանք ևս ծանեան ուղնպէս՝ որ ոչ է հեռի ի խեղաց:
Ապա ասէ արքայն Սլէման ընդ իմաստասիրին իւրոյ
թէ՝ եթէ այսպէս ասեն, ոչ ինչ է մեաս: Եւ այս՝ այս-

չափ բաւական լինի՝ զոր ի գրոց նորա հաւաքեալ հակրծիւ մատենադրեցի. յետ այսորիկ գրեցիցի և զայնս հարցումն՝ որք եղեն ընդ ի Շահ սուլտան Հօսէն արքայէ առ երանելի վարդապետն մեր Յոհաննէս, և զպատասխանիս հարցմանց նորա՝ յոյժ համառօտ:

Արդ՝ յետ ինչ հարցմանց, ապա հարցանէ ցնա արքայն Հօսէն զարձեալ և ասէ՝ զի՞նչ տայ իմանալ ձեզ՝ որ երբեակ Աստուած ասէք. որ և անբանք ևս ճշ ասեն: Ասէ՝ երբս անձինս ասեմք յԱստուած. բայց երբեակ Աստուած ճշ ասեմք. զի որ բազմաստուածութիւն ասէ. երկեակ, և կամ երբեակ, և կամ այլ աւելի զնա նշու վեմք: Ասէ արքայ՝ ճշպէս ասէք երբեակ անձինս՝ որ ճշ լիցէ երբեակ Աստուածս. զի յայտնապէս երբեակ անձինքդ ասացեալ՝ երբեակս Աստուածս ցուցանեն: Ասէ՝ բազում ինչ զոն՝ որ երբեակ է, և մի. և անդրադարձապէս: Ասէ արքայ՝ զի՞նչ է որ այդպէս լիցէ: Ասէ՝ զոր օրինակ արեգակն երբեակին չէ, և միակ. որպէս էութիւնն, լոյսն, և ջերմութիւնն: Նոյնպէս և վարդդ՝ որ է է, ունի հոտ, և գոյն բայց մի վարդ է: Արդ՝ երբեակ ինչ իմանալով յարեգակն, և ի վարդդ, ճշ երբեակ արեգակ, և ճշ երբեակ վարդ տայ մեզ իմանալ, այլ մի: Ասէ արքայ՝ այդորիկ պատահումն են, արդ ի բաց բառնիլ պատահման՝ ճշ աղականի ենթակայն. ևս յԱստուած ճշ է պարտ պատահումն իմանալ, զի թէ իմացի՝ հարկաւորի գոյացութիւն գոլ: Որովհետեւ Աստուած ճշ է գոյացութիւն, և ճշ պատահումն պարտի գոլ ի նա: Ասէ արդարեւ Աստուած ճշ է գոյացութիւն, եթէ պատահումն համահետեիցի նմա, բայց իմացումն մեր տկարագոյն է՝ և անզօր, և թարց առարկի և օրինակի՝ դժուարաւ հասնիմք. որպէս և ասացեալ են մարգարէք ամենայն թէ՝ Աստուած գիթած է՝ և ողորմած, զի թէպէտ սոքա ևս պատահումն են, այլ յորժամ սոքօք ըմբռնեմք՝

և ճանաչեմք զԱստուած՝ պատահումն զայն ի բայ ընկենումք, զի մի գոյացութիւնն համահետեիցի։ Ասէ արքայ՝ և ի զիրս մեր եւ յիշի՝ որ Աստուած ողորմած է և զթած, բայց ոչ պատահարար՝ և բաղադրարար իմանամք. այլ նոյնութիւն։ Ասէ՝ այժա այդպէս ճանաչեմք զԱստուած և մեք՝ որ ոչ պատահարար է, այլ նոյնարար զոր ինչ ասի ի նա։ Նայնպէս և եւ զօրինակն զոր ասացի՝ ոչ է Աստուած այնպէս, այլ վասն ճանաչման ասեմք, զի յայտնի լիցի՝ որ երբեակ ինչ իմանի ի նա. բայց մի Աստուած է, և ոչ երբեակ։ Արդ՝ եթէ կամիցի արքայդ արքայից՝ գոյացարար օրինակօք եւ ծանուցից. զի իսկայէս՝ ծանիցես՝ որ երբեակ անձն է յԱստուածութեանն, այլ ոչ երբեակ Աստուած։ Ասէ արքայ՝ որպէս։ Ասէ՝ որպէս էութիւնդ քո պանծալի, բանականութեամբ, և կենդանութեամբ մարդ է. և թէ մու ի սոցա է ոչ գուցէ, անկատար մնայ։ Զոր օրինակ ի Պետրոս՝ եթէ տարարածցի էութիւնն՝ դառնայ յոչինչ, եթէ բանականութիւնն՝ դառնայ անբան, և եթէ կենդանութիւնն՝ դառնայ անկենդան. և սոսա բարձման միոյն՝ ապականութիւն է միւսոյն, ընդէր վասն զի գոյացականք են, և յերիցս յորս բարձցի՝ մարդկութիւնն ապականի, և այլ ոչ եւ մնայ մարդ։ Նոյնպէս ճանաչեմք և զԱստուած՝ որ յէութենէ, և ի բանականութենէ, և ի կենդանութենէ մի մարդ է, այլ ոչ երեք մարդ. երբեակ է, և մի. մի է և երբեակ. այլ ոչ երեք Աստուածք, զի թէպէտ անձամբ զանաղանեն, այլ Աստուածութեամբ մի են. որպէս օրինակն ցուցաւ ի Պետրոս։ Զի թէպէտ յէութենէ, ի բանականութենէ, և ի կենդանութենէ է, որ է երբեակ ինչ. այլ սակայն մի մարդ է, և մի պետրոս, այլ ոչ երեք մարդ, և կամ երեք Պետրոս։ Ասէ արքայն՝ ասի և յԱստուած ամենակարող, տեսող, լսող, լրմամբ, և այլ սոյնպիսի. ընդէր միայն

կրքեակդ ասէք: Ասէ այո՛, Տէր իմ արքայ, բայց որ ինչ
ի սահմանս պետրոսի ելանէ՝ նա է հաստատիչ մարդ-
կութեանն Պետրոսի, այլ սոքա միայն ի սահմանս ելա-
նեն, վասն այսորիկ սոքա միայն ասին ի սահմանս, և
նչ նոքա. վասն զի սոքօք սահմանէ Պետրոս որ մարդ է,
և ոչ նոքօք. զոր որպէս յօրինակն ասացի ի Պետրոս՝
էութիւնն, կենդանութիւնն, և բանականութիւնն՝ որ
ի սահմանս նորա ելանէ՝ որ զնա մարդ առնէ. բայց
լսողութիւնն, տեսողութիւնն, և կարողութիւնն՝ ոչ ելա-
նէ ի սահմանս. վասն այնորիկ նոքօք ոչ սահմանեմք, և
ոչ ասեմք: Թէպէտ են գոյացութիւնք, բայց մարդկու-
թիւնն ոչ հաստատեն ի զնեկն, և ոչ ազականեն ի բաց
բառնիրն այլ նոցա զնեկն հաստատին, և ի բաց բառ-
նիրն ազականեն: Որպէս ասեմք, պետրոս է, կեն-
դանի, և բանական, այլ ոչ ասեմք, տեսող, և լսող, և
կարող: Այսպէս և Աստուած՝ որ ինչ առ նա սահմանա-
բարէ ասեմք, որպէս ասացին սուրբ մարդարէքն ըստ
խնւաց. և որ ինչ արտաքոյ սահմանին է՝ թէպէտ ունի,
այլ ոչ մուծանի ի սահմանս:

Ասէ արքայ՝ միթէ ի սահմանս ելանէ Աստուած:
Ասէ՝ և ոչ իմիք. այլ վասն ճանաչման զիսկական էու-
թիւնն նորա ասացի, որ անհնար է թէ՝ մու յերբակացս
պակաս իցէ յԱստուած, Աստուած կատարեալ կարիցէ
գոլ: Որ զԱստուած կամի ճանաչել՝ պարտ է երբակաւս
մի Աստուած գոլ, և ճանաչել, և որ պակաս ճանաչիցէ՝
անկատար է ճանաչումն. վասն այնորիկ ասաց Քրիս-
տոս աշակերտացն՝ յորժամ մկրտիցէք զհաւատացեալս՝
այսպէս ուսուցանիցէք նոցա, պահել զԱստուածապաշ-
տութիւնն՝ որպէս պատուիրեցի ձեզ. զմիանձն էութիւն
հաւատալ, և զմիանձն բանականութիւն, և զմիանձն
կենդանութիւն: Էութիւնն ծնօղ բանականութեան, և
բանականութիւնն ծնեալ յէութեանէն՝ որ է յերկոցունցս

մինն ծնող, և միւսն ծնեալ համագոյարար, և ո՛չ այլա-
գոյարար. վասն զի ընտելեամբ մի են՝ որք են անեղա-
նելիք, և ո՛չ յետ և յառաջ միմեանց: Ո՛րպէս որքան
Պետրոս մարդ է՝ կենդանի բանական է, ո՛չ էութիւնն
նախ քան զբանականութիւնն, և ո՛չ բանականն քան
զկենդանութիւնն, և սորա քան զընտելիւնն, այլ համան-
գամայն, յորժամ կատարեալ մարդ է: Այսպէս և զԱս-
տուած ճանաչեմք, որպէս մարդարէքն մեզ աւանդե-
ցին, և բանականութիւնս մեր ենթադատէ, այսպէս զոչ
Աստուած, և այսպէս ճանաչել: Ասէ արքայն՝ յո՛ժ ըն-
դունելի է խելաց, վասն զի ամենայն որ ընդունի՝ որ
թէ մու ի սոցա է բարձցի ի ճանաչմանէն Աստուծոյ,
ո՛չ է իսկական ճանաչումն. մեք ևս ճանաչեմք՝ որ Աս-
տուած է է, կենդանի, և բանական, ո՛չ սահմանաբար,
այլ ճանաչաբար: Բայց զայս ևս ասո՛ս ինձ՝ զայդոսիկ
որ ի Պետրոս իմաստասիրի, բաղադրաբար է, թէ ո՛չ
Ասէ՝ այո՛ բաղադրաբար է: Ասէ արքայն՝ ուրեմն՝ և
յԱստուած պարտ է բաղադրութեան գոյ, որպէս օրի-
նակդ ցուցեր: Ասէ ի մարդս զոր ինչ իմաստասիրի՝
ամենայն բաղադրութիւն է, պատճառն այս է՝ որ զա-
մենայն զոր ինչ ունի յետ և յառաջ գտն միմեանց. որ-
պէս նիւթն՝ քան զտեսակաւորութիւնն, և գոյացու-
թիւնն՝ քան զպատանումն, և զայս այսպիսիս, և յոր-
ժամ գտն սորա ի միաւորութիւն՝ բաղադրութիւնս ա-
սեն: Եւս սորա կարօտք են միմեանց, զի նիւթն կա-
րօտի տեսակաւորութեան՝ զի ի ներդործութիւն եկեա-
ցէ, և տեսակաւորութիւնն կարօտի նիւթոյն՝ զի յէու-
թիւն եկեացէ, քանզի անհնար է եթէ թարց նիւթոյ՝
տեսակաւորութիւնն էացի: Եւ յայցանեաց յամե-
նայնէ՝ արտաքոյ է Աստուած, և վասն այսորիկ ո՛չ գոյ
ի նմա բաղադրութիւն: Ասէ արքայն՝ ըստ խելաց է, զի
ըստ խելաց ասացեր: Եւ զայս ևս ասո՛ս ընկեր գոյ Աս-

տուծոյ, թէ ոչ Ասէ՛ դայդ մարգարէիւն Եսայեաւ ասաց
Աստուած՝ ո՞վ է իմ ընկեր՝ յառաջ կացցէ, և ձայն տացէ.
քանզի անհնար է թէ ժամանակաւորաց որ Աստուած լինի
ընութեամբ. զի ամենայն որ ինչ են՝ յետ Աստուծոյ են,
և ստեղծուածք. զինչ իցէ՝ որ հաւասար Աստուծոյ իցէ,
որ կարացէ զոլ ընկեր Աստուծոյ. Ասէ արքայն՝ քա-
ջայայտ է՝ որ Քրիստոսի Աստուած ասեք. ապա զիմարդ
ոչ իցէ ընկեր. Ասէ՛ Քրիստոս Բանն Աստուծոյ է, որ
միաւորեալ է ընդ մարդկութեանս ընութեան. Բանն Ա-
ստուծոյ, որպէս կարէ լինել ընկեր Աստուծոյ. Զոր օրի-
նակ բան արքայիդ՝ ոչ կարէ լինել ընկեր արքայիդ.
նոյնպէս և բանն Աստուծոյ. Ասէ արքայն՝ որպէս է Քրի-
ստոս բանն Աստուծոյ. Ասէ՛ թէ մեք ամենեքեան՝ հլու
և հնազանդ եմք ասացելոցն մարգարէից, նոքա այնպէս
ծանուցին մեզ՝ թէ Քրիստոս յերկուց յետութեանց է
միաւորեալ. այսինքն՝ ի բանէն Աստուծոյ, և ի մարդ-
կութենէ, և վասն այսորիկ Աստուած ասացին սուրբ
մարգարէքն, և մեք ես ասեմք. Զոր օրինակ լոյս արեւ-
գական որ ընդ յօդոյն միաւորեալ է՝ արեգակ, և լոյս
կարեմք ասել. այսպէս և լոյս Աստուածութեանն՝ որ
ընդ մարդկութեանն միաւորեալ է, Աստուած ասեմք.
Եւս՝ հուր որ ընդ երկաթոյ միաւորեալ է՝ երկաթոյն
հուր կարեմք ասել, զի այրիչ է, և լուսաւորիչ. սոսա և
Քրիստոսի Աստուած ասեմք, որ միաւորեալ է ընդ բա-
նին Աստուծոյ. Ասէ արքայն՝ անս գու յայտնապէս ըն-
կեր Աստուծոյ հաստատեցիր. ապա զիմարդ ոչ է ընկեր.
զի յայտնապէս զնա Աստուած ասացեր. Ասէ՛ որպէս
ասացի թէ՛ անհնար է լուսոյ արեգական՝ ընկեր արե-
գական ասացի, թէպէտ արեգակն ասացի. սոսա և
Քրիստոս թէպէտ Աստուած ասեմք, անհնար է՝ թէ ընկեր
Աստուծոյ լինիցի. Արպէս անհնար է բանին քո՝ որ զը-
րեալ է ի քարտիսի, թէ ընկեր արքայիդ ասացի. այս-

պէս և Բանին Աստուծոյ՝ որ ընդ մարմնոյն միաւորեալ է, թէ ընկեր Աստուծոյ ասասցիւ Ասէ՝ արքայն՝ այդպէս է անկարծիք. որ զբանս իմ՝ որ ի քարտիսին գրեալ է՝ ոչ կարէ ընկեր ինձ լինիլ. վասն զի ոչ է իբրեւ զիս։ Ասէ՝ որպէս բանն քո՝ ոչ է իբրեւ զքեզ, նոյնպէս և դու ոչ կարես լինիլ իբրեւ զբանն քո. վասն զի մինն ծնող է, և միւսն ծնեալ, սորա ոչ կարեն մի գոլ, այսու յատկանան անձինքն։ Բայց ըստ բնութեան մի և համագոյ, ոչ այլ և այլ. զի թէպէտ ըստ անձանցն՝ այլ և այլ, այլ բնութեամբն համագոյ՝ և միևնոյն. որովհետեւ մի են ըստ բնութեան և համագոյ, վասն այսորիկ Աստուած ասի ծնողին և ծնիցելոյն։ Որպէս պանծալի արքայիդ, և հօրդ ազնուոյ մարդ, զի ըստ մարդկութեան մի բնութիւն է երկոցունցդ՝ որ կենդանի բանական էք. զի այս է սահման երկոցունցդ, և սահման արտայայտիչ բնութեան։ Բայց անձամբ զանազան, և այլ և այլ, որ դու պանծալիդ ոչ կարես հօր քոյ հայր լինել, և ոչ նա քեզ որդի լինել, այլ երկոքեանդ համաբնութեամբ մարդ, և ոչ առաւել, և ոչ նուազ։ Նոյն և յԱստուածութիւնն՝ ծրնողն, և ծնեալն, համագոյ և համաբնութեամբ մի Աստուած. այլ անձամբ այլ և այլ. զի անեղ են և անժամանակ՝ որպէս ծնող միտքդ, և ծնեալ բանդ, և ոչ են առաւել և նուազ՝ յետ և յառաջ. այլ որքան Աստուած բանական է, և ոչ է երբեմն ի նա որ անբան իցէ, այլ որքան սա է, նա է, և որքան նա է, սա է անբաժանաբար։ Եւ նոյն բանն որ ընդ ծնողին Աստուծոյ էր, նոյնն ի մարմնի միաւորեցաւ. և որ ի մարմնի միաւորեալ է, նոյնն է ընդ ծնողին իւրոյ Աստուծոյ, Ասէ՝ արքայն՝ զիարդ մարթի այդպէս լինիլ։ Ասէ՝ ծանուցեալս այս ի մարդարէից՝ ոչ է հեռի ի խելաց, որպէս բան քո Տէր իմ արքայ, որ գրեալ է ի քարտիսի. նոյնն է ի միտս քո, և նոյնն է ի քարտիսի գրեալ՝ քանակաւորեալ, ձե-

ւացեալ, և որակացեալ, և ոչ այլ, անփոխադրապէս, և անայլ-
լայլաբար՝ Այսպէս և բանն Աստուծոյ որ միաւորեցաւ ընդ
մարմնոյ մարդկայնոյ, նոյնն է՝ անմեկնելի ընդ Աստուծոյ
ծնողին իւրոյ՝ որ էր անժամանակ և անեղանելի, և նոյնն
է ժամանակապէս և անփոխադրաբար՝ և անայլալաբար
ի մարմնի միաւորեալ, քանակաւորեալ, ձեացեալ, և
որակացեալ: Ասէ՛ արքայն՝ ընդէր բանն Աստուծոյ մարմնա-
յաւ, որպէս ասեսդ: Ասէ՛ ընդէր և դու արքայդ արքայից
զբանս քո գրես ի քարտիսի, և ձեացուցանես, և որակացու-
ցանես զժածկեալն՝ և զթաքունն յայտնես: Ապէ՛ արքայն՝
յաղագս խաղաղութեան, և բարձման խողովութեան, և թէ
ուրեք ինչ լեալ իցէ: Ասէ՛ յաւիտեան կեցցէ՛ արքայ՝
վասն այդպիսի ինչ իրաց՝ Բանն Աստուած որ ծածկեալ
էր ի միտս և ի սիրտս ծնողի իւրոյ Աստուծոյ, նախ
մարդարէից յայտնեաց լսելով, և ապա մարմնով երևե-
ցաւ առ ի խաղաղութիւն տալ յերկիր, և բառնալ զխոռ-
վութիւնն, որպէս ծանուցին մեզ մարդարէքն: Յայնժամ
ասէ՛ արքայն ընդ նախարարս, և ընդ ներքինիսն՝ կարի
զեղեցիկս ասաց ըստ խելաց, որպէս բանն իմ որ ի սրտի
իմում է՝ ծածկեալ է և ոչ որ կարէ իմանալ, և կամ
տեսանել: այլ յորժամ ասացից՝ իմացեալ լինի ունկամբ,
և յորժամ կամիցիմ՝ գրել ի քարտիսի՝ յայնժամ ներ
երևի, և տեսանի: Ուրեմն՝ նախնունն որ ծածկեալ էր
ի սրտի իմում ոչ որ իմանայր, և ոչ որ լսէր, և ոչ ոք
տեսանէր. ըստ այսմէ՛ անխմանալի, այլ յորժամ ասացից
զնոյնն, և լսելի լինիցի, յայնժամ լինի իմանալի որ
ունկամբ լուեալ եղև, այլ յորժամ կամիցիմ՝ զնոյն անխ-
մանալին՝ և անտեսանելին՝ տեսանելի առնել, գրեմ
զնոյնն ի քարտիսի: Այսպէս Աստուած, և բան իւր որ
ծածկեալ էր յինքեան՝ անխմանալի էր, և յորժամ ասաց
մարդարէիցն որ նորա ունկամբ լուան, իմացան զանխ-
մանալին, և յորժամ մարմնացաւ՝ յայնժամ տեսեալ

ևղև. ուրևնն՝ նոյնն էր անխմանալի՝ յորժամ էր յԱստուած և նոյնն իմանալի ևղև որ իմացաւ ի մարդարէիցն, և նոյնն տեսանելի ևղև յորժամ միաւորեցաւ ընդ մարմնոյ: Գեղեցկապէս ծանուցին մարգարէքն՝ որք արդարև խորհրդակիցք են խորհրդոյն Աստուծոյ: Ապա տէ՛ արքայն արքայից. Հօսն՝ զսոնալով ցերանելի Հայրն մեր Յոհաննէս՝ զի՛նչ էր խռովութիւնն՝ որ նա եկն, և արար խաղաղութիւն: Ատէ՛ յերկինս խռովութիւն անկաւ՝ յորժամ սատանայ մարտեաւ ընդ Աստուծոյ, յորժամ առայ՝ ելից բարձրացայց, և եղից զաթոռ իմ յամպ, և եղէց նման բարձրելոյն. յայնժամ ահեղ թնդմամբ որոտաց տէր յերկնից՝ յաճախեաց ըզփայլատակունս իւր, և խռովեցոյց զնոսա, և առաքեաց զնետս իւր և ցրուեաց զնոսա. յայնժամ անկան յերկնից ի բարձանց՝ ի խորս անդնդոց, և յանկանիւն ձգեաց զառտն իւր, և քարչեաց զերրորդ մասն աստեղաց, այսինքն՝ հրեշտակաց՝ որք ընդ նմա անկան յերկնից ի բարձանց, յերկինս այսպիսի խռովութիւն անկաւ: Իսկ յերկիր, պողոյն ճաշակմանն Աղամայ եղև թշնամութիւն և խռովութիւն, յորժամ Աղամ զպատուիրանն Աստուծոյ եթող, և զպատուիրանս թշնամոյն Աստուծոյ պահեաց. և ընկալաւ, մինչ զի արտաքսեցաւ ի փառակննցաղ զրախտէն, և այսպէս բաղմանայր օր և առօր մեղքն, յանցանքն, և անօրէնութիւնքն, մինչ զի ջրհեղեղեաւ կորոյս զամենեւեան, և ոչ ոք էր որ զխաղաղութիւն շնորհէր, քանզի ամենեւեան մեղան. վասն այնորիկ Բանն Աստուծոյ մարմնացաւ, և արար խաղաղութիւն յերկինս և յերկրի: Ասէ՛ արքայն՝ կարող էր Աստուած ի ձեռն միոյ մարգարէի՝ զայդ գործել: Ասէ՛ ոչ ոք էր որ բնութեամբ անարատ գտանիւր, եթէ զայդ նովաւ շնորհէր. որպէս ասէ Սաղմոսն՝ Ո՛չ ոք է որ առնէ զբարի, և չէ ոք մինչև ի մի: Զոր օրինակ ծանոց

արմատն՝ եթէ դառն իցէ. ամենայն որ ինչ ի նմանէ ելանէ դառն լինի, այսպէս արմատն ամենայն մարդկայինս բնութեան որ Ազամ էր, դառնացաւ ճաշակամբ պաղղին, և զոր ինչ ի նմանէ յառաջ եկն՝ ամենայն նոյնպէս դառն էր, և ոչ որ էր որ առնէր ըզքաղցրութիւն: Որպէս ասաց Սաղմոսն՝ Աստուած յերկնից նայեցաւ յամենայն որդիս մարդկան՝ առանել թէ՛ իցէ որ իմաստուն որ խնդրիցէ զԱստուած, և ոչ որ էր: Զի ասաց թէ՛ Ամենեքեան խոտորեցան ի միասին և անպիտանացան, ոչ որ է որ առնէ զքաղցրութիւն և չէ որ մինչև ի մի: Եւ Աստուած ասաց մարդարէիւն Եսայեաւ՝ հայեցայ՝ և ոչ որ էր որ օգնէր, դմտաւ ամբ՝ և ոչ որ էր որ ի թիկունս հասանէր, փրկեաց զնոսա բազում իմ:

Եւ դարձեալ ասէ մարգարէն Եսայիամ՝ Ո՛չ պատգամաւոր որ, և ոչ հրեշտակ. այլ ինքնին Տէր եկեացէ և փրկեացէ: Նշան դալստեանն այս է՝ որ կոյս զրանն Աստուած առանց սերման յղացի, և ծնցի որդին Աստուծոյ և նոյնն մեղ տացի որդի, և կոչեցին զանուն նորա՝ Էմմանուէլ: Ասէ արքայն՝ զի՛նչ է Էմմանուէլ: Ասէ՝ հելլենացոյ բարբառ է. Աւետարանն սուրբ մեկնէ՝ (որ է ընդ մեզ Աստուած): Այս առաջին նշան դալստեան նորա՝ որ անսերմն յղութեամբ ծնաւ Մարիամ զհանն Աստուած, որ մարդկութեամբն Աստուած անուանեցաւ. վասն այնորիկ ասաց ընդ մեզ՝ զի ծանիցուք զնա մարդկութեամբն Աստուած, այսինքն՝ Բանն Աստուած որ միաւորեցաւ ընդ բնութեանս մարդկութեան: Մարդկութիւնն որ ոչ էր Աստուած, յորմամ Բանն Աստուած ընդ մեզ եղև՝ մարդկութիւնն Աստուած անուանեցաւ. վասն այսորիկ րատ հրամանին Աստուծոյ, և ըստ գրեցելոյ մարգարէիս՝ Աստուած ասեմք Քրիստոսի: Վասն զի կարելի է եթէ երկինք և երկիր անցցեն. բայց անկարելի գիտեմք, թէ հրամանն Աստուծոյ անցցէ, նոյնպէս և գրեալն ի մար-

գարէից անկցի՝ և ոչ կատարիցի։ Այս առաջին նշան գալստեանն Քրիստոսի՝ որ բանն Աստուած ի կուսէն ծնաւ առանց սերման առնալ իսկ երկրորդ նշան գալստեանն նորա այս էր, որ ասաց՝ ոչ պատգամաւոր որ, և ոչ հրեշտակ, այլ ինքնին Տէր եկեացէ և փրկեացէ։ յայնժամ աչք կուրաց բացցին, և տկանջք խլից լուիցեն, յայնժամ վազեացէ կազն իրրե զեղջերու, և պարզ լիցի լեզու ծանրախօսաց։ Վասն զի Աստուած մեր հատուցանէ զգառատան, և հատուցէ ինքնին եկեացէ. և փրկեացէ զմեզ։ Եւ Դաւթի ասաց Աստուած՝ Յայնժամ ասացի թէ՛ ահաւասիկ գամ ես. ի գլուխս գրոց գրեալ է վասն իմ։ Ասէ արքայն՝ որ է գլուխ գրոց։ Ասաց՝ Աստուածաշունչն, զոր Մովսէս գրեաց։ Ասէ արքայն՝ որպէս է գրեալ։ Ասաց՝ ազգ արար Աստուած Յակոբայ, և Մովսէս ի բերանոյ Յակոբայ, և Աստուծոյ գրեաց թէ՛ Մի պակասիցի իշխան ի Յուդայ, և մի պետ յերանայ նորա, մինչև եկեացէ նմա հանդերձեալն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց։ Ասէ արքայն՝ թէ որոյ ցեղէ գալոց էր Քրիստոս զայն, յայտ առնէ, և զնա ակնկալութիւն հեթանոսաց ասէ։ Ասաց՝ այն Տէր իմ արքայ։ Ասէ արքայն՝ զազգաբանութիւնն ունիք։ Ասաց՝ սուրբ Աւետարանն պատմէ՝ յԱբրահամէ մինչև ի Քրիստոս՝ որ ի թագաւորական ցեղէ, և ի քահանայական, պարտ էր ծնանիլ Բանն Աստուած, որպէս ասացին մարգարէքն Երեմիայ՝ և Բարուք՝ Սոս է Աստուած մեր, ընդ որում ոչ համարիցի այլ՝ յետ այսորիկ ի յերկրի երեւիցի, և ընդ մարդկան չըջիցի։ Այս գիրք հրամանացն Աստուծոյ, և պատգամք որք մեան յաւիտեան։ Ամենեքեան որք ընդունին զնա ի կեանս, և որք թողուն զնա մեռանիտ Եւ մարգարէն Ամբակում ասաց Տէր, զլուր քո լուայ, և երկեայ, հայեցայ ի գործս քո և զարհուրեցայ։ Ի մերձեկալ ամացն յայտնիցիս, և ի հասանիլ

ժամանակին երևիցիա։ Եւ զայն եւս ասաց՝ թէ Աստուած ի հարաւոյ եկեացէ։ Եւ այսպէս ամենայն մարգարէք զԲրիստոս Աստուած ասացին, և մէք եւ ըստ շաւղաց նոցա գնալով, և Աստուածային հրամանին հետեւելով, զխելս թողումք, և զոր ինչ Աստուած ասացեալ է, և մարգարէքն գրեալ են՝ ընդունիմք, և զհետ երթամք։ Ասէ արքայն՝ որ ոք զմարգարէն ընդունիցի՝ պարտ է զոր ինչ ասացէ ընկալցի, և ընդունիցի, և ունկնդիր լինիլ ասացելոցն նորա, յորժամ ստուգապէս վերահասու լեալ իցէ թէ ճշմարիտ մարգարէ է։ Ասաց՝ բազում բնական բանականութեամբ հաստատեալ են՝ որ ամենայն մարդոյ պարտ է լսել ճշմարիտ մարգարէի, թէ ըստ խելաց ինչ խօսիցի, և թէ ի վեր քան զխելս, վասն զի նորա եւս զոր ինչ յԱստուծոյ լուեալ են զայն խօսին, և ոչ թէ յանձնէ։ Վասն այնորիկ և նորա եւս՝ յորժամ զայսպիսի ինչ լսէին յԱստուծոյ՝ ստակացեալ զարմանային, և զողումն ըմբռնէր զնոսա, որպէս և մարգարէն Դաւիթ յորժամ լուաւ թէ՝ Աստուած ի Տաճարի իւրում յայտնի ի ժամանակի, ստակացեալ սքանչանայր՝ և սարսափէր՝ թէ զիտրդ լինիցի այդ, ոչ միայն ինքն, այլ և ամենայն ազգք և ազինք, և թագաւորութիւնք, և իշխանութիւնք։ Որպէս ասէ ի մէջ սաղմոսին՝ Ահաւասիկ թագաւորութիւնք երկրի ժողովեցան, և անկցին ի միասին, ինքեանք տեսին այսպէս՝ զարմացան, խռովեցան, սասանեցան, և զողումն կալաւ զնոսա։ Եւ Ամբակում մարգարէն եւս ասաց՝ յորժամ լուայ ի Տեառնէ թէ՝ ի մերձեանալ ամացն յայտնիմ, և ի հասանիլ ժամանակին երևիմ, եմուտ գողումն յոսկերս իմ, և եւս յանձն իմ խռովեցայ։ Վասն զի ի վեր քան զբնութիւնս պատմեաց Աստուած, իսկ նորա սքանչացեալ ընկալան, բաց զողալով և սարսափմամբ, և մէք եւս որք աշակերտ եմք մարգարէիցն, և ստեղծուածք Աստուծոյ՝ պարտիմք հնա-

դանդիլ բարբառոց նոցա, և ոչ այլ ինչ ասել: Զի բար-
ւոք Աստուած՝ երեմիայի, և Եսայիայ առաջ թէ՛ կա-
րիցէ՛ ասել կաւն ցրբուան բան ինչ, այսպէս և մեք որք
ստեղծուածք եմք, ոչ կարեմք ասել ինչ ցատեղծողն զոր
ինչ կամի: Ասէ՛ արքայն այդպէս է. բայց թէ՛ զինչ ա-
սացեալ են որ պարտ է լսել մարգարէին, թէ՛ ըստ խե-
լաց, և թէ՛ ի վեր քան զխելոս: Ասաց՝ քաջայայտ է որ
ամենայն աշակերտք՝ որոց և աշակերտիցի, պարտ է
աշակերտին այնորիկ որ կամի ուսանիլ, զոր ինչ և ա-
սասցէ վարդապետն իւր ընդունել. սոսա որ կամի հե-
տելի Աստուծոյ, և մարգարէի, պարտ է զոր ինչ և ա-
սասցէ ընդունել: Դարձեալ՝ որ ոչ ճանաչէ զճանապարհս՝
պարտ է հնազանդիլ այնմ, որ ճանաչէ և սոսա ոչ որ
ճանաչէ զճանապարհս Աստուծոյ՝ որպէս զմարգարէս.
ուրեմն՝ որ կամի զճանապարհս Աստուծոյ ճանաչել,
պարտ է հնազանդիլ մարգարէի: Դարձեալ՝ ամենայն
կարի պարտ է առաջնորդ, ապա թէ՛ ոչ սխալի, և ի
խորիւրտ անկանի. սոսա ամենայն մարդ աչացու են՝
և Աստուած զմարգարէս ետ զի առաջնորդեացեն, վասն
այսորիկ պարտ է հնազանդիլ նմա զոր ինչ և ասացէ,
յոր և առաջնորդեացէ: Ասէ՛ արքայն՝ դայս ես ասն ինձ՝
թէ՛ իւր ճանաչէք զճմարտ, և զսուտ մարգարէն: Ասաց՝
կրկին կերպիւ: Ասէ՛ արքայն՝ որպէս: Ասաց՝ նախ այս
է՝ զի զոր ինչ ասացէ՛ հանդոյն ամենայն մարգարէիցն
իցէ՛ զասացեալն, և ոչ այլազունակ. և երկրորդ՝ զի
նշանօք հաստատեցէ: Ասէ՛ արքայն՝ բազումք են որ
զնշանս ցուցանեն, բայց սուաք են, որպէս կախարդքն
ցուցին ընդդէմ Մովսէսի առաջի փարաւոնի: Ասաց՝
բանն ներէր և ցուցանէ՛ որպէս և եղև առ նոսա, զոր և
ինքեանք իսկ խոստովանեցան զստութիւն իւրեանց, և
զճմարտութիւն նորա, և ասացին՝ մատամբն Աստուծոյ
առնէ Մովսէս զնշանս. և այսու հաստատեցաւ զճմար-

տութիւնն Մովսէսի՝ որ թարց կարծեաց մարդարէ էր։
Եւ այնուհետեւ ով որ եկեացէ՝ եթէ համանմանութիւն
ունի ընդ բանի նորա, ճշմարիտ է և նա Չոր օրինակ
յամենայն իմաստասիրաց հաստատեալ է՝ որ մարդն՝
կենդանի բանական է. և որ այսպէս ասացէ, և նա
իմաստասէր է. ապա թէ զներհակն, այսինքն անբան
և անկենդան, իսկ և իսկ յամենեցունց ծանուցեալ
լինի՝ որ նա ոչ իմաստասէր է և ոչ ի կարգս իմաս-
տասիրի է, այլ իբրեւ անբան որ՝ արտաքս ընկեցեալ
լինի, և նշաւակեալ խայտառակի։ Այսպէս և մար-
գարէն՝ զի Աստուած սոսա պատուիրեաց թէ՝ սոսա
ծանիջիք զճշմարիտ մարգարէն. և թէ հանդոյն այլոց
ճշմարիտ մարգարէից խօսիցի՝ զոր ինչ և ասացէ նա
ճշմարիտ է, և նմն ունկնդիր լերուք, և թէ ոչ՝ խոտելի
է, և արտաքս ընկենլի, ի բաց կացէք ի նմանէ։ Ասէ
արքայն՝ նախկին մարգարէն՝ իւ պարտ է ճանաչել, զի
ոչ գոյ որ նախ քան զնա՝ զի համեմատեցեն։ Ասաց՝
նշանօք. զոր օրինակ Մովսէս ծանուցեալ և զեւ նովաւ.
քանզի ոչ գոյր նախ քան զնա մարգարէ՝ եթէ համա-
նմանութեամբ ծանիցի, այլ նշանօքն ծանուցեալ և զեւ,
զորս ոչ որ արար նոյնպէս։ Քանզի համեմատութիւն
ընդ այլոց բանականութեամբ, և կենդանութեամբ մարդ
ասի, ապա թէ ոչ՝ ոչ ասի մարդ. սոսա և մարգարէն
պարտ է ճանաչել, որպէս հրամայեաց Աստուած, և յետ
նորա երկրքումբ ճանաչել, այսինքն՝ բանիւն, և նշա-
նօքն։ Բայց բազումք բանիւքն ծանուցեալք և զեն, որ-
պէս Դաւիթ, Սողոմոն, և այլք ի մարգարէիցն։ Չայս
ևս ծանուցանեն մեզ մարգարէքն թէ՝ ամենայն մարգա-
րէքն վասն վկայութեանն Գրիստոսի եկին, զի վկայեա-
ցեն վասն գալստեան նորա. որպէս քաջագոյն յայտնի
է՝ որ յետ գալստեանն Գրիստոսի կատարուին և զմար-
գարէից։ Որ այս հազար և եօթնհարիւր ամ է՝ որ ոչ

ևս եկին մարգարէ, որ յամենայն աւուր ունայն ի մարգարէից ոչ լինիւր. այլ զհետ միմեանց ոչ դադարէր մարգարէութիւնն, որք պատմէին զգալուսան Քրիստոսի: Բայց այժմս որք դադարեալք են՝ ծանուցանեն թէ՛ վասն սրոյ գայինն և վասն սրոյ պատմէինն կատարեցաւ, և լրումն եղև. զի նախ քան զգալուսան Քրիստոսի՝ օր ոչ անցանէր առանց մարգարէի: Որպէս և պատմի յԱստուածաշունչն թէ՛ յորժամ վերացաւ Եղիայ, յիսուն այր ի մարգարէիցն որ յերկրով, մատան առ եղիսէ, և առացին զայս ինչ՝ և զայն. զի թէ միայն յերկրով այնքան, ապա յերկիրն ամենայն Հրէաստանի որքան գոյր: Բայց յետ դալատեանն Քրիստոսի՝ որ այսքան առ է, որ ոչ մի ևս երեի, որով յայտ է թէ որք գայինն վասն պատմելոյ զգալուսան Քրիստոսի դային, և որովհետեւ այլ ևս ոչ գոն, յայտ է թէ լրումն եղև: Եւ ամենայն բանք մարգարէիցն յաւետեաց կուսին սկսան խօսիլ մինչև ի համարարծումն. ոմանք զԱստուած գոլն նորա պատմեցին, ոմանք զմարդեղութիւնն, ոմանք զնշանագործութիւնն, ոմանք զչարչարանս նորա, ոմանք զերեքօրեայ զթաղումն, ևս և ոմանք զյարութիւնն, և ոմանք զհամարարծումն, և ոմանք զնստիլն ընդ աջմէ հօր, և ոմանք զմիւս անգամ գալուսան, և ոմանք զհասուցումն իւրաքանչիւր գործոց. և այսպէս մի ըստ միոջէ զամենայն գրեալ են: Եւ վասն այնորիկ եկեալ են՝ զի վասն այսոցիկ վկայեացն. վասն այսորիկ ամենայն աղգք և ազիւք յորժամ ընթեռնուն զգրեալսն նոցա՝ հաւատան վկայութեանց նոցա և զիսկս ի բաց եղեալ զհետ ընթանան գրելոց նոցա: Ֆրանկք ամենայն որքան թագաւորութիւնսս եր գոն ի նոսա, հոռմք, ըռուս, հաբաչք, հայք, ասորիք, զիթիք, վիրք, եաղուրիք, և այլք, յորժամ ընթեռնուն զգիրս մարգարէիցն՝ մակացու լինին որ զամենայն ինչ վասն դալատեան նորա գրեալք են, հետևին առացեալցն:

մարգարէից՝ որք յայլ և յայլ ժամանակս զրեալ են զի-
տաւորութիւնն առ մի ինչ. որք և հաւատացեալք՝ ամե-
նեքեան քրիստոնեայք կոչին միով հաւատով: Ասէ ար-
քայն՝ զորք ամենեքեան՝ Քրիստոսի Աստուած ասեն:
Ասաց՝ այո՛ արքայ. բայց ի կրօնս զանազանութիւնն ինչ
գոյ, և ոչ ի հաւատս: Ասէ արքայն՝ որպէս: Ասաց՝ եթէ
յաղօթս, և թէ ի սահն զանազանութիւն ինչ գոյ. ոմանք
բազում ունին, ոմանք սակաւ, և ոմանք միջակք. Ասէ
արքայն՝ լուեալ եմ թէ՛ զուրք աղնիւ էք քան զնոսա
ամենեքեան: Եւ իբրեւ զայս ասէ՝ ելանէ յաթոռոյն յոր
նստեալ էր, և զնայ արտաքս յեկեղեցւոյն, իսկ առ
զբան եկեղեցւոյն նստէ դարձեալ յաթոռ. ուր տան նմա
սուրճ, այսինքն՝ զահֆայ առ ի ըմպել: Եւ երբ աւար-
տեաց զարրումն սրճոյն, այսինքն՝ զահֆային, ելեալ
զնայ ի տեղին իւր՝ ուստի եկեալն էր. և զայն տես
իսկ ի վեր անգր՝ զորմէ ի կարճոյ զրեալ եմ, և զյաճա-
խազոյնն իսկ լիովին ի շնորհապատար սովերի իւրում
անդ տեսցես, և որով արդեօք զիղձ փափագանաց քոց
յոյժ առաւել յցուցես:

Արդ՝ աստանօր թողում զայսոսիկ ո՛ աղնուական
բաղձալիդ իմ, և սլատմեցից կարճ ի կարճոյ զծննդենէ,
և զզարգացմանէ և զարգիւնաւոր արգասալիւր ճոխու-
թեանց Տեառն Յոհաննու հրեշտակային վարդապետի.
յորմէ սլատմելս՝ զիտեմ ստուգիւ որպէս ինձ հիբոյս, և
քեզ ևս նոյնգունակ ըղձալի է և փափագելի, վասն որոյ
աշխոյժ տնչանօք արժարձեալ բորբոքեցայ՝ զի անգուլ
ճգամբ աշխատասիրեցայց՝ առ ի լոյս ածել զբովանդակ
քաջափառ և շնորհաւետ արգասեաց նորա պտուղք ի
ծննդենէ մինչև ի լրման աւուրց կենաց նորա: Վասն
որոյ այսպէս անորժելի է ինձ և բաղձալի սկսանիլ ըղ-
ճառս. քանզի կարի ըղձանօք բաղձամ թէպէտ յոյժ
երկայնազոյն և լայնասիրիւ բանիւք վերածառել զնմա-

նէ, և հրաշափառագոյն բանիւք՝ զերադրուստել զնա՝ որ եղև պայծառ արուսեակ, և ակն արփիափայլ տանա Ասքանազեան: Բայց սակայն ըստ որում՝ քաջայայտ իսկ է ամենեցուն զառաւելութենէ զերկնածիր Հնորհաց նորա, զարբութենէ, և զմաքրութենէ հրկտակային կրօնից նորա, զարութենէ անկքելի, և անընկճելի գործոց նորա, և զվեղապանձ վեհանձնութենէ նորա, մանաւանդ զի և անմարթ իսկ է ինձ և անկարելի՝ զի յայսմ ի դոյղն սոփերի զբովանդակ արդասիս բարեաց նորա իտն իմն սեակաւ որակաւ պարտւել: Վասն որոյ ասացից կարճ ի կարճոյ ըստ մշտագոյն տեսութեան մտացս իմոց, որչափ զօրեացէ իղձ տնէշանացս իմոց: Արդ՝ ծնաւ սա ի նոր Զուգայ ի բարեպաշտ ծնողաց, մինչ տակաւին երեխայ էր ընկալաւ զբարի սնունդ ի յանձն իւր ի ծնողաց իւրոց, և իբրև ելից զմանկական հասակն իւր, և եմուտ ի պատանեկութիւն. հրաժարեալ ի բազմազբօս կենցաղոյս՝ եկն ի վանս՝ և ուխտեաց ասլըկ կրօնաւորութեամբ: Ուր ուսաւ զհին և զնոր կտակարանս Աստուածայինս առաջի Տեառն Գաւթի Առաջնորդի մանացս, նաև ուսաւ զհամայն գիտութիւնս իմաստասիրական հանճարոյ: Այլ և՛ յոյժ աշխատեցաւ իսկ ի պահս, ի յաղօթս, ի տքնութիւնս, ի գետնախնտութիւնս, ի յանսուազութիւնս, որ զյայզ, և զցերեկ ոչ հանգչէր, հացիւ ոչ յաղէր, ոչ ուտելով և ըմպելով չատանայր: Այլ ի տուէ և ի գիշերի ընթեռնոյր, և ի Տեառնէ Աստուծոյ հայցէր զՀնորհս՝ և զիմաստութիւնս, որ և ընկալաւ իսկ ի Տեառնէ ամենակալէ զհայցուածս իւր, որով այնքան արդեօք բարգաւաճեալ պերճացաւ, մինչ զի կարեմ ասել թէ՛ ոչ եղև ընդհատ քան զերանելին Ոսկերեւան, և առաւել քան զԱրթուտտել: Եւ ասպա գնացեալ յԱրարիայ՝ ուսանի զգիր, և զլեզու արաբացւոց. որով ևս առաւել յոյժ վերազանցաբար ճոխա-

ցաւ, մինչ զի գաղախեցոյց և պապանձեցոյց զլեզուս իմաստասիրացն պարսից: Եւ ոչ երբէք իսկ գաղարեցաւ ի խօսելոյ ընդ նոսա, և կամ գրելոյ առ նոսա, որովք ծանոց արդեօք զճշմարտութեան հաւատս մեր, մինչ զի կակղացոյց զկարծրացեալ սիրտս նոցա որ ընդ մեզ, և եբարձ զթշնամութիւնն դայն՝ զոր յառաջն ունէին, զոր և մինչև ցայսօր յոյժ քաղցրութեամբ վարին ընդ մեզ:

Եւ զբազում մարգարտաճիւս և զիմաստնալից գլբեանս արար պարսից և արաբացոց լեզուաւ, և զրով, վասն բացալստութեան ճշմարտի հաւատոյս մերոյ, և ընդգլխութեան մոլորութեանց նոցա, որք են այսոքիւն Նախ՝ գրեալ չարադրեաց զհարց պատասխանին՝ զոր առ արքայն Ալէման հղև ըստ բնական բանականութեան, և ըստ խելաց հաւանութեան: Երկրորդ՝ գրեաց զգիրք մի իսկ՝ որ ըստ չափոյ սաղմոսին լինի, վասն Աստուածութեանն Քրիստոսի առ արքայն Հօսէն զոր հրամայեաց գրել: Երրորդ՝ ըստ նունոյ չափոյ չարաճիւսեալ վերացրեաց վասն հաղորդութեան մարմնոյ և արեան կենսարարին, և զորս նախ բնական բանականութեամբ, և ապա ըստ գրոց վկայութեան չարագրեաց, որ բանականութիւն և խելն ամենեցունց վերջնկալցի մահմետականաց: Չորրորդ՝ զգիրք մի ևս գրեաց՝ որ լինի յաւէտ ևս ըստ չափոյ առաքինութեանց գրոց, յաղագս անհատանիլի Սրբոյ երրորդութեանն, ըստ ճանապարհի խելաց, և ըստ բնական բանականութեան:

Հինգերորդ՝ չարագրեալ մակագրեաց զգիրք մի ևս՝ որ ըստ ճանապարհի տրամաբանութեան, և հաւաքաբանութեան, նախադասութեամբ, և եզրակացութեամբ հաստատեաց յորում թէ՛ պարտ է գոլ ի յԱստուածութիւնն երրորդութիւն՝ Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգին, համագոյ՝ և համարնութիւն, և հարկաւորաբար մարմ-

նացեալ մի անձն՝ Աստուած զոյ, որ ըստ Հափոյ և կէս սաղմոսին լինի:

Վեցերորդ՝ զգիրք իմն ևս զրեաց՝ որ ըստ Հափոյ սաղմոսին է վասն աստիճանաց սրբոյ հաւատոյս մերոյ, և նոյնքաբար աստիճանաց գործոց:

Նօթներորդ՝ զրեաց զգիրք մի իսկ տրամաբանական և հաւաքաբանական ճանապարհաւ թէ՛ զիւրդ է Ամենօրհնեալ Ամենասուրբ երրորդութիւնն համագոյ՝ և մի ընդութիւն, և անձանցն զանազանութիւն. որ լինի ըստ Հափոյ մոլութեանց զրոց:

Ութերորդ՝ զրեաց, զոր ինչ վիճաբանութիւն լեալ էր ընդ ախունին պարսից: Նւ զալ ևս իսկ զբազում համառօտ տետրակս զրեաց, զոր ոչ արկի ի թիւ որոց: Իսկ զայսոսիկ զամենայն նախ ըստ խելաց, և բնական բանականութեամբ, և տրամաբանական արհեստիւ, և հաւաքաբանական ճանապարհաւ զրեաց և հաստատեաց, և ապա ըստ զրոց վկայութեանց. զի ամենայնիւ անպատասխան լիցին ազգք պարսից, և հաւանութիւն խելաց լիցի, զոր ոչ չք ընդդիմացի, և կամ հակառակութեան վէճս ունիցի: Նւ զմի երես թղթոց սոցա զրեաց ի գիր, և ի հայոց բարբառ, և զմիւս երեսն դէմ յանդիման ի գիր, և ի բարբառ պարսից, տող առ տող, և երես առ երես:

Որք և մինչև ցայսօր ընթերցեալ լինին ի պարսից իմաստասիրաց, քանզի բազում գիրք գտանի ի զրոց նորա առ իմաստասէրս պարսից. որովք և յողունք ի յորոց բռնադատին ի ճշմարտութենէ, և համարձակ խոստովանին զանունն Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուած, և որդի Աստուծոյ կենդանւոյ: Բայց պատրեալք ի վառաց անտտի կենցաղոյս, և երկուցեալք ի բազմութեանց ազգին իւրեանց. ոչ կամայօժար կամօք յանձն առնուն մկրտիլ յանուն Ամենասուրբ երրորդութեանն:

Իսկ այժմ՝ յոյժ ճահ է ինձ գրել և ծանուցանել զայնս գրեանս՝ զորս արար ի գիր և ի բարբառ հայոց. թէ որքանք իցեն, և կամ որպիսիք զորս արար և շարադրեաց երանելի և գերահռչակ վարդապետն Յոհաննէս մեղրածորան՝ և անհամեմատ երկնածրիւ իմաստութեամբ իւրով։ Բայց գրեթէ ոչ ատակեալ զօր եւ մանրամասնաբար զբովանդակ գեղեցկաբար շարադրեալ գրեանս նորա ուրոյն ուրոյն մի ըստ միոջէ աստէն պարունակեալ ի թիւ արկանել. զի են անթուելիք, նա զի և բազումք այնք են՝ որք ի ձեռս մեր չեն անկեալք, այլ սիրեալք և տարածեալք են ընդ համայն տիեզերս։ Ուստի և մեր այսչափ ինչ գրեսցուք։ Նախ՝ զքերականութիւնն, և զՏրամաբանութիւնն յոյժ համառօտ, բայց լի զօրութեամբ. որպէս յայտ է զորմէ ամենեցուն։ Երկրորդ՝ զգիրքն որ է ընդդէմ երկաբնակաց. արդ այսոքիկ գոն տպեցեալք յամենայն ուրեք։ Իսկ զմնացեալս զայսոսիկ չեն ի տիպ մտեալք. որք են այսոքիկ։ Նախ՝ զգիրքն որ կոչէ մակացութիւն ճշմարտութեան, շարադրեալ արամաբանական, և Աստուածաբանական ոճով։ Երկրորդ՝ զգիրքն որ կոչի համառօտ Աստուածաբանութիւն. որք լինին ըստ չափոյ առաքինութեանց զրոց։ Երրորդ՝ զգիրքն որ յորջորջի Սրբազնագործութեան, և կամ ճշակեցէք. ասի գիրք սրբազնագործութենէ, ըստ այնմ զի խօսի յաղագս սրբազնագործութեան մարմնոյ և արեան կենարարին։ Եւ ասի ճշակեցէք, ըստ այնմ, զի սկիզբն բանին իւրոյ եղ զտուն սաղմոսին որ ասէ՝ ճշակեցէք, և տեսէք, զի քաղցր է Տէր, որով և աւարտեաց իսկ՝ կարի գեղեցկագոյն և քաղցրաղեղուն վարդապետութեամբ, որպէս և զորմէ յայտ իսկ է տեսողացն զայն։ Չորրորդ՝ արար զմեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի, մինչև ցայն տեղին՝ ուր ասի՝ Ուղղութիւն սիրեաց քեզ, յոյժ համեղ՝ և զարմանալի վերլու-

ծութեամբ, որ կրկնապատիկ ըստ Հափոյ սաղմոսին լինի: Հինգերորդ՝ արար գմեկնութիւն սաղմոսացն Դաւթի, որ լինի ըստ Հափոյ սաղմոսին, յոյժ գեղեցիկ մտածութեամբ: Բայց ոչ զբոլորն, այլ միայն մինչև ի տունն այն որ ասէ՝ Արդ՝ թագաւորք զայս ի միտ առէք: Վեցերորդ՝ գրեաց զթուղթ իմն լի երկնային իմաստութեամբ առ Լուգովիկոս եպիսկոպոսն լատին՝ յանդիմանելով զանմտութիւն նորա:

Նոթներորդ՝ գրեաց զգիրք իմն աղօթից ի գէմս Ամենասուրբ երրորդութեան. յոյժ քաղցր և համեղ ոճով: Արդ՝ որպէս կանխաւ իսկ զեկուցի, և այժմ գնոյն դարձեալ կրկնելով ասեմ թէ՝ անմարթ է ինձ և անկարելի զբովանդակ զեղեցկահիւս՝ և մարդարտայեռ շաքարեալ գրեանս նորա ի թիւ ողբանութեան պարուրել: Այլ միայն այնքան, և զայնս գրեցի՝ զորս տեսի աչօք, և զիօրձ առի ընթերցմամբ:

Բայց գու մի երբէք իսկ կարծիցես ընաւ թէ միայն այսք են՝ որք տրամադրեալք հաշուեցան, և այլք անգեօք ոչ գոն գիրք ի նմանէ շարագրեալք. մի զայս երբէք զմտաւ ածիցես, զի գոն բազումք, որպէս և այսու յաւէտ ցուցանել կարեմ՝ զառաջագրութիւնս իմ: Քանզի ըստ որում յայտնի է ամենեցունց զայնց արուեստաւորաց, որք գտիւ՝ և զգիշեր անխոնջ երկամբք տընին ի մերայ արհեստից իւրեանց՝ և թէ զարրնութեան իցէ, և եթէ ոսկերչութեան, և կամ թէ այլ իմն արհեստի, և ոչինչ իւրք յայնմանէ միտեալ չեղին ի յայլ գործ. գրեթէ այնորիկ յոյժ հրաշապէս, և չքնադարար յառաջանան ի գործ անգր, և կարի իսկ բազմազան և բերակերպ վայելչական իրս յինքեանց արտելուզանն, ի սքանչացումն և ի զարմացումն բազմաց տեսողաց:

Որք ասենն հիացմամբ թէ՝ մարդ մի երբ արդեօք կարաց՝ այսքան, և այսպիսի գործ յիւրմէ՝ արտագրել:

այլ չէ՛ դարմանք արհեստաւորին, թէ՛ն զարմանք մեծ
թուիցի տեսողացն, զի արհեստաւորն՝ եթէ մշտաջան
արութեամբ ճգնիցէ ի վերայ արհեստին իւրոյ՝ կարէ իսկ
ի գոյզն ժամանակի բազում և անթուելի գործ յինքննէ
յառաջացուցանել:

Իսկ զայս հաւաստութիւն ունիմք իսկ յայտնի
յարացուցիւ ի յամենայն իրս՝ որք անգուլ երկամբ վաս-
տակին ի գործս իւրեանց, արդարև գրեթէ՝ յոյժ վաղ-
վաղակի ժամանեն ի ծայր և ի գագաթ սքանչելարուեստ
բարեկառութեանց:

Ըստ որում և կենսատու փրկիչն մեր Յիսուս ա-
սաց առ աշակերտսն իւր՝ Զանացարնւք մտանել ընդ
նեղ դուռն: Զսոյն յարի և բան մեծահռչակ բանաստեղծ
իմաստասիրին Վերգիլիոսի որ ասէ թէ՝ Յարատև աշ-
խատանքն՝ յաղթէ զամենայն դժուարինս: Արդ՝ սոյնպէս
և երանելին այն միշտ աշխատէր ի գործս իւր յամե-
նայն աւուրս կենաց իւրոց, ուրեմն՝ հաւատալի է թէ՝
զի շարադրեալ իցէ զբազում գրեանս՝ որք ոչ երեին
այժմ ի մէջ մեր: Արդ՝ եթէ հաւատալի է այն բան՝ զոր
Մարկոս Աւրելիոս կայսրն գրէ առ Պօլիօն բարեկամն
իւր՝ (ի գիրս ոսկեղէն 3 գլ.) թէ՛ յաւուր միում կային
բազում մարդիկք ժողովեցեալք առ ի հռչակել զտօնս
իւրեանց, գայ ի մէջ նոցա փիլիսոփայ մի թերացի՝ որ
զամենայն զոր զգեցեալ էր, և ընդ իւր ունէր՝ ձեռամբ
իւրով էր գործեալ: Զի զկօշիկս ինքն էր կարեալ, զվի-
րարկուս ևս ինքն էր ձեռալ և արարեալ, զչապիկն ինքն
էր գործեալ, նոյնպէս և զամենայն իրս՝ զոր ընդ ինքեան
ունէր: Զայս տեսեալ սքանչացան ամենեկեան, տեսա-
նելով զայնքան արհեստս ի միում մարդում: Վասն որոյ
հարցեալ եղև ի յորոց փիլիսոփայն թէ՝ ուստի իցես ու-
սեալ և առեալ զայդքան զանազանութիւն արհեստից,
առ որս պատասխանեալ ասաց հանճարեղ բանիւ թէ՝

յուրութիւնն, և կամ ծուլութիւնն մարդկային ասելի
եղի, զի մու արհեստ բաժանեցիւր ի բազում մասունս.
քանզի զայն զոր գիտեն այժմ ամենեքեան՝ պարտ էր
իսկ զի զայն ամենայն գիտացէր մի ոք միայն: Ապա
ուրեմն՝ որչափ ևս առաւել հաւատալ պարտիմք, զի սա
արարեալ իցէ զբազում հոգելից սովերս իմաստնականս.
որ ոչ եթէ ձգնեալ աշխատէր ի վերայ բազում և զա-
նազան արհեստից հանդոյն թերացի փիլիսոփային այ-
նորիկ, այլ ի վերայ միոյ արհեստի, այսինքն՝ ի վերայ
ընթերցման, և գրելոյ զգիրս. որք զբոլորն ի մի ար-
հեստ յանդաւորին: Թէև ինքն բաց յայսմանէ՝ գիտէր
յօրինել զժամացոյցս, այսինքն զսահաթս՝ գիտէր նկա-
րադրել զպատկերս. որ և սա իսկ նկարագրեաց զբոլոր
պատկերսն՝ զորս ի Տան Տեառն Աստուծոյ մերոյ, յոյժ
գեղեցիկ յօրինուածովք:

Սա բազում անգամ բռնադատեալ ստիպեցաւ ի
պայադատ իշխանաց ջուղայեցւոց, տինա ևս առաւել
ի յԱղէքսանդր ջուղայեցի Հայրապետէն՝ և յընկերակցէն
իւրոյ. զի յանձն առցէ ձեռնադրիլ եպիսկոպոս, և ոչ
էառ յանձն: Այլ ասէր՝ շատ է ինձ զվարդապետութիւնս
իմ. որով կարեմ միշտ կալ անզբաղ, և քարոզել ան-
դադար զաւետարանն Քրիստոսի ի քրիստոնէից, և ի
խուժադուժ հեթանոսաց. քանզի բատ ասելոյ ումեմն
իմաստնոյ՝ նաւ խոովեալ՝ փութայ ի նաւահանդիստ, և
անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ: Այսպէս և սա՝ սիրե-
լով զվարս միայնակեցութեան՝ յոյժ հրաշափառապէս
գերազանցեցաւ քան զամենեքումք. և զբազում ար-
դիւնալիք և արգասաւոր գրեանս ի լեզու պարսից, և ի
բարբառ հայոց, եթող անսպառ գանձ ի մէջ եկեղեցւոյն
Քրիստոսի, որովք իսկ մանկունք եկեղեցւոյ չդիպեալ
յօրանան, և ինքն ի մէջ հանապազ տանի անջինջ յի-
շատակաւ զմրցանակ գովութեանց: Նա իսկ և աներ-

կիւղաքար կացեալ յատենի անադորոյն արքայից պարսից՝ որք կամէին զօրէնս Քրիստոսականս արմատախիլ առնել, և դժնիկ փոխանակ անուշահոտ նարդոսի, և քրքմի, և այլոց արմատացուցանել ի մէջ քրիստոնէից։ Բայց նա զինեալ հոգւովն սրբով անվեհեր համարձակութեամբ կացեալ յատենի նոցա, և հաստատէր անհամեմատ իմաստութեամբն իւրով զաստուածութիւնն՝ Քրիստոսի. որպէս և յառաջագոյն արդեօք զայնցանեաց ի կարճոյ բաղնիքսեցաք արտածելով զայնս՝ ըստ խնդրոյ ամենաբազմիկ պանծալուոյս։

Արդ՝ աստանօր հայեանց զգուշութեամբ պանծալի, զի պարտ իսկ է մեզ զարմանալ ի վերայ սքանչելեացն Աստուծոյ՝ որք ի մեզ ներգործեցան յաւուրսն յայնոսիկ. բայց թէպէտ կարի զարմանալ արժան է և ըմբոն առ Ամենահրաշ իմաստութեան Տեսուն մերոյ երանելւոյն Յոհաննու վարդապետի, այլ առաւել սքանչանալի է զբեթէ՝ ի վերայ անճառ ամենախնամի զթութեանն Աստուծոյ։

Զի նախ ի յայնպիսի ռաստկաստուոյ՝ և ի մրկաքեր ժամանակի, այսպիսի այր՝ արանց զլուխ չնորհնաց մեզ. որով, և ի ձեռս չնորհաց նորա սանձեալ նուաճեաց զանգայազեղ բռնութիւն աշխարհակալ կայսերաց։ Երկրորդ՝ զի ըստ որում սիրտ թագաւորաց ի ձեռն իւրում ունի ըստ գրեցելուն՝ մեղիեալ կաղզացոյց զկարծրացեալ սիրտս նոցա՝ որ այնչափ երկար տեւեցին ժուժկալութեամբ ի լսել ձայնի կենսածաւալ աւետարանին Քրիստոսի։ Եւ որքան իսկ զարմանալի, և հիանալի, և ի վեր քան զխելս մտաց զի ի նմանէ լսէին բանս, այնքան ստէպ տոկային յաւէտ ևս լսել։ Եւ ոչ արդեօք բնաւ իսկ խեթիւ զնա նայեցին, և կամ երբէք զայրացեալ բարկացան ի վերայ համարձակ բանից բերանոյ նորա. այլ քաղցրահայեաց ակնարկութեամբ ընդունե-

ցին զնա, և սիրով ընկալան զբանս նորա: 0° թէ միայն մկրտէին, և հռչակէին զաւետարանն Քրիստոսի յընդհանուր աւերութիւնս իւրեանց:

Այլ թուի թէ՝ ոչ ինչ իւրք ի կողմանէ իւրեանց ունին տալոյ զպատասխան յաւուր զատաստանին թէ՝ ոչ ունէաք քարոզիչս՝ և ծանուցիչս ճշմարտութեան. ուստի զթիւր, և զխոտորնակ ճանապարհն զնացաք: Այլ ամենախնամ, և Ամենաբարին Աստուած ներգործեաց զլոյս շնորհաց իւրոց ի պարս ի ձեռս աղգիս հայոց՝ որք ներդրութեամբն Աստուծոյ, և կամ թէ վարկ լիցի ասել նախասահմանութեամբն Աստուծոյ գերի վարեցան ի պարս. յորոց շառաւիղեալ ծագեցաւ արեգակն արգիւնաւոր զքանչելի և զցանկալի վարդապետն Յոհնանէս, որով իսկ ճշգրտապէս և մանրամասնաբար ծանեան զճշմարտութիւն աւետարանի օրինիս:

Վասն զի սիրտ նոցա զօրով կապեալ ի սէր աշխարհի, և ի հեշտութեան նանրանման և անտիրապատուաստ վառաց կենցաղոյս, ոչ կարացին հետեւ ճշգրտապատուժ ճշմարտութեան. այլ ինքեանք իսկ կամօք իւրեանց հրաժարեցան ի ճշմարտութենէ լուսոյ կենաց, և հետեցան ի մոլար շաւղաց, և ի անոտի կրօնից՝ որոյ հիմնաւորութիւնն վարկցես իսկ ստուգիւ ի վերայ ստութեան՝ և ունայնութեան, քան թէ ստուգութեան և ճշմարտութեան հաստատեալ Քանդի աղգ մի՝ որ ի բնէ ստութեան՝ և ունայնութեան հաւատացեալ իցէ, և հետևող. դժուարին է նոցա, և յոյժ դժուարին առ ի ճանաչել զստուգութիւնն, և հետեւ ճշմարտութեանն՝ եթէ ոչ իսկ տեսանիցեն զմեծագունեղ նշանս ինչ, և կամ թէ զսաստիկ հարուածս՝ և զտանջանս՝ որպէս երբեմն Տրդատայ մերոյ իսկ արքայի զիպեցաւ, և զօրաց նորա, և ամենայն ազինս Վասն զի յառաջ քան զպիղծ կրօնն մահմետի՝ որ մինչ տակաւին չէր ի պարս:

ի միջի սոցա բնաւորեալ, այս ազգ՝ զրեթէ ատաւել քան զամենայն ազգս կռապարիշտս՝ սիրէին զունայնութիւն կռապաշտութեան, և կերպ առ կերպ ստայօզ և բիւրազան բաջազանս դանդաշէին. ըստ որում քաջայայտ իսկ է զորմէ ի բաղմաց: Այսպէս և այժմ՝ սոքա յոյժ կարի ատաւել քան զայլ մահմետականս հետեւն սնտոի զործոց, և վատափառ կրօնից. որպէս ստուգապէս զայսմանէ քաջ զիտեն ամենեքեան, զորմէ յաւէտ երկարաբանկս՝ տայ տեղի և առիթ ձանձրութեան ընթերցողաց: Ուրեմն՝ միայն այսչափ ինչ ասել ինձ ճան վարկանիմ, և որով իսկ ծանուցանել զվատասրտութիւն, և զթիւրութիւն ազգիս այսմիկ չարի: Քանզի երանելի վարդապետն մեր Յոհաննէս թարգմանեաց զաւետարանն սուրբ, և զգործս առաքելոցն, և զչորեքսաամս թուղթն Պօղոսի առաքելոյն, և զկաթուղիկեայն, և զյայտնութիւնն սրբոյն Յոհաննէս՝ մինչև ի լուսն նորոյս կտակարանի ի բարբառ պարսից և արաբացոց. որք ընթերցան զօրհանապազ՝ և վիայեցին ամենեքեան թէ արդարեւ պատգամ Աստուծոյ է, և ի վաղճանի ոչ կարացին ընթանալ զկնի լուսոյ կենաց, այլ մնացին ի խաւարի կորստեան՝ և անմտութեան: Որով ինձ թուի թէ՝ տեսեալ բարեգթածին Աստուծոյ՝ (որ կամի զի ամենայն մարդիկը կեցցեն, և ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն) զճանապարհս սրտից նոցա, և զկամս մտաց նոցա. վասն որոյ կուրացոյց զաչս նոցա համանման հրէիցն Աստուածատգանից, զի մի երբէք կարացեն ճանաչել ստուգիւ զճշմարտութիւնն: Ուստի յետ ամենայնի ի դէպ է ինձ ասել յայսմ վայրի թէ՝ Ամենաբարի և գթառատն Աստուած՝ ոչ զըրկեաց զլոյս իւր ի յաղպէն պարսից, այլ թէպէտ բազում լուսապատար արեգակունք ծագեաց Աստուած ի պարսկաստան աշխարհիս, առաքելով զնոսա հոլովապատ ընթացիւք՝ առ ի որովք տեսանել նոցա զլոյսն կենաց,

սակայն առաւելապէս քան զհամայնն ծագեցաւ ի վեր-
նախնամ տեսութենէն Աստուծոյ զփառազարդ վար-
դապետն մեր Յոհաննէս Արեղակ եօթնածածանչ նշո-
ղիւք, այլ նոքա ոչ կարացին տեսանել զկենսաւտ լոյսն-
ուստի և տարազրեալ զրկեցան յարիւրաւայլ և յարբու-
նական կենաց պողոտայէն: Որոյ վասն նա այն բարե-
փառ և ցանկալի արն՝ կարէ ընդ Դաւթայ ասել առ
Աստուած թէ՛ բազումք էին որք հալածէին, և նեղէին
զիս. այլ ես ի վկայութեանց քոց ես ոչ խոտորէի:
Քանզի խօսէի զվկայութիւնս քո առաջի թաղաւորաց,
և ոչ ամաչէի: Իսկ նոքա ոչ ընկալան զբանն քո՝ ես զի
արարից, թէ և ընկալան զսերմն բանին կենաց՝ բայց ոչ
բունուացին զոստս բեղմնաբերս. այլ և ոմանք զիս նե-
ղեալ խուէին, և հալածէին, նմին իրի հայէի յանա-
զորոյնս՝ և մաչէի. զի զպատուիրանս քո ոչ պահէին:
Եւ զայս նմանս այսոցիկ: Այլ և երանելի և փառազգեաց
Բարունին ոչ թէ միայն և եթ ունէր իսկ արհաւիրք
արտաքուստ, և տառապանք ի հեթանոսաց, այլ և ունէր
ի ներքուստ մարդ ի փառասէր և ի խաւարաիղձ եպիս-
կոսոսաց, և յունայնականցաղ վարդապետաց՝ և արե-
ղայից: Քանզի սա կայր և կենցաղավարէր իբրեւ զմի
ի ճգնաւորաց անապատի, և անհամեմատ զվարս ստա-
ցեալ ունէր ի մարմնաւորաց յանձին իւրում. զի ոչ ու-
տէր միս, և ոչ ըմպէր զցքի, և զգինի, և ոչ զանձն իւր
պճնէր փառազարդ զգեստութ, այլ միայն աշտուճ հա-
ցիւ, և խոշոր խարաղնազգեստութ շատանայր:

Իսկ այնոքիկ յաւելուածովք քան զսահմանեալ
պարէնն կրօնաւորաց ուտէին, ըմպէին, զգեստին, և
խորախճանային յաւուրս բարութեան իւրեանց. և նա
նոցա խրատէր ի զգուշութիւն, և զգործս ըստ արժանի
կարգի իւրեանց ցուցանել, և մշտատե ճգնութեամբ ըն-
թեռնուլ զգրեանս Աստուածային: Զի ասէր նոցա թէ՛

որովք կարէք լուսաւորիլ լուսով գիտութեան, զի գիտութիւնն է լոյս ուղղիչ մարդոյ, իսկ մեծ խորխորատ մթինն է, և խոր խաւարատոյդ անգիտութիւնն Սուրբ գրոց։ Իսկ ի նոցանէ ոչ ոք անոաց զբանից երանելոյ առն Աստուծոյ, այլ նշկահալ արհամարէին զնա, և ըզբանս նորա, և այսնակատակ բանիւք նախատակոծ առնէին զնա, և երգիծուցանէին, և զբաղումս ի շարագրեալ գրոց նորա հրակիզեալ այրեցին առ նախանձու։

Աւտի դայրացեալ նա ի վերայ նոցա՝ զնայ նստէ արտաքոյ վանացս ի տան հօր իւրում, և անդ գործէ զգործս իւր՝ Աստուծոյ, և մարդկան հաճոյականս։ Եւ ոչ ոք ի յորոց հետեցաւ նմա ի գիտութիւնս, և ի զընացս իմաստութեան, բաց միայն Աստուածատուր վարդապետն՝ որ յապա զնաց ի Բիւզանդիոն լուսաւորեաց զնոսա, ուսուցանելով անդ զգիտութիւնս արտաքին զըրոց, յորմէ ուսաւ Պաղատաւար դպիրն՝ և արար զքերականութիւն, և զայլ շահեկան արդիւնս։ Եւ ապա եկեալ նա անտի դարձեալ ի վանս մեր՝ եղև առաջնորդ վանացս, որպէս և զորմէ ի վայր գնացեալ ճառելոց եմ ի տեղեոջ իւրում։ Իսկ այլքն մնացին յանմտութիւնս իւրեանց, և խաւարեցաւ անմտութեամբ սիրտք նոցա, և կորուսին այնպիսի չքնաղակերպ գիտութիւն ի միջոյ իւրեանց մինչև ցայսօր ժամանակի։ Չայն՝ զոր մինչև ցայսօր այլք վայելեն՝ և խրախանան լուսապայծառ գիտութեամբ, իսկ մեք նստեալ մնացաք զուրկ ի խաւարչտին տեղեոջ, և կարօտեալ մուրացկան։

Արդ՝ եթէ յայնժամ ուսանէին նոքա ի յոռս Տևառն Յոհաննու Գերապատիւ վարդապետի, և աշակերտք նորա հանդոյն աշակերտաց Տևառն Մխիթարայ միծի Արքայի վարդապետի՝ կաթողի բաղձանօք զկնի հոռոյ իւղոց նորա վերաթեկալ ձեպէին, անստգիւտ կարծեմ թէ՝ այժմ՝ առաւելապէս աստ պանծանալոյ իմաստու-

թեամբ, և յոյժ ճոխապէս գերափայլեալ երեւիւր քան
զամենայն ուրեք՝ յորս իմաստուն գտանիւ։ Եւ մանա-
ւանդ իսկ ոչ ինչ իւրք ընդհատ գտանիւր, այլ յաւէտ
պերճացեալ քան զվանս Միտիթարայ Աբրայի հօր վա-
նացն, և զայլս տեղիս։

Բայց Էր օր, ոսկեղէն ժամանակ՝ առ որով յայն-
ժամ իսկ պերճանայր աստտոին հրաշագեղ մակացու-
թեամբ, զոր կորուսաք զայն սակս խաւարասէր բարուց
մերոց, ուստի թախանձանօք աղաչեմ զձեզ՝ զուք որք
այժմ՝ պանծայքդ զգօնափայլ իմաստութեամբ, մի և
գուք նոյնպէս՝ զի մի գուցէ իրբն զմեզ զգննուցուք
զգծատեսակն կերպարան։ Թէպէտ չէ օրէն իսկ զան-
ցեալ ունեցեալ իրովք որ պարծիլ՝ որպէս ասէ առածն
հասարակաց թէ՝ ասել եթէ ունիւ երբեմն զայս ինչ, և
զայն՝ ոչ է ի հաշուի, այլ զոր ունիմ այժմ՝ զայն ան-
կանի ի հաշիւ, բայց օրէն է՝ և առաւել ևս յատկադոյն
կարգադրութիւն՝ պանծալ և պարծել զհայրենական իրօք։

Որ Հայրն մեր ըստ հոգւոյ՝ եթող վասն մեր ի մէջ
եկեղեցւոյն Գրիստոսի զբաղում անսպառ գանձս ար-
դիւնականս, թէև յորոց արգասեաց զուրկ եմք և կողո-
պուտք, բայց ունիմք ի բազմաց գանձուց նորա զբա-
ղումս ի մէջ մեր, նմին իրի և որովք պարծիմք՝ իրբն
զորդի հարադատք՝ առ ժառանգութեան հայրենեօք։
Նա իսկ և որովք, և զարթուցիչ շնորհիւն Աստուծոյ
յուսամբ և ապաւինեմք կրկին արծարծեալ բորբոքիչ յո-
րոց նշուլից ի յիմաստս զգօնութեան, և վերստին չքե-
ղադարդապէս բարգաւաճիլ վերանորոգելով արվիաչք-
նազ մակացութեամբ։ Արդ՝ եթէ այն Հայրն մեր մեծա-
պատիւ յորժամ աղօթս մատուցանէր առ Տէր Աստուած
ի գիշերի առ գրան եկեղեցւոյն՝ լոյս պայծառ յերկնից
եօթնաճաճանչ ճառագայթիւք շուրջ զնովաւ փայլատա-
կեալ լինէին, մինչ գրեթէ՝ ի սաստիկ լուսոյ նշողիցն՝

յուսաւորեալ երեւիւր համափիւռ վայր տեղւոյն այնո-
րիկ. քստ որում զորմէ իսկ ստուգութեամբ հաւաստի
առնեն ամենեքեան արք հնազոյնք՝ որք զնա տեսեալն
են: Ուրեմն՝ և մեք աներկբայ յուսով հաւատամք՝ յու-
սաւորիլ կրկնազարդապէս երկնածրիւ յուսով նորին:
Եւ ես՝ զի եթէ ի գրեալ գրոց երանելոյ հօրն մերոյ՝
լինին բազում բժշկութիւնք ախտաժեւտաց, և առնեն
զբազում սքանչելիս. որպէս և ես ապարդիւն անար-
ժանս՝ քաղում անգամ իսկ տեսի աչօք իմովք, և զո-
րոց անշուշտ իսկ և անստգիւտ վկայեցի: Ապաքէն ու-
րեմն՝ անկեղծաբար հաւատամք, առ ի որովք զախտ յի-
մարութեան մերոյ ապաքինիլ:

Ահաւասիկ յետ ամենայնի այսուհետեւ կայ և մնայ
ինձ ասել զայս: Արդ՝ զկնի յողնարեղուն գեղապանձ և
հրաշափառագոյն գործոց՝ զորս ի նմանէ արտազեղեալ
ծաւալեցաւ. որ մինն ի յորոց այս է՝ զոր յառաջագոյն
նչ զեկուցի ի վեր անդր: Քանզի սա հարցեալ եղև ի
շահ սուշտան Հօսէն արքայէն յաղագս բնական կրից
մարմնոյ՝ թէ հիմ արդեօք սանձեալ նուաճէք զբնական
կիրս մարմնոյ. զի ասէր թէ՝ նչ է գործ կամայական
զի մարթ լիցի սանձել զնա անձնիշխան կամօք, այլ է
գործ և կիրք բնական՝ որ անկնք է և անհնարին ընկ-
նել զնա անձնիշխան կամօք: Ապա զորպէս կարէք կեալ
թարց կնոջ, զի կին ստեղծաւ վասն առն, և այր սակա
կնոջ. վասն որոյ ի յայսմ իրողութեան յոյժ զարմացեալ
եմ. կամիմ զի ցուցցես ինձ զառիթն, և զտարակուսու-
թիւնս իմ բաճալ: Առ որ իմաստնահանձար Հայրն մեր
գործնական պիտոյիւք պատասխանէ, որով և զառիթ
ընկճման բնական կրից մարմնոյն ցուցանէ: Քանզի որ-
պէս երբեմն արար իմաստունն Պիւթադորաս, յորժամ
հարցեալ եղև ի յովանց թէ՝ զբշափ իցեն կեանք մարդ-
կան. նա առ նոսա ոչ այլ ինչ ասաց բանիւ, այլ

փոքր ինչ երևեալ, և իսկոյն գնաց անտի, ծածկեցաւ յաշաց նոցա, որպէս գրէ հրաշագեղ Սորենացիին ի գիրս պիտոյից յառաջարանութեան: Կամեցեալ իմաստունն՝ այնու արագ փախտեամբն ցուցանել նոցա թէ՛ յոյժ վազանցուկ և կարճ է կեանք մարդկան: Սմին սաբաս արար և երջանիկն այն՝ զի խնդրեաց յարքայէն յղել առ ինքն զմի ի ներքինեաց իւրոց՝ զի ծանուցէ նմա զառիթն, որ գնացեալ պատմեսցէ արքային: Եւ իրրև ի վաղիւն ներքինին գայ առ նա, նա ոչ ինչ երբէք խօսի ընդ նմա, այլ նստեալ գրէ արագապէս զգիրս իւր, որպէս սովոր իսկ էր յամենայն ժամ գրել: Իսկ ներքինին այն վշտացեալ ի բազում կանգնելոյն՝ նստէ, և իրրև զժամս բազում էանց ի վերայ՝ ծունկք նորա կթուցեալ ցաւեցան, վերստին յարուցեալ կանգնի. և այսպէս փոյթ ընդ փոյթ նստեալ և կանգնեալ՝ մինչև յոյժ տաղտկանալ նմա: Ապա ասէ վարդապետին մերոյ՝ ասան ինձ զոր ինչ կամիս ասել, զի երթեալ ծանուցից արքային, ասէ ցնա՝ գնա զոր ինչ տեսեր պատմեմ արքային: Իսկ նա գնացեալ զտարադ անցմանց իրին արքային զեկուցանէ՝ որով իսկոյն ծանեաւ արքայն զառիթ իրին, և յոյժ ներքողեաց զհրաշալի խոհեմութիւն նորա ի մէջ նախարարաց իւրոց: Եւ ապա երանելի հայրն մեր եղերեալ կնքեաց զարդիւնալիր՝ և զարգասաւոր կեանս իւր ի բարուք ձերութեան. ի հազար հարիւր վաստուռ և հինգ թուականիս Արամազեան տումարիս, և ի յեօթանասներորդի, և չորորդի ամի հասակի կենաց իւրոց ի փառս Քրիստոսի Առաւմտոյ մերոյ օրհնելոյն: Որոյ յիշատակն օրհնեալ եղիցի, և բարեբանեալ, և աղօթիւք նորին զթացի Տէր ի վերայ մեր՝ և աճեցուցէ զսերմն բանին կենաց ի մեզ: Անն զրաւ լեալ գլխատակ պատմութեանց երկուց աշակերտաց Տեառն Դաւթ ընտրեալ Առաջնորդին. արդ՝ աստանօր ժամ է ինձ զերրոր-

դէն, և զայլոց աշակերտացն սակաւութիւնք ծանուցանել:

Իսկ երբորդ ընտրեւագոյն և գերահրաշ աշակերտնորա՝ էր Աղէքսանդր Աստուածաբան և մեծիմաստ բարունին. որ էր քաջափառ և անպարտելի հզօր ակոյեան ընդդէմ հերձուածողաց: Սա զկնի Տեառն Ստեփաննոսի առաջնորդի՝ ընտրեցաւ ի յառաջնորդութիւն վանացս նորոյ Զուղայի, և ապա յետ Նահապետ կաթողիկոսի՝ հաւանութեամբ ամենայն ազինս Արամազեան կարգեցաւ: Հայրապետ ի յէջմիածին¹⁾: Զորբորդ՝ Խաչատուր վարդապետ: Հինգերորդ՝ Մինաս վարդապետ: Վեցերորդ՝ Անդրէաս վարդապետ: Եօթներորդ՝ Մկրթայէլ վարդապետ: Սա էր յոյժ հմտացեալ ի յերաժշտականութեան արհեստի: Ութերորդ՝ Մարկոս վարդապետ: Իններորդ՝ Յովսէփ վարդապետ: Տասներորդ՝ Սիմէօն վարդապետ: Մետասներորդ՝ Յոհան վարդապետ: Արդ՝ սոքա ամենեքեան որք յիշատակեցան՝ ընկալան զկարգ և զստիճան եպիսկոպոսութեան. բաց ի Յոհաննու սրանչեւհրաշ վարդապետէն, որ իւրով կամօք հրաժարեցաւ ոչ մտանել ի յայն ջոկ:

Արդ՝ ահաւասիկ այն երջանկափառ և բարեբաստիկ Տէր Դաւիթ առաջնորդն՝ ստացեալ ժողովեաց զբազում աշակերտս, և լուսաւորեալ պայծառացոյց զհոգիս նոցա Աստուածային, և երկնաւոր քաղաքավարութեամբ. և զարդարեալ զեղեցկապանձ վայելչացոյց զնոսա փիլիսոփայական գիտութեամբ, և բնազանցական Աստուածաբանութեամբ: Որոյ թիւ բոլորից աշակերտացն՝ լեալ է մինչև յքսուասուն. ամենեքեան արք ընտիրք՝ և փա-

1) Սա եղաւ առաջնորդ Զուղայու 1699—1706, իսկ 1706 թ. ընտրուում է կաթողիկոս: (Պատմ. Զուղայու Բ. հատոր էջ 34):

ռազդեանքս՝ որպէս ես ի յորոց զսակաւ ընտրելագոյնս առեալ՝ զրոշմեալ մատենագրեցի զանուանս նոցա ի սոփեմբի մերում:

Եւ ապա զկնի յօրովից քրտնաթոպ և երաշխէպ աարժանմանց՝ որ ճգնեալ տքնեցաւ վսեմաղարդ և Մեծապատիւ հայրն մեր Տէր Դաւիթ բարունապետ ի վերայ Տան Տեառն, և ի յարկի փառաց անեղին Աստուծոյ. այնուհետև իսկ լրացեալ բովանդակի զժամանակ նժդեհութեան նորա, և ի 1133 թուոյս լքանի ի կենաց, և փոխի առ Բրիատոս Տէրն մեր: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Իսկ արդ՝ զի ըստ որում Տեառն չնորհիւ, կատարեցի զինպիւր տենչալոյս իմոյ ըստ կարողութեան փանաքի և մշտագոյն զիտման մտացս իմոց, որ զառ ի նոցանէ փափագանօք խնդրէիր ի մատենի աստ յայմիկ կարճ ի կարճոյ արձանագրել. որոյ վասն և ես ոչ անփոյթ արարի զհայցուած նազննոյս իմոյ, այլ կատարեցի յօժարակամ սիրով, թէև էր անյարիր և անհեթեթ ի յօճոյ ճառիս մերոյ:

Աստանօր ժամ է ինձ վերստին դարձուցանել զբանս մեր ի յիրակութիւնս Շահաբադայ երկրորդի Աբքայի, և զմնացուածս բանից նորա՝ զորս թողաք ի վեր անդր՝ այսուհետև յուշողպած և իրազէկ առնել:

Քանզի զայսու ժամանակաւ հանին զդաշտեցի, զթաւրիզեցի, զերեանեցի և զայլ եւ հայքս՝ ի Սպահանայ քաղաքամիջէն, և ի մերձ ջուղայեցւոց բնակեցուցին, որպէս և զորմէ Առաքեալ վարդապետն կարի ճոխագոյնս վիպէ (Առաքեալ վրդ. 33 գլխ.): Եւ որպէս ստուգեն զնմանէ բազումք թէ՛ էր այր արդարակշիռ և խաղաղասէր, ոչ սիրէր զանիրաւութիւն, և ոչ խընդայր ընդ կորուստ մարդկանց. և յոյժ առաւել սիրէր անխարդախ սիրով զքրիստոնեայս՝ քան զազգսն իւր:

Իսկ զկնի յողունց արութեանց, և քաջախառութեանց
գործոց լուծանի ի կենաց. որ և բովանդակեալ զժամա-
նակ տէրութեան իւրոյ:

Ը. Եւ ապա սեպհականեալ ժառանգէ զպերճական
պետութիւնն Երկրորդն Շահ Սէֆի որդի նորա¹⁾:

Թ. Յետ որոյ յաջորդէ զտեղի նորա՝ Եղբայր նո-
րա Երրորդն Շահ Իսմայէլ²⁾:

Ժ. Իսկ զկնի նորա ժառանգէ զաթոռ Թաղաւո՝ ՌՃԺԵ
րութեան Շահ Սէլեման արքայն³⁾. որ էր քաջ և իմաս- ՌՈԿԶ
տուն, որ եղև յոյժ հակառակ հաւատոյս Քրիստոնէու-
թեան: Ընդ որում և խօսեցաւ՝ հանճարեղ և իմաստնա-
խոհ բանիւք երջանիկ վարդապետն Յոհաննէս, վասն
հաւատոյս քրիստոնէութեան. որպէս և զորմէ ի վեր
անդր յաճախ բանիւք մանրամասնաբար ծանուցի: Իսկ
ընդ ժամանակս ընդ այսորիկ՝ վտարանջեալ ապստամ-
բեցան աղուանք, և զՂանդահար քաղաք ընկճեալ նուա-
ճեցին ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Եւ յորժամ զայս
համբաւ հռչակ հարկանի յականջս Սէլեման արքայի ի
ժամու ընթրեաց երեկոյի, ի յեղանակս սաստկաստոյց՝
և ձիւնամածեալ ձմրան. նոյն ժամայն յարուցեալ ի սե-
ղանոյ համադամ և անուշահամ խորտկաց՝ կերակրոց,
և ըմպելեաց, հրամայէ հիպերէտաց, և յառաջագէմ պաշ-
տօնէից իւրոց փոյթ ընդ փոյթ կանգնել զվրան արտա-
քոյ քաղաքին:

Եւ ինքն արքայն ի գիշերայն ժամուն զնացեալ
զետեղի ի ներ վրանի իւրում. զայս յորժամ ազգ եղև
զօրացն ամենայն, վաղվաղակի ժողովեցան միահամուռ

1) Շահ Սէֆի Ա. 1628—1642 թ. (Бартольдъ, Мус. Дин.
т. 2 19):

2) Հստ Бартольдъ, Շահ Սէֆի Ա. եց յետոյ Թաղաւորում է
Աբբաս Բ. 1642—1667 (Бартольдъ, т. 2 19):

3) Շահ Սէլեման Ա. 1667—1694 թ. (Бартольдъ, т. 2 19):

ամենեքեան առ զբան խորանի արքային: Ուրանօր ծանեան զկամս արքային թէ՛ կամի չուել ի վերայ Ղանդահարայ քաղաքի, և ճնշեալ նուաճել զապստամբեցեալ զաղուանսն, և կործանել զանագորոյն և զստամբակ զօրութիւնս նոցա. ուստի մինչև ի ծագել լուսոյ արեգական պատրաստեցան ամենեքեան ի պատրաստութիւն պատերազմի:

Իսկ ապա եկաւ արքայն ի տեղւոջէ անտի՝ կարի արչաւմամբ չուեալ խաղար ԲՃՈՒ. զօրօք, գնաց պաշարեաց զքաղաքն Ղանդահարայ, և էառ մեծաւ ուզմիւ զքաղաքն ի նոցանէ ի միջոց դոյզն ժամանակի: Ուր և զբաղումս ի յորոց սրախողող մահուամբ սատակեաց, և զմարզպանութիւն քաղաքին ետ ի ձեռս Գօրգին խանի միոջ, որ էր աղգաւ վրացի, և ինքն արքային անցեալ եկն ի քաղաքն Սպահան:

Իսկ Գօրգին կացեալ անդ՝ յոյժ և յոյժ վշտացեալ տառապեցոյց զնոսա, վասն որոյ յոյժ վշտացեալ ի տառապանաց նեղութեանց՝ սպանին զնա յաւուրս Շահ սուլտան Հօսէն արքայի: Եւ արքայն Սլէման զկնի բազում բարեփառութեանց զործոց՝ մերձեցեալ ժամանէ նմա զհասարակաց աւուրն լուծանի ի կենաց ի Սպահան քաղաքիս, ի 1143 թուականին մերոյ: Որոյ թագաւորեալ ընդ ամենայն ամս 28: Եւ յաւուրս ժամանակաց սորա էր Առաջնորդ Սրբոյ վանացս մերոց զՏէր Ատեփաննոս վարդապետն. որպէս զօրմէ ի վեր անդր ի կարգս աշակերտաց Տեառն Դաւթի վարդապետի ճառեցաք: Եւ զկնի սորա նստաւ յաթոռ առաջնորդութեան զՏէր Աղէքսանդր վարդապետն:

1143

1694

ԺԱ. Եւ ապա յետ Սլեմանայ արքային՝ փոխանորդէ զաթոռ նորա ի նոյն ամին Շահ սուլտան Հօսէն զորդի նորա. որ էր յոյժ վարժեալ և հմտացեալ ի զիտութիւնս պարսից: Սա յաւետ ես քան զհայր իւր Սլէ-

ման՝ և զև ներհակ և հակառակ հաւատոյ և կրօնի քրիստոնէութեանս. առ որ զինեալ հոգւովն սրբով խօսեցաւ վսեմազարդ վարդապետն Յոնաննէս, և կասեալ ընկճեցոյց զչար կամս նորա, ըստ որում և գորմէ վաղ ուրեմն ճոխարար զեկուցի:

Եւ արքայն Հօսէն՝ որչափ էր առաւել պերճացեալ և հմտացեալ ի յիմաստս գիտութեան, այնչափ առաւելապէս էր լքեալ և նահանջեալ ի քաջափառ գործոց արութեանց. քանզի ոչ ինչ գործ արութեան՝ և քաջութեան եցոյց սա, այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, և ի յորս էրէոց. Որ և շինեալ ի հարաւակողմ՝ քաղաքիս ի յանապատ տեղւոջ զգեղեցիկ պալատս արքունական, և շուրջ զնովաւ զգրախոս՝ և զբուրաստանս, ի պատճառս գրօսանաց, և կոչեաց զանուն նորա Փահրապատ. և ինքն Արքայն հանապազօր հեծեալ ի վերայ գրաստու՝ կանամբք, և սղախնովք, և ներքինեօք զնայր ի պալատէ քաղաքին՝ ի պալատն Փահրապատայ, և անդ զբօսնոյր: Իսկ ազնիւ կին արքայիս՝ որ էր թագուհի ի վերայ ամենայն թագուհեաց իբրև ետես զիննէ, և զանարի վարս արքային, կշտամբեալ յանդիմանէ զնա խրատական բանիւք և ասէ. տես արքայ զի նախնիք քո քաջութեամբ տիրեցին նահանգաց, և գործովք արութեամբք ընդարձակեալ տարածեցին զտէրութիւնս իւրեանց ի վերայ յոգունց դաւառաց, և ոչ թէ խնէշութեամբ, և վատարի երկշրտութեամբ: Եւ դու և թէ կամիս ժառանգել զնոցունց թողեալ տէրութիւնն՝ որ այժմ առ քեզ է հասեալ, և դու զայն ունիս. ուրեմն՝ աղաչեմ զքեզ Տէր իմ արքայ՝ զի համանման քաջութեամբ գործոց նոցա, զգործս և զարութիւն երևեցուցես յանձին քում, որով կարես կեալ անբոյթ և անսայթաք ի տէրութեան քում: Իսկ և թէ ոչ այնպէս՝ գիտասջիր զի իսկ և իսկ կործանելոց ևս զպճնազարդ Տէ-

բութեանն գահ, և խայտառակեալ նշաւակիցիս ի մէջ ամենայն ազգաց:

Այսպիսի բան լուեալ արքայն յիմաստնախոհ կընդէն՝ ոչ ընդոտտեալ զարթնեալ ի թմրեալ հեղգութենէ իւրմէ, և ոչ երախտահատոյց եղև այնպիսի օգտաբեր խրատատուին իւրոյ. որ կամէր որով խրատիւք զանձն նորա ապրեցուցանել ի մահաութ վտանգէն, և շքեղազարդ փառօք զնա բարգաւաճ և արգասաւոր առնել: Այլ հանգոյն կամակոր անձանց՝ ես առաւել ի խելագարութենէ միտեալ ցնդեցաւ. քանզի զինի աւարտման բանից նորա՝ կարի զայրացեալ ցասեալ ի վերայ խոհեմալի խրատու նորա, վաղվաղակի հրամայէ խելդ զսարանոց նորա արկանել, և հեղձամղձուկ զնա առնել, և կորուսանել: Իսկոյն կատարի զհրաման թագաւորին, և սպանանի զգեղեցիկ, և զհանձաբեղ տիկինն փոխանակ բարի և շահաւէտ խրատու իւրոյ: Որով և արդարեւ ուսանիլ ձահ է մեզ՝ ոչ խրատել զանձինս խստասիրտս և կամակորս, մինչ են իսկ տակաւին ի կամակորութիւնս իւրեանց զառաժեակք, զիտացեալք հաւատտեալ զի յաւէտ չար ի նոցունց՝ փոխանակ բարեգոյն և օգտակար խրատու մերոյ ընդունիլք: Նմին իրի և երջանիկ մարգարէն Ամովս՝ բարձրագոյ ձայնիւ խրատէ զմեզ իմաստնաբար բացատրելով թէ. «Որ իմաստուն իցէ արդեօք, լռեսցէ իսկ ի ժամանակիս յայսմիկ. զի ժամանակս չար է»: Ահա իսկ ժամանակ չար, և ժամանակ անքնդունելի, և ժամանակ կործանման. այսինքն խրատուին, և խրատ ընդունողին: Վասն որոյ կամ մեղմով խրատել սղարտ է զխստասիրտ՝ և զկամակոր անձինս, և կամ թէ յայնպիսեաց բարւոք իսկ է բացէ ի բաց հրաժարիլ մինչև զիջեալ իջանիցեն ի կամակարութեանց իւրեանց:

Նմին աղագաւ մարգարէն Դաւիթ, և առաքեալն

Պօղոս յոյժ ճանողապէս խրատեն զմեզ. ոմն ասելով թէ՝
 ընդ նմին և հաց իսկ ոչ ուտէի: իսկ միւսն ասէ թէ՝
 ընդ այնպիսւոյն և հաց ևս մի ուտէր: Արդ՝ այժմ դար-
 ձայց անդրէն ի կարգ բանիս իմոյ, և զնմանէ բուռն
 հարեալ խնամով ճառեցից՝ ուստի արտաքս ելի թողլով
 կիսակտուր զբանս իմ, զի որով իցէ իսկ՝ բացալիայ-
 լեալ ի լոյս անդր եկեացէ զհամայն իրողութիւնս ի վա-
 զնջուց, և ի կանուխ ժամանակաց եղևոց: Իսկ այսու-
 հետև ճա՛ն է ինձ յիշք ինչ նրբութեամբ քննել՝ և հե-
 տազօտել զապստամբութեանց Աղուանից ազգին. եթէ
 ոչ աղագաւ, և կամ թէ վասն էր ապստամբեցան Ա-
 ղուանք ի Շա՛ս սուլտան Հօսէն յարքայէ պարսից: Եւ
 թէպէտ զորմէ իսկ ոմանք՝ բազում և զանազան զսպա-
 ճառս պէսպիսաբար ստորոգեալ զանգաճնս. այլ մեք
 ատուգիւ հետազօտեալ զնմանէ ի բաղմաց՝ այս իսկ է
 զոր ի ստորև փութամք վերաճառել: Արդ՝ որպէս կան-
 խազոյն իսկ պատմեցաք զԳօրգին խանէն թէ՝ ընկա-
 լաւ զմարդսանութիւն Ղանդահարայ քաղաքին յԱրքա-
 յէն Ալէմանայ, և յոյժ վշտացոյց զնոսա ամենայն տա-
 ռապանօք: Եւ որոց կրեալք զբիրակերպ նեղութիւնս
 ի ձեռանէ նորա. և կերպիւ իւրիք ճողոպրիլ ի մեծազոյն
 կեղեքմանց նորա՝ ոչ մարթանային: Ուստի յեւս զը-
 տեալք հնարից կամեցան պալ ոմանք ի նոցանէ առ ար-
 քայն Հօսէն, և բողոքել զնմանէ առաջի նորա:

Եւ նախաչաւիղ գործոյս եղև Միրզէիս հայր Մահ-
 մուտին՝ որ եկն ընդ այլոց ոմանց ի Սպահան քաղաքս-
 ուր և գրեցին յերկար մի՝ և ծանուցին յորում զամե-
 նայն տառապանս իւրեանց: Բայց նոցա ընդ երկար ժա-
 մանակս կացեալ մնացեալ առ զբան արքային, և թա-
 խանձ արկեալ բազում անգամ զբազում նախարարս՝
 և զյառաջագէմ պաշտօնատարս. ոչ եղև իսկ նոցա հնար
 մատուցանել զճանարտակս իւրեանց առաջի արքային,

առ ի որով տեղեկանալ արքայն զբաղմամբամանակեաց նեղութեանց նոցա, և զհայթայթանալ ավելանեաց ընձեռել խղիւղայթեալ որոց հարուածոց: Քանզի ինքն արքայն՝ գլխովին պորտաբուծ ևղեալ ծառայէր իսկ խննելութեան և որովայնի, և ամենայն ծառայք զբանն արքունի իւրաքանչիւր բք վութայր գործել զօգուտ անձին իւրոյ, և ոչ որ այն իսկ զոյր արդեօք՝ որ զչինութենէ հասարակաց խորհել իսկ ջանացէր: Այլ ամենայն ծառայք և ծառայակիցք՝ արքայացեալք էին, և ինքն արքայն ևղեալ էր ծառայ՝ կրելով յինքեան միայն զանուն արքայի, և իրօք և արդեամբք ամենայնիւ զուրկ էր և կողոպուտ ի թագաւորութենէ իւրմէ: Ուստի և ընաւ արքայարանն՝ վեր ի վայր յեղաշրջեալ էր, և իւրաքանչիւր որ ըստ հաճոյից կամաց իւրոց գործէր և առնէր՝ զկամս իւր, վասն որոյ և համայնք տառապեալք և հարստահարեալք անձինք՝ հոգոց հանելով հառաչեալք մաշէին: Վասն զի ոչ որ էր որ ի թիկունս նոցա հասանէր, և օգնէր իսկ նոցա առնելով զիրաւունս և զգատաւստանս ըստ արդարութեան: Եւ յետ ամենայն տեսութեանցս այսոցիկ զոր ետես Միրվէիս աղուանն, նաև յաւել ևս տեսանել ի վերայ այնր ամենայնի և զայնօրսիկ: Նախ՝ զամենայն իսկ հնարս աշխարհին տեղեկացեալ ծանեալ, և զբովանդակ ելումուտս ճանապարհաց նորա զիտեալ իմացաւ. և ապա յաւուր միում՝ ետես և զայս խնեշական գործս յիմարութեան յարքայէն, որով և յոյս մեծ ստանայր ի հոգւոջ իւրում, վասն ազազայի ազատամբութեանն զոր խորհեալ էր:

Քանզի արք. ունեք վաճառականք՝ որք գային ի Շիրազայ, իրրև հասին մերձ ի սահմանս Սպահանայ քաղաքիս, որ է իւր հինգ աստղարիդաւ հետի ի քաղաքէս, և կոչի անուն տեղւոյն այնորիկ հազարգարայ, այսինքն՝ ունօղ հազար դար և միս տեղիս: Անդանոր

խակ մերկացեալք ասպատակեցան յաւազակաց՝ յամենայն աղիւից և ի մթերից իւրեանց. որոյ եկեալ պատմեցին զտղէտս անցից Արքային, և ոչ կարաց դտանել զաւագակսն զայնոսիկ, ոչ ինչ ունելով փոյթ ի վերայ այնպիսի իրաց:

Նա իսկ յաւուր միում եկին արք ոմանք և պատմեցին արքային թէ՝ Աղզն լօռոց որք բնակեալք են ի հարաւակողմ քաղաքիս. եկին և ասպատակեալ կապտեցին զգեօղն Նաջաֆապատ, ուստի ելանէ զաղնիւ և զլնտիր ողկոյզս խաղողոյ: Իրբն հարցեալ տեղեկացաւ արքայն թէ՝ հինգ փարսախ հեռի է ի քաղաքէս գիւղն այն. ասաց թէ՝ ինձ ոչ ինչ է փոյթ՝ զի շատ է ինձ և բաւական զԱպահան քաղաքս: Դարձեալ իսկ յաւուր միում սպան զաղաւ մի ըստ հանգիւման. հրամայէ զըսգում դահեկանս բաշխել աղքատաց վասն այնր իրի, զի թողցէ Տէր Աստուած զմեզս սպանութեան ազոռաւու:

Արդ՝ զսոյնս, և առաւել քան զայսոսիկ խեղադարական և վատնական իրողութիւնս՝ քաջայող մտածմամբ տեսեալ Միրվէիս. գիտաց յոգի իւր՝ եթէ ապրտամբութիւն ի գործ արկցէ, կարէ յազմել՝ և ստնանել զազգսն պարսից, և զթագաւորութեանն զահ կործանել: Ուստի փոյթ ընդ փոյթ՝ հապճեալ տաղնապաւ ընթացեալ վաղվաղակի ժամանէ ի քաղաքն Ղանդահար. և յանկարծակի ի յեղակարծ ժամոջ յառնէ ի վերայ Գորգին խանի, և ի դահլճի անդ իւրում սպանանէ զնա, և զքաղաքն՝ հանդերձ ամենայն նահանգօք իւրովք ընդ իշխանութեամբ իւրով նուաճէ: Բայց զկասկած իմն առեալ Միրվէիսի՝ վասն սպանման Գորգին խանի, կարծելով ի միտս իւր՝ թէ զուցէ արքայն յորժամ լուիցէ զսպանումն նորա, խսկոյն ժողովէ զգօրս, և յարուցեալ ելանէ ի պատերազմ ընդդէմ իւր: Վասն որոյ յամենաց ինքն մինչև ի ձիգ ժամանակս, որ և այսու առաւել փոր-

ձեաց զբաղդ իւր. քանզի ասէր ի մտի անդ իւրում, եթէ արքայն իսկ զօրաժողով լեալ եկեացէ ի վերայ իմ, ոչ կարեմ յաղթել նմա՝ զի յաղթութիւնն նորա է, և եթէ ոչ իմ է յաղթութիւնն, և պարտ է ինձ գնալ զօրօք ի վերայ նորա:

Եւ յորժամ յետ ժամանակաց տեսանէ Միրզէիս՝ թէ ոչ արքայն ինքն գնայ, և ոչ զզօրս առաքէ. վասն որոյ խնդալից ցնծութեամբ զուարճանայ՝ իբր գլխովին ափրեալ զպարս: Եւ զուարեալ համախմբէ զբաղմութիւն յոգնազունդ զօրաց, և զանթիւ կաճառս ամեհի հրոսակաց: Եւ ընձեռեալ որոց մատուցանէ խրախուսական աւետիս քաջալերելով զզօրս իւր ասելով. Մի վըհատիք. մի ահաբեկեալ կասկածիք զանդիտելով ինչ ի նոցանէ, այլ քաջացարժէք և կացէք սրտապլինդ ամրութեամբ, և լերսք արք զօրութեանց. զի նոքա ուրք մեր են, և կերակուրք սրոյ մերոյ: Եւ ոչ իսկ յետ բազում ժամանակաց, այլ մօտ ընդ մօտ նուաճելոց ևնք հզօր զօրութեամբ զպարսս ընդ իշխանութեամբ մերով թմրց իրիք երկրայութեան. որով և յզվացեալ յօրանայք ամենայն առատութեամբ լարեաց՝ զոր այժմ կարօտ էք հասարակական աւուր կերակրոյ: Եւ անբերելի զօրս անպատում վրիժուց մերոց առնումք ի թշնամեաց մերոց՝ որք իբրեւ զտգրուկ ծծեցին զարիւնս մեր: Եւ այսպիսի խրախուսական բանիւք քաջալերեալ հանդիսեաց զզօրս իւր. զի մի անյոյս լիցին զյաղթութենէն պարսից, և գերկիւղալից եղեալք նահանջեցեալք ընկճիցին: Այլ մինչդեռ Միրզէիս ի սոյն զեզերէր, յանկարծ ժամանէ ի վերայ նորա զախտ ցաւագին, որով և մեռանի իսկ Բայց նախքան զմեռանիլն իւր՝ պատուիրեաց Միրզէիս՝ Մահմուտայ որդւոյ իւրում. զի զառաջագրեալ գործ իւր՝ նա ինքն Մահմուտ յառաջեալ աւարտեացէ՝ որ էր ամաց իբրեւ քսան և ութից՝ և մի երկմտեացէ ինչ

վասն յազթութեան: Իսկ Մահմուտ հետեօզ եղևալ հօրն Քարուց և քաջութեանց. որ և առաւել քան զհայր իւր եղև ընդդիմակ՝ և քաջագօտի ակոյեան ընդդէմ պարսից առ ի կործանելոյ զնոսաւ Ուստի հանդերձ զօրու ծանու խաղայ յաւէտ արշաւամբ, և գայ մտանէ ի սահմանս Կրմանայ աշխարհի. և մեծաւ մարտիւ նուաճեաց զմայրաքաղաքն Կրման ընդ ձեռամբ իւրով: Ուրանօր զբազումս ի յորոց սրոյ ճարակ տուեալ, և աւար առեալ զամենայն ինչս և զստացուածս նոցա՝ բաժանեաց ի մէջ զօրաց իւրոց ի յզփութիւն նոցաւ: Եւ երկալքանտի արծուարար սլացմամբ արձակեալ խոյաղան ի վերայ այլոց դաւառաց, ատպատակ առնելով ընդ ամենայն տեղիս. ուր և հասանէին՝ գերիէին, աւերէին, և սպառապուռ կործանէին զհամայն բնակիչսն ըստ այնմ օրինակի: Եւ ոչ ոք այն իսկ գոյր՝ որ ընդդիմանայր մարտիւ առաջի նոցա, այլ իբրև յերեսաց արծուոց զարհուրեալք խուսափէին:

Եւ այսպէս արհաւրօք բազմօք լլկեալ զամենեքումբ՝ եկին՝ հասին՝ և ժամանեցան ի գեօղն Գուրնաբաթ. որ է իբր հինգ փարսախ ճանապարհաւ բացագոյն ի քաղաքէս Սպահանայ: Անգանօր ի դաշտի անդր ուրեմն հրամայէ Մահմուտ կանգնել զխորանան. յորում զետղ առեալ նստէ ամենայն բանակաւ իւրով:

Իսկ ի տեղւոջ անդ՝ յոր կայ առեալ նստէ Մահմուտ, փորձէ զբաղդ իւր այսպիսի իմն օրինակաւ խորհելով ի սրտի իւրում ասէր: Զի եթէ արքայն Հօսէն ինքնին ի մարտ եկեացէ ընդ զօրաց իւրոց՝ պարտ է խոյս տալ ի տեղւոջէս. և զնալ ի տեղի իմ, ուստի եկի, զի յազթութիւն նորա է: Եւ եթէ արքայն մնասցէ ի քաղաք անդր՝ և զգունդս զօրաց առաքեսցէ ի վերայ իմ մարտնչիլ ընդ իս. ես ստուգիւ իսկ յազթեցից նմա, և պարտասեալ ստնանեցից զնա, և խրամատեալ աղարտե-

ցից գտէրութիւնն նորա, զի ինձ տուեալ է ի Տեառնէ:
 Իսկ արդ՝ նա ինքն արքայն Հօսէն այնչափ մո-
 լեցնարար զառածեալ էր յախտս իղամոլութեան, մինչ
 ոչ ինչ յաւէտ կարեոր բարի և երջանկութիւն վարկու-
 ցեալ համարէր անձին իւրոյ՝ բայ ի մոլութեանցն զո-
 րոց աշալուրջ կամօք զհետ մտեալ էր: Ուստի և ոչ իւր
 արդեօք փութայր ի յառաքինութիւնս նկրտիլ. որովք
 իսկ երջանկանայ մարդ, և ստանայ զանուն քաջութեան:
 Այլ նոքօք իսկ կաշկանդեալ և պարաւանդեալ կարծէր
 զինքենէ ինքն քան զԱ. քիւլլէս, և քան զայլ տիտանեան
 և բարեկազմ անձինս գոլ քաջագոր և յաղթօղ ամե-
 նեցուն. մինչ ոչ ինչ գրէր և համարէր զարձակումն հի-
 նից թշնամաց, յորոց պարտ էր զգուշանալ, և փոյթ
 ընդ փոյթ խորտակել՝ և մանրել զխստերախ արձակումն
 նոցա համանման հօր իւրոյ Սլէմանայ արքայի: Եւ ոչ
 թողուլ մինչև ի կատար ժամանել ամբարտաւանութեանց
 նոցա. որովք զարհուրելի և սարսռելի եղևն ի մէջ ու-
 միկ և սոսկական ժողովրդոց, և ահագին իմն տեսողաց:
 Քանզի յորժամ հռչակ եղև զյանդուզն արձակմանէ
 նոցա ի Սպահան քաղաքով. գնացեալ ծանուցին արք
 ոմանք արքային թէ՝ ահա վտարանջեալ աստտամեցան
 աղուանք զքէն, և եկեալ նուաճեցին զկրման քաղաք՝ և
 զրոմանդակ շրջակայ գաւառս նորա: Իսկ նա իբրև քա-
 ջամարտիկ ախոյեան՝ ոչ ինչ իւր զանգիտեաց և եր-
 կեաւ զյախուռն ձկտութենէ նոցա, որք կամէին կուռն
 ջանիւք՝ և բուռն զօրութեամբ յափշտակել՝ և ընկճեալ
 ընկուղիւ գտէրութիւնն Շեխ Սէֆեան: Եւ ոչ խմբեաց
 զգուպարս մարտկաց՝ առ ի որովք վաղաժամայն մեր-
 ձենալ առ նոսա. և զստամբակ զօրութիւնս նոցա խոր-
 տակել, զի մի փոքր մի ևս մնացեալ արմատացեալք
 բողբոջս շառաւիղեացեն: Այլ հարցնէր ցնոսա թէ՝ ուր
 արդեօք հասեալ իցեն նորա, և զբացակայութիւն տեղ-

ւոյն ցուցանել ի յորոց խնդրէր: Եւ իբրեւ տեղեկանայր թէ՛ տաքնորեայ ճանապարհաւ հետի են զմէնջ. ապա ընծեռեալ լողերձէր նոցա ղխրախուսական քաջալերութիւնս ասկելով Մի բնաւ իսկ յորոց երկնչէք՝ զի թէպէտ եկին եւ զՔրման քաղաքն ճշեալ մաշեցին. բայց ոչ կարեն զալ առ մեզ՝ եւ մտանել ի քաղաքս մեր, զի պակուցեալք սարսին յինէն, եւ փութանակի գնան անդրէն ի տեղի իւրեանց յոր եկին: Ահա Հօսէն արքայն՝ որ Հարաւատ երկչոտութիւնն ի սրտի իւրում բնաւորեալ ունէր, աստանօր արիարար խրախուսէ գնախարարս իւր՝ առ ոչ երկնչելոյ դնոցանէ: Չարմանք իմն թուի՝ զի այլ մի երկչոտ, հիմ արդեօք կարէ յորդորական բանիւք քաջալերել զալս. եւ կամ թէ ոչ իսպառ երկնչիլ յահագին թշնամեաց: Ահա եւ զայս իսկ արդեօք գոյջիր ի բնուստ անդուստ գոյ բնաւորութիւն: Զի ամենայն քաջասիրտ եւ արիական անձինք յոյժ զարհուրեալք սօսափին ի մեծագոյն՝ արհաւիրաց մինչեւ իցէ հասեալ ի վերայ: Այլ ընդ ի վերայ ժամանելն՝ աներկիւղաբար զօրացեալք հանդիսանան ի գուպարս մարտի, ոչ իւրք զկասկած երբէք կրելով ի յարհաւրաց. եւ ի լրման հանդիսի՝ առնուն զյաղթանակ մրցանակի: Եւ հակ մին՝ համայնք անձինք երկչոտք եւ վստասիրտք՝ մինչ չեն տեսեալ զահաւոր եւ զահուելի զարչաւանս արհաւիրաց, կարի վստահաբար մեծագոյնս պանծան, այլ յորժամ հուպ քնդ հուպ մերձենայ առ նոսա՝ իսկոյն սրտաբեկ եւ երկիւղալից լեալք աճապարեալք խուսափեն: Զոր օրինակ արար եւ Շահ սուլտան Հօսէն արքայն: Քանզի մինչ թշնամիքն ի բացուստ էին՝ իբր ոչ ինչ համարելով զնոսա, խրախուսեալ քաջալերէր զզօրսս իւր. այլ յորժամ մերձեցան՝ եւ եկեալ ժամանեցան ի գիւղն Գօնարաթ, եւ ի դաշտի անդ բանակեցան. յայնժամ տագնապաւ մեծաւ քսանեալ զարհուրէր, եւ զելս

փրկութեան ջանայր հայթայթել: Վասն զի ի կանուխն
 ի դէպ և ի պատշաճ ժամանակի արիարար ոչ ժամա-
 նեաց համայնացինջ և արմատապառ խելը՝ և անհետա-
 ւանել զնոսա՝ իսկ անագանն՝ ի տարադէպ ժամու. ոչ
 ինչ կարաց ստնանել զնոսա, այլ ինքն իսկ զփրկալ սար-
 սափէր՝ զերկշտութիւնս իւր յայտնելով, որով և ընկ-
 ճեալ նուաճեցաւ. ընդ որոց ծառայութեան լծով: Որ թէ-
 պէտ յոյժ բազմութիւն սպայից զօրաց հաւաքեալ գու-
 մարեաց՝ առ ի որովք ամբոխիւ մեծաւ ելանել ի հան-
 դէս մարտի ընդդէմ քաջագօտի և արիական ազուա-
 նից. որք ի սաստիկ ծառայութենէ իւրեանց՝ յոյժ արիա-
 ցեալ էին, և առիւծաբար մոնչէին առ ի կլանել զնոսա:
 Քանզի յիրաւի սասաց որ սասցն՝ թէ չար է սաստիկ
 ծառայութիւնն, և չար է սաստիկ ազատութիւնն, որ
 առաջնովը՝ սզկազկ և տկարն արիարար առիւծանայ, և
 երկրորդին՝ արիական քաջահօգօրն տկարանայ: Ուստի
 և դունդն բովանդակ զօրաց պարսկական՝ ընդ սաստիկ
 ազատութեամբն կացեալք՝ յոյժ տկարացեալք էին ի զօ-
 րութեանց. իսկ գումարք զօրաց ազուանից կրեալք ըզ-
 րիւրակերպ ծառայութիւնս՝ յաճախաբար քաջացեալք
 էին, և զողիս իւրեանց ի բաց եղեալք՝ առ ի առնուլ
 զօխս վրիժուց ի նոցանէ: Բայց արք ոմանք ոչ թողին
 Հօսէն արքայի՝ ելանել ի քաղաքէն, և մտանել ի հան-
 դէս մարտի ընդ զօրաց իւրոց, որոց թիւն էր իրր վատ-
 սուն հազար: Այլ զփաղաքուչ զողորմութիւնս նմա առ-
 նելով պահեցին ի քաղաքով, (ասէին թէ՝) զի մի գուշէ
 զվտանգ ինչ ի մարտի խռան քեզ պատահեցի ի յորոց:
 Եւ ինքեանք թարց իմիք մեծի խորհրդոյ, և թարց
 անընդունակութեան ի հրահանգութիւնս զինուոց. դէմ
 եղեալ խաղացին սորալով ի բերան արեան ծարաւի սը-
 րոյ ազուանից: Եւ յորժամ յանդիման եղին միմեանց
 երկրորն կողմանքն՝ զփողսն պղնձին գոչեցուցանել հը-

րամայեցին, և յառաջ առեալ աղուանից զճակատս իւրեանց առիւծաբար արձակեցան ի վերայ նոցա, և զբազումս ի յորոց սրախողող մահուամբ սատակեցին:

Եւ այնունեստն վտանգ մեծ, և անակնունելի դիպուած տարակուսանաց անկեալ չուրջ զնոքօք պաշարէ զնոսա. ուստի և սարսեալք դողային: Քանզի ոչ ոք ի յազգէ պարտից զոյր արգեօք ի զինուորական հանդէսս հրահանգեալ, այլ իւրաքանչիւր ոք զառասպելապատումս ստուծիւնս առաւել գիտէին՝ քան զզինուորութիւնսս Իսկ աղուանք ի զէնս մարդեալք, և յարհստօ զինուորական հրահանգեալ ի ժամանակի նեղութեանցն յոյժ քաջացան, և կուռն ջանիւք ռազմ եղեալ խիզախէին ընդ նոսա ի ժամս ձիգս Իսկ ի վճառել խաղմին զօրքն պարտից ի պարտութիւն մատնեցան՝ յերեսաց զոյգն զնոցից աղուանից: Եւ փախստեայ անկան մազապուրծք ի քաղաքն Սպահան. զորոց զբազումս զվէրս ընկալեալք էին յանձինս իւրեանց ի նոցանէ: Եւ իբրե հարցեալք լինէին ի քաղաքացւոց թէ՛ ընդէր պարտեցալք յերեսաց աղուանից. ասէին որոց թէ՛ նոքա ոչ թէ մարդիկք էին արդեօք, այլ զազան զժնդակք և արեանարբուք: Զի ոչ իսկ գթածաբար արչաւեն ի վերայ մեր՝ հայելով զաչս, զսիրտս, և զայլ անդամս մարմնոյ. այլ անխնայաբար յարձակեալք ի վերայ մեր յախերական կտորէին զմեզ, և ի ծայր սրոյ սուսերի մաչէին զանձինս մեր: Վասն որոյ յոյժ պակուցեալք ի նոցանէ զարհուրեցաք, և ընդ կրունկս չոգաք ի հետս. զի մի բոլորիցս մի օրինակ սպառէին սրով սուսերի իւրեանց: Եւ թշուառաբաստ արքայն Հօսէն կայր վարանեալ և տաքալուսեալ ի խորհուրդս իւր՝ ոչ գիտէր իսկ թէ զինչ արդեօք արասցէ: Բայց հրամայեաց վազվազակի չինել չուրջ զպարսպաւ. քաղաքին զմեծամեծ բրգունս և զմահարձանս. առ ի որովք պաշտպանեալ պահպանել զան-

ձինս իւրեանց, և մարտնչել ընդդէմ ահալին թշնամեաց՝
 զի գոնէ մի տիրեացեն քաղաքին աղուանք։ Իսկ յափշտակիչ
 բռնաւորն Մանուէլ՝ յետ եւթ աւուրց յարուցեալ ի տեղ-
 ւոջէն, գայ վայելուչ մտանէ ամենայն բանակաւն իւրով
 ի մեծափայլուչ և ի սլայծառաչէն սլալաւն Ֆանրա-
 պատայ յայգւոջ՝ զոր շինեալ էր Շահ սուլտան Հօսէն
 արքայն։ Ուր գետդ առեալ նստէ համայն բանակաւն
 իւրով, և վազվազակի առաքէ զգօրս բազումս ի վերայ
 քաղաքին, որք գնացեալ փոյթ ընդ փոյթ պաշարեցին
 զքաղաքն, և սլատեցին չուրջ գնովաւ պաանէչս մեծա-
 մեծս, և տային յոյժ քաջաբար սլատերազմ երբեմն ընդ
 քաղաքացւոցն, և ի բաց գարծուցանէին գնոսս ի քա-
 ղաքն, և երբեմն ընդ հեռաւոր դօրաց՝ որք գային ի նը-
 պասս և ի դօրավիւ լինել թաղաւորին։ Քանզի արքայն
 Հօսէն ի գաղանի յղեաց զշորրորդ որդին իւր թահմազ
 ի դիպօղ ժամու ի չրջակայ աշխարհս տէրութեան իւ-
 րոյ, զի զսպայս գօրաց առաքեացէ յօգնութիւն։ Եւ
 այսպիսի պատճառաւ գերծաւ նա ի քաղաքէն, և գնա-
 ցեալ կատարէր գնրամանս հօր իւրոյ, այլ ոչ ինչ օգտե-
 ցան ի նոցանէ, զի աղուանք քաջութեամբ խնդախէին
 ընդ որոց, և անխնայարար կոտորէին գնոսս ի սուր
 սուսերի։ Իսկ թահմազ որդի չահին՝ ապա չուեալ ընա-
 կեցաւ ի գաւառս Մաղանտարանայ, որ յետոյ ընկալաւ
 զթագ արքայութեան, ըստ սրտւմ ի վայր գնացեալ ի
 կարծոյ ճառելոց եմք գնմանէ։ Այլ՝ արդիս՝ զոր ինչ անկ
 է այժմեան սխտոյից, գայնա իսկ բացատրեալ բացա-
 յայտեցուք։ Արդ՝ յորժամ տաղնապաւ մեծաւ կայր
 պաշարեալ զբարիբաձն և զչնաշխարհիկ արքայանիստ
 մայրաքաղաքն Ասպահան ի Մանուէլ բռնակալէն, յայն-
 ժամ իսկ՝ եթէ որչափ, և կամ թէ քանիցս արդեօք՝
 զիւղք, և աւանք, և արուարձանք առ հասարակ հրձիգք
 լեաւք ի յորոց ընդ բնակչօք իւրեանց կործանեցան և

աւերեցան ի չրջակայ դաւառաց՝ և յարուարձանաց Սպահանայ քաղաքին, ոչ մարթ ելոյր մեզ մի ըստ միողէ ընդ դրով արկանել։ Այլ միայն այսչափ՝ ըստ որում և պտուղապէս յալտնի է համայն տեւողաց. զի այժմ զբազում աւերակ տեղիս տեսանեմք՝ քան զչինս, զորս ի նոցանէ քայքայեալ յատակեցաւ։ Ըստ այնմ օրինակի առնել կամէին և զՋուղայ։ Այլ՝ ոմն Աղայ Մարգար ի թաղէ Թաւրիզոյ՝ որ մականուամբ Լիւթրեանց կոչիւր, ընդ այլովք արամբք սակաւութեամբ ելանէ ընդ յառաջ Մահմուտայ բռնակալին, և գնեւումն հարուածոց ի նմանէ հայցէ, որովք և բարձեալ լինի գկորստաբեր հարուածն ի հայոց ազգէ ի բնակչաց նոր Ջուղայի։ Եւ թէպէտ ըստ մեծագոյն մասի հարուածոցն զերծաւ Ջուղայ. բայց բոլորովիմբ ոչ մնաց անվտանգ ի նոցանէ, որպէս և զորմէ իսկ ի ստորեւ ուսանելոց եմք։ Իսկ յետ ութ ամսոց պաշարման քաղաքին՝ երբ սովալլուի եղեն համայն բնակիչք քաղաքին. որ բազումք ևս վասն սաքտիկ սովոյն զսուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և զդիակունս մեռելոց անխտրաբար ուտէին։ Ապա անձնատուր լինի արքայն իւրով կամօք Մահմուտայ, և դնացեալ ի Փահլապատ առ Մահմուտ՝ դնէ զթագն արքայական իւրով ձեռօք ի գլուխն Մահմուտայ բռնակալին. և իբր արքայի՝ խոնարհեալ սեպհական արքայն, զողջոյն արքայական նմա մատուցանէ։ Եւ ապա յետ երից աւուրց տարեալ դնա ի ներքս ի քաղաք անդր մուծանէ. և զարքայարանն՝ հանգերձ ամենայնիւ ի ձեռս նորա յանձնէ։

Եւ այնուհետեւ արքայն Հօսէն մեկուսացեալ առանձնանայ ի սենեկով իմիւր, ուտելով զհաց իւր անդցաւօք և տրտմութեամբ։ Եւ ապա Մահմուտ սկսանի անողորմաբար խտրութեամբ կոտորել զպարսիկս. որ միանգամայն արեամբ կոտորելոցն լցաւ քաղաքն ամենայն։ Եւ ոչ միայն այսու ամենայնի շատացաւ, այլ և

գրադու՝ ասպատակաւորս օփոեալ իսկ տարածեաց ի վերայ նոցա: Իբք աւար արարեալ կապտեցին զամենայն աղիս մթերից նոցա. նաև մինչև ի լրման ամի միոյ ի տէրութենէ իւրմէ՝ էր հրաման զօրաց աղուանից, զի ամենայն յաւուր ուրբաթու ուր և գտցեն զպարսիկս՝ անխայարար սպանցեն, իբր զվարձս ինչ մեծ վարկանելով սպանումն նոցա: Այլ զայս սաստիկ հրաման՝ յետ ամի միոյ զաղարեցաւ: Եւ թէպէտ ի նոր Զուգայ սրածութիւն ինչ ոչ և զեւ, այլ գրադու՝ տունս կապուտ կողոպուտ եղև ի յորոց: Եւ ի միում՝ նուազի զհարկս սաստիկս պահանջեաց ի նորոյ Զուգայի բնակչացս ըզհարիւր հազար թիւման. որ է հարիւր ըլւր դահեկան (այսինքն՝ տասն հարիւր հազար զօլօթայ): Առ այսր աղագաւ սպանին աղուանք ի յազգէս հայոց զարս երիս ազնիւս՝ և զպայազատս. որոց անուանքն էին այսոքիկ: ԶԽաչիկ աղայն՝ որ էր իշխան և նախապետական ծերակոյտ Զուգայի: ԶՍարհատոն Խալդարեանց: Եւ զՄանուկն Սամուրի: Զորոց հոգիսն Տէր լուսաւորեցէ՝ ընդ Լղուորեանց Աղայ Մարգարիւն, որ ի վեր անդր յիշեցաք, և զպսակն յաղթանակի կապեցէ ի գլուխս նոցա. փոխանակ զի յոգն ճղամբ աքնեցան ի վերայ հօտին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Զայսու ժամանակաւ էր Առաջնորդ սրբոյ և հրաշակերտ վանացս նորոյ Զուգայի զՏէր Մովսէս վսեմագոյն Բարունատետն¹⁾: Որ էր այր առաքինի և արիապանձ, և քաջաւարժ կրթեալ ի քաղաքավարութիւնս. որով և ստացեալ ունէր զփառս մարմնականս, և ահագին իմն իսկ երևիւր բոլոր տեսողացն: Վասն զի յորժամ հրաւիրեցաւ զՏէր Աղէքսանդր վարդապետն ի

1) Մովսէս եպիսկոպոսն առաջնորդ եղաւ 1706 թ. եւ վախճ. 1 Մարտի 1725 թ.:

Հայրապետութիւն, և հրամանաւ Հօսէն արքայի ևզն
Հայրապետ ամենայն ազինս հայոց. ապա յետ նորա
նստէ յաթոռ առաջնորդութեան զՏէր Մովսէս վար-
դապետ՝ որ մինչև ի գալ աղուանից զեռ ևս գոյր կեն-
դանի:

Եւ թէպէտ յայտմ պրակոյճ կարևոր էր մեզ արձա-
նագրել՝ թէ քանի ամ արդեօք տիրեցին Շեխ Սէֆեանք
ի վերայ տանն պարսից. բայց այժմ՝ ոչ պատշաճ վար-
կաք ¹⁾: Այլ յորժամ իսպառ վերջացել տունն Շեխ Սեֆ-
ւոյ, յայնժամ գրեցից. այլ արդ՝ այսչափ միայն զի
յամի քսան և իններորդի տէրութեան իւրոյ Հօսէն ար-
քայն յանձնեաց զարքայանիստն Սպահան՝ հանդերձ
թագիւն Մահմուտայ: Արդ՝ բնւ լիցի արդեօք՝ զոր ինչ
ասացաք զՀօսէն արքայէ, և զմարտից աղուանից. և
զսպանմանէ Շահ Հօսէնին յետոյ գրեսցուք: Այլ աստա-
նօր ժամ է ինձ վերստին դառնալ և պատմիլ զբանա-
կալութիւնէ աղուանից. և ապա դարձեալ գտունն Շեխ
Սէֆւոյ վճարեսցուք:

1) Շեխ Սէֆեանք տիրեցին 1502—1736 թ. (Бартольдъ
էջ 219):

ՊՐԱԿ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Վասն քե Աղուանք՝ ոյք արդեօք, եւ կամ քե քանի՛ ամ
սիրեցին ի վերայ Պարսից:

Իսկ արդ՝ որպէս ասացաք՝ գլետ քսան ինն ամի
տէրութեան Հօսէն արքայի, և յամի Տեառն մերոյ 1722
և ի Թուոզս Արամազեան, 1171. Ընկալաւ Մահմուտ ¹⁾
զթագն արքայական ի ձեռանէ օրինաւոր Հօսէն արքայի,
և եմուտ ի քաղաքն յԱսպահան: Իսկ թէ՛ իրավիսի բար-
բարոսական բռնութեամբ խոչտանգեալ տուայտեաց ըզ-
բոլոր կալուածս պարսից աշխարհի, և զընակիչս նորա-
անս զորոց կարճ ի կարճոյ քեզ ծանուցաք ով քաջդ
խոհական, որչափ ձեռնհաս էր և կարելի: Այլ այսու-
հետեւ զմնացորդս բանից նոցա աստէն ըստ իս մատե-
նագրեացուք. և ի սոյն իսկ զամենայն բացատրեալ փոքր
ի շատէ բովանդակեցուք:

Արդ՝ թէպէտ քաջահզօր բռնական Մահմուտ՝ ոչ
միևեաց զձեռս իւր ի կեանս Հօսէն արքայի, այլ մեծաւ
խնամով պահէր զնա: Բայց սակայն կոտորեաց զհամայն
արուան՝ որք էին ի տոհմէ Շեխ Սէֆւոյն. և այսպէս
արմատախիլ արար զնոսա յերկրէ՝ այսու դիտաւորու-
թեամբ, զի առ ինքն կորզեացէ զժառանգութիւնս թա-

1) Մահմուտ իշխեց 1722 — 1725 թ. (Бартольдъ էջ 219):

գաւորութեան, և ի յորդիւս, և ի յազգս իւրս Եւ միայն զԹահմազ չորրորդ որդի Ծահին զերծ մնաց ի յայտալիսի մահառիթ վտանգէս: Ըստ որում զորմէ ի վեր անդր ուրեմն ճառեցաք: Որ իրբն լուաւ թէ՛ հայրն իւր Հօռէն պարտաւորեցաւ յանձնել զթագն և զարքայանիստն Մանմուտայ, և ինքն հրաժարեալ մեկուսացաւ ի թագաւորութենէ իւրմէ: այնր ազադաւ և Թահմազ իսկ քարոզեաց զինքն ի Մազանդարան գաւառոջ իւրն զօրինաւոր թագաւոր, և միայնակ ժառանգ թագաւորութեան: իսկ եթէ զինչ նա անդ ուրեմն գործեաց, և կամ թէ զինի քանի ամաց անցելոյց, և կամ թէ որպէս, և որով օրինակաւ եկն նա ի վերայ ազուանից և նուաճեաց զանդայազկզ բռնութիւն նոցա, զայսցանեաց իսկ յապա գրեացուք: Եւ այժմ վճարեցուք զպատմութիւնս ազուանից, յորոց խօսիլ սկսայ: Արդ՝ յետ երից ամաց տէրութեանն Մանմուտայ, ինքն Մանմուտ ի խելագարութիւնս հնդկեաւ. որ նեղեալ յայսոց Հարեաց՝ մոլեղնաբար յարձակեցաւ ի վերայ մարմնոյ իւրոյ, և ատամօք իւրով զմարմինս իւր խածատէր: Եւ այս թուի լեալ հանդիպեցաւ նմա ի Տեսչութենէ վերին խնամօցն Աստուծոյ, իբր վրէժս նմա հատուցեալ, վասն անպարտ սպանութեան զանձինս անմեղաց բիւրաւորաց, և ատաւել ևս՝ վասն կատամահ առնելոյ զորդիսս արքայի: Զի արդարասցի զատացեալն ուրում թէ՛ Անիրաւութիւնն ոչ կարէ թագչիլ ի յամենայեաց տեսութենէն Աստուծոյ, և ոչ կարէ փախչիլ ի բարկութենէ նորա. թէ և առ ժամանակ մի ներէ երկայնամտութեամբ, բայց յետոյ սանտկապէս տանջէ զնոսա՝ վասն անիրաւութեանցն: Եւ այնպիսի ահազին և անբիւրիլի թշուառութիւնք պատեցան զնովաւ, որ անհնարին տագնապաւ նեղեալ լինէր հաւնապաղ: իսկ ոմանք այսպէս ասեն թէ՛ որովք ցաւօք Հարաջաթ սատակեցաւ. և այլք ասեն թէ՛ Ալլաֆն՝ որ

էր հօրեղբորորդի Մահմուտի, հեղձամղձուկ արարեալ սատակեաց զնա՝ Որ բռնակալեալ նուաճեաց զսարս ընդ իշխանութեամբ իւրով ամս՝ 3: Յաւուրս յայտոսիկ մեռաւ Մովսէս անաջնորդն մեր՝ ի 1174 թուականին մերոյ. և զտեղի նորա յաջորդեաց զՏէր Դաւիթ քաղցրաբարոյ և ճգնակիր վարդապետն¹⁾: Որ էր այր առաքինի, և խստակրօն վարուք ճոխացեալ, և զատեալ և մեկնեալ յամենայն աշխարհական ցանկութեանց: Սա յոգն ճգամբ աշխատեցաւ ի վերայ Տան Տեառն, և արար զչինութիւնս բազումս՝ որ և յախճապակեաւ շքեղացոյց զորմ Տան Տեառն Աստուծոյ մերոյ՝ ի ստորոտէ յատակոցն, մինչև զերիս կանգունս որմոյն: Եւ ի վերայ զապաթան յախճապակեաց՝ նկարեալ յօրինեաց զսատկերս չարչարանաց սրբոյ Հօրն մերոյ Լուսաառաքի՝ զգեղեցիկս և զոսկեղօծս, և զծաղիկս երփնախալս որովք յոյժ սլայծառացաւ եկեղեցին Աստուծոյ, և ոչ ինչ ընդհատ մնաց ի գեղեցկութեանց. որպէս և հռչակ իսկ է համայն տեսողաց:

Բ. Արդ՝ զկնի Մահմուտայ՝ տիրէ Աշրաֆ ի վերայ սլարսից, յամի Տեառն²⁾:

Սա յառաջ քան զամենայն հրամայէ զգին Մահմուտայ թաղել ի փառահեղ շիրմի և ի վերայ նորա շիրմի զմատուռ մի մեծավայելուչ. յորում ուխտաւորք և աղօթակիրք բնակեալք՝ աղօթեացեն առ Տէր Աստուած վասն նորա, համարելով զնա իրրև հիմնարկօղ և նախապետական շառաւիղ վերընծիւղեալ Աղուանից տէրութեան ի Պարստ Այլ զկնի՝ յաւուրս տէրութեան Շահ Թամազայ որդւոյ Հօսէնի, զորոյ հրամանաւ

1) Դաւիթ Բ. եպիսկոպոսն անաջնորդ եղաւ 1725 եւ վախճ. 18 Դեկտեմբերի 1728 թ.:

2) Աշրաֆ իշխել է 1725—29 թ. (Бартольд էջ 219):

աւերեալ կործանեցաւ մատուռն և զշիրինն նորա՝
ի պատճառ հատուցանելոյ զվրէժս թնամւոյն և զու-
կերս նորա փշրեալ մանրեցին, և ընդ օդս հոսեալ ցըն-
գեցին և զտեղին դայն շինեցին դարչելիք կզկզանաց,
այսինքն՝ ոտից ճամբայ:

Եւ ապա ինքն Աշրաֆ մեծաւ հանդիսիւ, և խուռն
հրոսակօր եղանէ ի քաղաքէս՝ առ ի տալ մարտ ընդ-
դէմ օսմանցւոց, և բնդդէմ այլոց աշխարհաց և
նահանգաց Պարսկաստանի՝ որք ոչ ախորժէին մտա-
նել՝ ընդ լծով իշխանութեան ազուանից: Քանզի
ի ժամանակէ խռովութեանցն այնոցիկ՝ տիրեցին բա-
զում քաղաքաց և գաւառաց օսմանցիք ի մասնէ և ի
բաժնէ յիշխանութենէ պարսից, ի յԱյրարատեան աշ-
խարհէ մեծին հայոց սկսեալ ընդ Ատրպատականաւ, և
ընդ այլովք՝ մինչև ի յեկրատան քաղաք մարաց ժա-
մանեալ: Վասն որոյ պարտաւորեցաւ Աշրաֆ տալ նախ
ուզմ ընդ տաճկաց՝ որով թէև ոչ բոլորն, զոնեան եկ-
բատան քաղաք, այս է՝ Ահմատան ի բաց թափեցէ ի
նոցունց իշխանութեանց, և յինքն կորզեցէ:

Զի մի գուցէ անդուստ խոկ ուրեմն, յանկարծակի
ի վերայ Ապահանայ արշաւեսցեն, և փութանակի ճըն-
չեսցեն դքադաքն ընդ ձեռամբ: Ուստի տուեալ մարտ
ընդ տաճկաց՝ հալածէ զնոսա ի յԱհմատանայ, և զքա-
ղաքն եկրատան ընդ իւրով իշխանութեամբ նուաճէ:
Եւ անտի զարձեալ լի զսամամբ ի վերայ գաւառացն
Պարսկաստանի՝ որք նշկահեալ արհամարեցին զաէրու-
թիւնս ազուանից, մանրեալ խորտակէ զսանքացեալ ա-
պստամբութիւնս նոցա: Եւ տարածեալ ձգի զիշխանու-
թիւն իւր ի հարաւոյ յարևմտից կուսէ մինչև զյարեհլս
սկսեալ յԱհմատանայ՝ մինչև ի Պարսկաստան, ի Կրման,
յեղատ, և մինչև ի ծովեղերսն Պարսկային ծոցոյ: Յետ
այսց ամենայնի՝ գայ Աշրաֆ, և շքեղ փառօք մտանէ

յԱսպահան քաղաք, և հաշտութիւն խօսի ընդ օսմանց-
 ցւոյ, և դաշամբք հաստատէ զխաղաղութիւն ընդ սու-
 տանի նոցա: Իսկ որովհետեւ օրէն է՝ ամենայն սունի
 մահմետականաց ճանաչել զսուլտանն Ստամպուլայ իբրեւ
 զԺողովրդապետ, այսինքն՝ իմամ, և փոխանորդ խալի-
 ֆայից, և մահու չափ հնազանդիլ ամենեցուն հրամա-
 նաց նորա. վասն որոյ և Աչրաֆ գոլով սունի՝ (մինչ ինչ
 ունէր զգահ ինքնակալութեան) կամեցաւ մտանել ընդ
 հնազանդութեամբ նորա քստ օրինին, և հաւանութեամբ
 նորա լինիլ թաղաւոր ի վերայ պարսից. զի այնու ըզ-
 տէրութիւն իւր յանդորրագոյնս արասցէ իբր ունելով
 այնպիսի հզօր պահպանիչ՝ ընդդէմ անաղին թշնամեաց:
 Իսկ Աչրաֆ թէպէտ մինչ ցարդ՝ ինչ զկասկած եր-
 բէք կրէր ի Շահ Թամազէն, և ի սպարապետէ նորա
 Թամազ Առուոյ, այլ հանապաղ ծիծաղէր զնոքօք Շա-
 հին, փոխանակ ասելոյ Շահ զատայ, սակ զատայ կոչէր,
 այսինքն՝ չան զարմ: Եւ Թամազ Առուի սպարապետին՝
 իբրեւ զաւագակ և զասպատակիչ ոմն կարծէր: Որ և ա-
 սէր թէ՝ ի դէպ ժամանակի անկցին նոքա ի ձեռս մեր,
 և ընդ նոսա արարից՝ որպէս և կամք մեր հաճեացին:
 Բայց սակայն աստանօր իբրեւ լուաւ զհամբաւ մեծա-
 գործութեան որ ի կողմանս արեւելից Սպահանայ քա-
 ղաքիս նոքօք գործեցան. սկսաւ զարհուրիլ և դողալ, և
 ընդդէմ որոց յարգարել ի ճակատ մարտի: Իսկ թէ զինչ
 արդեօք ի նոցանէ մեծագործութիւնք քաջութեանց գոր-
 ծեցան ի կողմանս յելից Սպահանայ քաղաքիս, որով
 Աչրաֆն զարհուրեցաւ. ահա գտանի իսկ զայնցանեաց՝
 լայնասփիւս և մանրամասնաբար բովանդակն արտա-
 ճառեցեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ յումնմէ անգլիա-
 ցւոյ՝ Մստրը Հանուէ կոչեցելոյ, որ էր նա ի ժամանակի
 յայնմիկ յԱսպահան քաղաքով պալիօղ և վաճառապետ:
 Եւ ապա անտուտ իսկ յեղեալ փոխեցաւ ի հայ բար-

բառ՝ ի ձեռս ուրումն Պօղոսի Միրզայեան յամիթեցոյ.
և յայն սակս և ես ոչ կարեորացոյն վարկանիս՝ երկար
ի սոյն դեգերիլ, և զժամանակս մեր անպէտս իմիջ ծախել:
Այլ մեք աստանօր միայն այսչափ և եթ՝ զի ըստ խնդրոյ
վսեմապանծ նազելոյս՝ ինչ ինչ ի գրոց անտի հակրճիւ
հաւաքեալ, յապա ուրեմն արձանագրեալ գրոյմեսցուք
ի ճառս Շահ Թամազայ. իսկ զյաւելուածս մնացորդաց
եղելոց իրաց և բանից՝ առուգութեամբ քեզ ուսուցանէ:
Անգլիացոյ պատմութիւնն: Եւ արդիս քեզ համառօ-
տաբար ծանուցից զպարտիլն աղուանից յերեսաց Շահ
Թամազայ, զփախստեայ անկանիլն նոցա ի Շիրազ քա-
ղաք և զկործանումն սրոց: Արդ՝ յորժամ ել Աշրաֆ
իրբ ընդ երեսուն հազար զօրօք ի քաղաքէս, և չուեալ
խաղացիլն ի Դամղուն, և ի դաշտի անդ մերձեցան ի բա-
նակի արքայիլն. անդանօր յընդ միմեանս խառնեալ պա-
տերադմեցան, և ի վճարել մարտիլն՝ Աղուանք ի յորոց
պարտեցան: Քանզի մինչ աղուանք ի ժամանակ ինչ ու-
սան յաւէտ բռնութեամբ կոտորել զպարսիկս՝ քան մար-
տիւ, որով կորուսեալ էին արդեօք զհրահանգութիւնս
զինուց, և միայն բռնութեամբ կոտորել գիտէին. վասն
որոյ զմեծամեծ հարուածս ընկալան ի նոցանէ և իս-
պառ լքեալ հալածեցան, և փախստեայ անկան մազա-
պուր յԱսպահան: Յետ այնց ամենայնի հրամայէ Աշ-
րաֆ կազմել զբանակս իւրեանց ի դաշտի Մուրզախօ-
րայ գեղջն ընդ ամենայն պատրաստութեամբ: Եւ ապա
Շահ Թամազ մնայ զոյզն գնդաւ ի Թէհրան քաղաքոջ
ըստ խնդրոյ Թամազ Դուլոյ սպարապետի իւրում: Իսկ
սպարապետն հանդերձ ամենայն զօրօք գայ ընդդէմ
աղուանից ի Մուրզախօր պատերազմ: Ուր և իսկ վե-
րստին պարտեցան աղուանք ի նոցունց, և թողին դա-
մայն իսկ կահս և զկարասիս իւրեանց ի բանակի անդ.
և ինքեանք հաղիւ հաղ ճողոպրեալք սակաւք զերծան

ի սրոյ նոցա՝ դէմ եղեալ խաճաղմամբ լուին ի քաղաքն յԱսպանան: Յորում աւուր մտանեն յԱսպանան՝ վաղվազակի սպանանէ Աշրաֆ զթշուառաբաստ՝ և զոգորմելի արքայն Հօսէն. և ապա բարձեալք զամենայն ազնա մթերից իւրեանց՝ յուղի անկեալք գնացին փախստական դէպ ի Շիրազ քաղաք: Մինչ տակաւին չեւս էին երկու փաբասի ճանապարհաւ մեկնեցեալք ի քաղաքէս. հրամայէ Աշրաֆ ումինն զօրագլխի՝ դառնալ յեւս հանգերձ զօրօք, և սրախողող մահուամբ սպառնալուս կոտորել զամենայն պարսիկա: Բայց իբրեւ մերձեցան նոքա յայգեստանս արքունի՝ որ է միով մղոնաւ հեռի ի քաղաքէս, նոյն ժամայն ծանեան արք. քաղաքին զշար կամս նոցա. աւստի փոյթ ընդ փոյթ ժողովեն զբաղում զարապանս, այսինքն՝ գնաղարայս՝ ի սատրեւոյ անգլխացոյ վաճառապետին որ անդր կայր, և զայնս իսկ այնպիսեաւ կերպիւ հարկանեն՝ իբր թէ եկեալ իցեն զօրք Թամազ Ղուլոյ ի քաղաքն: Յորմէ իսկ և իսկ զարհուրեալք ազուանից՝ դառնան անդրէն յետ ընդ ճանապարհս իւրեանց, զվնասս ինչ ոչ գործելով առ նոսա: Ապա գայ նախ Թամազ Ղուլին ի քաղաքս, և բազումք յազուանից որք մնացեալ էին սպանանէ զնոսա. և ապա ինքն արքայն Թամազ յետ ոչ բազում աւուրց իբրեւ լու նմա լինի գնամբաւ յաղթութեան զօրաց իւրոց, իսկոյն յարուցեալ ի Թէհրանայ՝ գայ մտանէ չքեղ փառօք յԱսպանան քաղաք: Յետ այնորիկ գնայ Թահմազ Ղուլի ի Շիրազ ի վերայ ազուանից, ուր սպառ սպառ կործանէ զնոսա, և զմնացելոցն ընդ Աշրաֆ չափու հաւաքածականս առնէ ի Շիրազայ: Իսկ Աշրաֆ ի կրմանայ ճանապարհին՝ օրում դէմ եղեալ էր անկանել, սպանանի, որ թագաւորեաց ի վերայ պարսից ամս՝ չորս:

Արդ՝ աստանօր դադարեցաւ բռնաւորութիւնք ազուանից ի տանէ պարսից. որք բռնակալեալ նուաճե-

ցին ընդ ամենայն ամս ևօթն: Յայսմ և ի սոյն ժամանակի տէրութեան աղուանից լքանի ի կենաց երանելի Առաջնորդն Զուղայիս Տէր Դաւիթ յամի հայկազունեաց՝ 1177. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթիւք նորին զթացի մեղ տառապելոցս:

Եւ ապա սեպհականեալ ժառանգէ զդան՝ Առաջնորդութեան՝ զՏէր Աստուածատուր Առաքինաւէտ և երանաշնորհ վարդապետն¹⁾: Որ էր այր խոնարհամիտ և հեղաշողի, և ըստ հեղաքնոյթ բարուց իւրոց՝ մականուամբ կոչեցաւ Աղանտմիտ: Բայց ոմանք հաւաստեալ իմն պնդեն թէ՝ սա ըստ որում զմեռեալ աղանիս յարոյց անուամբ Տեառն Յիսուսի, յայն սակս կոչեցին զնա Աղանի կամ Աղանտմիտ: Արդ թուի թէ՝ ուղիղ իցի զասացեալս: Քանզի սա էր բարգաւաճեալ սուրբ վաքուք, և մաքուր բարութ. որ և ամբարտաւանութիւն՝ և մարդահաճութիւն ի նորա՝ վարս անդի գտանել ոչ կարացին ամենեկին, ըստ նմանութեան արքայ և մեծի հօրն մերոյ Մեսրոպայ թարգմանչի:

Ուրեմն՝ չէ՞ զարմանք իսկ յայնպիսի յառնէ Աստուծոյ՝ որ շնորհիւ Տեառն յարուցեալ իցէ զմեռեալ աղանիս. որ և զայս իսկ զնմանէ յոյժ ճշտիւ հաւաստի առնեն թէ՝ միայն բանիւ ասելով՝ զերամս ճնճղկանցս թռչնոց՝ մեռոյց, և կենդանացոյց: Իսկ և իբրև փոխի մահուամբ յաշխարհէս ի Քրիստոս ի վերինն յերուսաղէմ, և ի խումբս երջանկաց կատարելոց ի յերկինս՝ լուայ ի բազմաց և ի հաւաստի արանց, որք ստուգութեամբ վկայեն թէ՝ յորժամ եղին զպատուական մարմին նորա ի չիլիմ անձկութեան յարկի, լոյս պայծառ ճառագայթաւէտ նշո-

1) Աստուածատուր եպիսկոպոս Ֆահրապատցի (քաղաք սահմանակից Մաղանդարանի) եղաւ առաջնորդ 1729 թ. եւ վախճ. 1745 թ. (Պատմ. հոր Զուղայի Բ. հատոր էջ 57):

ղիւք յերկնից ցուացեալ ի վերայ գերեզմանի նորա եկաց մնաց մինչև ի հարուստ ժամս, և ապա աներեւոյթ եղև նշանն: Այլ մեք զսոցն իսկ անդր ի տեսողս թողացուցեալ և զորս մեք իսկ մինչև ցայսօր ժամանակի աչօք մերովք տեսանեմք, ոչ դանդաղեցուք գրել: Քանզի ի ձեռն որոյ երկրպատեան հողախնդի հանգստի դամբարանի: Նորնս բժշկութեան՝ հրաշագանս և գերահնչակելիս տարածի առ բազում ցաւազարս և անտաժէտս որք հաւատով մերձենան ի հրաշակերտ տապան սրբոյն: Որով և մեք յուսամք յԱստուած, և ի մարդասիրութեան չնորն նորա՝ ապաքինիլ ի խօթութենէ մտաց մերոց: Անն այսչափ ինչ առ այս քեզ բաւակա՜նացի՜ իմ Անձկալի: արդ ի կարդն առաջին վերստին դարձուցից, զբանս: Քանզի որպէս կանխագոյն արտաճառեցաք ի վերագոյնդ թէ՛ Աշրաֆ սրախողող լեաւ սատակի ի ճանապարհին Կրմանայ՝ որ տիրեաց ի վերայ պարսից, ամս՝ 4. ուստի աստանօր արժան է մեզ զթ՛ան՝ մաղայ արքայէ ճառել:

ՊՐԱԿ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԵՐՈՐԴ

Վասն քե՛ որո՛վ արդեօք Թամազ որդին Հօսէն արեայի՝
զհաւ արժանաւոր տիրել ի վերայ հայրենական վիճակին.
եւ ապա գկործանուլնն նորա:

Եւ արդ՝ համառօտ պատմեցաք քեզ ի վեր ան- 1173
գրր ուրեմն զպարտութենէ ազուանից, և զգալստենէ 1729
արքային ի քաղաքս. այժմ՝ կարեօր է մեզ գրել զգոր-
ծոց նորա, որով կարաց կրկնակի դառնալ յԱսդահան,
և ժառանգեալց զգանն արքայական, և զայլն: Քանզի
զսոյն իսկ Թամազ արքայն մինչդեռ էր ի Մազանդարան
դաւառի, թէպէտ յինքն ընկալաւ զանուշ արքայի. այլ
հազիւ հազ ուրեք ուրեք կարէր տիրել և իշխել ի վերայ
այնոց դաւառաց, և կառավարել զնոսա, որք ոչ էին մը-
տեալ ընդ լծով աղուանից: Որպէս և Ֆաթալի խան
բղեշխն վրկանացւոց՝ ոչ աղուանից տէրութեանն հնա-
դանդէր, և ոչ օրինաւոր թագաւորին Թամազայ. նորին
ազադաւ յգէ Թամազ զգունդ մի զօրաց ի վերայ վր-
կանայ քաղաքին՝ առ նուաճելոյ ապստամբութեան նո-
րա, և Ղաջարքն վրկանայ յետս զնոսա վարեցին: Իսկ
այնուհետեւ գրէ արքայն՝ յերկար մի երգման, և առաքէ
առ Ֆաթալի խան՝ առ ի ոչ մեղանչել յանձն նորա, և
առ հասարակ թողութիւն շնորհել նոցա. այսպէս և խանն
յիւրմէ կողմանէ երգնու հնազանդ լինիլ թագաւորին,
և ապա զաջարքն մտաննն ընդ լծով թագաւորին: Իսկ

դայսու ժամանակաւ և Նատըր Ղուլին զբռնաւորական իշխանութիւն իւր ի գործ արկեալ էր ի սահմանս Խորասանայ. ոչ ընդ իշխանութեամբ ազուանից մտանէր, և ոչ թագաւորին, որով և զարհուրելի և սարսափելի իմն էր լեալ արդեօք բոլոր տեսողաց՝ և լսողաց։ Եւ ապա հօրեղբայր Նատըրին՝ որ էր իշխան Քալաթու, թողութիւն վասն Նատըրի հանէ յարքայէն, և յղէ փութով զգիրն թողութեան առ Նատըր. իսկ նա տեսաւ զայն՝ վաղժադակի ժամանէ հանդերձ զօրօք իւրովք ի Քալաթ, և խորդաւանեալ զհօր և զբայր իւր՝ նկնգութեամբ սպանանէ զնա, և զքաղաքն ընդ իւրով նուաճէ։ Եւ ապա այնուհետեւ զնացեալ առնու զՆիւշապուհ քաղաք յանուն Շահ Թամազայ. ուր անխայտաբար մայնէ ի սայր սուսերի զբաղում Ազուանս։

Յետ այսոցիկ՝ զայ Նատըր հինգ հազար զօրօք առ Արքայն, և միջնորդութեամբ Ֆաթալի խանին թողութիւն ստանայ յանցանաց իւրոց։ Եւ ապա սպանանէ զՖաթալի խան հրամանաւ արքային, և ինքն անուանի Նատըր Ղուլի խան, և կարգի տորաւիլատ ի վերայ ամենայն զօրուն։ Իսկ յետոյ արքայն՝ ի սարքելոյ Նատըրին, խաղայ զօրօք, և չուեալ մտանէ ի Նիւշապուհ. և անտի զնացեալ նուաճեցին զՄաշատ քաղաք։ Ուր պատուեաց արքայն զՆատըր Ղուլի սպարապետն իւր մեծագոյն պատուով, և հրամայեաց յայնմհետէ կոչել զանուն նորա Թամազ Ղուլի խան, այսինքն՝ ծառայ Թամազի։ Արդ՝ աստանօր Թամազ արքայն մեայ ի Մաշատ քաղաքի, և Թամազ Ղուլի խանն կարի արշաւմամբ խաղայ ի վերայ համայն գաւառացն խորասանայ, և նուաճէ զնոսա զամենեւեան։ Եւ ապա իսկ չուէ ի վերայ Հերաթու, և զնոսա իսկ ճնշեալ՝ ընկուղեալ, ընկնէ ընդ իշխանութեամբ Թամազ արքայի։

Եւ այսպէս յետ ամենայնի մեծաւ յաղթութեամբ

դառնայ Նատրը ի Մաշատ առ արքայն ընդ գլխոյն իշխանին Հերաթու. որոյ տեսեալ զայնպիսիս զմեծամեծ յալթութիւնս ի ձեռաց նորա գործեցեալք՝ ինքապատար սրաիւ զուարճանայ, և շնորհակալութիւն նմա ընձեռեալ մատուցանէ։ Յետ այնորիկ ելեալք անտի՝ ի չուս ճանապարհի խաղացեալք հասանին ի Գամղուն. ուր իսկ և իսկ ընկճեալ կործանեն զսնկացեալ ապրստամբութիւնն՝ աղուանից, և զայն՝ որպէս ի վերագոյն պրակոյ ճառեցաք։ Ուրեմն՝ քաջապէս յայտնի եղև մեզ՝ թէ Արքայն Թամազ ի ձեռն Նատրը վսեմագոյն սպարապետի իւրոյ վերագարձաւ յԱսպահան ի զանն հայրենի. որով և բարդաւաճեալ ճոխացաւ ի Թագաւորութեան իւրում, թէպէտ և վասն խննելագոյն բարուց իւրոց՝ ոչ թէ միայն զստացեալն ոչ կարաց պահել, այլ և խաղառ լքոյց, և աղարտեաց իսկ զտոհմն հայրենական. զորմէ կամ է ինձ այսուհետև ի յառաջիկայդ սակաւագոյն սիրողորայիւք արտաճառել։ Իսկ արդ՝ ի ժամանակին յայնմիկ յորժամ Թամազ արքայն կայր յԱսպահան, և վայելէր զքաղցրագոյն խաղաղութիւն. հզօրագոյն սպարապետն իւր Թամազ Ղուլի խան ընաջինջ և արմատախիլ առնէ զաղուանս, և զրովանդակ Պարսկաստան ընդ իշխանութեամբ Արքային ենթարկեալ ստորաձգէ։ Եւ ապա ի 1179 թուոջս Ասքանազեան՝ զարձուցանէ Թամազ Ղուլի խան զերեսս իւր ի Պարսկաստանայ, և չուէ խաղայ ընդ ամենայն բանակաւն իւրով ի կողմանս եկբատանցւոց մարաց. և հանդիպեալ հասանէ յօսմանցւոց զօրաց՝ որք կալեալ էին զԱհմատան քաղաք, հզօր զօրութեամբ մանրեալ խորտակէ զբոնութիւնս նոցա, և հետամուտ զինի նոցա արշաւամբ ընթանայ կոտորելով զնոսս մինչև ի Քրմանայ քաղաք, և մերժեալ զնոսս բացէ ի բաց հալածէ ի սահմանաց յիւրեանցն պիճակէ։ Եւ ապա ընթացեալ տազնապաւ

մեծաւ ժամանէ ի սահմանս Ատրպատականի, և ի բաց
թափէ յօսմանցւոյ անտի ուժգին զօրութեամբ զԹաւ-
րէզ, զԹրտաւիլ և զայլս: Յայսմ վարի՝ և ի ժամանակի
աստ յայսմիկ՝ տեսանելով տաճկաց զյառաջադիմութիւն
պարսից, յոյժ պակուցեալք սարսափին յերեսաց պարսից.
նմին իրի ինդրեն ի յորոյ զխաղաղութիւն ժամանակաւոր
դաշամբ: Իսկ առ Թամազ Ղուլի խանն ի Հերաթոյ համբաւ
հասանէ թէ՛ քաղաքն ահաւտօրի զձէնջ ապստամբե-
ցան. յայն սակս իսկ և նա հաճեալ հաւանի դաշամբ
պայմանի հաստատել ընդ որս զխաղաղութիւնս Վասն
որոյ պահնակ ի զօրաց իւրոյ ամրոցին Թաւրիզոյ կար-
գէ, և ինքն ընդ ամենայն բանակաւն իւրով փոյթ ընդ
փոյթ պաքեալ ի Հերաթ վերաժամանէ, և ընդվզեալ
զապստամբութիւնս որոյ նուաճէ խառն ընդ հեղմամբ
արեանս:

Իսկ արքայն Թամազ յաւուրսն յայնոսիկ յորում
Թամազ Ղուլի խանն զհետ մտեալ էր աղուանից, և
սաստկապէս վարէր գնոսս հանդերձ կոտորելով, յերկ-
րէն պարսից. զգեսպանս յղէ ի Բիւզանդիոն՝ նախ աղ-
գելով կայսերն զվերադարձումն իւր յաթոռ Թաղաու-
րութեան պարսից, և ապա ի յորոյ հայցէ դարձուցա-
նել ի յետս զյափշտակեալ գաւառսն յիշխանութիւնէ
պարսից, և առ միմեանս վարիլ խաղաղութեամբ, և զայլ
այսպիսիս: Իսկ գեսպանս այս որ գնացեալ էր զհետ
խաղաղութեան ի կոստանդինուպօլիս, և տակաւին կայր
առ կայսրն, և ոչ ևս զյառաջադրեալ գործս իւր աւար-
տեալ էր. լուր առ կայսրն հասանէ թէ՛ ահա զօրք պար-
սից եկին՝ և բռնութեամբ առին զԱհմատան քաղաք:
Վասն որոյ կարի զայրացեալ ցասնուն, և պատրաստին
իսկ ի զէնս՝ մարտ յարուցանել ընդդէմ պարսից:

Ուստի և արքայն Թամազ զիտաց յողի իւր թէ՛

դաշն խաղաղութեան զոր դնել ջանայր ընդ տաճկաց ոչ վճարի, նաև ծանկաւ իսկ զգնալն սպարապետին իւրոյ ի Հերաթ. նմին իրի իբրև քսան հազար զօրօք ելանէ ի քաղաքէս, և յուղի անկեալք գնան ի սաստիկ ձմեռայնի, և ի 1180 թուոջս մերում մտանեն ի սահմանս աշխարհին հայոց, առ ի տալ ռազմս ընդ օսմանցւոց՝ և թափել ի նոցանէ զԵրևան և զայլս զաւատս, և զքաղաքս բազումս իսկ արքայն թամազ վոխանակ ստնանելոյ և ի կոր կործանելոյ զտաճիկան, ինքն իսկ յաղթահարեալ ի պարտութիւն մատնի յերեսաց նոցա, և վախտեայ անկանի յԱհմատան՝ առ ի ամբացուցանել ըզքաղաքն, զի թերևս մի գուցէ անկանիցէ զքաղաքն զայն ի ձեռս նոցա: Բայց ոչ այնպէս եղև զոր խորհէրն, այլ ընդհակառակն էառ զործն զլրումն: Քանզի և անտանօր իսկ տան պատերազմ օսմանցիք ընդ նմա, և զօրացեալք ի վերայ պարսից դարձեալ յաղթեն և ըստնանն զնոսա, և զքաղաքն Եկբատան վերստին ընդ ձեռամբ իւրեանց նուաճեն: Վասն որոյ թամազ արքայն ընդ մնացելովք զօրօք իւրովք խուսափեալ յերեսաց նոցա՝ ձեպեալ ընթանայ ի Ղազուին քաղաք, և անդ ամբանայ: Բայց ի պատճառս խռովութեան իրիք ինչ եղև ի Բիւզանդիոն՝ գրէ կայսրն հրովարտակ առ Բղէչին Բաղդատայ, զի խօսեսցի զխաղաղութիւն ընդ պարսից՝ պատշաճաւոր դաշնադրութեամբ, որպէս և զորմէ ընդարձակագոյն ճառիւք քեզ ծանուցանէ Անգլիացի վիպագիրն: Ուստի և դուքան Բաղդատայ՝ աղղէ Արքային զկամս կայսեր. իսկ նա յօժարակամ սրտիւ յանձն առնու զխաղաղութիւն ի 1181 թուոջս Աքքանազեան: Այլ ի լրանալ ամին այնորիկ՝ գայ թամազ Ղուլի խան ի Հերաթոյ հանդերձ եօթանասուն հազար ընտրեալագոյն զօրովք յԱսպահան, և ոչ հաւանէ դաշանցն խաղաղութեան եղելոց. ի 1182 թուոջս Հայոց:

Իսկ ի սոյն թուովս՝ մտանէ արքայն ի բանակ ըսպարապետի իւրոյ ի տեսութիւն զօրացն։ և յետ դիտման զօրացն՝ դնայ ի վրան Թամազ Ղուլւոյ սպարապետին ի խնճոյս խրախուժեան՝ հրաւիրմամբ նորա։ Արդ՝ Թամազ Ղուլին՝ որ ի մտի եղեալ էր դանձնկէց զնա առնել։ ահա աստանօր եգիտ արդեօք զժամ բարեպատեհ զիդձ կամաց իւրոյ լցուցանել։ Քանզի արքայն Թամազ՝ առաւել քան զհայր իւր միտեալ ցնդեալ էր ի խննելութիւնս։ զի թէպէտ արքայն Հօսէն ամենայն խննելութեամբ զգածեալ էր, սակայն ոչ երբէք ըմպէր զգինի։ Իսկ սա կարի սիրէր զգինի, ուստի և զաղղս հայոց սիրէր յոյժ։ առ ի անոյշ գինի մատուցանել նմա։ որով փութով արփննայր, և զխոհեմութիւն բանի մասին կորուսանէր։ Արդ՝ մինչ անդանօր էարբ զգինին, և արրեալ թմբրեցաւ՝ և անզգայացաւ։ նոյն ժամայն հրամայէ արթուիւ և զուարթուիւ սպարապետն Թամազ Ղուլի խան ձեռնաստուն ծառայից իւրոց՝ տանել զնա յաղկատանս հազար ջրիբու, և անդ պահել զգուշութեամբ։ Եւ ասպ վառն նորա իսկ խորհուրդ արարեալ՝ թէ զինչ արդեօք զնա արասցեն, առաքեցին զնա ի Սաւղուար ի ձեռս խստաբոյն սլահապանաց՝ որք էին ևօղբէկր, և աղուանք։ Ահա աստանօր տիրադրութ ծառայն Թամազ Ղուլի խան՝ էհաս ի կատար ցանկութեան իւրոյ կամաց, որում ըզձաձկտեալ ջանայր հասանել։ Բայց ոչ կամեցաւ իսկ վաղվաղակի թագաւոր ինքեան ձեացուցանել, զի մի գուցէ թէ՛ զնա ինչ անտուտտ շատուիղեալ ծագեսցի վասն իւրոց անձին։ Այլ հաճեցաւ նախ ընտրել զվեցամանայ մանուկն Աբաս՝ որդին Թամազայ ի վերայ պարսից թագաւոր։ Վասն որոյ բերէ արտաքս զԱբասն ի յօրորոցի, և դնէ զպսակն յաջակողմն գլխոյ նորա ի նշան թաղաւորութեան, և սնուանէ զնա երրորդ Շահ

Արաս¹⁾։ Եւ ինքն ընդ ամենայն նախարարօք մատուցեալ 1182 ընդ յառաջ մատչին, և երկրպագութիւն Արքայական նմա մատուցանեն, և ուխտեալ երդնուն հաւատարմութեամբ ծառայել նմա։ Եւ ապա իսկ այնուհետեւ եթէ զինչ արդեօք գործեաց Թամազ Ղուլի խան, և կամ թէ որոնք օրինակաւ Թագաւորեաց ի վերայ պարսից, աւանիկ զրեալ է ի լիակատար պատմութեան իւրում։ Յորմէ և ես ի սակաւութք արտահանեալ, գրեցից յապա ի ճառս Թամազ Ղուլոյ, այլ արդ՝ պատկան է մեզ զտոնմա Շեխ Սէֆւոյ վճարել։ Եւ ի 1185 թուոյս մերում, մեռանի Արաս մանուկ արքայն՝ յերրորդ ամի կենաց և Թագաւորութեան իւրոյ։ Իսկ Շահ Թամազ հայր նորա եկաց մնաց ի Սաւղուար՝ ուսեցով անդ զհաց իւր ցաւօք և հեծութեամբ, մինչև ի ժամանակին յայնմիկ՝ յորժամ նատըր Արքայն ի հնդիկս էր. յայնժամ սպանին զնա ի սատրեկոյ Ըռզղայ զուլի միրզայ որդւոյ նատրի, որ էր տէր և իշխան ամենայն գաւառացն Պորասանայ՝ ի հօրէ իւրմէ կարգեալ։

Եւ յայնմհետէ բարձեալ կործանեցաւ զտէրութիւն Շեխ Սէֆւոյ տոնմին՝ որք տիրեցին ի վերայ պարսից անձինք մի զկնի միոյ տասներորդ և երրորդ։ Որոց զժամանակ իշխանութեան՝ սկսեալ յառաջնոյ Իսմայիլ արքայէ՝ յերրորդ Արաս մանուկ արքայն որ մեռաւ 1185 թուոյ, բովանդակեալ զումարին ամբ՝ ԲՃԼԵ, և կամ ըստ այլոց՝ ամբ, իբրեւ ԲՃԾԳ²⁾։ Յետ որոյ ապա տիրեաց նատըր Արքայն ի վերայ տանն պարսից. որպէս և զորմէ այսուհետեւ կանմ է ինձ արտաճառել հակրճիւ ի ստորեւ պրակոյզ։

1) Շահ Աբաս Գ. 1731—36 թ. (Бартольдъ էջ 219)։

2) Սեֆեան տոնմը սկսեալ է Շահ Իսմայիլ թագ. 1502 թ. եւ վերջանում է Շահ Աբաս Գ. Թագաւորով 1736 թ. Թագաւորում են ընդ ամենայն 11 անձինք եւ տեւում է 234 տարի (Бартольдъ էջ 219)։

2011 թվականի հոկտեմբերի 1-ին

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Ե Ք Տ Ա Ս Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Վասն նախ՝ թե յորո՞ւմ ամի քաղաւորեաց Նաթր: Եւ ապա զծննդեցեհ, եւ զայլոց զործոց նորա կարն ի կարնոյ բացայայտեցուի ըստ խոստման մերում. եւ տարեալ մինչեւ ի սպանումն նորա եզերեսցուի:

1185

1736

Ա. Իսկ Նատրը Արքայն թագաւորեաց յամին՝ յորում մեռաւ զմանուկ արքայն Արաս. բայց թէ հիմ արդեօք, և կամ թէ որովք զործովք չբեղացեալ ճոխացաւ ի զահ թագաւորութեան՝ ահա ի յառաջիկայդ արտաճառեալ ծանուցից ¹⁾:

Արդ՝ նախ զծննդենէ նորա գրեցուք, և ապա կարգաւ զայլ կիրառնութեանց նորա՝ որով յոյժ պերճապայծառ փառօք ճոխացաւ՝ ուղիղ և մեկին տեսութեամբ արտայայտեալ վճարեցուք: Եւ օն անդր ի բաց նահանջելով զյաւէտ և զերկար տեսութիւն քննութեանն՝ ի յոճոյ բանից մերոց. ի կարևորայն և ի յոյժ պիտեւեացն մերոց կարեաց հանդիպեալ՝ յորոց ծառաքաղ տրարեալ սակաւութիւն ի լոյս ածել ջանասցուք: Որովք իսկ քացայայտեալ հռչակեցի՝ զհանդէս զերեւելի և զքաջափառ արութեանց նորա հանգամանս:

Արդ՝ ծնանի Նատրը ի 1136 թուոջս Արամազեան՝ ի գեղջ միում, մերձ ի Քալաթ քաղաքի, յանարգ, և ի սամիկ ծնողաց. որք հազիւ հազ կարէին ի ձեռ բերել

1) Նատրը կամ Նադիր շահ թագաւորում է 1736—1747 թ. (Бартольд էջ 219):

զգարէնս հանապազորդական կերակրոց: Այլ նատրըն յորժամ ի փառս թագաւորութեան բարձրացեալ պերճացաւ՝ նա երբեմն պանծայր սակա անշքութեան տոհմի իւրոյ, թէ Ամենազօր արարիչն Աստուած հաճեցաւ ըզնուաստութիւնս իմ բարձրացուցանել ի յայս չքեղափայլ աստիճան: Որպէս և ի դառնալ իւր ի յաղթութենէ հնդկաց աշխարհի՝ եհաս և ժամանեցաւ նա ի տեղի ծնողեան իւրոյ, ուր խօսիլ սկսաւ ընդ համայն նախարարաց իւրոց, և պատմեաց նոցա զեղիւթեանց և զգձատեսակ թշուառութեանց իւրոց զոր անդ կրեալ էր: Եւ ապա յոյժ վսեմագոյն բանիւք եզերէ զբանս իւր՝ այսպիսի իմն օրինակաւ թէ անս արդեօք տեսանէք՝ զի ցրբան վեհագոյն և գերազրական փառօք բարգաւաճեալ ճոխացոյց զիս Տէրն ամենայնի: Ուրեմն՝ այսու օրինակաւ զգուշ կալ պարտ է ձեզ՝ մի արհամարհել և նշկանել զօք յեղիկեաց և ի նուաստից, որոց կարէ Աստուած ամենակարողն՝ իբրև զիս, և զնոսա իսկ բարգաւաճս և յերևելիս առնել:

Իսկ երբեմն միտեալ խորամանկութեամբ ի անպարծութիւնս՝ խրոխտապանձ պարծիւր զանձնէ: Իբր թէ իցէ արդեօք ի տոհմէ քաջայաղթ ձէնկիդ խան սկիւթացոյն, և Թամուրլանկին:

Այլ ստոյգ է՝ զի սա ի ռամկաց և յաննշան տոհմից վերարուսեալ շառաւիղեցաւ, քանզի և հայր նորա էր թաղեացագործ՝ որով աշխատեալ ուտէր զհաց իւր, և անուն նորա իմամ Ղուլի:

Եւ ինքն իսկ նատրըն Ղուլի ոչ յայլ ինչ գործ էր մարզեալ և հրահանգեալ, բայց միայն յուղտապանութեան, իսկ յորժամ մեռան ծնօղք նորա՝ նա գնաց յաւրեցաւ առ բէկ ոմն Խորասանայ, և եղև նմա պատգամաւոր պաշտօնատար ի 1161 թուոյն մեր: Եւ ապա սպան զիէկն՝ և զղուստը նորա յաւիտակեալ խոյս ետ

ի լեւրինս, յորմէ ծնաւ զԸնդայ Դուլի միրզայ անգրանիկ որդին. առ որ բազումք ի ծառայից Տեառն իւրոյ եկին և յարեցան ընդ նմա որք ի դէպ ժամանակի անդ ըզյափշտակութիւնս դործէին, որով և զհայթայթանս կենաց կարեաց իւրեանց զտանել մարթնային: Իսկ ի վաղճանին մատոյց նատըր զանձն իւր ի ծառայութենէ Բաբուլու խանի բղեշխին Խորասանոյ ի 1163 թւոջս մեր. ուր յետոյ ի 1169 թուականիս եղև սպարապետ, և զընաց տալ մարտ ընդ Եօզպէկաց՝ որք եկեալ էին աւերել և կողոպտել զգաւառան Խորոտանու. որոց անսպարտելի քաջութեամբ պարտասեալ յաղթեաց, և վանեալ հալածեաց զնոսա զամենեկան ի սահմանացն Խորասանու: Եւ յորժամ յաղթութեամբ դարձաւ առ տէր իւր՝ յետ անորիկ զկնի աւուրց ինչ քանեաց, ըմպանկեալ արհամարհեցաւ զնմանէ. ուստի թողու զնա՝ և զիմեալ դէպ ուղիղ ի Քալաթ առ հօրեղբայր իւր՝ որ էր ի խան Քալաթու: Իսկ նա թէպէտ յառաջնութ նուագին ընկալեալ եղև սլաւութիւն զնմանէ, սակայն զկնի ևս նմանէ ևս անարգեցաւ վասն մեծազոյն փառամոլութեան իւրոյ: Նմին իրի դարձեալ խոյս անտի տուեալ զնմանէ ընթացեալ զնայ ի լեւրինս. և ապաստան ունելով զգործ աւագակութեան և զյափշտակութեանս մեր ժողովեալ դումարեաց զայրս սրիկայս՝ և զսիկարիանս, որոց թիւն լինիւր իրբև ութն հարիւր. որովք զբազում փաղանդս վաճառականաց ասպատակեալ կողոպտեաց՝ ի պէտս վարթամութեան արանց իւրոց: Եւ այսպէս իսկ զբռնաւորական իշխանութիւն նորա ըստ զիսկան ժամանակին յաջողեցաւ ըստ կամաց իւրոց. որով օր ըստ օրէ յով զօրացաւ, և բազմացոյց զգունդս զօրացն՝ իրբև հազարաց հնդից: Որոց զպիտոյս ամենայն կարեաց՝ ի չրճակայ գաւառացն Խորասանայ բռնութեամբ լցուցանէր: Յետ այսքանեաց իրապործութեանց առնելոց ոճ-

բազործութեանց՝ թողութիւն ի Շահ թամազայ գտանէ միջնորդութեամբ հօրեղբօր իւրոյ. և ապա այնուհետեւ թէ զինչ նա գործեաց գնալով ի ֆալաթ առ հօրեղբայր իւր, և կամ թէ զինի մատուցման անձին իւրոյ ի ծառայութիւն Արքային: Ահաւասիկ զառ յայսցանեաց ի կարծոյ գրեալ եղև և ծանուցաւ ի վերագոյն պրակոջն, մինչև դայն վայր, յորժամ գանձնկէց արար ըզթամազ Արքայն, և փոխանակ նորա կացոյց թագաւոր զերրորդն Արաս որդի նորա Ուրնմն՝ արդ այժմինկ ճահ զիպի մեզ զառ յայնցանեաց մնացելոց գործոց նորա բուռ արկանել, և յոյժ ճշդիւ զայնս իսկ համառօտաբար և բացայայտ ձեռնադննին վերլուծութեամբ արտաճառեալ՝ աստատին պարունակել, որով իսկ բացալիայլեալ յայտնիցի զմեծայաղթ՝ և զանվանելի կարողութիւն նորա, և միանգամայն իսկ զանազալի և զահալիստ՝ զանորդրմ վարս կենաց նորա:

Արդ՝ յորժամ ի 1182 թուոջն՝ կացոյց թագաւոր ի վերայ պարսից զմանուկն Արաս, յայնժամ փոխարկեաց զանուն իւր թամազ դուլի խան՝ վէլինամատ. և ասաց յայնմհետէ՝ Վէլինամատ կոչել զանունն, և հչևս իսկ բնաւ թամազ դուլի խան, և դումարտակ յոչնախուն զօրաց առնէր, և որովք իսկ չուեալ խաղայր, և ժամանեալ հասանէր՝ և մատչիւր առ Բաղդատ քաղաք օսմանցւոց. և շուրջ զպարսպաւ քաղաքին շինէ զպատնէչս և զմարտկոցս: Եւ այսպէս իսկ հանդերձ նոքօք տայ գուպարս մարտից ընդ քաղաքին Բաղդատու յիկցամիս, և յուսակտուր գքաղաքն և զնոսա արարեալ ի վերջին թշուառութիւնս հասուցանէ: Իսկ այնուհետև զայ՝ ժամանէ ի կոստանդինուպօլսէ հօր սպարապետն Թօփալ Օսման ընդ ութսուն հազար զօրօք յօգնութիւն և ի զօրավիգ թշուառացեալ և սլաշարեալ քաղաքին: Որոց տուեալ մարտ ընդ պարսից՝ յաղթին և ստնանեն

զնոսա, և մերժեալ հալածեն ի սահմանացն Բաղդատայ զպարօրիս ամենայն, հանդերձ զօրազլխովն իւրեանց: Եւ զքաղաքն լքեալ և պաշարեալ՝ ի խոտագոյն ճնշմանէ պաշարմանց որոց աղատեն, և խնդապատար ցնծութեամբ՝ զտրտմեալ և զխաթարեալ սիրտոն նոցա լցուցանեն: Իսկ քաջամարտիկ զօրազլուին պարտից Վէլինամատ, այս է՝ Թամազ Ղուլի խան՝ թէպէտ յաղթեցաւ յօսմանցեոց, և փախստեայ անկաւ մազապուրծ ի յԱհմադան, բայց սակայն փոյթ ընդ փոյթ վերանորոգեաց զդիպուած ժամանակին, և ոչ իսկ ընդ երկար ժամանակ կացեալ մնաց ի բէկման իւրում: Այլ քանզի միշտ սովոր դոլով՝ բարեբաստ աջողութեամբ ստանալ զյաղթանակ մրցանակի, յայսմ վայրի յոյժ կարեւէր վիրաւորիւր յորմէ, և կարծէր վաղճան և եզր լեալ յաջողութեան բազկի իւրոյ: Վասն որոյ զկնի երից ամսոց պարտութեան իւրոյ՝ դարձեալ զզօրս ժողովէ, և զգունդս կազմէ, որովք անդրէն վազվազակի ճեպեալ արշաւամբ դառնայ ի բանակն տաճկաց, որոց բանակեալ էր մերձ ի Քէրքուդ քաղաքի: Ընդ որոց կրկին տուեալ մարտ ի պարտութիւն մատնեաց զտաճիկս, և զբազումս ի յորոց ի ծայր սուսերի մատնեալ թաւալազլորս արար. ի միջի որոց սպանեալ եղև և քաջ սպարապետն Թօփալ Օսման: Զմարմին նորա զիազարդեալ Թամազ Ղուլի խան՝ առաքեաց առ դուքս Բաղդատոյ պատուով թաղել զնա ի փառաւոր չիրմի:

Այնուհետև մինչ ի խորհուրդ ձկտեցաւ՝ առ ի դառնալ և կրկին պաշարել զԲաբելօն քաղաք, որով ի բաց տարատրոհեալ զճքնազանիստ քաղաքն ի տաճկաց պետութենէ՝ առ ինքն կորզեալ զբաւեսցէ: Ի նմին ժամու՝ լուր նմա ի Շիրազոյ հասանէ թէ՝ ահա ընդվզեալ ապստամբեցաւ ի քէն Մահմատ խան բալուչն՝ (որ զկնի զօրաց զնացեալ էր ի սահմանս Պարսկաստանի, առ ի

տանել զնոսա ի բանակն նորա) և ընդ նմա զուգակցեալ համաձայնեցաւ իսկ Սէֆի Մահմատ խան մարզպան սահմանացն այնոցիկ, որ ի քէն կարգեցաւ տէր և իշխան ի Շիրազայ, և ի վերայ այնց գաւառացւոյ Նմին իրի յոյժ գրգռեալ որով իրօք ի բարկութիւնս՝ անհնարինս բռնեցաւ, և իսկոյն դարձոյց զերեսս իւր ի Բաբելօնէ՝ գազանաբար մոնչմամբ ժամանեցաւ ի Շիրաս, և արձակեալ ի վերայ նոցա՝ կորոյս զնոսա զամենեսնան սրբով սուսերի, որք կամէին թագաւորեցանել զճաշ Թամազ օրինաւոր Աբքայն ի վերայ պարսից։ Եւ ի վճարման զործոյս դառնայ անտի չքեղ և մեծահանգէս փառօք յԱսպահան քաղաք ի 1183 թուականիս մերոյ, ուր ի յայն ամ, կացեալ մնացեալ ի հանգէս առնէր զօրաց իւրոց՝ և օր ըստ օրէ զթիւ քաջամարտիկ հրոսակացն ևս քան զևս բազմացուցանէր։ Զի նորօք դուն զործեալ հեշտաբար մարթացի թափել մարտիւ ի բրունութենէ տաճկաց զգաւառսն զայնոսիկ՝ զորս ի տէրութենէ պարսից բռնութեամբ յափշտակեալ էին։ Քանզի ոչ առին յանձն յօժարակամ խաղաղութեամբ դարձուցանել, վասն որոյ ի զէն վառեալ սպառազինեցաւ նա, և զճանապարհ մարտի հորդեաց առ նոսա՝ զի որով կարասցէ իսկ պարտաւորել զտաճիկսն ի բաց տալ զհանազան զայնոսիկ։ Նաև այնու իսկ մարտիւ ջանահար նա լինէր, և զմիտս կամաց իւրոց ի հափազանց յիրողութիւնս ձկանացանել, զի գուցէ արդեօք մարթացիւր որով իսկ զբովանդակ պետութիւնս տաճկաց ընդ իշխանութեամբ իւրով նուաճել։ Ըստ որում և զորմէ մերթ ընդ մերթ ի լու զօրաց իւրոց, իբր առ նոսա զխրախոյսս ձօնելով յոխորտաբար ասէր. թէ ոչ իւրք տարակուսեալ երկմտիմ վասն կանգնելոյ զգրօշակս իմ ի գոյն ժամանակի ի վերայ պարսպացն Կոստանդինուպօլսի։ Արդ՝ արդարև ոչ վրիպեալ ինկծիւր նա ի խորհրդոց մտաց

իւրոց, եթէ ոչ իցէր ամբարհաւածութիւն նորա գերազանցեալ զբաջութեամբքն:

Իսկ այնուհետեւ ի սպառիչ ամին այնորիկ, և ի միւսան 1184 ամին՝ ճէտ տուեալ հանդերձ հարիւր հազար զօրօք՝ դնայ՝ խաղայ՝ և ժամանէ ի կողմանս հիւսիսոյ արևմտականաց: Եւ ռազմ՝ ընդ տաճկաց եղեալ՝ առնու ի նոցանէ՝ զԼրաց տուն, զԳանձակ, զՇամքար և զԵրևան, և զայլս գաւառս՝ և զաւանս բազում՝ յոյժ: Եւ ապա տաճկաց տեսեալ զանհարին վտանգս աղէտից ի պարսից եկեալ առ իւրեանս. վասն որոյ հաճեալ հաւանի խոնդքարն ընդունել զամենայն դաշինս՝ զորս Նասրըն խնդրէր: Իսկ և առաքեաց զգեստական մի՝ ի Սանթ Պետրբուրգ առ Թադուհին Ռուսաց, և պահանջեաց յորմէ զհամայն հատուածեալ երկիրսն ի Տէրութենէ Պարսից: Եւ նա վաղվաղակի թարց իրիք սպուփելոյ զխնդիր նորա կատարեաց: Եւ ապա յամին յորում մեռաւ զմանուկ թագաւորն Աբաս՝ թադաւորեցաւ ի վերայ պարսից ի տասներորդն Մարտի ամսոյն՝ որ տարեգրութիւն է ազգին պարսից. և յայնմհետէ անուանակոչեցաւ Նասրըն շահ՝ մինչև ի սպառումն կենաց իւրոց: Եւ ի նոյն ամին՝ զինի թագաւորութեան իւրոյ՝ թողու զանապատն Մուղամ, ուր թագաւորեցաւ ի վերայ պարսից. չուեալ հասանէ ընդ ամենայն բանակաւն իւրով ի Ղազուին քաղաք: Ուր հրաւիրեալ կոչէ զամենայն մօլայսն, և զօրինապահսն, և ի նոցանէ յաիշտակէ զբոլոր կալուածսն՝ որք նուիրեալք էին մզկիթաց՝ և մատրասայից, որովք զպարէնս հանապազօրդական ծախուց, և կերակրոց իւրեանց հայթայթէին: Եւ ապա վճռահատէ՝ միաբանիլ զՇիրայ, և զԱլիւնի ազգան. և հրամայէ ի բաց բառեալ զամենայն տարածայնութիւնս, այսինքն՝ ոչ անխիժանիլ զՕմարն, զՕսմանն և զԱբուբաքրն, և ոչ առնել զխառնիճաղանձ և զբանդադուչեալ ամբոխն ի տօնի մահուան:

Հօսէնին, և զայլս այսպիսիս, որովք զհակառակութիւնս կրէին ընդ տաճկացոց: Յետ այնորիկ յղէ զգեհակն ի կոստանդինուպօլիս՝ առ ի ազգել Սօնդքարին զնստիլն իւր յաթոռ թագաւորութեան պարսից, որոյ ժամանկն ի Բիւզանդիոն՝ ընդունեցին զնա մեծաւ պատուով, և ընկալան զնստիլն որպէս զթագաւոր օրինաւոր ի վերայ պարսից, և ի բաց դարձուցին զամենայն երկիրսն որոց տիրեալ էին, և շնորհեալ խառն զհամարձակութիւնս պարսից յուխտ ելանել թարց իրիք ինչ կասկածանաց ի գերեզման Մահմետին: Եւ յայնմհետէ՝ չուեսց Նատըրն ամենայն զօրօք իւրովք, և հմուտ չքնաղագեղ հանգիսիւ ի Սպահան քաղաք՝ խորհելով ի կարգի դնել զամենայն միջերկրայան պարսից:

Արդ՝ անտ ուրեմն ևզ ի մտի չուել՝ խաղալ՝ և զընալ ի վերայ Ղանդահարայ քաղաքին՝ առ ի հնազանդութիւն ամել զաղուանսն. քանզի՝ Հօսէն խօսն եղբայր Մահմուտին՝ որ իշխէր ի վերայ Ղանդահարայ, ոչ հնազանդեալ մտանէր ընդ լծով իշխանութեան Նատըրին, և ոչ անսայր իսկ ականջալուր լինելով բանից նորա պալ ի պարս ի հանդիպումն նորա: Այլ ընդվզեալ առ ոչինչ համարէր զնա և զբանս նորա, և ամենայն պատրաստութեամբ ամրանայր ի պահպանել գերկիր իւր. վասն որոյ հանդերձեալ յարդարեաց Նատըր ըզճակատ իւր ի վերայ նորա գնալ անհուն քաջամարտիկ հրօսակօք, խորտակել՝ փշրել՝ մանրել՝ և ի կոր կործանել զվտարանջութիւնս նորա, և սպա անտի սրփռել ասպատակս ի վերայ աշխարհին հնդկաց: Ուստի ի 1186 թուոյն՝ ելանէ Նատըր ի քաղաքէս, և զնացեալ դէպ ուղիղ ի Ղանդահար վերաժամանէ, և սպա չուեալ անտի գնաց առնու գրապօլ քաղաք, և անտի գնացեալ՝ անցանէ ընդ Հինդոս գետ, մտանէ ի սահմանս Հնդկաստանայ: Ուր արդեօք եթէ որչափ իսկ քաջագոյն արու-

թեամբ ետ պատերազմ ընդ զօրաց հնդկաց։ Եւ կամ որքան անձինք ամբաւք ի զօրաց հնդկաց ի սրոյ պարսից իսկ տապաստք անկեալք սատակեցան։ Եւ կամ թէ հին արդեօք ի պարտութիւն մատնեցան հնդիկք յերեսաց պարսից։ Եւ թէ իսկ որով օրինակաւ եմուտ արքայն Նատրը ի Դիւլի քաղաք։ Եւ կամ թէ ճրպէս իսկ անդանօր առնէ զհարսանիս երկրորդ որդւոյ իւրում ընդ եղբօր դստեր հնդկաց արքայի։ Արդ՝ անաւասիկ զառ յայսցանեաց, և զայլոց եղելոց իրադործութեանց որ ի հնդիկս՝ բովանդակապէս քեզ ծանուցանէ նախաշաւիդ Անգլիացի ճառագիրն. որ և զառ յայնցանեաց իսկ առնել երկրորդաբանութիւն՝ է անպատշաճ և անտեղի։ Ուրեմն արժան է մեզ խոյս տալ յերկաբաբանութեանէ՝ որ է ծնօղ ձանձրութեան. և յոյժ չեշտիւ ձեպ տալ ի համառօտս եղերել զբանս մեր։ Արդ՝ ի 1190 թուոջն՝ դարձաւ Նատրը մեծաւ յաղթանակօք, և անհամար աւարօք ի Պարսկաստան։

Բայց մինչ հասանէր նա ի մէջ սահմանացն Խորասանոյ և Վրկանայ. անդանօր իսկ ոմն աղուան քաջասիրտ՝ զարանակալ եղև նմա, և եհար զնա զնդակաւհրացանի՝ ի սատրկոյ Ընդլայ Դուլի Միրզայ որդւոյ նորա։ Այլ ոչ յաջողեցաւ զգործն և ոչ ի լրումն էառ զխորհուրդ Ընդլայ Դուլի Միրզայի. քանզի զերծաւ հայր նորա Նատրը ի սատակմանէ մահուն։ Եւ թէպէտ ոչ կարաց գտանել զայրն՝ յորմէ հարեալ եղև պնդակաւ հրացանի, սակայն ծանեաւ զի ի ձեռս խորհրդոյ և դաւաճանութեան անդրանկածին որդւոյ իւրոյ եղեալ էր իրն։ Վասն որոյ բերէ զնա առաջի իւր, և զերկոսին աչս նորա բրէ ձեռամբ իւրով։ Եւ ապա չուեալ անտի համայն բանակաւն իւրով ածապարեալ ընթացիւք գայ ի շրջակայս Սպահանայ։ Եւ յոյժ ցնծացեալք բերկրէին պարսիկք վասն դարձին նորա ի Հնդկաստանայ ի Պարսկաստան. քանզի կար-

ծէին թէ՛ զմեծամեծ գանձան զորս երեք ընդ իւր, թե-
թեանայր որովք զհարկս իւրեանց ծանրագոյն: Այլ ոչ
ինչ իւրք օգտեցան նոքա ի սնտոի յուսոյ իւրեանց,
քանզի նա՝ ևս քան զեւ յաճախէր ի բռնաւորական իշ-
խանութիւն՝ որով և օր ըստ օրէ առաւել աճիւր և զօ-
րանայր տոտ ազահութեան ի սրտի նորա: Եւ որով իսկ
գրեթէ գրոյր Պարսկաստան ընկլուզեալ ընկղմէր ի
սաստիկ և յանբերելի թշուառութիւն: Իսկ ի 1191 թը-
ւոջն՝ հրամայէ թարգմանել զչորս գիրք, այսինքն՝ զհին
և նոր կտակարանն, այս է՝ զօրէնսն Մովսէսի, զպատ-
գամս մարգարէից, և զաւետարանն սուրբ բնաւ առա-
քելական թղթովք: Բնդ որոյ և զպղծաշուքի, և զնէ-
սարարան Դուբանն Մահմետի սղծոյն՝ յեղեղել ի բար-
բառոյ արարացոյց ի պարսից լեզու: Որք և թարգմա-
նեցան ի ձեռս վսեմագոյն վարդապետաց հայոց, և լա-
տինացոց, վերակացութեամբ ուրումն Միրզայ Մէթելոյ՝
որ էր այր հանճարեղ և գիտնական, ճշմարիտ հաւատոյ
դաւանութեամբ՝ խոստովանեցաւ զՔրիստոս Աստուած
ճշմարիտ գոլ, ծնեալ անմարմնաբար ի հօրէ յառաջ քան
յաւիտեանս համագոյարար, և ապա ընդ ժամանակաւ
մարմին զգեցեալ միաւորութեամբ ի սրբոյ կուսէն Մա-
րիամայ վասն փրկութեան ազգի մարդկան: Եւ այս-
պիսի ուղիղ դաւանութեամբ վերածնեալ նա եղև մկր-
տութեամբ ի Հոգին սուրբ՝ զանխլարար յաղպաց իւրոց
ի ձեռս Տեառն Գէորգայ Աստուածաբան և հանճարապետ
բաբունապետի և Առաջնորդի սրբոյ վանացս նորոյ Զու-
ղայի ¹⁾: Եւ յորժամ լրացեալ իսկ կատարեցաւ զթարգ-
մանութիւնն, և յամբող էառ զծանրագոյն դործն թարգ-

1) Գէորգ եպիսկոպոսն առաջնորդ եղաւ 1754 թ. ու
վախճանեցաւ 28 Հոկտ. 1768 թ. (Պատմ. հոր Զուղայի Բ.
հատոր էջ 61):

մանութեան. իսկ այնուհետև ելեալք ի Սպահանայ գը-
նացին առ թաղաւորն Նատրը՝ որ յայնմ ժամանակի
բանակէր մերձ ի Թէհրան քաղաքի:

Եւ մատուցին նմա զթարգմանեալ գրեանս՝ որ ի
վերայ որոց յոյժ ուրախ եղև, և ընկալեալ պատուեաց
զթարգմանիչն մեծաւ յարգանօք. և ետ նոցա ընթեռ-
նուլ զթարգմանեալ գրեանս առաջի իւր: Առ որս կարի
մտազրութեամբ ունին մատուցանէր, և զանքննելի և
զանձառելի մասանց Քրիստոնէականի վարդապետու-
թեան՝ բազում շաղիաղիւարան մեկնութիւնս ձօնէր:
Որով կամել կարէր՝ իբր ի դոյզն ենթակայոջ իմիք.
զլայնատարած ընդարձակութեան երկնի պարփակեալ
պարունակեալ. որում և ոչ բոցեղէն կաճառք հրանիւ-
թից զուարթնոց՝ կարացին բովանդակապէս խորհրդա-
զգածք իսկ լինիլ: Եւ ի վաղճանի բոլորովիմք ծաղր առ-
նէր զհրէայսն, այսպէս և զՄահմտն, և զԱլին այդա-
նէր. որով պարագայիւք յայտնապէս երևիւր իսկ՝ զի
կամէր զնոր կրօն իմն հաւատոյ հնարել: Որպէս և յայտ-
նապէս ի լու ամենեցուն ասէր. եթէ Տէր կամեսցի չը-
նորնել ինձ զկեանս՝ յերկոցունց օրինացս այսոցիկ՝ զբա-
րեգոյն կրօնն մի յօրինեցից որ լաւագոյն քան զայլ
ամենայն կրօնս լիցի հաւատոց, որովք յառաջն վարե-
ցան զմարդիկք յաշխարհի: Եւ այնուհետև արձակէ յե-
րեսաց իւրոց զՏէր Գէորգ երջանկազարդ Առաջնորդն
մեր՝ բնդ որում և զայլս քահանայս և եկեղեցականս
որք ընդ նմա էին հանդերձ ոսկեճամբուլ խնայիւք, և
իբր հարիւր թուման ընծայիւք: Եւ թէպէտ դոյզն ինչ
էր զոր նա պարգևեաց նոցա, որ և չև ես էր բաւական
ծախուց ճանապարհին. սակայն աստանօր զարմանք իմն
մեծ երևի. քանզի ի տատակէ թուղ քաղեն, և ի մո-
րենուջ խաղող: Քանզի սա որ ի բնուստ իսկ ունէր ըզ-
սովորութիւն՝ առնուլ, ստանալ և ժողովել զինչս. արդ

ահաւաստիկ ձօնէր նոցա զսարգես, որ թուի թէ՛ որով իսկ ակն ունէր առ յապա դմեծամեծ պարգեսս գանձուց ի նոցանէ ստանալ։ Թէ ոչ՝ զինչ արգեօք դիտաւորութեամբ կարծել ետ նոցա հարիւր թուման, վասն վաստակոցն, ոչ, այլ վասն իւրոյ իսկ սատիւկ ազահու-թեան։ Որպէս և ի նոյն իսկ ամին՝ յառաջագոյն պահանջեաց ի սրբազան Ղազար կաթուղիկոսէն զքսան և չորս հազար դահեկանս. ասելով ցնա թէ՛ չէ պարտ Բահանայապետից ստանալ զգանձս, որով աղմուկեալ չի-թին, և հետին ի շաւղացն Աստուծոյ։ Ապա հին արգեօք կարելի վարկցես՝ զպարգեն ընծայից փոքրագու-նից, թարց մեծամեծ ակնկալութեան լեալ. որոյ ջանէր միշտ զգանձս բազմացուցանել, և ոչ երբէք իսկ ըստառել։ Արդ՝ այսչափ ինչ բաւական ի վերայ այնորիկ լիցի՝ որ զորմէ յառաջ քան զմեզ ոմանք հեղինակք, երկայնավէպ ճառիւք լայնասփիւռ արձանագրեալ են։ Ահա ուրեմն՝ աստանօր դարձեալ մատիցուք ի կարգ բանիս մերոյ, և զնմանէ ճառեսցուք, և զնոյն իսկ վճա-րել փութասցուք։

Իսկ և ի նոյն թուոջն զոր ի վեր անդր եղաք՝ ըզ-գորս բազումս յղէ ի վերայ Բասրայ ծովեկերեայ քա-ղաքի քաղցէացւոց առ ի նուաճել զքաղաքն զայն բնդ իշխանութեամբ իւրով. որոց զնացեալ պաշարեցին ըզ-քաղաքն, այլ ստնանել զնոսա ոչ կարացին։ Եւ զար-ձեալ իսկ ի նոյն ամին՝ ինքն Նատըր չուեալ խաղայ բնդ ամենայն բանակաւն իւրով ի վերայ ազգին Ալա-նաց՝ կամ լեկզեաց, որոց բնակութիւն է յայնկոյս լե-րինն Կովկասու, այս է՝ Եալբուզ սարի։ Որք ի ժամա-նակին յայնմիկ՝ յորում Նատըրն ի հեղիկս էր՝ զիպօղ ժամ գտեալ արշաւեցին ի վերայ իսկ Փայտակարան աշխարհի, և ի վերայ այլոց դաւառաց։ Իսկ Իրրայիմ խան եղբայր Նատըրին՝ որ նստէր ի Դաւթի, և իշխէր

ի վերայ գաւառացն այնոցիկ, յորժամ լսէ իսկ գտուեալ
դռոյթ նոցա, ելանէ պատերազմ ընդդէմ որոց՝ որ և
ի յորոց սուսերահար սատակի ի մարտի խռանն։ Վասն
որոյ յոյժ մրմռեալ Նատըր ի վերայ նոցա՝ զայրագնա-
բար գազանութեամբ զճամբար ճակատուն դէպ ուղիղ
առ նոսա արձակեաց. որով կամէր լեղաջինջ և արմա-
տասպառ զնոսա առնել յերեսաց յերկրէ։ Բայց զվաղճան
գործոյ մարտին ըստ խորհրդոց նորա ճշ կատարեցաւ,
այլ ինքն իսկ պարտեցաւ յերեսաց նոցա, և սակաւուք
իմիք անտուտ իսկ զրեթէ չիջեալ իջաւ նա ի լեռնա-
կուտակ և ունայնափութ յամբարտաւանութենէ սրտիցն,
որով զբոլոր տիեզերս ընդ բռամբ ածել ջանայր։ Քանզի
չափաւորական և դոյզն իրօք ճշ լցուցանէր զսիրտակ
կամաց իւրոց, այլ միշտ և հանապազ յանչափն նկըր-
տեալ ձգտէր զկամս իւր։ Ուստի անճարակ լեալ Նա-
տըր՝ թողու զալանս, և բնաւ հեռանայ ի նոցունց, և
յամին 1192 մտանէ յանապատն Մուղամ, և խորհի իսկ
տալ մարտ ընդ տաճկաց։ Այլ ի նոյն ամի իսկ վտա-
րանջեալ ապստամբեցաւ Թաղի խան բղեչին Շիրազայ,
և յայտնեցաւ Նատըր արքայի զապստամբութիւն նորա
յամի՝ 1193. ուստի առաքէ զգունդս զօրաց ի վերայ
նորա, և զնա ձերբակալ արարեալ ածին առաջի նորա,
և հրամայէ զմին յաչաց նորա բրել և հանել զամուրձիս նորա
և ի վաղճանի խնայեալ զկեանս նորա՝ ետ նմա զիշխա-
նութիւն Քայսուլայ։ Իսկ և ի յայնմ ամի՝ Հասան խան
զաջարն ընդվզեալ ապստամբի զնմանէ, և զզօրս ի թուրք-
մանից և ի թաթարաց ժողովէ՝ առ ի տալ որովք ընդ
որում պատերազմ։ Բայց զգործ թեկնածութեանն ըստ
գիտման մտաց իւրոց ճշ յառաջեցաւ. քանզի Սան ոմն՝
որ քարոզէր զինքն ի սոռմէ Շեխ Սէֆուլ զոլ, և զբա-
զում զօրս գումարտակ արարեալ էր առ ի նորօք մար-
տինչել ընդ Նատըր արքայի. որոյ յուսով և Հասան խան

դաջարն ի բայ ընկէց զլուծն յանձնէ իւրմէ՝ նմա իսկ ի նոյն ամի ըմբռնեալ ածին առ Նատրը, և որդւոյ իւրում տայ հրաման հանել զաչս նորա. և յառաքել զնա ի Բիւզանդիոն առ Խոնդրարն տաճկաց. զի նա ևս ըզնմանէ՝ վիկայեալ էր՝ հաւատեալ զոլ նա ի ցեղէ Սէֆււոյն: Ուստի և Հասան խան՝ փոյթ ընդ փոյթ խորտակեալ ցիր և ցան լինի համայն զօրօք իւրովք յերեսաց զօրացն Նատրի որք հասին ի Խորասանայ: Եւ թէպէտ ի յայսմ՝ զիպուածոյս զերծաւ Հասան խան ի հարուածոց նոցա, սակայն բոլոր գաւառն Վրկանայ ի յաղականութիւն և ի յաւեր վարեցաւ: Եւ ապա ի 1194 յամի հայկազունեացս՝ Նատրը արքայն վերստին տայ ռազմ ընդ տաճկաց մերձ ի յերևան քաղաքի, և զբազումս ի նոցանէ ի բերան ծարաւի սրոյ իւրեանց մատնէ: Արդ՝ թէպէտ կանխաւ քան զայս՝ Խոնդրարն տաճկաց կատարեաց զամենայն խնդիրս Նատրը արքայի՝ ըստ որում և զորմէ ի վեր անդր յիշատակեցաք, զի մի ևս յաւելցին ելանել ի վերայ միմեանց պատերազմաւ: Սակայն Նատրը Արքայն՝ նիւթ հրոյ հպարտութեան և փառասիրութեան ներգոյացուցեալ ի հոգւոջ իւրում, որով և բորբոքեալ տոչորիւր՝ ելանել անդր քան զսահմանս մարդկային, և անցանել զուխտիւք և զօրինօք իւրովք: Վասն որոյ և պատերազմ անդադար ի վերայ տաճկաց յարուցանէր՝ զի միանգամայն և տիրեսցէ ի վերայ տաճկաց պետութեանց. որով և զայլս տեղիս նուաճել մարթասցէ: Արդ՝ աստանօր յորժամ տեսանէ Նատրը՝ թէ վտանգ մեծ անձին իւրոյ պատահեսցի ի շիոթեալ խռովութեանց երկրին իւրոյ, և թէ ոչ դարձցի յետս յերկիր իւր. վասն որոյ խօսի զխաղաղութիւն ընդ տաճկաց, և մշտնջենաւոր զաշամբ զհաշտութիւն առ նոսա հաստատէ ի 1195 յամի արամազենաս տումարի: Եւ ապա ի բայ թողացուցեալ զտաճիկոն ի սաստկու-

թենէ պատերազմաց՝ կամեցաւ չուել առ կողմամբքն վերիացւոց աշխարհին, և գնալ յԱսպահան ժամանել: Բայց նախ գրէ զհրովարտակա՝ և առաքէ ի վրաց տուն, և ի նոցանէ պահանջէ զորդիս համայն Ազնուականաց երկրին ի պատանդս պահել զնոսա առ ինքն, սակայն վերջ եղին ի մօր մանաւանդ զձեռս իւրեանց ի սուր թրկանել, քան թէ հնազանդել անիրաւ հրամանի նորա: Եւ այսպէս իսկ նշկանալ արհամարեցին նոքա զհրամանս նորա, և ի բաց յանձանց իւրեանց թօթափեցին զամենի լուծ ապառոււմ բռնաւորին այնորիկ. և քաջութեամբ իսկ յետս վարեցին զգունդս պարսից՝ որք գընացեալ էին անդ ժողովել զհարկս արքունական, և յերկրի պահել զնոսա: Այլ Նաաթր արքայն զորով յամենուստ կուսէ ի մէջ մեծի վտանգից, որոյ վասն ոչ կարաց զվրէժս նոցա հատուցանել. այլ վաղվաղ ընթացիւք աճապարեալ ժամանեցաւ յԱսպահան. քանզի լուր հասնմա թէ ապստամբութիւն ինչ սկսեալ է ի Սորատան լինել: Եւ յայնմհետէ յորժամ զգիպուած բարեբազդ ժամանակի յաջողութեանց նորա վտխարկեցան ի վատթարն կոյս, և զանաջողակ արկածք վատաբաստիկ թընուառութեանց չուրջ գնովաւ պատեցան ըստ կանոնի յեղափոփոխ ժամանակի՝ որ գրեթէ՝ ոչ կարէ պահել զիրս միշտ ի մի և ի նոյն կացութեան: Այնուհետեւ յայտնէ զփոքրորդութիւնս իւր՝ ոչ կարելով տանել զգուզնաքեայ զանաջողակ զիպուածս. ուստի թողու նա բնաւին ըզմարդկային իրազործութիւնս՝ որով ամենայն մարդիկք՝ մարդ վերաձայնին, զգենու այնուհետեւ զազանական, և կամ թէ իսկ զիւական կերպարան: Եւ մինչ յայնմ ժամանակի կայր նա յԱսպահան՝ զբարբարոսութիւնս մեծամեծս՝ և զսարսափելիս գործէ. քանզի աճեցոյց զբնութիւնս բնակչաց նորա ծանրագոյն տուգանօք, և զբազումս ի յորոց անպարտ մահու գատապարտէր: Որպէս

և յազգէս մերոյ ևս իսկ ընդ կենդանւոյն այրել հրամայեաց զէմնիադ աղայն Սօջայ Մինասեանց, և զՅարութիւն աղայն Շէհրիմանեանց. զսուտ բաղայս ի վերայ նոցա զնկելով՝ որպէս թէ գնեալ իցեն արդեօք ըզգարդ ինչ ձիոյ Հօսէն արքայի: Բայց թուի թէ՛ կասկածէր նա զազգէն հայոց, համակիցք լեալք ընդ ապլրատամբութեան ազգին վրաց: Վանդի յառաջագոյն յորժամ՝ Նատրբ պարտեաց զաղուանս, և եկն ի քաղաքս. գնացին պարսիկք ոմանք ի Շէյնուէ դեղջէ առ Նատրբ, և բողոք բարձեալ գանգատեցին զազգէս հայոց առաջի նորա: Թէ ահաւասիկ ի սատրեւոյ նոցա ապստամբեցան աղուանք, և եկին զքաղաքս մեր ճնշեալ կործանեցին. որպէս և ի հաստատութիւն բանիս վկայ հաւատարիմ ունիմք, զի և հայք իսկ համակցեալ միաբանեցան ընդ աղուանից և նոքօք հանդերձ զգեղս մեր հրձիգ արարին, և զաղիս մթերից մերոց յափշտակեալ կողոպտեցին, և զմեզ իսկ ի վերջին թշուառութիւնս հասուցին:

Եւ ի վճարել բանիցս այսոցիկ՝ պատասխանի տայ Նատրբ առ նոսա և ասէ. Այո՛, գիտեմ և ես՝ զի յոյժ վշտացուցին հայք զձեզ: Ուրեմն՝ եթէ կամիցէք լսել ինձ, եկայք զի առաքեցից զձեզ ի Սորատան. և անդ կեցջիք դուք խաղաղութեամբ: Որոց լուեալ զայնպիսի զլուր նժգեհութեան, մեծաւ թախանձանօք աղաչեցին զնա՝ տալով ցնա և զկաշառս ևս ի բաց դարձուցին ըզվճիռն զայն: Բայց հրամայէ և ազգիս հայոց տալ ամ ըստ ամէ՝ զտանն հազար թիւմանս, և մինչև ի յայտ ամ յայնմհետէ այնպէս ետուն. այլ ի սոյն ամի՝ խստութեամբ պահանջեաց զազգէս հայոց զքառասուն և զհինգ հազար թիւմանս: Որ և ի սոյն պատճառ է՝ բազումք յազգէս հայոց ետուն զամենայն ստացուածս իւրեանց, և ինքեանք մերկք և կողոպուտք անկան փախստականք ի տար աշխարհ. և յայնմհետէ սկսաւ իսկ խաթարեալ

աղարտիլ զբաղմամբարդ և զգեղեցկաշէն աւանս մեր նոր
Ջուղայ: Արդ՝ Նատըր արքայն զայն իսկ ի մտի իւրում
ունկելով, կարծեաց զազգէս հայոց գոլ համակիցք ապըս-
տամբութեան վրաց:

Եւ արդ՝ զայսոսիկ զառ ի յինէն հակրճիւ քեզ տե-
սեալ եղև Աղնիւ ցանկալի իմ. իսկ այսուհետև զսպան-
մանէ նորա զգոյզն իմիք գրեցուք, և զբովանդակ ճառս
նորա ի նոյն իսկ եզերեալ կնքեցուք: Արդ՝ ի 1196
յամի տոհմի Թորգոմեան՝ և թող Նատըր զՍպահան, և
չուեալ խաղայր ընդ ամենայն բանակաւն իւրով առ
կողմամբն կրմանայ մտանել ի Մաշատ քաղաք. որ և
զորոց ոչ սակաւ տառապեցոյց զանողորմութիւն նորա
քան զբնակչայն Սպահանայ: Քանզի որպէս գրէ Ան-
գլիացի վիպագիրն վասն նորա թէ՛ Անսանձ և անխա-
փան էր նա ի կասկեց իրաւանց և արդարութեանց.
որով իսկ և զամենայն չարութիւն ի գործ արկեալ լըր-
մամբ կատարէր: Եւ իբրև իսկ ել նա ի Մաշատայ յետ
բաղում խտասիրտ անողորմութեանց, և չուեալ ժա-
մանէ ի գաշտ մի՝ որում Սուլտան Մէյտանայ վերակո-
կոչեն՝ միով աւուրբ հեռի ի Մաշատայ: Եւ անդանօր
կոչէ զոմանս ի գլխաւորաց սարմատացւոց, և զայլոց
զօրաց սիւնիականաց. զորոց հրամայէ յայնմ գիշերի
ի սայր սուսերի մաշել զամենայն պարսիկս որք էին
ի բանակի իւրում:

Եւ իբրև ծանուցեալ եղև զօրաց պարսից զկորուստ
իւրեանց՝ արք ոմանք քաջազօրք և արիասիրտք, որոց
գլխաւորն կոչիւր Սալէհ բէկ. ի գիշերայն իսկ գիմեցին
ի խորան նորա, և ի վրանի անդ իւրում սպանին զնա:
Ահա՛ այսպէս անկեալ սատակեցաւ պատուհասն երկ-
նային Նատըր՝ ի վատսուն և մի ամի կենաց իւրոց, և
ի մետասան ամի թագաւորութեան իւրոյ, և վասն իրա-
տագոյն չարութեանց իւրոց՝ ոչ կարաց ժամանել ի բարի

վաղճանի։ Որով ուսանիմք մեք՝ զի թագաւոր մի, և կամ իշխան՝ որ վոխարկէ զգութ և զողորմութիւն, ընդ անիրաւութեան և անգթութեան. նոյն գունակ թշուառաբար կորնչելոց է յաւուր միում, և ոչ զիպեցի նմա ևս՝ զբարի վաղճան, որպէս և նոր այն։ Նաև՝ և զայս գիտել իսկ ճան է, զի եթէ ժողովուրդք, և կամ հնազանդեցեալք՝ ոչ վարեցեն զկեանս իւրեանց մոլեկան ակտիւք, և ոչ հեռացեն իսկ ի յառաքինական գործոց՝ ոչ կարէ թագաւորն, և իշխանն՝ անսանձ կամօք ի գործ արկանել զեղեռնագործութիւնս իւր։ Դանգի վասն հեշտասէր և մոլեգնական բարուց ժողովրդեան՝ առաքէ ի վերայ նոցա Ամենախնամն Աստուած՝ զհովիւս չարս, և զթագաւորս անողորմս՝ և զխտասիրտս. որովք պատժակոծք և դատապարտք լիցին։ Որպէս և բան ինչ ղնատըր արքայէ ճառեն ժողովուրդք քաղաքիս թէ՛ նա յաւուր միում կոչէ նա զհամայն նախարարս և զիւսակալս, և զամենայն Ազնուականս ժողովրդոց։ Ընդ որոց առ որս խօսի այսպէս թէ՛ Ասացէք գութ միաբան՝ թէ պատժեացէ և պատուհասեցէ Տէր՝ զարս չարս և զանողորմս. իսկ նորա ոչ կամեցան ասել՝ վասն զի զիտէին ամենեքեան՝ թէ քան զնա, այր չար և անողորմ՝ ոչ գոյ, նաև ի կարծիս անկան՝ զի զվործ առեալ էին զհնարագիտութենէ նորա. վասն որոյ կարծեցին թէ՛ այնու կամի զնորագոյն վնաս ինչ հասուցանել նոցա։ Եւ իբրեւ ստէպ ստէպ զնմանէ բռնադատեցան՝ ասացին. և նա պատասխանի տայ ցնոսա յետ այնորիկ և ասէ՝ ահա՛ դուք արք անողորմք և խիստք, և ես ի վերայ ձեր պատիժ և պատուհաս ի Տեառնէ առաքեցեալ։ Ուրեմն՝ ասէ՛ մի՛ ոք այսուհետեւ զիս պախարակեալ հենգնեցէ որպէս թէ՛ ես լիցեմ վատ և անողորմ։ Ահա՛ արգարե ճշմարիտ վճիռ՝ որ զնմանէ արտազրեցաւ առ նոսա. քանզի անողորմ բռնաւորք ոչ եր-

բէք կարեն խուել և կեղեքել զկեանս ժողովրդոց, եթէ չիցեն (պակասին յայնմիկ յերկրէ՝ որոյ ժողովուրդն) բնկզմեալ և բնկրուզեալ (իցեն) ի խորս մեղաց, և անխրաւութեանց։ Որպէս և յայտնապէս իսկ Պարսկաստանաւ մեզ ծանուցանի. վասն զի ոչ երբէք ընդհատ և սրական գտանին անողորմք և խստասիրտք բռնաւորք, յաղուանից պետութենէ ցարդ՝ յերկրէ աշտորիկ, վասն մեղաց մերոց և անօրէնութեանց։ Քանզի յորժամ վերջաւորեցաւ բռնաւորութիւնք աղուանից, այնուհետեւ զսկզբնաւորեցաւ չար բռնակալութիւն Նատըր Արքայի. որ բռնակալութիւն աղուանից ազգին՝ առ որով համեմատելով՝ թեթեւագոյն գտանի, և նորայնն յոյժ ծանրագոյն։ Որով իսկ բոլորովիմբ կաշկանդեալ տուայտեցաւ բոլոր Պարսկաստան, և ի ծայրագոյնն իսկ լմբոշխնեաց զթշուառութիւն։

Եւ իբրեւ սպառնալ եղբրեցաւ չար բռնակալութիւն նորա, յայնժամ իսկ և իսկ կալաւ սկիզբն այլոց չարագոյնից բռնակալութեանց. որք մինչև յայսօր մի զինի միոյ ելեծս առնելով տգրկաբար ծծեն զարիւնս մեր. և զկեանս ողորմելի ժողովրդոց յերկրիս խոշտանգանօք քաղեն։ Ըստ որում և զորոց իսկ ի վայր գնացեալ՝ դուզնաքեայ բանիւք ծանուցից. որով իմասջիք, և գիտասջիք արդեօք՝ զի ճշգրիտ է յոյժ զասացեալս թէ՝ Մեղքն՝ թշուառական առնէ զժողովուրդս, այլ արդարութիւն բարձրացուցանէ զազգս։ Եւ զի է ինձ արդեօք յաճախ ի սոյն զեղերիլ՝ որ ստուգութեամբ զառյայտեցանեաց գիտեն ամենեքեան, և կարի իսկ քաջ ուրեմն արդէն իսկ վերատին դարձուցից զբանս իմ առ Նատըր, և գնմանէ խօսեցայց, և գնոյն իսկ ջանացից եղբրեւ Արդ՝ երանի թէ Նատըր արքայն ըստ հաւասար քաջութեան իւրոյ՝ բարոյական առաքինութեամբ սերձացեալ իցէր և բարգաւաճեալ. արդարեւ ճշմարիտ իսկ գողջիր՝

զի. Թարց իմիք խոչնդակի, և առանց իրիք սպուժելոյ՝
 իսկ և իսկ հասանիցէր ի կատար ցանկութեան ըղձից
 իւրոց։ Բայց նա այնքան չափազանցաբար ի յանողոր-
 մութիւնս և յամբարտաւանութիւնս հակեալ ձկտեցաւ,
 մինչ զի ասեն թէ՝ նա երբեմն զգայլս անբանս՝ սաստ-
 կապէս տուժեաց տուգանօք։ Քանզի պատմին ամենայն
 ոք ի Պարսկաստան բան զորմէ թէ ի ժամանակս յեղա-
 նակոյ գարնան յորժամ զվտառս և զջոկս ջորւոց նորա
 ի մարգագետին և ի խոտաւէտ տեղիս ուրուք յարօտս
 ճարակէին՝ դայ գայլ մի և ուտէ մու ի ջորւոց անտի։ Եւ
 իրբն զգացաւ նատէր թէ եկեր գայլն զջորին իւր, յոյժ
 զայրացեալ ցանուռ ի վերայ գայլուն ասելով։ Միթէ ոչ
 գիտէր գայլն՝ թէ ջորին իմ է. ապա սրպէս իշխել հա-
 մարձակեցաւ ուտել զջորի իմ։ Ուստի ի նմին ժամու
 վաղվաղակի առաքէ զջորեպետն՝ գնալ և բերել զգայլն
 դայն առաջի իւր։ Իսկ նա թէպէտ ոչ կարէր գտանել
 իսկ զգայլն դայն որ եկեր զջորին. սակայն գնացեալ
 կալաւ դայլ գայլ մի ի յանապատի ուրուք, և երբ զնա
 խստագոյն կապանօք առաջի արքայի։ Եւ նա հրամայէ
 տանել զգայլն, և առ դրան վրանի համայն նախարա-
 րաց իւրոց բրածեծ առնել. առ որոյ խորանաւ ասէ ըզ-
 գայլն սատակեսցի՝ առջիք զնմանէ դքսան և հինգ հա-
 զար թումանս։ Եւ մինչ նա յածեալ շրջեցուցանէր զգայլն
 ի բանակի անդ՝ առ ի կատարել զհրաման արքայի. ապա
 ամենայն ոք ելեալք աղաչէին զնա, և տայլն ցնա զկա-
 չառս բազումս՝ առ ի դարձուցանել զգայլն ի դրանէ
 իւրեանց։ Քանզի ասէր իսկ ամենայն ոք՝ մի գուցէ ար-
 դեօք սատակեսցի զգայլն առաջի դրան խորանի մերոյ.
 և ապա միայն մեք վճարեսցուք դքսան և հինգ հազար
 թիւման տուգանս գայլոյն։ Արդ՝ այսպէս առնելով ի
 միջոյ դոյզն ժամանակի՝ առաւել քան զոր պահանջէրն
 նատէր առին զկաչառս ի նախարարաց նորա։ Ահա քեզ

արդեօք զազանական մտաց բերք, և տարապայման ազանութեան, առանել ազանց խտանարտութեան վասն զի կամէր առ ի որով զընտաւորական իշխանութիւն իւր ի դործ արկանել, և զախտ ազանութեան սրտի իւրոյ լցուցանել։ Ապա զմէ՛ իսկ, և կամ որով բարի պարագայիւք՝ կարէր նա մերձ ընդ մերձ վերաժամանել ըզձի իւրում, զոր ոչ միայն թէ չկարաց հասանել, այլ և զբժպատեն, և չարագոյն օրհասիւ վաղճանեալ կնքեաց զժամանակս կենաց իւրոյ։ Քանզի պատեն է օրինաւոր թազաւորաց և իշխանաց՝ լազում անգամ վասն օգտի հասարակաց կերպիւ իւրք զփառս անուան իւրեանց իբր թէ կորուսանել։ Բայց ոչ և թէ բոլորովիմբ կորուսանել՝ այլ զի այնու առ յապա զմեծամեծ փառս և զգովութիւնս որսասցեն և գտցեն։ Իսկ իշխանք և զատաւորք բռնակալք՝ հանապազ զիտեն, և զհնարս զուս գործեալ հայթայթեն ամբողջ պահել զփառս իւրեանց՝ զմեծագոյն ոճիրս և զվնասս հատուցանելով հասարակաց, յայն սակս գլխովին կորուսանեն զփառս իւրեանց, և ոչ երբեք իսկ գտանել կարեն։ Զոր օրինակ՝ Նատիր արքայն, և այլք բազումք՝ կամելով միշտ զփառս իւրեանց իբր թէ անփոյթ և անվկանդ պահել, յաւուր միում զընվանդակ փառս անուան իւրեանց եզծին, և աղարտեալ ապականեցին։ Իսկ զինի սուսերահաղ սատահման Նատիր արքայի՝ այր զօրամբք ելեալ իւրաքանչիւր ոք յինքն կորդել կամէր զպետութեան գահ։ Ուստի մեծամեծ խռովութիւնք և սասանութիւնք, և ամպրոպք աշխատորոյզ վտանգից առաւել քան զառաւել յայնմհետէ պատեալ պաշարեցին զՊարսկաստանս։

Ահա արդ բաւական լինի զոր ինչ զմասնէ ի պահանջմանէ կամաց քոց ստիպեալ՝ կարծ ի կարծոյ, և հարեանցի իմիւր քեզ ծանուցաւ։ Արդ՝ աստանօր ծամ է մեզ, այսուհետեւ իսկ զինի եկելոց նորա արտաճառել

հակրճիւ, որք ի չարագոյն ծննդոց նորա, և ի հարա-
զատութենէ՝ մի զկնի միոյ թագաւորեցին սակաւ ժա-
մանակօք ի վերայ պարսից: Զայսու ժամանակաւ մե-
ռանի Երանելի Առաջնորդն Աստուածատուր Բաբունա-
պետ ի 1194 յամի Արամազեանս. և այնուհետև փոխա-
նորդէ զաթոռն զՏէր Պօղոս վարդապետն Զուղայեցի,
որ էր այր առաւել վարժեալ և հրահանգեալ ի գիտու-
թիւնս մարմնականս, քան յաստուածային զրոյ: Ահն
յայնմհատէ բաց ի Տէր Գէորգայ երջանկափայլ Բա-
բունայ, ամենեքեան իսկ յաւէտ բռնակալութեամբ՝
քան օրինօք նստան ի գահ այցելութեան: Կայլն:

ՊՐԱԿ ԶՈՐԵՔՏԱՍՍԱՆԵՐՈՐԴ

Թե զկնի նախիւրայ ո՞յ՜ արդեօք տրեցին ի վերայ պարսից մինչեւ ցԱլիմէրսանխան, եւ ի սպառումն տոմարնորա:

1196

1747

Արդ՝ որպէս ճառեցաք վաղագոյն՝ թէ սպանին զնատիր ի 1196 թուոյն մեր. և յորժամ սպանին զնա՝ ի նոյն ամ փոխանակ նորա թագաւորեցուցին զՇահ-առւիս որդի որդւոյ նորա Բորզայ Դուլւոյ Միրզայի ի Մաշատ¹⁾: Սա սպան զհօրեղբայրն իւր՝ նասրօլլայ միրզայ, և զայլ համայն ազգայինս իւր՝ որ անդանօր իսկ առ ձեռն պատրաստ գտանս Քանդի կամեցաւ ինքն միայն ազգաւ տիրել ի վերայ ամենայն արեաց, և Պարսկաստանայ, և ժառանգեալ սեպհականել յիւրում ծննդոջ զգահն արքայական: Իսկ Իրրայիմ խան եղբայր նատրրին՝ որպէս զորմէ ի վերագոյն պրակոջ ճառեցաք՝ թէ սպանաւ նա ի մարտի խոանն ի լեռնականաց ակաւնաց. ունէր նա զորդիս երկուս, որոց անուանքն՝ երի-

1) Նազիբից յետոյ իշխում է Ադիւ 1747—48 թ. ապա Իբրայիմ 1748 թ., որին սպանեց Շահ-Առւիս եւ ինքն իշխեց 1748—1796 թ. (Бартольдъ, էջ 219):

ցուն Ադէլ, և կրտսերին Իբրայիմ կոչիւր։ Սոքա միայն զերծան ի սրոյ Շահաուիս արքայի. զի էին նոքա բնակեալք ի Գանձակ Շահաստան, այս է՝ ի Թաւրէզ, և ունէին ընդ տեղի հօր իւրեանց զմարդպանութիւն գաւառացն Ատրպատականի։ Իսկ Ադէլ իբրեւ լսէ թէ՝ թագկապեաց Շահաուիս, և ջնջեաց յերկրէ զբնաւ արու ազգայինս իւր, և խորհի իսկ ազգաւ տիրել զպարս, և ինքն ընդ ծննդովք իւրովք թագաւորել ի վերայ նոցա։ Ուստի զայրացեալ ցասնու նա ի վերայ նորա, և ընդ նմա հակառակ թագ կապէ ի գլուխ իւր, և գումարտակ յոգնագունդ հրոսակաց արարեալ՝ խաղայ ի վերայ ամենայն ընդվզեալ և վտարանջեալ ապստամբաց որք շուրջ զիւրեւ էին, և նուաճէ զնոսա զամենեւեան։ Իսկ այնուհետեւ եղբայր իւր Իբրայիմ Միրզայ կարգէ ի վերայ Սպահանայ Արքայանիստ քաղաքին, և ի չրջակայից նորա մարդպան և ստրատելատ, որ և հանդերձ զօրու առաքէ զնա անդ։ Որոյ ի մերձենալ քաղաքիս յԱսպահանայ՝ ելանեն ընդ առաջ նորա ամենայն քաղաքացիքն, և կարի մեծագոյն յարգանօք ընդունեն զնա՝ իբրեւ մարդպան և սպարապետ առաքեցեալ յարքայէ, և տարեալ զնա նստուցանեն ի պալատոջ արքունական։ Եւ յետ այնորիկ եղբայր նորա Ադէլ Արքայն զկասկած առեալ զեղբօրէ իւրմէ, զմտաւ ամելով թէ՝ մի գուցէ ի սատրելոյ յոմանց ապրտամբութեան թեկն ամիցէ, և հակառակաբար և նա անդ յԱսպահան զթագ ի գլուխ իւր կապեացէ։ Սորին այսու ոմն ի մտերիմ ընտելագոյն բարեկամաց իւրոց Զօրասլ խան անուն յազգէ վրաց աւագիկ իսկ առաքէ յԱսպահան առ եղբայր իւր, առ յայտնի երեսութաբար ունելով զփաստաբանական իմն պատճառ՝ իբր թէ վասն գործոյ իրիք եկեալ։ Իսկ ի ծածուկ աներևութապէս նիւթեալ էր զնա՝ զի դաւով իմն նենդ գործեալ սպանցէ զեղբայր իւր, և ընդ նորա ինքն իսկ նստցէ զտեղի նորա։ Եւ յոր-

ժամ՝ դայ նա յԱսպահան՝ մեծաւ պատուով ընկալնու. զնա
Իբրայիմ խան, և զյայտնի գործս նորա կատարէ ի վա-
ռըս եղբօր իւրոյ արքայի. ոչ ինչ բնաւ գիտելով զնեն-
գութենէ խարդաւանաց եղբօրն՝ որ ի ծածուկ տուեալ
էր ի ձեռս նորա: Այլ նա ոչ ինչ զնմանէ իսկ գուն գոր-
ծեաց կատարել, այլ ըստ բարոյից վրացեաց եմուտ ի
գինեբքուս՝ որով արբեալ յայտնէ՝ զծածուկս սրտի իւրոյ
արանց ոմանց, որոց մտերիմ՝ վարկուցեալ էր: Յորոց
ոմս վութանակի գնացեալ զեկուցանէ Իբրայիմ Միր-
զայի զմեղմ զաղտնի զդատաճանութիւնս նորա. որ ի
դաւելոյ արքայի եղբօր իւրոյ՝ պարտ խոլ էր նմա՝ զնոյն
ի դէպ և ի պատեհ ժամանակի ի լրումն հանել: Յոր-
ժամ լսէ նա զմահաւթի նենգութիւն առն այնորիկ,
խոկոյն հրամայէ մտերիմ՝ ծառայից իւրոց կարծրագոյն
տանջանօք պատժել զնա մինչև մեռցի: Եւ իբրև դայ
նա, և մտանէ ի պալատ անդր առ ողջունատութեան
նորա՝ վաղվաղակի յօշատեցին ընդ կենդանւոյն զմար-
մին նորա: Իսկ նա այնուհետև եբարձ զառագաստ և
զպատրուակ անտամբութեան՝ որ ի կաղաղս թաղըս-
տեան սրտի իւրում ունէր, և ակնակառոյց լեալ սպա-
սէր ի դիպօղ ժամու ի գործ արկանել:

Արդ՝ աւագիկ գտեալ զժամանակ յոյժ պա-
տեհագոյն, որով համարձակաբար ցուցանէ զապտամ-
բութիւն իւր առ եղբայր իւր Աղէլ. ուստի յետ այնո-
րիկ ակսանի համախմբել զյոզնաթիւ գումարտակս զօ-
րաց, և հորդել զռահ մարտի ընդ եղբօր իւրում: Որոյ
առեալ զբաղմութիւն սպայից, և զգունդ հրոսակաց՝ խա-
ղայ նոքօք, և հառանի մերձ ի Թաւրէզ. ուր տայ գու-
պար մարտի ընդ եղբօրն, և յաղթեալ ձերբակալ զնա
առնէ, և բրել զաչս նորա հրամայէ: Իսկ զկնի յաղթու-
թեան այսմիկ՝ ինքն Իբրայիմ թագ ի զլուխ իւր դնէ,
և թագաւորէ ի վերայ կողմանցս Պարսկաստանայ: Այլ

յորժամ լսէ Շահուռի արքայն՝ զղիպուածս զայսոսիկ՝ իսկոյն զգորս բազումս առաքէ ի Մաշատայ առ ի տալ մարտ ընդ Քրայիմ արքայի, և կործանել զյաւակնն զօրութիւնն նորա։ Որոյ ժամանեալ մերձեցան իրերաց ի տեղւոյ իմիր՝ տուենալ մարտ յաղթեցին զնա, և ըմբռնեալ զնա, և զԱդէլ և զբայր նորա տարան ի Մաշատ առ արքայն Շահուռի։ Որ և վազվազակի սարնանել զնոսա հրամայէ, և ապա ինքն միայնակ տիրէ ի վերայ ամենայն տէրութեան սլարսից։ Բայց յետոյ արք ոմանք՝ որք ի բնուած անդուած ունէին զխէթս ընդ տանն Նատրայ, համակամ խորհրդածութեամբ միաբանեալ բրեցին զերկոսին լուսարանս Շահուռի արքայի, և զահրնկէց զնա արարեալ ի բաց իսկ ընկեցին ի Տէրութեան ժառանգութենէն, զի իսպառ բոլորովիմբ ջընջեցի զանուն Նատրայ յերկրէ։ Եւ ապա ինքեանք միմեանակ նորա նստուցին զտեղի նորա զայր ոմն՝ որ ծառայէր իմամ Լորդայի զերեզմանին, և կոչեցին զանուն նորա երկրորդ Շահ Սլէման, զորոյ ի տոհմէ Շեիս Սէֆւոյն զոլ ասէին ի կողմանէ զստերաց։

Եւ իբրեւ ոչ բազում աւուրք անցին ի վերայ առնայնորիկ՝ բարեկամք Շահուռիայ ժողովեցան ի միասին ամենեքեան՝ խորհուրդ արարեալ յարեան ի վերայ Սլէմանայ արքայի, զրկեցին զնա ի լուսոյ աչաց բրելով զբիրնն նորա։ Եւ ապա կրկին անգամ զտեղի նորա նստուցին զկուրացեալն Շահուռի, որ և առաքէ զոմն Ալբուլֆաթ խան ի Սպահան՝ որ էր ազգաւ Լօս, և զորոյ հաւատայ զմարդականութիւն կողմանցս եկբատանցւոց այսինքն Սրադստանայ։ Ահա այսօրիկ են որք տիրեցին զկնի Նատրայ, այսինքն՝ Շահուռի, Ադէլ, Իրբայիմ, Սլէման, և զարձեալ Շահուռի, որպէս պատմեցաք մինչև ի վալ Ալիմերտէն խանի ի Մաշատայ յԱսպահան հարիւր արամբք, և ապա զնալն աստի ի Լօ-

ռասսան առ ազգայինս իւր, և հանդերձ նորօք դառ-
նալն յԱսպահան, և տիրելն զպարս. որպէս և զորմէ ի
յառաջիկայ պրակոջդ լիալիբ ուսանելոց եմք հանդերձ
Աստուծով: Իսկ այժմ գրեսցուք զորքանութիւն ամաց
նոցա, եթէ քանի ամ տիրեցին ի վերայ պարսից. ահա
նչ արդեօք աւելի քան զչորս ամս թագաւորեցին մի
զինի միոյ, բայց յաւէտ քան զերկոսինն Շահաբու թա-
գաւորեաց:

ՊՐԱԿ ԶՆԴԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Թի գկնի նոցա՝ որպէս տրեաց Ալիմիսէն խան, Ասպանան քաղաքիս, որ կենդանի եր Շանուխ ի Մաւառ մինչեւ ի կորուստ նորա:

Եւ յաւուրան ընդ յայնոսիկ մինչ կայր տակաւին ՌՄ կենդանի Արքայն Շանուխ ի Մաւառ քաղաքով. զայ ՌԶԵԱ անտի այր ոմն յԱսպանան քաղաք առ համազգի իւր Ավրուֆաթ խան, որոյ անունն կոչիւր Ալիմէրտէն խան, որ էր ազգաւ լօռ, և նահապետ գնդի նոցա: Ուստի յոյժ մեծարեալ պատուեաց զնա Ավրուֆաթ խան, և կարի յարգանօք ընկալաւ առ համազգութեանն:

Իսկ նա զի էր այր չրջանայեաց և հնարագէտ՝ որքան կացեալ մնաց յԱսպանան, զհամայն ել ու մուտ քաղաքիս, և զամենայն հնարագիտութիւնս քաղաքացւոց ահա՛ լեալ որչափ և մարթ իսկ էր նմա, տեղեկացաւ: Եւ ապա յաւուր միում ևկն հա ի նոր Զուլայ, և ի ջուղայեցւոց անտի յոյժ մեծարեցաւ. և անտուտ եկեալ ի սուրբ վանս մեր առ ի զնին զըօսանաց, և ի սրբադանից վարդապետաց հա յարգանօք ճոխացաւ: Եւ ապա յետ այսր ամենայնի՝ թողու զԱսպանան, և անցեալ զընայ ի Լօռաստան առ ժողովուրդս իւր, և զսիրտ նոցա ամենեցուն առ ինքն յանկուցանէ: Որովք ապա ելեալ ի Լօռաստանայ մեծաւ արչաւմամբ զայ ի վերայ Սպա-

հանայ քաղաքիս. և իբրև մերձեցեալ ժամանէ ի գեօղն
Կեազ, որ է մերձ յԱսպահանայ, ի դաշտի անդ բանա-
կեազ առեալ նստէ ամենայն բանակաւն իւրով: Զայն
լուեալ նախարարացն սարսից միարանեալ յարձակե-
ցան ի վերայ նորա, և ի պարտութիւն զնա մատնեցին,
և արարին փախստական: Իսկ նա զերծեալ ի սրոյ սար-
սից՝ գնայ անդրէն առ ժողովուրդս իւր, և անդ ժողովէ
դարձեալ զցրուեալ զօրսս իւր, և խրախուսական բա-
նիւք քաջալերէ զնոսա զամենեւեան: Էր և ի ժամա-
նակին յայնմիկ ի Լօռաստան՝ այր ոմն Քեաքիմ անուն՝
որ էր ծնեալ ի տոհմէ ստրկաց. բաց էր հզօր զօրու-
թեամբ, և ի մարտս պատերազմի յոյժ հրահանգեալ.
որոյ էին երեք եղբարք, նոքին ևս արք զօրաւորք: Զնա
ևս յորդրեալ աղաչեաց Ալիմէրտէն իւան գալ ընդ
իւր ի պատերազմ, խոստանալով նմա կարգել սպարա-
պետ ի վերայ զօրաց իւրոց. և եթէ ասէ քն յաղթեցից
այժմ՝ պարսից, և թաղաւորեցից յԱսպահան, տաց քեզ
զնորն Զուղայ, ուր բնակեալ են հայր, լի փարթամու-
թեամբ ամենայն դանձիւք նոցին: Հաճեալ ընդ այս Բէ-
րիմայ՝ յանձն էառ. և ի զիմեկ լօռոց՝ խաղացին պար-
սիկք դարձեալ ամենայն միարանութեամբ ի ձորհան-
գէտ դաշտն՝ որ կոչի Բէլիզ ի վերայ նոցա, ուր լօռա-
ցիք հարին զնոսա չարաչար յոյժ: Եւ Բէրիմ սպարա-
պետ՝ արար բազում քաջութիւնս, մինչև վանել զամե-
նայն պարսիկս, և գալ հասանել յԱսպահան. ուր մտեալ
Ալիմէրտէն իւանին, առնէ բազում կոտորածս, և թա-
ղաւորէ ի քաղաքիս, և տայ Բէրիմայ զԶուղայ՝ ըստ
խոստման իւրում: Իբրև գայ մտանէ Բէրիմ սպարապետ
ի Զուղայ, բազում պատիւ ցուցանին նմա ջուղայեցի
հայրս՝ առաւել քան զոր կարծէրն. որով և անկանի
գութ ի վերայ նոցա. և յօրէ յայնմանէ եզև հայոցս
պաշտպան:

Իսկ ասպա՝ Քէրիմ՝ դնայ կամօք Ալիմէրտէն խանի
ի կողմանս եկըատանացւոց մարաց առ նուաճելոյ զայնո-
սիկ՝ որք նշկահեալ արհամարէին զՏէրութիւնն Լօռոց:
Եւ իբրեւ չոգաւ Քէրիմ խան ի կողմանս այնոցիկ՝ Ալի
մէրտէն խան ի ջուղայեցւոց սաստիկ հարկս պահան-
ջեաց ի միում նուագի՝ իբրեւ զերիս հաղարժ թիւման:
Որով և գրեթէ՝ ոչ սակաւ վշտագնեցաւ նորս Զուղայ, և
ի խորին թշուառութիւնս ժամանեցաւ Ուստի և զայրն
զայն՝ որ էր մի ի ծառայից Քէրիմ խանայ՝ որում
յանձնեալ էր Զուղայ ի ձեռս նորա, յոյժ խուճալ կե-
զեքեցին, և արարին ի Զուղայէ փախստական: Որոյ
փութանալի առ տէր իւր Քէրիմ խան գնացեալ, առ
որ ազդէ զամենայն իրան ստուգութեամբ: Իսկ իբրեւ
ետես Քէրիմ խան՝ զի ոչ եկաց Ալի մէրտէն խան յուխ-
տին իւրում զոր ուխտեաց պահել հաստատուն. յայն
սակս լցեալ զայրագին ցամամբ՝ զրէ զիր առ նա նոյն
ժամայն, այսպիսի իմն օրինակաւ:

Թէ օրէն է խնկական թագաւորաց՝ ոչ երբէք ժըխ-
տել, և կամ ջրիկ դուխտս իւրեանց, այլ պահել յուխ-
տեան, և մնալ հաստատուն յուխտի իւրեանց: Արդ՝
ծանիր այժմ որովհետեւ դու ոչ կացեր հաստատուն
յուխտի քում, այլ ժխտող գտար՝ և զլացող, և զնոյն
իսկ ջրեցեր առանց իրիք արդարութեանց: Քանզի զնորն
Զուղայ՝ զոր զաչամբ ուխտի խոստացար տալ ինձ, և
ետուր. այժմ հանեալ թափեցեր յինէն և յափշտակե-
ցեր թարց իրաւանց, զողորմելի բնակիչս նորա խոստ-
ութեամբ կապուեցեր, և զծառայն իմ անտի մերժեալ հա-
լածեցեր: Վասն որոյ և ես ոչ երբէք կացեալ մնամ
յախատանի յուխտի իմում. այլ յայսմհետէ նշկահեալ
արհամարեմ զքեզ, և զտէրութիւն քո, և ջանամ բնա-
ջինջ առնել զքեզ և կործանել: Ահա կանխագոյն զե-
կուցի քեզ՝ լեր պատրաստ, զի եկեալ մարտիւ միմեանց

հանդիպեցուք, զի ում և հաճեցի Տէր, Հնորհեացէ նմա զյաղթանակ մարտին, և զգահն Տէրութեան: Եւ զայս գիր յորժամ ընթերցաւ Ալիմէրտէն խան՝ դողունմն՝ սոսկումն՝ և սարսափումն կալաւ յանձն նորա, զի գիտէր թէ՝ սիրելի է նա ամենայն զօրացն, և զամենայն զոր ինչ ասէր՝ կարէր առնել: Ուստի թողու նա զարքայանիստս յԱսպահան, և անցեալ գնաց ի Լօռաստան առ ի ժողովել անդ զբաղմութիւն զօրաց: որովք ի գիմր հարկանել կարացէ Բէրիմայ: Յորժամ լսէ Բէրիմ խան զգնալն նորա ի քաղաքէս՝ զայ սաստիկ արշաւամբ, և չքեղ փառօք մտանէ յԱսպահան, ապա յետ քանի ամսոց ելեալ խաղայ ամենայն բանակաւ իւրով ի մարտ ընդդէմ Ալիմէրտէնայ: Եւ իբրեւ հանդիպեցան իրերաց՝ ի տեղւոջն որ կոչի պարսից բարբառովն Զարդաբու, այսինքն՝ զեղին լեռն՝ ուր ետուն ընդ միմեանս ճակատ մարտի, յաղթող դտաւ անդ Առիւծն Բէրիմ Ալիմէրտանայ՝ լքեալ զնա արար փախստական: Բազում արք ի զօրացն Բէրիմ խանի ի բաց եղեալք զոգիս իւրեանց՝ հետամուտք եղեն զկնի նորա ոչ կարացին ձերբակալ առնել զնա, այլ նա գնաց մազապուր փախստեայ ի հարաւալորդ քաղաքիս՝ ուր ընակարանն է լօռոց՝ առ ժողովուրդս, և յաղղայինս իւր յարեցաւ: Ուստի արք երկու՝ որոց անուանքն Մահմատ խան և Շեխ Ալի խան կոչիւր, և էին ազգականք, և մտերիմ ընտանիք Բէրիմ խանի: Սոքա ելեալք գնացին հնարիւք իմն յերեսաց նորա՝ իբր թէ հատուածեալք ի Բէրիմ խանէ՝ չոգան և ժամանեալ մերձեցան առ Ալիմէրտէն խան, ուստի և նա իսկ հաւատայ նոցա, և յոյժ սիրով գնոսա ընկալնու: Իսկ Մահմատ խան խաբկանօք մատուցեալ ընդ յառաջ առ երկրպագութիւն ձօնելոյ զնա, իսկոյն հարկանէ դաշնակաւ զմնակուշտ նորա, և սպանանէ զնա ի ներ վրանի իւրում: Գոյժ աղաղակի սպանման նորա յորժամ հնա

յականջն զօրաց նորա՝ և թանձրանայր մինչ այս, մինչ այն նոքա հեծեալք յիւրաքանչիւր նժոյգ և օդապարիկ երկվարս՝ անկան փախստեայ յԱսպահան առ Քէրիմ խան:

Ահա աստանօր կատարեցաւ մասն առաջին. արդ՝ ժամ է մեզ այսուհետև և զերկրորդ մասն վճարել, որ է ճիշտ պատմութիւն գործոց Քէրիմ խանի մինչև ի մահ նորա՝ բովանդակելով: Եւ արդ՝ յաւուրս յայստակ՝ Պօղոս վարդապետն ընկեցին յառաջնորդութենէ, և փոխանակ նորա զՋաքարիայ վարդապետն նստուցին ըզտեղի նորա. որ էր տեղեալ թիլֆիղեցի, և բնիկ միաբանսրբոյ Էջմիածնի: Ապա և զնա ընկեցին, և զԳէորդ վարդապետն՝ որ էր այր Աստուածաշնորհ և մեծիմաստ (որպէս և զորմէ կանխաւ իսկ ճառեցի ի ճառս Նատիր արքայի), ի Բասրայ նաւահանգիստ քաղաքով կարգեցին Առաջնորդ: Որ բարւոք տնտեսութեամբ մատակարարեաց զեկեղեցին Քրիստոսի, և հաստատեաց զամենեանն ի Քրիստոս վարդապետական քարոզութեամբ. և ապա ծերացեալ լի աւուրք վաղճանի, յամի Տեառն 1768 թ. և թաղի փառաւորապէս ի սուրբ վանս մեր: Եւ յետ նորա յաջորդէ զտեղի նորա Մկրտիչ վարդապետն՝ որով ամենայն անկարգութեամբ լցաւ զեկեղեցին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և զծայրագոյնն էարբ զբաժակ թշուառութեան¹⁾: Զորոյ պատմութիւն՝ առ յապա ստուգիւ գրելոց եմ զամենայն. այլ արդիս՝ փութամ, ճեպիմ առ ի վաղվաղակի աւարտել զառաջագրեալ իրողութիւնս մեր: Զի գործս այս մեծ է, և կեանք մարդոյս վաղանցուկ և դիւրեղծական:

1) Մկրտիչ եպիսկոպոսն առաջնորդ եղաւ 15 Յունվարի 1769 թ. եւ վախճանեցաւ 1787 թ. Պատմ. Նոր Զուգայի Բ. հատոր էջ 64):

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

Նախ՝ քի հիմարդեօք Քերիմ խան զնաց մարտ ընդդէմ
Հասան խան դաջարի վրկանացւոյն, եւ զպարտիկն
յերեսաց նորա:

Իբրև սպանեցաւ Ալիմէրտէն խան յետ 1201
ամի միոյ տէրութեան իւրոյ. ապա Քէ- 1752
րիմ խան սեպհականէ գկալուածս պարտից տէրութեան.
բայց ոչ եթէ զըտմանդակն ընդ ձեռամբ նուաճեալ ժա-
ռանդէ, այլ միայն ըստ մասին ¹⁾: Քանզի յաւուրս ընդ
յայնոսիկ հատուածեալ բաժանեցաւ իշխանութիւն պար-
տից յիւրաքանչիւր զաւառս աշխարհաց: Զի այր զա-
րամբք ելեալ յիւրաքանչիւր ոք ի յինքն կորդել կամէր
զպետութեանն գահ. որոյ վասն Շահուլի ի Մաշաւ և
ի Սորասան տիրէր: Ապուանք ի Դանդանար: Ալանք՝

1) Քերիմ խան 1750—1779 թ. (Бартольд էջ 219):

այս է՝ լեկզիք ի Շամբար, և յայլ բազում դաւառս
Հասան խան զաջարն ի Վրկան, ի Մազանդարան, և ի
Գիլան, և յամենայն ծովեղերս կասպիական ծովուն:
Իսկ Քէրիմ խան յԱսպահան և յամենայն չրջակայ գաւ-
ւառս նորա, և ի Պարսկաստան, այս է՝ Փարսստան: Արդ՝
Քէրիմ խան կամեցաւ զնոսա զամենեւեան ճնշել, և
զմիապետութեանն զան հաստատել: Ուստի նախ զնաց
խաղաց հանդերձ ամենայն զօրօք ի կողմանս Գիլանայ
առ ի տալ մարտ ընդ վրկանացւոց և նուաճել զնոսա
ընդ ձեռամբս Արդ՝ զարհուրեալ Հասան խան ի բազ-
մութենէ յոգնախիտ զօրաց Քէրիմ խանի՝ խօսի ընդ
նմա հաշտութիւն՝ զի զոր ինչ առնուլ կամիցի առցէ,
և թարց գրգռելոյ զպատերազմ դարձի յետս: Իսկ նա
նչ եղև նմա ունկնդիր, այլ առ որ ի ճակատ մարտի
յարդարեալ՝ մտին ի հանդէս քաջութեան: Թէպէտ յա-
ռաջնում նուազով յոյժ քաջապէս ետ մարտ Քէրիմ
խան ընդ նոսա, և սաստկապէս կոտորեաց զբազումս
ի նոցանէ սակայն ի վաղճանի պարտեցաւ յերեսաց նո-
ցա, զի ինքն, և զօրք իւր իսկ անտեղեակ էին ի նեղ
և յանտառախիտ կրճից ճանապարհաց անտի: Իսկ ըզ-
հօրեղբօր որդի Քէրիմ խանի՝ որում անունն Շուջադի
խան կոչիւր, յայնժամ անկանի ի մէջ անտառախիտ
ծառոց՝ զորոյ նչ կարացեալ գտանել յելս առ ի ելանել
անտի, ապա գնաց անդ ի բազում աւուրս՝ մինչև ի Գիլ-
ան ժամանէ բազում տաժանմամբ: Ուր ծպտեալ զինքն՝
նչ կարացին ճանաչել զնա. վասն որոյ այնուհետև զնայ
անտի ի սահմանս Ռուսաց, և անդ յալտնէ զանձն իւր
առաջի մեծի բամբլի նոցա: Ուր ասեն զնմանէ թէ քը-
րիստոնէայ լեալ է, և կրէ զնշան խաչի Գրիստոսի ի սիրտ
իւր, և զսպասահարկութիւն առնէ մեծի բամբլի Ռուսաց,
և զորմէ իսկ ընկալեալ ունի զմեծ պատիւս ճոխութեան
Ուստի թողու այնուհետև Քէրիմ խան զսահմանս Գիլ-

լանայ ի ձեռս վրկանացւոց, և ինքն անցեալ անտուստ
գնայ յամուր բերդն իւր Փէրի՝ որ ի Մանիզան գաւա-
ռոջ. ուր համախմբեալ ժողովէ առ ինքն զցրուեալ զօրսն
իւր, և ապա հանդերձ նոքօք գայ մոտանէ յԱսպահան
քաղաք: Արդ՝ ի ժամանակի աստ յայտմիկ՝ ջուղայեցի
հայք սպառսպուռ ցրուեցան ընդ ամենայն երեսս երկրի
վարեալք ի փոթորկէ մեղաց: Զորոց ոմանք գնացին ի
հնդիկս, և այլք ի սահմանսս սուստաց, և կէսք յայլ
վայրս նահանգաց աշխարհի, որք կան աւաղիկ մինչև
ցայսօր ժամանակի բնակեալք պանդխտութեամբ ի մէջ
նոթենութեանս՝ Վասն որոյ յայնմհետէ Զուղայ թափուր
եղև ի բնակչաց, և օր ըստ օրէ քակի ի հիմանց. արդ՝
ստուգութեամբ առ մեզ ի դէպ եկեալ կատարեցաւ ըզ-
բան մարդարէութեան նսայեայ թէ՛ երկիրն ձեր աւե-
րակ, քաղաք ձեր հրձիգ, գաշխարհ՝ ձեր՝ առաջի ձեր
օտարք կերիցեն, աւերեալ՝ և կործանեալ յազգաց
օտարաց:

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

Վասն ապստամբութեան մարաց՝ որք ի Քրմանեան, եւ զորոց նուանումն. եւ վասն մարսին որ ընդ Ագաս խան եղեւ, եւ գրպարսութիւն Քերիմ խանի:

Յորժամ պարտեցաւ Քէրիմ խան ի վրկանացւոց անախ ի Գիւլան, լուեալ զայն մետացւոց որք ի Քրման-
շահ, և յայլ տեղիս գլուխ ամբարձեալ միարանութեամբ
ապստամբեցան, և նշկանաւ արհամարեցին զտէրութիւն
Քէրիմայ: Արդ՝ համբաւս այս՝ իրրե հռչակ եղև յականջս
նորա, նոյն ժամայն ժողովեալ կուտէ զգումարտակս զօ-
րաց իւրոց, և բաշխէ զորոց կարի առատապէս զհորքս
տարեկանս. ապա ելեալ նոքօք ի Սպահանայ՝ վաղվա-
ղակի և յոյժ արագ ընթացիւք ժամանէ մերձ ի Քրման-
շահ քաղաք՝ զոր պաշարեալ զբերդն՝ առ որով ածէ
զպատնէշս: Առ որս մատուցեալ ստնանէ զնոսա, և մը-
տեալ ի գզեակ անդր՝ կոտորէ զբազումս ի յորոց, և
զորոց ամենի ստամբակութիւն նուանալ՝ ի հնազան-
դութիւն ածէ զնոսա: Ապա յորոց վերայ կարգէ զայր

ի ծառայից իւրոց, և զորոյ հաւատայ մարդպանութիւն
քաղաքին, և ազգին մարաց: Յետ այսր ամենայնի՝ մինչ
կամէր նա դառնալ անտի յԱսպահան՝ լու նմա լինի
թէ՝ ահա դայ ոմն Ազատ խան հանդերձ բազմութեամբ
զօրօք ի վերայ քո: Յորժամ լսէ զայն՝ զտեղի կալեալ
նստէ անդ ի ժամանակս ինչ՝ մինչև եկն Ազատ խան:
Արդ՝ այս Ազատ խան՝ էր բնիկ յազգէ աղուանից, որ
քաջութեամբ և անստաձեռնութեամբ իւրով ժողովեաց
զբազում զօրսս յաղուանից, և յափշարաց, և յայլոց ազ-
գաց: Որովք տուեալ մարտ ընդ բազում քաղաքաց՝ և
զաւառաց՝ տեսնէ զնոսս զամենեւեան: մանաւանդ
գնացիալ նուաճէ՝ զերեան, զԹաւրէզ, զՅորմի, և զայլ
քաղաքս ընդ իշխանութեամբ իւրով: Ապա զտունս, և
զամենայն կահս և զազխո մթերից իւրոց դնէ ի յորմի
քաղաք, զոր և պատսղարեալ ամբացուցանէ ի պաշտ-
պանութիւն անձին՝ և տան իւրոյ:

Յետ այսց ամենայնի դէմ եղեալ խաղայ ամենայն
զօրօք իւրովք ի վերայ Քէրիմայ, որոյ եկեալ մերձեցան
իրերաց մերձ ի Քրմանշահ: Ուր տուեալ մարտ քաջու-
թեամբ ընդ միմեանս ժամս ձիգս, և ի վճարել մարտին՝
ի պարտութիւն մասնեցաւ Քէրիմ խան յերեսաց նորա,
թողլով անդ ի բանակի իւրում՝ զկահս, և զկարասիս, և
զհամակ ազխս իւր, ինքն փախտեալ անկանի մազա-
պուրծ յԱսպահան ընդ երեք հարիւր ընտրելագոյն ա-
բամբք: Ուր կոտորէ նա ի սայր սուսերի զբազում ա-
ղուանս յախերական՝ որք մտերիմք էին Ազատ խանի,
և զայլս պարսիկս յոլովս՝ որոց ձեռքն կցեալք էին ընդ
նմա: Եւ ապա ինքն առեալ զմնացուածս ընչից իւրոց
որ դոյր յԱսպահան՝ գնայ կարի խոճապմամբ ի Պարս-
կաստան, և ի Շիրազ ամրագոյն քաղաքոջ ընակիւ: Իսկ
Ազատ խան յետ յաղթութեան մարտին՝ գնայ խաղայ
ընդ ամենայն բանակաւ իւրով, և տայ զուսպար մարտի

ընդ բերգին փէրույ, ուր ամրացեալք կային զմայր՝
զկին՝ և զորդիս՝ և զհամայն աղիս մթերից Բէրիմ խա-
նի Զորս յանձնեալ էր Բէրիմ խան ի ձեռս Շեխ ալի
խան, Մահմատ խան, և Հաղարալի խան ազգականաց
իւրոց, և մտերիմ բնտանեաց: Որոց յաղթեալ ստնա-
սեն զնոսա, և զբերդն փէրի ի հիմանց հրամայէ սա-
պալել, և զհամայն աղիս Բէրիմայ յափշտակեալ, և
զտունս՝ և զընտանիս նորա, և զերեսին խաննն այնո-
քիկ կապանօք հրամայէ վարել ի գերութիւն ի Յորմի
քաղաք: Արք երկերիւրք առին զնոսա՝ և զնային ի ձա-
նապարհայն դէպ ուղիղ ի Յորմի, որոց գլխաւոր՝ տե-
սեալ զկին Շեխ ալի խանի զի էր յոյժ գեղեցիկ սես-
լեամբ, և վայելուչ հաստեալ, հարաւ ցանկութեամբ
զսիրտ նորա, և յայնմ յօրէ տարփանօք ցանկայր մեր-
ձաւորել ընդ նմա: Կինն այն խոհեմ հնարիւք իմն զգա-
ցոյց առն իւրում Շեխ ալի խանի զչար տոբիւմն նորա:
Իսկ այր նորա ասէ զնա՝ յայտմ երեկոյիս իբր խաբկա-
նօք իմն հետեւեալ կամաց նորա, մինչ մեք Աստուծով
մարթապոյտք զհնար իմիք գտանել: Արդ՝ ի նոյն իսկ
երեկոյին յայնմիկ՝ յորժամ գլխաւոր զօրացն պարտե-
ցաւ գեղով կնոջն և զվարէր նովաւ: յայնժամ գտեալ
զորոց ժամ բարեբանտիկ՝ խորտակեցին զկոճեղն ստից
իւրեանց, և յարուցեալք առին իւրաքանչիւր ոք զսուր
ազդու ի ձեռս իւրեանց՝ զնացեալ մերձեցան հուպ ի
նրանն՝ ուր էր կինն, և զլիսաւոր զօրուն: Դիմ արագ
Յայնժամ իսկ և իսկ հեղան գեղան զայրագին
ցանամամբ ի վերայ նորա իբրեւ զյորձանս հեղեղաց, և
յօդ աւ յօդ յօշառեցին զանգամա նորա, և ողողեալ հար-
թայտաւ արարին զհիմունս կենաց նորա: Ապա այ-
նուհետեւ ելեալք անտի՝ գեմեցին քաջութեամբ արձա-
կեալք առիւծաբար ի վերայ այլոց զօրացն՝ որք անգն
կային. անխնայաբար ետուն զնոսա զամենեւեան կե-

քակուր ի ծայր սրոյ իւրեանց: Իսկ մնացեալ զօրսն ի նո-
ցանէ՝ անացուցին ձայնիւ մեծաւ աղաղակելով թէ՛ ան-
եկն Քէրիմ խան. ուստի պակուցեալք որոց՝ տաղնապաւ
մեծաւ գնացին փախստական առ Ազատ խան: Եւ ապա՝
ստին նորա զամենայն ինչ որք միանգամայն իւրեանց
էին՝ զազխս և զկանայս, զմայր և զկին Քէրիմ խանի՝
հանդերձ կահիւք և կարասօք նոցա գնացին աղատեալք
ի Շիրազ քաղաք առ Քէրիմ խան:

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

Թե ո՞րպէս զայ արդեօք Ազատ խան յԱսպանան. եւ
զերկրորդ պատերազմ որ ի Ղուսիբայ բնդ Քերիմ խանի,
եւ զկրկին պատիւն նորա:

Արդ՝ զկնի առնելոյ զամուր բերդն փէրի, ան-
տուտ իսկ ապա անցեալ Ազատ խան զայ մտանէ մե-
ծաւ հանդիսիւ, և չքեղագոյն փառօք յԱսպանան քա-
ղաք: Անդանօր իսկ կարի խոշտանդանօք կեղեքէ զկեանս
ողորմելի բնակչաց երկրին՝ տինա ազգիս հայոց որ ի
նոր Զուղայ, խտապոյն հարկապահանջութեամբ: Արդ՝
յայնմհետէ զի տեղւոջէ յայնմանէ բարձաւ, և տալա-
լեալ քայքայեցաւ զչինութիւն և զխաղաղութիւն, և
զտեղի նոցա փոխարեւոյն զեղծումն և զապակա-
նումն: Արդ՝ իբրեւ լսելի եղին չքակայ գաւառաց քա-
ղաքիս՝ այնպիսի և այնքան զհարախտափստ տանջանս
և զտառապանս դառնութեան, և զաղետս աղխատորոյջ
վտանգից՝ որ զի ի նմանէ պատեալ պարաւանդեցաւ Աս-
պանան քաղաքաւ: Ուստի միախոհք լեալք ամենեքեան
և զուգակցորդք՝ դնեն միաբանութեամբ զգալինս հաս-
տատապոյն ընդ Քէրիմ խանի. որոց զլիաւոր յորդո-
քօղքն՝ էին բնակիչք Ղուսիբայ աւանի: Որք և խոստա-
ցան ամենեքեան՝ առ ի զնա օգնել, տալով ցնա զհետե-
ւակս հրացանաւոր զօրաց. վասն որոյ յուսադրեցաւ Քէ-

բիմ խան ի բանից նոցա՝ առնու զհամայն դունդա գո-
րայ իւրոց՝ ելեալ ի Շիրակայ գայ ի Ղրւմիշայ ժամանէ:
Որ է աւան ինչ չինեալ ի յարևելից հարաւ կոյս քա-
ղաքիս՝ երկուց աւուրց ճանապարհաւ բացագոյն ի Սպա-
հանայ: Ուր ապա կուտէ նա զբազմութիւն հետեակաց,
և կաղմէ զճամբար իմն մեծագոյն և ահուկի. և յորոց
վերայ կարգէ սպարապետ զքաջաբաստ եղբայր իւր
Աքանդար խան. իսկ Ազատ խան իբրև լսէ զայս իրա-
կութիւն՝ իսկոյն զգորս ժողովէ, զգունդս պատրաստէ,
և զջոյրս կաղմէ յոգնախուժը գումարտականց: Ապա
հանդերձ նոքօք ելեալք ի Սպահանայ՝ չուէ խաղայ ընդ
ամենայն բազմութեամբ արիձիոյն մօտալուտ երազու-
թեամբ ժամանէ առ ճամբարաւ նոցա: Անդանօր իսկ
յարդարեցին երկուքին կողմանքն ևս զճակատ մարտի-
ապա համախմբեալ խառնեցան ի պատերազմ անցեալ
ի մէջ յասպարիսի քաջութեան առաքինանային, և իւ-
րաբանչիւր ոք ելեալք զիրերօք՝ խոնկալք ընդ միմեանս
ի միմեանց սատակէին, և բազումք իսկ լեալք սմբա-
կօրք ի նժոյգ երիվարաց յերկիր սփռեալ կործանէին:
Ուր ապա արին բարեխառ Աքանդար խան՝ տեսեալ
զանհարին տագնադ տարակուսանաց մարտին, ինքն
միայնակ ելանէ յերիվար սրաթմիչ և ահապարանոց
մտանէ ի հանդէս յասպարիսի մարտին դռոյթ տալով
զբազումս ի նոցանէ սրախողող արարեալ ի ծայր սու-
սերի իւրոց մահէ, և զայլս՝ տեղաւ նիդակաւ վիրաւո-
րեալ՝ դիտթաւալ յերկիր կործանէ. իսկ զայլ մնացեալ
խումբս թշնամեաց ընդ կրունկս դարձուցեալ հառա-
կառօր առնէ: Իսկ Ազատ խան զայսպիսի արիաբար
մրցմունս, տեսեալ զի նմանէ՝ ահաբեկ լեալ ի սառնիկ
և յանհարին կողորմանէ զօրացն. նոյն ժամայն մտրա-
կեալ աշտանակէ զսրաւար երիվար իւր՝ ահիւ մեծաւ և
մերձ ընդ վոյթ ի քաղաք անդր ուրեմն ժամանէ: Իսկ

դարձեալ Արանդար խան ի զէն վառեալ արխարար չա-
հատակելով, և զհետ մտեալ զորոց յախերականս կո-
տորելով և սատակելով զնոսա մինչ անդր՝ քան զՄայեաբ
դեղին հասուցանէ։ Բայց նա ամենեկին անկասկած և
աներկիւղ ունելով զոգի իւր՝ բնաւ զյաջողութիւն բազ-
դի, և զզօրութիւն բազկի իւրոյ ապաւինէ։ ոչ երբէք
ինչ ակնուշակով զահ զայթակղութեան, և զկասկած իմիք
զլորման։ Զոմն ի գնդէ թշնամեաց մտեալ ի խորոմս
խորոմեաց ի տեղւոջ իմիք՝ ուստի անցանելոց էր հզօր
սպարապետն, ուրանօր իսկ դարանեալ զօդեալ թագչիւ
Արդ՝ յանկարծակի ելեալ նա անտուտ արտաքս՝ հար-
կանէ զնա յատուտ կողմանն ճահ՝ գնդակաւ հրացանի,
յորմէ իսկ զարկեալ ի գետնի, և փչէ զօգին։ Զորոյ
մարմին փոյթ ընդ փոյթ առեալ յոմանց հաւատարմաց
տանեն առ Քէրիմ խան։ որոյ տեսեալ զայն՝ սուգ
մեծ առնու ի վերայ նորա, ասլա հրամայէ գիւղար-
դել զմարմին նորա և թաղել զնա ի Դուժայ աւա-
նոջ։ Եւ իբրեւ տեսանեն զօրք թշնամեացն զկորուստ
այնպիսի հզօր առն, և զվատաբաղդ գիւղաւածս նոցա.
այնուհետեւ իսկ սկսան հողիււորիլ և կրկին քաջանալ,
և համագումար լեալք ընդ միմեանս՝ որոց ընդդէմ ի հա-
կառակութիւն և ի կոխե ուայքարէին։ Եւ զայն լուեալ
Աղատ խանի յԱսպահան՝ նոյն ժամոյն կարգէ ի վերայ
ամենայն զօրաց իւրոց սպարապետ զայր ոմն աֆշար
յազդէ՝ որոյ անունն Ֆաթալի խան ճանաչիւր՝ որ էր
այր խստասիրտ և անողորմ, և զմիտս իւր ի ծննդակա-
նութիւն հարի յառաջեալ։ Զնա առաքեալ մարտ ընդ-
դէմ Քէրիմ խանի, և զօրաց նորա, զորոյ իսկ վազվա-
զակի չուեալ խաղաղեալ և գնացեալ ժամանէ առ նո-
սա։ յորմէ իսկ և իսկ ոչ սակաւ տկարութիւն առդիպի
զօրաց Քէրիմ խանի, ուստի բոլորովիմբ իսկ ի պար-
տութիւն մատնեցան, և սկսան այնուհետեւ փախչիլ դար-

հուրեակալք և քստմնեակալք յերեսաց թշնամւոյն իրբն յե-
րեսաց ժծի: Իսկ Բէքրիմ խան յորժամ տեսանէ սպառ-
սպօւռ և ործանուամն բանակի իւրոյ, յայն սակս և նա
քանի մի հաւատարիմ արամբք սկսանի փախչիլ մազա-
պուր յերեսաց նոցա: Այլ Յաթալի խան պնդեալ ի ըս-
տադոյն զհետ նորա տարեալ հանէ զնա մինչև ի գա-
ւառն Գեանդըման, ուր մերձ ընդ մերձ եղև առ նա հա-
սանել, և սպանանել զնա: Իսկ նախասահմանութիւնն
Աստուծոյ ոչ տայ թոյլ անկանիլ նորա ի ձեռս անողորմ
բռնաւորին այնորիկ՝ որ ի վերջին ժամանակիս յայս-
միկ՝ կամէր զնա ի գահ պարսից թագաւորութեան հաս-
տատել. որով ի ձեռս նորա յոյժ պերճանալոց էր զկա-
լուածս պարսից տէրութեան, և կրկնակի վերանորոգե-
լոց: Նմին իրի ստացեալ ի վերուստ զարութիւն՝ դառ-
նայ յետս՝ և հարկանէ քաջապինդ ամբութեամբ զբազ-
մամբսն գումարտակս զօրու նոցա, և ինքն անցեալ
գաւնայ ի միջոյ նոցա, և նկրտեալ յառաջագէմ լեալ
անկանի փախստեայ ի Շիրազ:

ՊՐԱԿ ԶՈՐՐՈՐԴ

Նորոգ մասը՝ որ հուլ րնդ Խեօ կոչեցեալ գեղջն եղել
ի սահմանս Պարսկաստանայ, եւ գպարտութիւն Ազաօ
խանի:

Եւ արդ՝ Ազատ խան՝ ոչ յետ բազում՝ աւուրց
գրեթէ երեալ ի քաղաքէս՝ չուէ գնայ եւ կարի արշաւ-
մամբ խաղայ դէպ ուղիղ ի Շիրազ՝ առ իսպառ ստանա-
նելոյ զՔէրիմ խան, եւ ընդ իւրով ձեռամբ նուաճելոյ
զՊարսկաստան, եւ զայլս բազում գաւառս աշխարհացոյ
Զորոյ գնացեալ ժամանէ առ Փաթալի խան, եւ զօրք
երկոցունց միաւորին ընդ միմեանս, զորոց հանդէս ա-
րարեալ՝ գտանին թուով աւելի քան զքսան եւ չորս հա-
զար ոգիս պատերազմօղս հեծելազօրս սպառազէն քա-
ջութեամբս Որք իրր ըստ մեծի մասին աղուանք էին, եւ
զայլս իսկ Աֆշար, եւ զօրք պարսիցս Զորոց երեսաց
անիւ մեծաւ զարհուրեալ Քէրիմ խան՝ ճէպ տուեալ ի
Շիրազայ գնայ շտապ տագնապով դէպ ի ծովեզերս Պարս-
կային ծոցոյն՝ ապաստան յինքեան ունելով զարաբացի
եւ զպարսիկ բնակիչս նորինս Բայց մինչ տակաւին չն էր
հասեալ նորա ընդ եօթն արամբք ընդոծին ազգականօք,
կանամբք՝ եւ ամենայն աղիւս իւրով ի Գասարան քա-
ղաք. հասանէ Ազատ խան ընդ ամենայն զօրօք իւրովք

զկնի նորա հուպ ընդ դարում լեբան միով, որ կոչի պարսից բարբառով փիրաղանայ, այսինքն՝ պառաւ կրնոջ, Յորում գրեթէ՝ ոչ սակաւս՝ քան եթէ զբազումս գծովըմբերս՝ և զանհնարին տաղնապս գծուարութեանց կրէ՝ Քէրիմ խան ընդ առապար և զառ ի վեր ընթացն լերինն այնմիկ։ Քանզի գտեալ որոյ գծամս յոյժ պատշաճագոյնս՝ ոչ տան թոյլ անցանել նորա ընդ գծուար անցս ճանապարհին՝ առ ձեռքակալ զնա առնելոյ։ Արդ՝ անդանօր իսկ և իսկ ընդոստուցեալ նորա ի յեռացմանէ արեան սրտին՝ առաւել քան զառիւծ քաջացեալ յարձակի ի վերայ բազմամբոյն բանակի հեծելազօր թշնամեացն։ Զորս ձեզքեալ յերկուս պատառուածս տարաւորոնէ՝ զնոսա՝ ինքն իբրեւ զառիւծ առանց խմլք անի պակուղման ընդ մէջ նոցա անցեալ զնայ ի ծայր սուսերի՝ զնոսա կոտորելով, և զայլս ի յորոց անեակ ձեռամբն ի տէգ նիզակի չամիրելով, իբրեւ զճուր իմն հերձանէ՝ զհանդերձս նոցա երկաթի։ Այսպիսի անհնարին տաղնապ աղէտից զորոց վերայ ածելով ի բաց վարէ զնոսա առնելով հալածական ի գոյզն զնոցէ իւրմէ։ Եւ զայնպիսի մրցմունս մենամարտիկ քաջութեան տեսեալ Ազատ խան՝ յոյժ ներբողեալ գովէ զնա զբուստական բանիւք առաջի ամենայն նախարարաց իւրոց, և երանէ իսկ զբարերադդ զաջողութիւն նորա, որպէս սովորութիւն իսկ է և կանօն ի մէջ պարսից հռչակել զբազդ, և զսթարայ, այսինքն՝ աստեղ աղդեցութիւն։ Նա զի ասէ՝ Երանի թէ՝ Քէրիմ խան անկանիցիւր կենդանի ի ձեռն իմ, որով ի միջոց գոյզն ժամանակի կարէի իսկ լինել Տիեզերակալ աշխարհի։ Ապա Քէրիմ խան՝ զարձեալ յետս ընթացից իւրոց՝ չուրջ զնոքօք ուժգին զօրութեամբ պտուտով, և զորոց բազմաց զլուսս հաղանէ, և զմիում ի նոցանէ միով բախմամբ միջակտուր առնէ յերկուս՝ զուգակիւ մասուենս բաժանելով զմարմինն նո-

քաւ։ Եւ ինքն անցեալ այնուհետեւ անվնաս ի միջոյ նոցա հազանէ առ ընտանիս իւր, որք բազում փարսափաւ հեռացեալ էին ի թշնամեաց բանակէն։ Զորս պոեալ զնայ յապահովս ի Վաղարան քաղաք, անտուտ անցեալ չուէ երազափոյթ խաղաղմամբ ի գեօղ մի՝ որում խէչտ զնա ձայնէն։ Գրէ անտի հրովարտակ առ ամենայն կուսակալս և նախարարս ծովեղերեայ, և այլոց գաւառաց, այսպիսի իմն օրինակաւ։

Ծաներուք աւագիկ դուք առ մենեքեան իմ ըղձալիք, զի ահա եկն արդէն աւերօղ աղարտիչն աշխարհի ձերոյ, որով և ի գերութիւն իսկ մատնելոց էք ամենեքեան միանգամայն։ Բայց զի ոչ եթէ ի յիս ակնածելով գրեմ զայս իբր ինայելով զիս՝ զի մի կորայց զնմանէ օգնականութեամբ ձերով, այլ զձեզ անխայեալ գրեմ և թելադրեալ քաջալերեմ զի համախմբեալ ձեր պատերազմ յարուցանիցէք ընդ նմա առ ոչ կորնչելոյ ձեր սատակմամբ և դերութեամբ։ Եթէ ոչ՝ վասն իմ իսկ ոչ ինչ փոյթ է ինձ կեալս և մեռանիլս, զի ես այր մի եմ այլ ոչ իմով կենդանութեամբս չինի աշխարհ, և ոչ իմով մահուամբս քայքայեալ տապալի։ Բայց դուք առ հասարակ ամենեքեանրդ՝ չինութիւն էք աշխարհի, և հաստատութիւն քաղաքաց, զի ձեօք չինի և կործանի, ուրեմն՝ վասն ձեր գրեմ, և ոչ վասն իմ։ Յորժամ զայս զիր առ նոսա ի ձեռս սուրհանդակաց ժամանէ, իսկոյն քաջալերեալ զմիմեանս համախմբեալ ժողովին ի մի սիրտ, և ի մի միաբանութիւն, արդա ելեալք զօրէն իմն փայլակնացայտ կայծակի շտապ տագնապով դան ի գեօղաքաղաքն խէչտ առ Բէրիմ խան։ Որոց գլխաւոր նահապեան էք Շեխ Նասիր բղեչին Պուշերայ ծովեղերեայ քաղաքի։ Եւ նա պատրաստէ զնոսա զամենեանս առ ի ճակատ մարտի յարուցանել ընդդէմ Աղատ խանի։ Որք յորժամ եկեալ մերձեցան և հասին անգի մի ձորամէջ մերձ ընդ հուպ

գեղջին խէշտ, յորում և դետ մի աղի անցանէ. զօրք
Քէրիմ խանի՝ որք հմուտք էին տեղեացն այնոցիկ՝ ելին ի
կատարս լեռանց, զի այնպէս յարգարեալ էր զնոսա Քէրիմ
խան տրոհելով և բաժանելով գունդս գունդս ի գազաթս
լեռանց։ Իսկ Ազատ խան՝ և զօրք նորա՝ որք ամենին
անտեղեակ էին զժուարժնդեկ ճանապարհացն այնոցիկ՝
լրբն կամեցան ընդ այն անցանել, իսկոյն վազվազակի
համայնք հրացանաւորք՝ որպէս զկարկուտ ի վերուստ
ի վայր իջուցին զգնդակ հրացանի, որովք իսկ զբա-
ղումս ի նոցանէ կոտորեցին։ Սորին ազազաւ սպառ-
սպուռն սկսեալ յաղթեցաւ Ազատ խան յերեսաց Քէ-
րիմ խանի և զօրու նորա, ուստի սկսանի ընդ կրունկս
զառնալ ամօթով՝ թողեալ անդէն զկահս և զկարասիս
զամենայն բանակին՝ յոյժ չտապով դէմ եգեալ հանդէպ
երեսաց իւրոց փոքր ինչ գնդաւ ի քաղաք անդր յԱս-
պահան արշաւէ։

Այլ Քէրիմ խան անու զբովանդակ զօրս իւր՝
եղեալ ժողովէ զհամայն կահս և զկարասիս նոցա, զորս
ժողովեալս զօրաց իւրոց արդարակիւ հարթութեամբ
բաժանէ ի լիութիւն և ի յղիութիւն անձանց որոց։
Ապա այնուհետեւ եկեալ նորօք ի Շիրազ քաղաք հա-
սանէ, որք կացեալ դուն ինչ առաջ՝ գրադում ցնծու-
թիւնս և զուարճութիւնս իսկ լինի ամենեցուն։ Զի գի-
տէին հաւաստեաւ և անստղիւս ամենեքեան՝ զի ի ձեռս
նորա տալոց էր Աստուած զփրկութիւն, զնորոգութիւն,
զլինութիւն, և զխաղաղութիւն աշխարհացս պարսից։

Զայսպէս յարգարեալս և յարասն եղլ յամբ և յար
և յարգը կրագնացք և անը քնց և արտ յարգ և
զիջ ապառն բառե և լիւթ և արտ յարգ և անապ
-օք զիսկըսան միամեծս քոյ յարմար քոյ և լիւթ
և Էդիս քոյ յարմարե և Զմաստ քոյ զիսկ զար
և Էդիս զիսկ յարմարե և Զմաստ քոյ զիսկ զար

ՊՐԱԿ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

Վասն երբայոյ Ազատ խանի պատերազմ ընդդէմ Հասան
խան վրկանացւոյն, եւ զպատերազմն նորա:

Իսկ արդ՝ Ազատ խան յորժամ փախտեալ ան-
կանի մաղապուրծ յԱսպահան յերեսաց Քէրիմ խանի-
անդանօր իսկ և իսկ լու նմա լինի ի յականջն նորա
յոմանց հաւատարմաց իւրոց թէ՛ ահա Հասան խան դա-
ջարն եկն ի Յորմի քաղաք, և պատեալ պաշարեաց
գրեւորէն ի բազում աւուրս Զորմէ իսկ կրեալք գրա-
դում և զանազան նեղութիւնս՝ արք գդիկին այնորիկ
անձնատուրք ևզկն նմա Որոյ նուաճեալ գրեւորէն ստնանէ
զամենեւեան, և տիրեալ յափշտակէ զամենայն աղխս
մթերից քոց, զկանայս, և զհամակ ընտանիս քո ի գե-
րութիւն վարէ ի Վրկան քաղաք իւր:

Զորոյ լուեալ զայնպիսի ազէտ տազնապի՝ իսկոյն
իսկ իրաւացի հարկաւորութեամբ ճահաւորի չուել խա-
ղալ և գնալ յոյժ շտապով, և աճապարեալ ընթացիւք
ի վերայ նորա, և ընդ նմա ի պատերազմ գրգռել, և
զհամայն աղխս իւր ի բաց թափել ի ձեռաց նորա Զոր
իսկ և իսկ յուղի անկեալ ընդ ամենայն մնացելովք զօ-
րօք իւրովք գնաց հասանէ, և ժամանեալ հպէ մերձ ի
բանակի նորա ի սահմանս Ատրպատականի: Ուր ետուն

ՊՐԱԿՎԵՅԵՐՈՐԴ

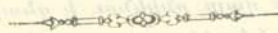
Զգալ Քերիմ խանի ի Շիրազայ յԱսպահան. եւ վասն մարտին որ ընդ Հասան խան, եւ զպարսուրիւն նորա:

Լուեալ Քերիմայ՝ զգնալ Աղատ խանի ի վերայ Հասան խան վրկանացւոյն. այնուհետեւ իսկ ելեալ ի Շիրազայ զայ ընդ ամենայն զօրօք իւրովք յԱսպահան, և սխրատեալ՝ և զպճնազարդ փառօք յոյժ յարդանօք պատուի յամենեցունց՝ նա զի՝ և զսակ արքունական հարկացն՝ առատաձեռն շնորհաբաշխութեամբ բաշխէ. զի թերեւ իսկ կարացեն գտանել դուռն ինչ դուռ ի ծանրատաղտուկ հարկապահանջութեանցն, որով գրեթէ յոյժ և յոյժ թափրացեալք և ունայնացեալք էին յամենայնի ստացուածոց, և զվերջինն արդեօք ըմբոշինեալ զբաժակ կործանման: Այլ իբրեւ բացաւ ձմեռն զդուռն սաստկաց և զդառնաչունչ օդոյն, յայնժամ իսկ և իսկ լունմա լինի թէ՛ ահա զայ Հասան խան ճէպով տագնապաւ, առ ի մարտ յարուցանել ընդդէմ քո: Նմին իրի նոյն ժամայն համախմբեալ ժողովէ զբաղմութիւն զօրաց իւրոց, և զորոց վերայ կարգէ և հաստատէ սպարապետս Շեխ ալի խան և Մահմատ խան մտերիմք իւր:

Զորս իսկոյն առաքէ ի վերայ Հասան խանի առ ի տալ իսպախ ընդ նմա: Որք իբրեւ գնացեալ մերձեցան

իրերաց ի սահմանս Թէհրան քաղաքի: անդանօր իսկ
յարգարեցին զճակատ մարտի, որով ի գիմի հարկանել
կարացեն զթշնամիս իւրեանց: Բայց զի ըստ որում էր
արդեօք ի ձմրան ժամանակ՝ և ի դաշտի անդ զծիւնս
բարձրակարկառ սաստկութեամբ դիզացեալ և կռտա-
կեալ, որոյ վասն Շեխ ալի խան ընձեռութիւնս բանից
առնելով ընդ Մահմատ խանի ասէ: Ջսակաւ ինչ ա-
ւուրս յապաղեսցուք՝ մինչև զծիւնն դուն իմիք հալեալ
մաշեսցի, և զերես դաշտին հարթ հաւասար լիցի: ապա
թէ իմարտ ելցուք ի թշնամիս մեր, զի մի գուցէ արդեօք
արդէն իսկ զվատարազդ գիպուած ինչ աղիատորոյզ
վտանգից ի նոցունց ի մեզ հանդիպեսցի: Իսկ նա ոչ
լեալ նմա ականջալուր չտայ իսկ հրաշխոս սակա յայն-
պիսի ժամանակոջ ի մրցմունս յաղթանակի քաջութեան
մատանկոյ ընդ նոսա: Այլ նա կալեալ զգօրութիւն բազկի
իւրոյ ապաստան ըստ իւրոյ անձին. չտապ տագնապի
առեալ ի յաղեկարծում ժամու արձակի որոց վերայ. և
բախեալք ընդ միմեանս ի ձիգ ժամ՝ հարեալք զմի-
մեանս սատակին իսկ յերկոցունց կողմանց ոչ սակաւս
Իսկ յետ յոլովից քաջաբար նահատակութեանց՝ զձի
Մահմատ խանի միսլձեալ ընկլուղի ի ներ ձեան, և զնա
ընդոստուցեալ ի վայր ընկննու ի գետին. զորոյ տեսեալ
զօրք Հասան խանի ձերբակալ առնեն, և կապեալ տա-
նեն զնա առ Հասան խան: Իբրեւ տեսանէ զնա Հասան
խան՝ առ ժամայն իսկ հրամայէ երկաթի չղթայիւք տա-
նել զնա ի վրկան քաղաքն իւր, և անդ պահել զնա ի
կապարանս բանտի: Եւ նա գտանէ անդէն յաւուր
միում զժամանակ ինչ յանփութս՝ վալեալ մանրէ ըզ-
չղթայս ոտից իւրոց, և ի գիշերայն իսկ խոյս տուեալ
խուճապմամբ փախչի ի ճանապարհս յանտառահոծ ըն-
թացից: Իսկ նորա բնաւ ոչ գոլով հմուտ ի խրթին՝ և
ի լարիւրինթոս ճանապարհաց անտառին, զան պահա-

պանք նորա, և որոնեալ զնա գտանեն, և կրկին կապեալ տանեն ի վրկան: Զայն իսկ և իսկ զգացուցեալ պահապանք նորա Հասան խանի. որ և հրամայէ նոցա սպանանել զնա գլխատմամբ: Արդ՝ այս այն Մանմատ խան է՝ զորմէ յառաջագոյն կանխեցաք յիշեցաք թէ սպան դաշնակաւ, այսինքն՝ խէնջէլիւ զԱլիմէրտէն խան: Իսկ յորժամ տեսեալ ևզև Շեխ ալի խանի զհարուած բանակի իւրոյ, և զքմբոնումն Մանմատ խանի. նոյն ժամայն ելանէ ի տեղւոջէ իւրմէ՝ ուր զետղ առեալն էր, ընդ մնացելօք զօրօք իւրովք անկանի փախստական յԱսպահան առ տէր իւր Քէրիմ խան: Ապա այնուհետև եկեալ Հասան խան մեծաւ յաղթանակութեամբ մտանէ ի Թէհրան քաղաք, և տիրէ իսկ յամենայն սահմանաց նորա:

ՊՐԱԿ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Ջառ ի յերոզդ պատերազմեն որ ընդ Հասան խան ի գեղջն Գոյնապաս, եւ գլադրուիլնն Հասան խանի:

Արդ՝ յորժամ դայ Շեխ ալի խան առ Բէքիմ խան, և ծանուցանէ նմա զպարտութիւն իւրեանց, նա իսկ և իսկ իրամայէ զործավարաց շինել զպատանէշ և զմարտիոցս ի դաշտին Գօլնապատայ՝ ընդդէմ Հասան խան վրկանացւոյն:

Իսկան վրկանայույն
Արդ՝ իբրև մերձեցան վրկանայլք առ բանակա-
նոցա, մօտալուտ շուտափութեամբ հառն ընդ որոց
զճակատ ազգմի ի ժամանակս քաղցրաշունչ յօգոյ դար-
նանային յեղանակով: Այլ զօրք Քերիմ խանի հերձեալ
քաժանեցան զնմանէ, և զնոցա երկն և զհեռանդն՝
քաջագօտի արութեամբ ընդ թշնամեացն իսկ խստա-
պէս մարտնչէին: Վասն զի զդահկանս տարևորս զօր
պարտ էր նորս ամ քստ ամէ բաշխել զօրաց գնդին՝
յոյժ ճշդիւ, և սակաւաձեռնութեամբ զայն բաշխէր նո-
ցա, և զնոցա յառաջն առատաձեռնութեամբ ընձե-
ռեալ ձօնէր, նմին իրի իսկ և իսկ հատուածեցան զնը-
մանէ, և զկորուստ և զանյաջողութիւն նորա միշտ խո-
խոտեալ խորհէին: Յայն սակս ևս գումարք հրացանա-
ւոր զօրաց՝ կամակար կամօք դարձուցին զերեսս իւ-
րեանց ընդ կրսնսն՝ թարց ընդ օրս տալոյ զմարտ Զոմն
ի յորոց՝ այր ժանտ և ապարասան զգարան կալեալ,
անտուստ իսկ զէս եղեալ զհրացանս իւր զէս ուղիւ

ի Բէրիմ խան արձակէ. զորոյ գնդակ ի դիպուածոյ իմն
ժամանակի թիւրեալ զճանապարհս իւր՝ դիպի ի գլուխ
կրիվարի նորա, որով ի գետնի զարկուցեալ նոյն ժա-
մայն սատակի: Իսկոյն մտերիմ ծառայք նորա այլ իմն
ձի յոյժ անսելի և սօս առաջի նորա ածնն, յորոյ վերայ
մերձ ընդ մերձ իսկ հեծեալ՝ հանդերձ հաւատարմօք իւ-
րով, և դոյզն մի գնդաւ անկանի մաղապուր ի Շիրազ
քաղաք: Իսկ այնուհետև չուէ խաղայ Հասան խան ընդ
ամենայն բազմութեամբ զօրուն ի տեղւոջէ բանակին՝
եկեալ մտանէ մեծահանգէս և շքեղապանձ ճոխութեամբ
յԱսպհան քաղաք: Ապա յետ սչ բազում աւուրց՝
զորոյ բնակչաց յոյժ նեղեալ և ձանձրացուցեալ զամե-
նեան առ հառարակ սաստիկ, և անըմբերելի հարկա-
պահանջութեամբ: Ուստի յայնմհետէ իսկ խաղաղութիւն
և շինութիւն ի սահմանաց անտի քայքայեալ վրդովե-
ցաւ, և կործանումն և սառնումն զնոքօք իսկ սպարա-
ւանդեալ պաշարեաց ընդ երկար ժամանակս:

Իսկ Հասան խան այնպէս իսկ որչափ կարաց և
ձկտեաց զկար զօրութեան իւրոյ, ի նոսա թափեաց ըզ-
դառնութիւն մղձկեալ սրտին. ապա զկնի լրման բաղ-
մաց ամաց՝ լսէ նա համբաւ թէ՛ ահա Աղատ խան կրկին
զօրաժողով լեալ է յաղուանից, և յայլոց աղգաց, որովք
իսկ զդիպուած անցեալ ժամանակին վերանորոգեալ և
արդէն կամի գնալ ի Վրկան քաղաքն քո, առ ի առնուլ
զոխ անցեալ վրիժուցն զառ ի քէն եղելոց որ ի յորմի
քաղաք: Վասն որոյ կուտակեալ համախմբէ զբազմու-
թիւն զօրաց իւրոց, նոքօք հանդերձ յուղի անկեալ չուէ
խաղայ, և երազափոյթ ժամանմամբ հասանէ ի քաղաքն
իւր Վրկան. սչ տալով թոյլ թշնամոյ իւրում ի սահ-
մանս տէրութեան իւրոյ առնել իսկ սմբակակոխ:

Պ Բ Ա Կ Ո Ւ Թ Ն Ե Բ Ո Ր Դ

Յորում ասանօր պատմի զերկրորդ զալուս Ազատ խանի
յԱսպահան, եւ զերկրորդ մարտն որ ընդ Հասան խան,
եւ սպառսպուռ կործանումն նորա:

Եւ իբրեւ լսէ Ազատ խան ի ճանապարհին այն-
միկ՝ յորում գնայր ի Վրկան, թէ աճապարեաց Հասան
խան քան զքեզ, և գնաց ի քաղաքն իւր առ ի պահ-
պանել գնա ի քէն: Ուստի խոտորեալ զոտս իւր ի շաւ-
ղաց իւրոց՝ դարձուցանէ զերեսս իւր հանդէպ Սպահա-
նայ, ուր անդրադարձեալ արագասլէս իբրեւ զարծուի
իմն՝ ի վերայ որսոյ խոյացեալ՝ յոյժ սրացմամբ ճախր
առեալ վերաժամանէ: Ուր յետ քանի մի ամսոյ մնա-
լոյն՝ ապա տայ մարդպանութիւն քաղաքիս ուրումն
Ղաղէր խանի՝ որ էր այր խիստ և անագորոյն, և ինքն
եկեալ ի քաղաքէս ընդ Ֆաթալի խան սպարապետիւ
իւրով գնայ դէպ ի Ղաղուին քաղաք: Ուր կամէր նուա-
ճել զբերդ մի ամուր, որում Շիրին գնա առձայնեն,
որոյ գլխաւոր ասեն թէ՝ էր կոյս աղջիկ մի: Եւ մինչ-
դեռ ևս պատեալ պաշարեալ ունէր զզղեակն այն ամ-
բազոյն, գայ Հասան խան և առ բանակաւ նորա իբրեւ
զմրբիկ իմն փոթորկեալ և մարախլապատեալ ժամանէ:
Ուր տան մարտ երկոքին կողմանքն ընդ միմեանս, և

ի վճարման մարտին՝ սպառսպուռ պարտի Ազատ խան-
յերեսաց նորա։ Ապա ճողոպրեալ ի ձեռաց նորա՝ ինքն-
միայն փախստեայ անկանի ի Բաբիլոն առ բղէշին նորա-
ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց։ Բայց դայ արդեօք առ
բղէշին հրաման ի Կոստանդինուպօլսոյ ի բաց արձա-
կել զնա։

Եւ ապա Ազատ խան մեկնեալ անտի գնայ ի սահ-
մանս Բաղիշու. ուր հնարիւք իմն ձեռքակալ եղև ի վը-
րաց՝ մատնեցաւ ի ձեռս Քէրիմ խանի. յորժամ յաղ-
թեալ սպան զՀասան խան, և գնացեալ եմուռ ի սահ-
մանս Այրարատեան աշխարհի։ Անդ ապա Հերակլ ար-
քայն վրաց գնա կենդանի մատնեաց ի ձեռս նորա՝ առ-
նելով զնմանէ յետկար երդման առ ի ոչ սպանանելոյ
զԱզատ խան։ Վասն որոյ նա զյանցանս նորա չնորհէ
ըստ խնամալիր դթութեան որտի իւրոյ, և առ ինքն
պահէ իրբն խորհրդական իւր՝ մինչև ցմա՛հ Քէրիմ խանի։

ՊՐԱԿ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Պատմի արդ այժմիկ գերկրորդ գալուստ Հասան խանի յԱսպահան՝ որ ի բուռն ասֆանդեան՝ 1206. ՌՄՁ. եւ յամի Տեառն՝ 1757. ՌՉԾԷ. եւ զսովն սաստիկ՝ որ առ որով եղեւ. հուսկ յետոյ զպարտութիւն նորա, եւ զսասակումն:

Յորժամ յաղթէ Հասան խան Աղառ խանի՝ առնուաւր զկապուտ կողոպուտ բանակի նորա, և զայնս իսկ բաժանէ յամենայն դօրաց իւրոց յզիւլութիւն և ի պարարտութիւն յորոց:

Եւ ինքն անցեալ ի տեղւոջէն զայ կրկին անգամ յԱսպահան. առ որով՝ և զկին և օթնամեայ տարածեալ սփութեան հինիցս այսոցիկ՝ օտմ սաստիկ տարածեալ սփութեան ամենայն կալուածս աշխարհիս պարսից: Որ ոչ ինչ էր ընդհատ քան զսովն որ ի ժամանակս Տեառն Յոհաննու կաթուղիկոսի եղեւ, զորմէ և ինքն ողբալիւ արտասուօք, և աղտակցաբար քրտւանօք վիպէ. զորոյ ընթեանու յամենայն հասակաց յարտասուս ցնդեալ թորեցուցանէ յաչաց իբրեւ զվտակս աղբերաց:

Եւ զմերս իսկ նմին նման զողջիք և առաւել քան զայն. զորմէ ոչ կարեւ յաւապէս քան զնա արտադրել, ուրեմն որք զմիտս ունին բաւական է զայն՝ որով կա-

րեն լիալիր լմացուածիւ տեղեկանալ, և արտասուածոր աչօք լալ ի վերայ թշուառութեանց մերոց: Միայն այս եղև ի մեզ առաւել՝ զի բաց յայնմանէ՝ որք մեռան սովալլիութեամբ ի Տէր. բազումք ևս արք և կանայք, զստերք և տղայք մեռան և ընկղմեցան հոգւով ի վինս անհաւատութեան: Քանզի գնեալք եղևն նոքա սուղ գնով ի վրկանացւոց՝ զորոց տարեալ թլիփատեցին, և արարին պարսիկ դենիւ: Որք կան ի նոցանէ մինչև ցարդ զբազումս, որոց ոչ գոյ թիւ:

Իսկ Հասան խան զկնի անցման ձմեռան եղանակին, ընդ յաւուրս դարնանոյն ելեալ ի Սպահանայ իրբև ութսուն հազար զօրօք ի միջոց երեք ամսեան ժամանակի հազիւ հազ հասանէ ի սահմանս Շիրազայ մեղմագոյն ընթացիւք, և պատեալ պաշարէ յամենայն կողմանց զՇիրազ քաղաք: Բայց նախ քան զհասանիլ Հասան խանի առ Շիրազ՝ հրամայէ Քէրիմ խան հնձել զամենայն արտօրեայան ցորենոյ թարց սպիտականալոյ զայնս, զի չէր իսկ տակաւին ժամանակ հնձոց: Զոր վաղվազակի ժողովեալ զկանաչախոյզ զօրան ի դղեակ անդր, որով իսկ զժողովուրդսն Շիրազայ, և զզօրսն նորա յըզփացեալ յօրացան կերակրովք՝ և դարմանեցան, և ոչ երբէք իսկ կրեցին զվտանդ նեղութեան: Իսկ Հասան խան զկնի պաշարման Շիրազ քաղաքի՝ ոչ յուստեքէ գտանէր զկերակուր զօրու բանակին, զի էր իսկ յոյժ սղութիւն հացի: Նա զի՝ և Քէրիմ խան զըջապատեալ գեղօրէից հունձան խուղեալ էր, որպէս և զորմէ կանխեցաք արդեօք և յառաջագոյն բացատրեցաք: Որոյ աղապաւ պարտ վարկուցեալ նորա յղարկել զվեց հազար ջորիս ի հեռագոյն սահմանս Շիրազոյ, առ ի բերել անտուսս ի նոցունց զնպար պարէնի բանակի զօրուն:

Արդ՝ ազդ լեալ զլուր գնացից ջորւոցն առ կողմամբն բացակայ սահմանաց վասն ոռճկի կերակրոց.

նմին իրի իսկ և իսկ յղէ նա զՇեխ ալի խան հանդերձ
գնդաւ միով, առ ի կախուլ զկիրճս դարձի ճանապարհ-
հաց նոցա: Որոց գնացեալ զանխուլ ճանապարհաւ հա-
տին զռահս նոցա՝ և յորոց վերահասեալք յարձակեցան՝
յորժամ բերէին իսկ զբեռինս իւրեանց լցեալ ցորենով
և գարեաւ: Եւ քչեալք վարեցին զնոսա զամենեանս
միանգամայն, և հապճեալ տուեալ շտապ խուճապամբ
տարեալ ի Շիրազ անդր մուծին: Որով ոչ սակաւս եղև
զորոց ուրախութիւնս, այլ բազումս և անթուելիս. քանզի
առաւել քան զառաւել առատացեալ բազմացան շտե-
մարանք ցորենոյ և գարւոյ: Արդ՝ որչափ ի Շիրազ զօ-
րանային ժողովուրդք՝ և գումարք զօրաց Բէրիւմ խանի,
այնչափ բանակ և զօրք Հասան խանի և ես անհարին
տագնապաւ տկարանային: Եւ իբրև լու ի լու հռչակ
եղև ի բանակի անդ ուրեմն՝ թէ զպարէնս կերակրոյն
զորս բերէին, բռնութեամբ յափշտակեալ տարան ի Շի-
րազ քաղաք: Եւ զի զօրք Հասան խանի յոյժ նքթեալք
էին և լքեալք ի տովու, գնացեալք առ հասարակ պա-
տեալ պաշարեցին չուրջ զՀասան խանաւ, և հայցեալք
զի նմանէ խնդրէին կերակուր ի պէտս կենդանութեան:
Իսկ նորա տեսեալ այնպիսի իսկ անմարթիկի զաղէտս
տարակուսանաց վտանգին. որոյ վասն խորհուրդ արա-
րեալ ընդ հաւատարիմ զօրաց իւրոց՝ ըստ նոքօք հան-
դերձ ելեալք ի միգապատեալ դիչերային ժամուն՝ զազտ
և ծածկարար և յանկարծակի ելին իսկ յերկարս սրա-
թռիչս՝ և օգապարիկս, որովք չուեալք վաղվազակի
յաւուրս երկուս ի Սպահան ժամանեցան: Ուրանօր իսկ
Հասան խան՝ թիակեալ զմակոյկ չարութեան մտաց իւ-
րոց գտանէ զհնարս ինչ նենգապատիր ստութեան. յոյժ
ստիպմամբ պահանջէ զսակ հարկին ի ժողովրդոց Սպա-
հանայ, զի մի (ասէ) իմացին և ծանրին զպարտիւս
իմ: Եւ ապա իսկ ի նոյն գիշերի զաղտակծութեամբ իմն

ելեալ ի Սպահանայ նստէ ի վերայ ձիոյն, և զնա աշտանակեալ արչաւէ զէպ ի Թէհրան քաղաքս իսկ այնոքիկ զօրք՝ որք ի բանակի անդ մնացին՝ յորժամ ծագեաց արեղակն զլոյս նշուլից իւրոց ի յերկիր՝ նոյն ժամայն իսկ ծանուցեալ զիտացին զփախուստ անն ապիրատի Հասան խանիս Ուստի գրոհ տուեալ զնան միաբան ամենեքեան ի Շիրազ առ Քէրիմ խան, և մատենն զանձինս իւրեանց ի ծառայութիւն նորա:

Ապա Քէրիմ խան փոյթ ընդ փոյթ արձակէ զՇեխ ալի խան հօր սորատեւատ իւր բաղմախուս հրոսակօք, և յոգնախուս հեծելաղօրօք զհետի աղագս Հասան խանիս Որոյ եկեալ յՍպահան յերկուս աւուրս, և ապա անտի փութացեալ չուէ խաղայ ի Թէհրան: Ուր զետղ առեալ նստէ զաղարէ՝ մինչև առ որ իսկ եհաս Քէրիմ խանս Բայց Հասան խան ի Թէհրանայ յառաջ խաղացեալ ի Մաղանդարա, անդ կրկնակի ժողովէ զզօրս, և զպատուաւորութիւն ազգմի յարդարէ: Եւ ապա Քէրիմ խան սչ յետ բազում աւուրց ելեալ ի Շիրազայ զնայ առ կողմամբն և զզայ ի Թէհրան. ուր ինքն զետեղեալ զկայ առնու՝ յղէ զՇեխ ալի խան ընդգէմ Հասան խանիս Որոյ գնացեալ ի Մաղանդարան հանդիպեցան իրերաց, ուր իսկոյն իսկ հաւուցին զուսումն իւրեանց, և ի վճարել խաղմին ի պարտութիւն մատնի Հասան խան ի սպառ սպառ յերեսաց նոցա: Անտուսա իսկ կամեցաւ ճողոպորի փութագոյն ընթացիւք ի քաղաքն իւր վրկան: Եւ ընդ աճապարելն նորա՝ Աստուածաբապտ իմն բարկութեամբ զոգցես ըմբռնեալ նորա, ընկճեալ ընկլուզի զձին մինչև ընդ կէս անձին նորա ի կարակումս ինչ մօրեաց: Արք ոմանք ի ծառայից իւրոց՝ որք ընդ մերձն առ որ կային. իսկոյն գնացեալ հատին արով զգլուխ նորա:

Ուստի Աստուածային տեսչութեամբ իմն և զկ արդեօք ի վրէժինգրութիւն Հաբեացն այնոցիկ՝ զորս ան-

ՊՐԱԿՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Թե զի՞նչ արդեօք գործեաց Ռեֆի խան ոմն՝ որ կարգեցաւ ի Բերիմ խանէ մարզպան յԱսպանհանայ:

Արդ՝ ընդ յաւուրսն ընդ յայնոսիկ՝ յորժամ զնաց Շեխ ալի խան ի Թէհրան զհետ Հասան խանի. յայնժամ կարգէ Բէրիմ խան մարզպան զոմն Ռէֆի խան. որ էր եղբայր Զէքի խանի, և խորդանեղբայր Բէրիմ խանի: Գանդի մայր նոցա՝ զկնի մահու առն իւրում եղբօր էինաղայ՝ առնու զնա յիւր կնութիւն էինաղ հայր Բէրիմ խանի. զի էր կին եղբօր իւրոյ, ըստ մուլար օրինի պարսից կարգադրութեան: Որոյ եկեալ յԱսպանհան՝ յոյժ ճանողապէս գործէ զբարեկիստ հանդէսս շինութեան: Եւ յաւուրս ժամանակաց զորոյ մարզպանութեան՝ այր ոմն ժանդ և ժպիրհ զնայ բռնութեամբ յափշտակէ ըզսեխ իմն ի շուկայէն ի ձեռաց վաճառողէ թարց հատուցանելոյ նմա զգինս սեխի: Ուստի զայրացեալ տեառն սեխի զնացեալ զանգատէ զՍափղայի խան յանողորմ յառնէն Ռէֆի խանին: Իսկ նա կոչեալ նորա ասէ՝ ոչ պատկառիս արգեօք յազնուականութենէ քու մմէ, զի բռնութեամբ յափշտակեցեր զսեխն ի խճալի յառնէս յայսօրիկ. միթէ գռնիկ ոք իցես, և կամ յափշտակօղ զի այսպէս արարեր:

Արդ՝ այն այր յորժամ լուաւ զբանս զայսոսիկ ի բերանոյ նորա, մըմռեալ լի ցասմամբ արձակէ զառքը՝ ճանախն ի վերայ նորա և սպանանէ զայնպիսի արդարակորով և հեղահամբոյր զիշխանն, և զազգականն Քէրիմ խանի:

Ապա իսկ գնայ Սաւղալի խան փախստեայ ի Սպահանայ ի տեղի ինչ ամրագոյն զօղեալ թագչի. բայց յետոյ ըմբռնեալ՝ սպան զնա Քէրիմ խան: Ահա առ քեզ զայս առ ի յինէն վասն այնորիկ տեսեալ եղև. զի ծանիցիս և իմասցիս թէ՝ ճշմարիտ է զոր ասէ մարգարէն Եսայի, թէ թագաւոր արդար տիրեսցէ. և իշխանք իրաւամբ զատուցեն:

Ամենայն իմաստասիր

ՊՐԱԿ ԽԵՏԱՍՍԱՆ ԵՐՈՐԴ

Թե ո՞ր վասն գնաց Քերիմ խան ի սահմանս Հայաստան
առխարհի. եւ կամ ո՞րպէս ըմբռնեցաւ Ֆաթալի խան
ի զօրաց Քերիմ խանի:

Վասն զի մինչ Քէրիմ խան կայր բանակեալ ի
Թէհրան քաղաք զկնի յաղթութեան Հասան խանի. լսէ
զվտարանջութիւն Ֆաթալի խանի՝ որ զկնի ձեռքակալ
լինելոյ Ազատ խանի տեառն իւրոյ ի վրաց, ինքն եմուտ
ի յորմի քաղաք ամրացաւ, և սոնքացեալ թէկնածէր
զնմանէ. Ուստի՝ համբունդ զօրօք խաղայ չուէ ի Թէհ-
րանայ, և յուղի անկեալ գնացեալ ժամանէ ի սահմանս
Ատրպատականայ. ուր տուեալ ճակատ մարտի ընդ Ֆա-
թալի խանի՝ յառաջին նուագոջ Շեխ ալի խան որ էր
սպարապետ կարգեալ ի վերայ ամենայն պարսից զօ-
րուն հեծելաց ի պարտութիւն մատնի:

Սակայն յապա իսկ Զէքի խան ոմն՝ որ էր խոր-
դանդրայր, և հօրեղբօր որդի Քէրիմ խանի՝ որ էր կար-
գեալ նահապետ և կոմս ի վերայ հետեակազօր գնդից-
սա աստատին քաջութիւն իմն ցուցեալ՝ զհամայն հրա-
ցանաւորս ի մի վայր կուտեալ զամենեւեան՝ հրամայէ
զնոսա ի մի հազ թափել զգնդակս հրացանաց ի վերայ

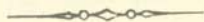
Թշնամեացն որպէս զկարկուտս հրախառնս, և զկայծակս
հրածինս: Որովք այնուհետեւ իսկ պարտեալ գտեալ եղև
Յաթալի խան. զոր ձերբակալ արարեալ տանեն առ
Քէրիմ խան. և նա շնորհէ նորա անդ զկեանս, և ոչ ինչ
իւրի մեղանչէ յանձն նորա: Բայց զյաղթանակ մար-
տին տան Շեխ ալի խանին՝ ոչ ինչ գրելով չարութիւն
Զէքի խանի. վասն որոյ զայրացեալ դասնու՝ և հա-
տուածեալ բաժանի ի Քէրիմ խանէն զնայ թափառա-
կան ի Սպահան:

Պ Բ Ա Կ Ե Ր Ե Ք Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Վասն եղելոց իրաց որ յԱսպահան առ Քերիմ խան:

Մինչ տակաւին կայր Քէրիմ խան ի Սպահան՝ ի ժամանակի անդ յայնմիկ արք ոմանք ժանսք՝ ապա-
ռուք և անագորոյնք, որոց անուանքն Թօրաբ խան և
Միրզայսէլի կոչիւր. նենդ գործեալ դաւաճանութեամբ
ընդ ներքինապետին՝ դաւեցին այսպիսի իմն հնարիւք
կորուսանել զնա: Քանզի ի տանեաց բաղանեացն յոր
լողանալոց էր Քէրիմ խան՝ անդ արարին զծակ ինչ
նրբագոյն՝ զի անտուտ իսկ հարկանիցեն զնա գնդա-
կաւ հրացանի և սպանցեն: Մտեալ Քէրիմ խանի ի բա-
ղանիս անդ՝ տեսանէ զծակն ի յառաստաղ տանեացն,
որով զգուռն ինչ նշոյլ ճառագայթից արեգական անկեալ
շողշողիւր: Վաղվազակի զգացաւ զխարդաւանակ դա-
ւաճանութիւն, վասն որոյ փոյթ ընդ փոյթ ելանէ ի բա-
ղանեացն, և ճշգրտէ զիրան ստուգութեամբ, և հա-
ւաստեաւ գիտացեալ՝ լինի թէ՛ ի նոցունց դժբօղ նեն-
գութեանց է լեալ: Ապա՝ զնոսա կոչէ առ ինքն, և կըշ-
տամբեալ յանդիմանէ զանիրաւութիւնս նոցա, և ար-
դարապէս դատմամբ հրամայէ զնոսա սպանանել: Ընդ
որս իսկ սպանանէ զերկուս հայս՝ որք էին հրավառ բա-
ղանեացն, զի և զնոսա կաշառակուր արարեալ էին արքն
այնոքիկ՝ զի մի՛ երբէք զհրապոյրս նենգութեան իւ-
րեանց ի յայտ իսկ ելանիցէ:

ՊՐԱԿ ԶՆԳԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Վասն զնալոյ Բերիմ խանի ի սահմանս Խուժասանի, եւ ապա անսի ի Շիրակ Բաղա Դառնալն, եւ վարելոյ զքաղաւորութիւն իւր խաղաղութեամբ:

Եւ զկնի այնորիկ Բերիմ խան մարդական դնէ յԱսպահան, զմի ոմն ի հաւատարմաց իւրոց, և ինքն չուեալ խաղայ ի սահմանս Խուժասանի. որոյ ժամանեալ նուաճէ զամենայն կողմանս այնորիկ ընդ իշխանութեամբ իւրով, և ամենայն արարացոյց, և այլոց ազգաց որք բնակիչք էին նորա ի հարկի կացուցանէ: Ապա զհացեալ մասնէ պերճահանդէս փառօք ի Շիրակ, և անդ դնէ զաթոս Թաղաւորութեան իւրոյ. և հնարիւք իմն նուաճեալ զնախարարս պարսից, հնազանդեցոյց զնոսա ընդ իւրեւ, և վարեաց խաղաղութեամբ զԹաղաւորութիւնս պարսից մինչև ի մահ:

Բայց ոչ կամեցու անուանիլ Թաղաւոր, այլ խան միայն և փոխանորդ Թաղաւորի: Իսկ ապա յդէ ի 1255 Թուոյս արամաղեան զսաղեղիսան եղբայր իւր ի վերայ Բասրայ քաղաքի, տալով ցնա և զլօրս բազումս. որոց չուեալ պաշարեն զբերդ քաղաքին ի յամենուստ կուսէ, և զկերակուր պարենիցն հատանեն մինչև ցուլ և տան ամիս: Ապա լքեալ եղեն բնակիչք քաղաքին ի սովոյ՝ անձնատուրք եղին նմա և հառու զքաղաքն ի ձեռս նորա, որ եկաց մնաց ի ձեռս պարսից՝ մինչև

ցմահն Բէրիմ խանի: Արդ Բէրիմ խան վարեալ խաղա-
1227 ղութեամբ ղթագաւորութիւն իւր մեռանի: Որ և թա-
1778 գաւորեալ ընդ ամենայն ամս: ¹⁾

Սա էր այր անձնեայ և թիկնաւէտ, հզօր և ահագին,
 ղուարթատես և նաղաբան և ի խրախճանութիւնս կերակ-
 րոց՝ անչափութեամբ ուտելով և ըմպելով խրախանայր:
 Քանզի կարի չափազանց ըմպէր զօղի և զգինի. բայց
 ղխոհեմութեան բանի մասին բնաւ ոչ կորուսանէր: Եւ ի
 վերայ ամենայն ազգաց ունէր ղխնամս ղթութեան, ևս
 առաւել ի վերայ քրիստոնէից. որով գրեթէ անչափա-
 կան շինութիւն և խաղաղութիւն բերիւր յամենայն
 ազգաւ՝ նա զի՝ և ասել, կարեմ թէ սա եղև ի յետին
 ժամանակս կրկնակի հեղինակ շինութեան և հաստա-
 տութեան աշխարհիս պարսից, մանաւանդապէս Շիրա-
 զայ քաղաքին: Եւ ևս՝ թողլով իմ զհնազոյն թագա-
 ւորսն պարսից՝ համեմատեալ սա ընդ տոհմի Սէֆւոյն,
 առաւել գտաւ սա քան զնոսա զօրութեամբ՝ իմաստու-
 թեամբ՝ և գթածութեամբ: Իսկ բաղդատեալ ընդ Նա-
 տրը արքայի՝ սա յաւէտ գերապայծառ եղև քան զնա-
 այլ միայն զգրկողութիւն, և զչափազանց անգթութիւն
 նա առաւել ունէր քան զսա. որով և ահագին իսկ երե-
 ւիւր բոլոր տեսողաց: Իսկ զկնի մահու նորա զոր ինչ
 ոճիր ամպրոպաց ներգործեցան եթէ Տէր կամեսցի՝ առ
 յապա գրեցից՝ առնելով զայն երկրորդ հատոր. այլ այ-
 ժըմ վասն ժամոյս փութութեան՝ զոր ինչ զսմանէ ճա-
 ոեցաք հերիք լիցի և բաւական:

Ահա կատարեցաւ գերկրորդ մասն առաջին հա-
 տորիս, փառք քեզ փառաց թագաւոր:

Վ Ե Ր Ձ

1) Հեղինակը չունի նշանակած. թագաւորել է 29 տարի:
 1750—1779 թ. (Бартольд, էջ 219).

Անուանք քաղաւորաց պարսից, հանեալ ի մասեմէ պարսից իմաստասիրաց. մինչեւ ի տնիմն իսմայէլեան:

Արդ՝ զկանխագոյն խոստումն իմ այժմ ժամէ ինձ ի վաղճանի մատենիս վճարել:

Այս է ցեղ առաջին, և անուանք նոցա, զորոց Դադիունեանց ազգ կոչէին. որ է բնաւն սուտ և առասպել զըուցատրութիւն:

	Ա ն ու ա ն ք	Ա մ ք
1	Դադիուն քէհումարս	Լ
2	Հօշանկ	Խ
3	Թէմուրէս Բնհօշանկ	Լ
4	Ջմշիա Թէմուրեան	ԷՆ
5	Ջօակ Թաղի որ Աժդահակ ասէին	Ա.Ռ
6	Ֆրիդուն արիթուն բըն Թուրեան բըն Ջմշիա	ԵՆ
7	Մանուչէր բըն Յէշանկ	ԲՆԻ
8	Նօզարբն մանուչէր	Ի
9	Արմասիայ բըն Կաշանկ բըն զաթըղէմ բըն թուրբն ֆրէդուն, Թաղաւորեաց մա- ղանդարան	ԴՆ
10	Ժուրբն Թամազ բըն մանուչէր	Կ
11	Գեարշիդու բըն Ժու. բն Թամազ	Թ

Այս է երկրորդ ցեղ եւ անուանք՝ զորոց Քեհունեանց ազգ ձայնէին:

1	Քեհղուբադ բըն զարա բըն նուդար. բըն մանուշար	Ա.Ճ
2	Քէքաւուս բն քէհղուբադ	Ա.ՆՄ

	Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Գ	Ամֆ
3	Գօշթաւը բըն դօդաւր . . .	ԻԲ
4		
5	1)	
6	Բաման բըն ըսպանդիար բն դօշթաւմ ալսինքն կին բամանայ . . .	ԱԲԺԷ
7	Հօմայ զանը բաման . . .	ԼԲ
8	Դարար բըն բաման . . .	ԻԱ
9	Դարար բըն դարա . . .	ԺԴ
10	Լսքանդիար բըն ֆիլղուս որ եկն ի Հօմայ և սպան դԴարար. թագաւորեաց .	Լ

	Ներող գեղ, եւ անուամբ նոցա, զորոց Աւետանեան կոչիւր ազգ, յորում գտանի մասամբ իւրի գնեմարտութիւն:	
1	Արչակ բըն Դարար . . .	Ժ
2	Արչաք բըն աչքանին . . .	Ի
3	Շափուր բըն աչքան . . .	Ժ
4	Ֆիրուզ բըն Շափուր . . .	ԺԱ
5	Բարուժ բըն Բարդաս . . .	ԺԱ
6	Հօրմուզ բըն բըն Բարդաս, բըն Բարամ . . .	ԺԹ
7	Բրիսէ բըն Բարդաս . . .	Դ
8	Փալաչանկ բըն Բարդաս . . .	Ի
9	Բարդաս բըն Ֆիրուզ, բն շափուր . . .	ԺԲ
10	Խոսրով բըն Բարդաս . . .	Դ
11	Ֆրէզուն բըն Բարմաս էբն Հօրմուզ . . .	ԺԸ
12	Արտաւան բըն Մարդաս . . .	ԺԳ
13	Արտաւան բըն Աշվան . . .	Ի
14	Խոսրով բըն Աշվան . . .	Ի
15	Բարդաս էբն Աշվան . . .	ԺԲ
16	Աշվան էբն Աշվանի . . .	Լ
17	Ֆիրուզ բըն Աշվան . . .	ԺԱ

1) Հեղինակը չունի նշանակած 4 եւ 5 անունները:

	Ա. Գ ռ ա ճ Ի	Ա. Գ Բ
18	Մարդուի բըն Աշխանի	Ժ
19	Խոսքով բըն Աշխան	Ժ
20	Նարսի Աշխանի	ԺԱ.
21	Արատան Աշխանի	ԺԴ.
	Չորրորդ ցեղ, եւ անուանի նոցա, զորոց Սասանեանց տոհմն ասեին:	
1	Արտաշիր բըն Սասան, բըն Դարաբ, բըն Բաման որ սմա Արտաշիր Բաբբանի կոչէին թագաւորեալ	Խ
2	Շափուր բն Արտաշիր	Լ
3	Հորմոզ բըն Շափուր	Ի
4	Բարհամ բըն Հորմոզ	Գ
5	Բարամ բըն Բարհամ	ԺԴ.
6	Նարսի բըն Բարամ	Գ
7	Հորմոզ բըն Նարսի	ԼԹ
8	Շափուր բըն Հորմոզ	Հ
9	Արտաշիր բըն Հորմոզ	Ժ
10	Շափուր բըն Շափուր	Լ
11	Բարհամ բըն Շափուր	ԺԴ.
12	Եազդջէրդ բըն Շափուր	ԻԱ.
13	Բարհամ էրն Եազդջէրդ	Ժ
14	Եազդջէրդ բըն Բարհամ	ԺԼ
15	Օրմոզ էրն Եազդջէրդ	Ա.
16	Փիրհուզ էրն Եազդջէրդ	ԻԷ
17	Բարշաս էրն Փիրհուզ	Ե
18	Ղարադ բըն Փիրհուզ	Խ
19	Ջամասպ բըն Փիրհուզ	Ա.
20	Փասրի Եանուչրիւուն	ԽԸ
21	Հորմոզ բըն Եանուչրիւուն	ԺԲ
22	Փարովիդ բըն Հորմոզ Խոսրով փարովիդ ասեին սմա	ԼԹ
23	Շիրուհայ բըն Խոսրով	Լ

	Ա. Գ. Ն. Լ. Ե. Գ. Բ.	Ա. Գ. Բ.
24	Արտաշիր բըն Շիրուհայ	Ա.
25	Քեասրի բըն Արսալան Ա. ամի և Ե. ամիս	Ա.
26	Քեասրի բըն Դարագ	Գ.
27	Թուրան դուստր Խոսրով Փարվիզի Ա. և Դ. ամիս	Ա.
28	Աղարմ դուստր Խոսրովու Դ. ամիս	4
29	Ֆառուխ բըն Ֆարվիզ Զ. ամիս	6
30	Ֆիրուզ բըն Զօնէթ	Ժ. Ա.
31	Եաղդճէրգ բըն Շահրիար բըն Ֆարուխ, բըն Խոսրով Փարվիզ Շիրինեան	Ի. Ը.

Իսկ անուանք այսոքիկ հանի ի մասեցե
դիւանադարաց արեայից մինչեւ
ի տոմար Շեխ Ահմադ.

1	Քէհումարս	Լ.
2	Հօշանկ էրն Ֆաշանկ	Խ.
3	Թէհմուրէս բն Քէհումարս	Լ.
4	Զմշիդ էրն Թէհմուրէս	Է. Ն.
5	Զօակ էրն Մարէադ	Ա. Ռ.
6	Աֆրէզդուն էրն Արիթամ	Ե. Ն.
7	Մանուչէր բըն Մանուրիայ	Բ. Ն. Ժ.
8	Նօղար բըն Մանուչէր	Է.
9	Արֆասիայ բըն Զադէս	Ժ. Բ.
10	Ռութամադ բըն Մանուչէր	Ե.
11	Ռուզարշաս բն Դուրթամադ	Զ.
12	Քէդուրադ էրն Զայար	Ա. Ն.
13	Քէյքաւուզ էրն Քէդուրադ	Ա. Ն. Ծ.
14	Քէյխօսրով էրն Սիւլուշ	Կ.
15	Զօրադ բըն Արվանդ	Ա. Ն. Ի.
16	Գօշթասր	Ժ. Բ.
17	Բահման բըն Լապանախար	Ա. Ն. Ժ. Բ.
18	Հօմայ բըն Բաման	Լ. Բ.
19	Դարաբ բըն Բաման	Ի. Ա.

	Ա. Գ Ն Ա Գ Բ	Ա. Գ Բ
20	Դարար բըն Դարար	ԻԱ.
21	Ըսքանդար էրն Դարար	ԻԴ.
22	Արշաք էրն Դարար	ԺԱ.
23	Ասատ էրն Արշակ	Ի
24	Շափուր էրն Արշաք	Զ
25	Բահրամ բըն Շափուր	ԺԵ.
26	Բալաս բըն Բարամ	ԺԵ.
27	Հօրմուզ բն Բալրաս	ԺԶ.
28	Բօրսէպ բըն Բալաս	ԺԴ.
29	Քիրհուզ էրն Հօրմուզ	ԺԷ.
30	Փալասան էրն Փէրուր	ԺԲ.
31	Խոսրով էրն Բալասան	Ը
32	Հալաս էրն Բալաս	ԻԲ.
33	Արտաւան էրն Բալասան	ԺԳ.
34	Ազդաւան բըն Ասրայ	ԺԲ.
35	Խոսրով բըն Ասրայ	ԺԶ.
36	Բալաս էրն Ասրայ	ԺԲ.
37	Քուտարդ էրն Լալաս	Լ
38	Բարսի էրն Քուդար	Ի
39	Քուդարդ էրն Փարադ	Ժ
40	Բարսի էրն Բարսի	ԺԱ.
41	Արտաւան բըն Բարաս	ԼԱ.
42	Արտաշիր էրն Մալքուն	Խ
43	Շաքուր էրն Արտաշիր	ԼԱ.
44	Բարհուժ էրն Աւարամուզ	Լ
45	Բարհամ էրն Բարամ	Ի
46	Բարսի էրն Բարամ	Թ
47	Շափուր էրն Արտուհորտ	Հ
48	Արտաշիր եղբայր Նորա	Ժ
49	Շափուր էրն Շափուր	Ե
50	Բարհամ էրն Շափուր	ԺԳ.
51	Եազդ գերդ բն Բարամ	Ա.
52	Եազդ գերդ բն Շափուր	Բ
53	Բարհամ էրն Եազդ գերդ	ԿԳ.
54	Եազդ գերդ բն Բարհամ	ԺԸ.
55	Փիրհուզ էրն Եազդ գերդ	Ժ

	ԱՆՈՒՄ	Ամբ
56	Բալաս էրն Ֆէրուր	Ե
57	Ղօրադ	Խ
58	Եանուչիրուն էրն Ղօրադ	ԽԸ
59	Հօրմօղ էրն Եանուչիրուն	ԺԲ
60	Բարհամ էրն Չուպին	Բ

Յեւ ելանելոյ սուս մարգարէին տրեցին այսոքի՛ն:

1	Փարվիդ էրն Հօրմօղ	ԼԸ
2	Շիտու էրն Փարվիդ Զ ամիս	6
3	Ֆարանգի ի յօմարայ Փարվիդ	Բ
4	Նուտան Փարվիդ	Ա
5	Աբտասի զուտոր Փարվիդի ամիսս	4
6	Ղարախան ամիսս	1
7	Եազդ ջէրդ էրն Շարիար, որն վերջին թա- գաւոր պարսից	Ի

Անն վերջացաւ թագաւորութիւն ի տոհմէ պարսից:

Թագաւորութիւն ազգին Բընամիայ որէ:

1	Մաւիէ	ԺԹ
2	Եզիտ էրն Մաւիէ Գ ամիս և Բ ամիս	Գ
3	Մաւի էրն Եզիտ	4
4	Մարուան Հաքամ	Ժ
5	Աբդօլմուկիբ քն Մրուան	ԻԱ
6	Աբդօլմուկիբ որդի նորա	Թ
7	Սուլէման որդի նորա	Բ
8	Օմար էրն Ավդուլազիզ	Բ
9	Եզիտ էրն Ավդօլմուկիբ	Դ
10	Հօշամ էրն Ավդօլմուկիբ	ԺԹ
11	Վալիթ էրն Եզիզ	Ա
12	Եզիզ էրն Վալիթ Զ ամիս	6
13	Իբրահիմ էրն Վալիթ ամիսս	2
14	Մարուան էրն Համր	Ե

Անն վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Սկիզբն խալիճայից որք տրապետեցին
ի վերայ պարսից Սահայբն աբասի:

	Ա Ն Ո Ւ Մ Ա Ն	Ա.մ.մ.
1	Աբուլբաս	Դ
2	Մանուկ Աբուլբաս	ԻԲ
3	Մահադի Աբուլբաս	Ժ
4	Հադիարու Մանուկ	Գ
5	Ալիքիդ արու Ջափար	Ժ.Գ
6	Էմին Մանուկ էրն Ահարուն	Դ
7	Մանուկ Աբուլբաս	Ի
8	Ալմասէմ Մանուկ	Թ
9	Ահարուն էրն Մուլթասէր	Ե
10	Մուլթասէր Ջափար էրն Մուլթասէմ	Ժ.Դ
11	Ալմուլթասէթ Բէլայ Աբուլբաս	6
12	Ահարուն էրն Մուլթասէմ	Գ
13	Մանուկ էրն Ջափար	Գ
14	Մանուկ Մանուկ էրն Վասէլ	Բ
15	Ահարուն էրն Ջափար	Ի.Գ
16	Օմարմուլթասէր	Թ
17	Ահարուն	2
18	Ջափար	Ժ.Դ
19	Մանուկ	2
20	Մանուկ	2
21	Իբրայիմ	Գ
22	Աբուլբաս	Բ
23	Ֆադլ	Ժ.Թ
24	Աբուլբաս	Ժ.Է
25	Ահարուն	ԽԱ
26	Աբուլբաս Ղայիմ	ԽԴ
27	Մուլթասէր Աբուլբաս էրն Աբուլ Ղասէմ	Ժ.Թ
28	Մուլթասէր Մանուկ	ԻԵ
29	Ֆադլ Մուլթասէր	Ժ.Է
30	Իսաէմ	Բ
31	Ալմուլթասէր	ԻԴ

	Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ք	Ամֆ
32	Իւսուֆ	ԺԱ
33	Նասէր Ահմատ	ԽԸ
34	Մօստաֆայ	Թ
35	Ռազի Մահմատ	Չ
36	Մօթազի Իբրայիմ	Գ
37	Մօթազի Ավդօլայ	Բ
38	Մօթասէմ	ԺԹ
39	Արուբէք	ԺԷ
40	Ահմատ	Խ
41	Մութասէմ Ավդօլայ	ԺՉ

Ահա վերջացաւ Թազաւորութիւն ի տոհմէ սոցա:

Թագաւորութիւն բրն Աբասեան:

1	Լէսեան Եազուր Լէս	Ժ
2	Օմար էբն Լէս	ԻԲ
3	Թահէտ էբն Մահմատ	Գ
4	Իսմայիլ էբն Մահմատ	Է
5	Ահմատ էբն Իսմայիլ	Ե
6	Նասր էբն Մահմատ	Գ
7	Ահմատ էբն Նոյ	ԺԲ
8	Ավդօլմէլիք էբն Նու	Է
9	Մանսուր էբն Ավդօլմէլիք	ԺԵ
10	Նու էբն Մանսուր	ԻԲ
11	Մանսուր էբն Նու	Բ
12	Ավդօլմէլիք էբն Նու	Ը

Ահա վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն Ղազնէվեան:

1	Սուլթան Մահմատ	ԼԱ
2	Նասրօղլայ Մասուտ	ԺԳ

	Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Բ	Ա մ ֆ
3	Մահմուտ Դուլվաթի Մամատ էրն Մահմուտ	Ե
4	Բահայ Տօլվիթէ Մրտուտ էրն Մասուլթ .	Է
5	Մրտուլթ էրն Մասուտ Ա ամիս .	1
6	Բահայ Դօլվաթի Մասուլթ .	Բ

Ահա վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն Ֆրդօսեան.

1	Ավդօլդէշիտ .	Բ
2	Փագոհիս էրն Ավդօլդէշիտ .	2
3	Ջէիբ դովլէ Իբրայիմ .	ԼԲ
4	Մասուտ .	ԺԶ
5	Շիրզագ .	Բ
6	Ասլան շահ .	Գ
7	Բարհուժ շահ .	ԻԲ
8	Հուր շահ (ազգ. Ուրիան) .	Ե
9	Հաշատին Հասան .	2
10	Մահմուտ էրն Սամ .	Է
11	Սէֆեդի Մամատ .	Է
12	Աբաս ան" յէթ դին Մահմուտ .	Խ
13	Բահադին Արօլմուղաֆայ .	Դ
14	Ամար դօշվայ ('Եկլանիան ազգ.) .	ԺԶ
15	Դօքնօց դօշվայ Հասան .	ԽԴ
16	Մաղայ դօլվէ Ահմատ .	ԻԱ
17	Ազագ դօլվէ Քեամարա .	ԼԴ
18	Աբդօլ դօլվէ Բախտիար Ֆախրօդէ .	Գ
19	Արունասբ .	—
20	Մաջդօ դօլվէ Սամ .	ԺԳ
21	Մուշթար չէֆ .	ԺԶ
22	Շարափ դօլվէ .	2
23	Սամայ Թ ամիս .	9
24	Բահայ դօլվէ .	ԻԴ
25	Սօլթան դօլվէ .	ԺԲ

	Ա. Գ ռ ւ ա Գ Բ	Ամֆ
26	Շարաֆի դօլվայ	Ե
27	Ջալալ դօլվայ	Ե
28	Ալանալ դօլվայ	ԻԳ
29	Մալէք դօլվայ	—
30	Մալէքի Ամուսնասուր	Ը
31	Սօլթուն Թողրաբէկ (Սօլխուղաբայ ազգ.)	ԻԶ
32	Սօլթուն Արսալան	ԺԲ
33	Սօլթուն Մալէք շահ	Ժ
34	Սուլթան Ջալալադին	ԺԲ
35	Սուլթան Մամատ Մալէք շահ	ԺԳ
36	Սուլթան Սանհար Մալէք շահ	ԽԶ

Ահա կատարեցաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն Սաֆեհի դէյնուն
Սալիուդիայ:

1	Սուլթան Մահմուտ էրն Մէլիք շահ	Գ
2	Սուլթան Մահմուտ	ԺԷ
3	Սուլթան Թաղրաբ	Գ
4	Սուլթան Մէլիք շահ էրն Թողրիլ	Դ
5	Սուլթան Մահմատ էրն Մահմուտ է ամիր	7
6	Սուլթան Սլէման Զ ամիր	6
7	Սուլթան Թահալ	ԺԵ
8	Թաղրալ	Ժ

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն Ղադէր Բէկեան
որք ի քրման արարին զսերութիւն.

1	Ղադէր քէզ	Ժ
2	Թուրան շահ	ԺԳ
3	Իրան շահ	Ե
4	Արսլան շահ էրն Գէլմուն շահ	ԽԲ

	Ա. Գ Ո Ւ Ա Ն Գ	Ա. մ. Բ
5	Մահմուտ շահ	Բ
6	Արսլան շահ բըն Բարուտ շահ	Ի
7	Մօհրաբէք շահ	ԺԹ

Վերջացաւ թագաւորութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն ազգին Խորազմ Շահիեան
որի Զվար Շահի կարգն.—

1	Խորազմ շահ էրն Սօրօք Թաքիմ	ԻԹ
2	Զավահրէ Խարամ շահ էրն Ալաւան	Է
3	Զավահրէ Խարազմ շահ էրն Սուլթան շահ	ԻԱ
4	Զվարէզ շահ բըն Բակթաշազամ Թոքեխան	ԻԵ
5	Սուլթան Դօդբէդին	ԻԱ
6	Սուլթան Դօքնէդին	Ժ
7	Սուլթան Զալալադին	ԺԵ

Վերջացաւ ի սոցանէ տէրութիւն:

Թագաւորութիւն Արաբեկեան, որի թագաւորեցին
ի կողմանս Գարսուսանայ:

1	Աթարէզ սօնդօր էրն Մօվդուդ	ԺԳ
2	Զանկի էրն Մօվդուդ	Խ
3	Աթարէկ Թաքլամէ զանդի	Ի
4	Աթարէկ Թաքլալ	Թ
5	Աթարէկ Սահլի բըն Զանկի	ԼԸ
6	Աթարէկ Ազաքլամալ Աբուրէքր Սահլի բըն զանկի	Լ
7	Աթարէկ Սահտի էրն Աբուրէքր	ԺԲ
8	Աթարէկ Մահմատ էրն Սան 7 ամիս և	Բ
9	Աթարէկ Մահմատ շահ էրն Սօնդօլ ամիսս	8
10	Աթարէկ Սալջուդ շահ ամիսս	2
11	Աթարէկ Էյսիաթիւն Բէնթսանթ	Ի

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Իսմայելեան կարգն.

	Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Բ	Աւք
1	Հասան Սարայ 5 ամիս հ	ԽԳ
2	Թօրաք Բօմիդ	ԺԴ
3	Հասան էրն Մահմատ	Դ
4	Մահմատ մեծ 1 ամիս հ	ԺԴ
5	Խօղալանդ Մահմատ էրն Հասան	ԽԶ
6	Խօղալանդ Զալալադին էրն Հասան	
7	Խօղալանդ Զալալադին էրն Մահմատ	ԼԵ
8	Խօղալանդ Դօքնադին էրն Հուրչայ	Բ

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

—

Սկիզբն Սուլթան Ղարախքայ կարգն որք
քազաւորեցին ի Կրման քաղաքաջ:

1	Բօգադ Հանէդ Խաթայ	ԺԱ
2	Սուլթան Դօշնադին	ԻԶ
3	Սուլթան Ղօթրէդին	Զ
4	Հաջաջ էրն Դօրք	Ի
5	Ղալայ Թօրքուն	Ե
6	Սուլթան Զալալադին	Գ
7	Մաչայ Խաթուն	Գ
8	Սուլթան Ղօթրադին շահ	Գ

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

—

Մանդուկեան կարգն որք քազաւորեցին
ի Թուրքսան:

1	Չանկիդ խան	ԻԵ
2	Իւքտադան	ԺԳ
3	Գիւքի խան	Ե

	ԱՆՈՒԱՆԸ	Ամֆ
4	Մանքուղան	թ
5	Հալաքու խան	թ
6	Ալլայ խան	ԺԸ
7	Ահմատ խան էրն Հալաքու խան	Է
8	Արդուն խան	Դ
9	Քէհուն խան	Զ
10	Բայանդուր խան	թ
11	Ղազի խան	ԺԳ
12	Ռաբալու խան	թ
13	Արուսահադ Բադր խան	—
14	Աղայ խան	—
15	Մուսայ խան	—
16	Մահմուտ խան	—
17	Շահդադայ շահի բէկ	—
18	Ջանթէմուր	—
19	Մալէք աչրաֆ և այսորիկ 6 անձինք տիրեցին	ԽԳ
20	Սուլտան Իսվանուս	ԺԷ
21	Սուլտան Հօսէն	Ը

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Ակիզբն Ղօրուն ամիր Թեմուրեան կարգն ուր մի
գկնի միոյ քաղաւորեցին ժԸ անձինք:

1	Թէհմուր	ԼԶ
2	Շահդադէ Շարուխ	ԽԳ
3	Միրզայ Օլոդ բէկ	ԽԱ
4	Միրզայ Ավդուլ Լէթիֆ Զ ամիրս	6
5	Միրզայ Աբուղասէմ Է ամիրս	7
6	Միրզայ շահ Մահմուտ	—
7	Սուլթան Իբրայիմ	—
8	Միրզայ Ջահնշահ	—
9	Միրզայ Արուսահադ. սորա չորեքին	ԺԶ

	Ա. Գ. Ո. Լ. Ա. Գ. Բ.	Ա. Գ.
10	Սուլթան Հօսէն շահ	Լ. Ը
11	Ամիր Հասան բէկ	Բ. Գ.
12	Սուլթան Խալիլ	—
13	Սուլթան Եաղուբ	—
14	Միրզայ Բասթղէր բէկ	—
15	Ռօստամ բէկ	—
16	Ահմատ շահ	—
17	Մահմատ միրզայ	—
18	Ալվանդ միրզայ-սրբ մի զինի միոյ տիրեցին	Ը

Վերջացաւ տէրութիւն ի սոցանէ:

Թագաւորութիւն շէխ Սեֆիեան:

1	Շահ Իսմայէլ	Ժ. Դ.
2	Շահ Թամազ էբն շահ Իսմայէլ Ծ. Գ. ամի Զ. ամիս	Ծ. Գ.
3	Շահ Իսմայէլ սանի, այսինքն երկրորդ	Ա.
4	Շահ սուլտան Մահմատ Խօղալանդ	Ժ. Բ.
5	Շահ Գիթիս էթուն Շահարաս	Խ. Բ.
6	Շահ Սէֆի	Ժ. Գ.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻ

Փամանակագրական ցանկ Պարսից թագաւորների:

Ա. Ա. ԲԵՆԵԿԵԱՆ ԽԱՐՈՇԻՔԻՆ.

(Ըստ Ferdinand Justi-ի)

1	Կիւրոս	559—529
2	Կամբիւէս	529—522
3	Դարեհ Ա.	521—485
4	Քսերքսէս Ա.	485—465
5	Արտաքսերքսէս Ա.	465—425
6	Քսերքսէս Բ.	} 425—404
7	Սոկրիանոս,	
8	Դարեհ Բ. (Ոքոս, Նոթոս)	
9	Արտաքսերքսէս Բ.	404—361
10	Արտաքսերքսէս Գ. (Ոքոս)	361—336
11	Դարեհ Կողոմանոս	336—330

Բ. ՄԱԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՕՐԶԱՆ.

(Ըստ Գուտշմիդի 1)

1	Աղէքսանդր Մակեդոնացի	331 թ. հոկտ. 1
2	Սելևկոս Նիկատոր	312—280
3	Անտիոքոս Սոտէր	280—261
4	Անտիոքոս Բ. Թէոս	261—246
5	Սելևկոս Բ. Կալլինիկոս	246—226
6	Սելևկոս Գ. Սոտէր	226—223
7	Անտիոքոս Գ. Մեծ	223—187

1) Տես Պարթեւները Պարսկաստանում Ն. Քարախանի
Վաղարշապատ, 1897.

8 Սեւիկոս Գ. Թիւագատոր	187—175
9 Անտիոքոս Դ. Եւագատոր	175—164
10 Անտիոքոս Ե. Եւագատոր	164—162
11 Դեմետրիոս Սոտէր	162—150
12 Ալէքսանդր Թէոպատոր Եւերգետէս	150—145
13 Դեմետրիոս Բ. Նիկատոր	145—139

Գ. Արշակունեաց օրջան.

(Ըստ Ferdinand Justi-ի)

1 Արշակ Ա.	250—248
2 Արշակ Բ. Տրդատէս	248—214
3 Արշակ Գ. Արտաւան	214—196
4 Արշակ Դ. Թիւագատիոս	196—181
5 Արշակ Ե. Թրատտէս (Հրահատ)	181—174
6 Արշակ Զ. Միթրիդատէս Ա.	174—136
7 Արշակ Է. Թրատտէս Բ. (Հրահատ)	136—127
8 Արշակ Ը. Արտաւան Բ.	127—124
9 Արշակ Թ. Միթրիդատէս Բ. (Միհրդատ)	124— 87
10 Արշակ Ժ. Մնասկիրաս	87— 77
11 Արշակ ԺԱ. Մանատրուկէս	77— 68
12 Արշակ ԺԲ. Թրատտէս Գ. (Հրահատ)	68— 60
13 Արշակ ԺԳ. Միթրիդատէս Գ. (Միհրդատ)	60— 56
14 Արշակ ԺԴ. Որոգէս (Հիւրոգէս)	56— 37
15 Արշակ ԺԵ. Թրատտէս Դ.	37— 2
16 Արշակ ԺԶ. Թրատտէս Ե. 2 Գր. առ.—4 Գր. յետոյ	4
17 Արշակ ԺԷ. Որոգէս Բ.	4— 12
18 Արշակ ԺԸ. Վոնոնէս Ա.	12— 42
19 Արշակ ԺԹ. Արտաւան Գ.	
20 Արշակ Ի. Վարդանէս,	42— 51
21 Արշակ ԻԱ. Գոռարզէս	
22 Արշակ ԻԲ. Մեներդատէս (Միթրիդատէս Ե.)	

23 Արշակ ԻԳ. Վանոնէս Բ.	51
24 Արշակ ԻԳ. Վաղագաղէս Ա. (Վաղարշակ)	51—78
25 Արշակ ԻԵ. Պակիրոս (Բակուր)	78—108
26 Արշակ ԻԶ. Խոսրոյէս	108—130
27 Արշակ ԻԷ. Վաղագաղէս Բ.	130—148
28 Արշակ ԻԸ. Վաղագաղէս Գ.	148—190
29 Արշակ ԻԹ. Վաղագաղէս Դ.	190—209
30 Արշակ Լ. Վաղագաղէս Ե.	{ 209—226
31 Արշակ ԼԱ. Արտաւան Դ.	

Գ. Սասանեան օրոյն.

(Ըստ Նէօլդէքէի ¹)

1 Արտաշէր Ա.	Թագաւոր հրատարակեց իրեն 211	Քրիստոսից յետոյ. «արքայից արքայ» 224 « Սկիզբն Սասանեան հարստութեան 226 թ:
2 Շապուհ Ա.	Մարտի 20-ի 142 թ.	
3 Հորմիզդ կամ Որմիզդ Ա.	Վերջ 272-ի կամ սկիզբն 273-ի	
4 Բահրամ կամ Վհամ Ա.	274 Քրիստոսից յետոյ	
5 Բահրամ կամ Վհամ Բ.	277,	« »
6 Բահրամ կամ Վհամ Գ. Սահանհան	291 2	« »
7 Նարսէհ կամ Ներսէհ	293	« »
8 Հորմիզդ Բ.	303	« »

1) Պատմութ. Սասանեան տէրութեան Ն. Քարամեանի Վաղարշ. 1896. էջ 93:

9 Ադհարնարսեն	սկիզբն	310 « »
10 Շապուհ Բ.	310	« »
11 Արտաշիր Բ.	379	« »
Շապուհ Գ.	384	« »
12 Բահրամ կամ Վռամ Դ.	389	« »
Քիբմանշահ (Կրման)		
13 Եազդեգերդ կամ Յազդերտ Ա.	399	« »
14 Բահրամ Գոռ կամ Վռամ Ե.	420	« »
15 Եազդեգերդ կամ Յազդերտ Բ.	438 439	Քրիստ. յետոյ
16 Հորմեզդ կամ Որմեզդ Գ.	457	« »
17 Պերոզ	459	« »
18 Բալաշ կամ Վազարշ	484	» »
19 Կաւատ Ա.	489	« »
(Ջամասպ)	496	« »
Կաւատ Ա. կրկին	498	կամ 499 « »
20 Խոսրով Ա. Անուշիրուան	531	« »
21 Հորմիզդ կամ Որմիզդ Դ.	579	« »
22 Խոսրով Բ.	590	« »
Պարուէզ(Բահրամ Չորին Դ.)	590	« »
(Բիտում կամ Վստամ)	591—96	« »
23 Կաւատ Բ. Շէրոյէ	628	Քրիստ. յետոյ
24 Արտաշիր Գ.	628	« »
(Խոսրով որդի Կաւատի)	629	« »
25 Շահբարազ կամ Շահրվարազ	629	« »
26 Բորան կամ Բուր (Պերոզ)	630	« » 631 « »
(Ազարմիշուխտ)		
27 Հորմիզդ կամ Որմիզդ Ե.	632	« »
(Ֆէրրուխզազ)		
28 Խոսրով Եազդեգերդ կամ	632	կամ 633 Ճակատ
Յազդերտ Գ.		Կատիսիյայի 637, Նէ-
		հավէնդի 642. մահՅազ-
		կերտի 651 կամ 652»

Ե. Մահմեթի Ե. յաջորդող խալիֆաներ.¹⁾

632—661 թ. Բրիտ. յետոյ

	Ամբ	Տեառն
1 Աբուբէքր	632	
2 Օմար	634	
3 Օսման	644	
4 Ալի	656—661	

Զ. Օմայեան խալիֆաներ.²⁾

661—750 Բրիտ. յետոյ

1 Մուաւիա Ա. որդի Աբու-Սոֆեանի իրն- Ումէյյի ըստ Հէջիրի յամս 41—60 .	661—680
2 Եզիզ Ա. որդի Մուաւիայ, յամս 60—64 .	680—683
3 Մուաւիա Բ. որդի Եզիզի, ամիսս ինչ յամին 64 .	683
4 Մուաւիա Ա. որդի Ել-Հակէմի, յամս 64—65 .	684—685
5 Աբդու-Մելիք որդի Մուաւիայ, յամս 65—86 .	685—705
6 Վալիդ (Վլիլթ) Ա. որդի Աբդու-Մելիքի, յամս 86—96	705—715
7 Սուլէյման որդի Աբդու-Մելիքի, յամս 96—99 .	715—717
8 Օմար որդի Աբդու-Սուլէյմանի, յամս 99—101 .	717—720
9 Եզիզ Բ. որդի Աբդու-Մելիքի, յամս 101—105 .	720—724
10 Հիշամ որդի Աբդու-Մելիքի, յամս 105—125 .	724—743
11 Վալիդ Բ. որդի Եզիզի, յամս 125—126 .	743—744
12 Եզիզ Գ. որդի Վալիդի, ամիսս իրբն 6, յամին 126	744
13 Իբրահիմ որդի Վալիդի, յամս 126—127 .	744—745
14 Մուաւիա Բ. որդի Մահմեթի, յամս 127—132 .	744—750

1) Мусульм. дин. Бартольда, С. Петербургъ 1899. էջ 7.

2) Տես Ղազարի. պատմ. յառաջ. Կ. Եզեանի Պետերբուրգ.
1887. էջ 102.

Է. Արքանան խալիճաներ.¹⁾

750—1258

- 1 Արուլ-Արքաս էս Սաֆֆախ, որդի Մահմետի,
ըստ Հէջրիբի յամս 132—136 . . . 750—754
- 2 Արու-Ջաֆար (Ջափր) էլ-Մանսուր, որդի
Մահմետի, յամս 136—158 . . . 754—775
- 3 Մահմէտ էլ-Մէհդի, որդի էլ-Մանսուրի,
յամս 158—169 . . . 775—785
- 4 Մուսա էլ-Գադի, որդի էլ-Մէհդեայ, .
յամս 169—170 . . . 785—786
- 5 Հարուն էս-Ռաշիդ, որդի էլ-Մէհդեայ,
յամս 170—193 . . . 786—809
- 6 Մահմէտ էլ-Ամին, որդի Հարունայ .
յամս 193—198 . . . 809—813
- 7 Արզուլան (Արզլայ) էլ-Մամուն, որդի Հա-
րունայ, յամս 195—218 . . . 810—833
- 8 Արու-Իսհակ Մահմէտ էլ-Մուտասիմ-Բիլլան,
որդի Հարունայ, յամս 218—227 . . . 833—842
- 9 Արու-Ջաֆար Հարուն էլ-Վատէկ-Բիլլան,
որդի էլ-Մուտասիմի, յամս 227—232 . . . 842—847
- 10 Արուլ-Ֆազլ Ջաֆար էլ-Մութէվէկիլի Ա-
լեալլան(Մոթաւաքէլ), որդի էլ-Մուտասիմի,
յամս 232—247 . . . 847—861
- 11 Արու-Ջաֆար Մահմէտ էլ-Մուտասիմ-Բիլ-
լան, որդի էլ-Մութէվէկիլիլի, յամս 247—248 . . . 861—862
- 12 Արուլ-Արքաս Ահմէտ էլ-Մուտային-Բիլլան,
որդի Մահմէտի, յամս 248—252 . . . 862—866
- 13 Արու-Արզուլան Մահմէտ էլ-Մուտէզ-Բիլլան,
որդի էլ-Մութէվէկիլիլի, յամս 252—255 . . . 866—869

1) Ղեւոնդ պատմագիր, էջ ԽԸ—ԾԱ Ս. գրեւորք, 1887.

- 14 Աբու-Աբդալլահ Մանէտ էլ-Մուկտեղի-Բիլ-
լահ, որդի էլ-Վատէզի, յամս 255—256 869—870
- 15 Աբուլ-Աբբաս Անմէտ էլ-Մուտամիդ-Ալեալ-
լահ, որդի էլ-Մութէպէկիլի, յամս 256—279, 870—892
- 16 Աբուլ-Աբբաս Անմէտ էլ-Մուտաղիդ-Բիլլահ,
որդի էլ-Մուվաֆֆիկի, յամս 279—289 892—902
- 17 Աբու-Մանէտ Ալի էլ-Մուկղեֆի-Բիլլահ,
որդի էլ-Մուտաղիդի, յամս 289—295 902—908
- 18 Աբուլ-Ֆադլ Ջաֆար էլ-Մուկտեղի-Բիլլահ,
որդի էլ-Մուտաղիդի, յամս 295—320 908—932
- 19 Աբու-Մանսուր Մանէտ էլ-Կադըր-Բիլլահ,
որդի էլ-Մուտաղիդի, յամս 320—322 932—934
- 20 Աբուլ-Աբբաս Անմէտ էլ-Ռադի Բիլլահ, որդի
էլ-Մուկտեղի, յամս 322—329 934—940
- 21 Աբու-Իսհակ Իբրահիմ էլ-Մուտաղի-Լիլլահ,
որդի էլ-Մուկտեղի, յամս 329—333 940—944
- 22 Աբուլ-Կասրմ Աբդուլլահ էլ-Մուստեկֆի-Բիլ-
լահ, որդի էլ-Մուկտեֆի, յամս 333—334 944—946
- 23 Աբուլ-Կասրմ էլ-Մուֆադդալ էլ-Մուդի-Լիլ-
լահ, որդի էլ-Մուկտեղի, յամս 334—363 946—974
- 24 Աբդուլ-Կերիմ Աբու-Բէկր էտ-Տայի-Լիլլահ,
որդի էլ-Մուտեայ, յամս 363—381 974—991
- 25 Աբուլ-Աբբաս Անմէտ էլ-Կադըր-Բիլլահ որդի
էլ-Մուտաղիայ, յամս 381—422 991—1031
- 26 Աբու-Ջաֆար Աբդուլլահ էլ-Կայիմ Բի-Ամ-
րիլլահ, որդի Կադըրի, յամս 422—467 1031—1075
- 27 Աբդուլլահ էլ-Մուկադի Բի-Ամրիլլահ,
որդի Մանմեաի, իբն-էլ-Կայիմի, յամս
467—487 1075—1094
- 28 Աբուլ-Աբբաս Անմէտ էլ-Մուտաղդէր-Բիլ-
լահ, որդի էլ-Մուկաղեայ, յամս 487—512 1094—1118
- 29 Աբու-Մանսուր Ֆադլ էլ-Մուտաղիդ-

- Բիլլան, որդի էլ-Մուստապզէրի, յամս
 512—529 1118—1135
 30 Աբու-Ջաֆար Մանսուր էն-Ռաշիդ-Բիլ-
 ևան, որդի էլ-Մուստապզիդի, յամս 529—
 530 1135—1136
 31 Աբու-Աբդալլան Մահմէտ էլ-Մուկոբի
 լի-Ամրիլլան, որդի էլ-Մուստապզէրի,
 յամս 530—555 1136—1160
 32 Աբուլ-Մուգլիբի Իւսուֆ էլ-Մուստանջիդ-
 Բիլլան, որդի էլ-Մուկոսիկայ, յամս 555—
 566 1160—1170
 33 Աբու-Մահմէտ էլ-Հասան էլ-Մուստադի
 բի-Ամրիլլան, որդի էլ-Մուստանջիդի,
 յամս 566—575 1170—1180
 34 Աբուլ-Աբրաւ Ահմէտ էն-Նասր Լիդին-
 ալլան, որդի էլ-Մուստադիայ, յամս 575
 —622 1180—1225
 35 Աբու-Նասր Մահմէտ էլ-Ջագէր բի-Ամ-
 բիլլան, որդի էն-Նասրի, յամս 622—623 1225—1226
 36 Աբու-Ջաֆար էլ-Մանսուր էլ-Մուստան-
 սիր-Բիլլան, որդի էլ-Ջագէրի, յամս 623—
 640 1226—1242
 37 Աբու-Ահմէտ Աբդուլլան էլ-Մուստասիմ-
 Բիլլան, որդի էլ-Մուստանսիրի, յամս 640
 —656 1242—1258

Ը. Մեծ Սելզուկներ ¹⁾

1038—1157

1 Տօղրիլ բէկ	1038
2 Արփասլան	1063
3 Մելիք շահ	1072
4 Մահմուդ	1092
5 Բէկեարուխ	1094
6 Մելիք շահ Բ.	1104
7 Մուհամմէդ	1105
8 Սանճար	1118—1157

Թ. Իրակի եւ Բուրղասանի Սելզուկներ ²⁾

1118—1194

1 Մահմուդ	1118
2 Դաւութ (Դաւիթ)	1131
3 Տօղրիլ Ա.	1132
4 Մասուդ	1133
5 Մելիք շահ	1152
6 Մուհամմէդ	1153
7 Սուլէյման շահ	1159
8 Արսլան շահ	1161
9 Տօղրիլ Բ.	1177—1194

Ժ. Մեծ Խաներ ³⁾

1 Ճինգիզի խան	1206
2 Յոդթաղան	1227

1) Տես Մուսլ. Դին. Բարծղծէ երես 126.

2) Տես Մուսլ. Դին. Բարծղծէ երես 127.

3) Մուսլ. Դին. Բարծղծէ երես 179, 182.

Անխիանականութիւն	.	.	.	.	1241
3 Գիւղէ խան	.	.	.	.	1246
4 Մանգոյ խան	.	.	.	.	1248
1 Հուլաղու խան	.	.	.	.	1256
2 Աբաղա	.	.	.	.	1265
3 Ամատ	.	.	.	.	1282
4 Արղուն	.	.	.	.	1284
5 Քէյխաթու	.	.	.	.	1291
6 Բաթուղան	.	.	.	.	1295
7 Ղաղան խան	.	.	.	.	1295
8 Ուլճէյտու	.	.	.	.	1304
9 Աբու Սէիդ	.	.	.	.	1316
10 Արփա	.	.	.	.	1335
11 Մուսա	.	.	.	.	1336
1 Լանկթամուր	.	.	.	.	1370—1404
2 Խալիլ	.	.	.	.	1404— 9
3 Շահուսխ ¹⁾	.	.	.	.	1404—47

1) Շահուսխի մահէնց յետոյ, որ եղաւ 1447 թւին, պետութիւնը բաժանուեց մեքքանի մանր իշխանութիւնների եւ այնուհետեւ Սեֆեան տոհմի համար յարդուեց ճանապարհ՝ անցնելու Պարսկաստան (Мус. Дип. Бартольдъ, էջ 227)։

ԺԱ. Սեփեան տոմ

1502—1736

1 Շահխանայէլ	1502
2 Թահմազ շահ	1524
3 Իսմայէլ Բ.	1576
4 Խուզաքանդայ	1578
5 Շահ Աբաս Ա.	1587
6 Շահ Սէֆի Ա.	1628
7 Շահ Աբաս Բ.	1642
8 Սուլէյման Ա.	1667
9 Հուսէյն Ա.	1694
10 Թահմազ Բ.	1722
11 Շահ Աբաս Գ.	1731—36

ԺԱ. Աղուանցիք

1 Մահմուդ	1722
2 Աչքաֆ	1725—29

ԺԳ. Աճառեանք

1 Նաղիր	1736
2 Աղիլ	1747
3 Իբրայիմ	1748
4 Շահառլի	1748—96

ԺԳ. Բերիմ խան	1750—1779
--------------------------------	-----------

ԺԾ. Ղարա—դոյունելու

կամ

Սեւ ոչխարի թուրքմեններ 1)

(Աղբրեջանում և ուրիշ նահանգներում)

1378—1469

1	Ղարա Մուհամմէդ	1378
2	Ղարա Իւսուփ	1388
	Թեմուրի արչաւանքը	1400
3	Ղարա Իւսուփ (երկրորդ անգամ)	1405
4	Աբեհանգար	1420
5	Ջահանշահ	1437
6	Հասան-Ալի	1467—69

ԺԶ. Ագ—դոյունելու

կամ

Սպիտակ ոչխարի թուրքմեններ

(Աղբրեջանում և ուրիշ նահանգներում)

1378—1502

1	Ղարա Իւլուկ Օսման (Օթման)	1378
2	Համզա	1406
3	Ջահանգիր	1444
4	Ուզուն Հասան	1466
5	Խալիլ	1478
6	Եադուր	1479
7	Բայսունիար	1490
8	Ռուստէմ	1491
9	Ահմէդ	1496
10	Մուրադ	1497
11	Ալուէնտ	1499
12	Մուհամմէդ	1500
13	Մուրադ (երկրորդ անգամ)	1501—1502

1) Мус. Дин. Бартольдъ т.2 214, 215.

Յ Ա Ն Կ

Յ Ա Տ ՈՒ Կ Ա Ն ՈՒ Ա Ն Յ

ծ—ծանօթութեանց մէջ.

Աբաղա 82, 83, 350.
 Աբբաս 125, 335.
 Աբաս Գ. չահ 252, 253, 257, 260.
 Աբաս արքայ 125—128, 130—140, 254.
 Աբբաս Բ. 221ծ.
 Աբբասեանք 334, 346.
 Աբգար արքայ 38, 158.
 Աբղլայ 50, 57, 62, 63, 66, 68ծ, 70ծ, 125.
 Աբղլ մկրթ 57—59, 345.
 Աբղուլահ էլ Մամուն 64ծ.
 Աբղոլայ 332, 333, 335.
 Աբըքուռան 128.
 Աբիթամ 330.
 Աբլարաս 67, 68.
 Աբրահամ 26, 36, 37.
 Աբու Աբղալահ Մահմետ 66ծ, 333.
 Աբու Բաքր 51, 54, 68, 260, 333, 334, 337, 345.
 Աբու թալլալ 57.
 Աբու Աբբաս 62ծ, 66ծ, 68ծ.
 Աբու Իսհակ 64ծ.
 Աբուլիսնոս 67.
 Աբու Մանսուր 68ծ.
 Աբու Նասր 67, 335.
 Աբու Ջափար Մահմետ 65ծ.
 Աբու Ջափար 63, 64ծ, 68ծ, 333.
 Աբուսահադ 339.

Աբուսահլ 64, 67.
 Աբու Սէյիդ (Բուսայիթիսան) 85ծ, 350.
 Աբու Ֆադլ Ջափար 65ծ.
 Աբտասի 332.
 Աբուարաս 333.
 Աբու մուղաֆայ 335.
 Աբուղասէմ 333, 339.
 Ագամ 15, 16, 20, 23, 28, 32, 36, 136, 137, 182, 196, 197.
 Ադիլ 276ծ, 277—279, 351.
 Ադհարնեբեհ 344.
 Ադրբեջան 352.
 Ագարիա 118.
 Ագարմիդուլտ 50, 344.
 Ագատ խան 290—299, 301—311, 318.
 Ադգն լոռոց 227.
 Ադղաւան 331.
 Ագատ դօլլէ 335.
 Ագարմ 330.
 Աթաք 51.
 Աթարէկեան թաղաւ. 337.
 Աթարտայ 33.
 Աթահակ 19, 23, 28, 31, 327.
 Ալահան 336.
 Ալանաց ազդ 265.
 Ալանաց տուն 126.
 Ալդէլիդ 333.
 Ալի 57, 66, 264, 345.
 Ալիական ցեղ 62.

Ալիմէրաէն խան 276, 279,
281—284, 287, 306.
Ալիփաշէն 85.
Ալի օսման 78.
Ալիսան 99.
Ալղայ 339.
Ալճապուռ 84ժ.
Ալմասէմ 333.
Ալմոթասէթ 333.
Ալօյթաղի 333.
Ալվանա 97, 340.
Ալուէնա 352.
Ալփառլ 68.
Ախուրեան դետ 73.
Ահարօն 64, 333.
Ահմատ 65, 66, 82, 85, 97ժ,
333—335, 339, 340,
350. 352.
Ահմատան (Եկրատան) 29, 48,
241, 249—251, 258.
Աղադխան 339.
Աղէքսանդր Մակեդոնացի
24ժ, 25, 27, 28, 35, 36,
52, 150, 341.
Աղէքսանդր Թէոպատոր 342.
Աղէքսանդր Հայրապետ 210.
Աղէքսանդր վարդապետ 219,
222, 236.
Աղանամիտ վարդապետ 245.
Աղթամար 96.
Աղուանք 102, 236—241,
243—252, 287.
Աղուանից ազգ 225.
Ամար դօլվայ 335.
Ամբակում մարգարէ 181,
198.
Ամենափրկիչ վանք 156.
Ամին 346.

Ամիրալմոմէնիք 62.
Ամուս մարգարէ 224.
Ամումնասար 335.
Ամստելոգամ 121.
Այրարատ դաւառ 56, 139,
153.
Այրարատեան աշխարհ 73,
241, 310.
Անակ 41.
Անդրէաս վարդապետ 219.
Անի 73.
Անկուրիա 87.
Անյուշ բերդ 42, 43.
Անտիոք 74.
Անտիոքոս արքայ 16ժ, 27.
Անտիոքոս Սոսեր 341.
Անտիոքոս Բ. Թէոս 341.
Անտիոքոս Գ. Մեծ 341.
Անտիոքոս Դ. Եւպատոր 342.
Անտիոքոս Ե. Եւպատոր 342.
Անտիոքոս Տնոս 36.
Անուիրուան 344.
Անուշուուան 47ժ.
Աշխան 329.
Աշնաշ 37ժ.
Աշոտ 48, 65.
Աշվան 328, 329.
Աշրաֆ 240, 242—246, 351.
Աշրանիանք (Արշակունիք)
22, 24, 328.
Աշրան 328.
Ապագիր 88.
Ապախ տարք (Ալիւթիա) 80.
Ապղլաղիղ 59.
Առաջին Հայք 48, 115.
Առաքեալ վարդապետ 100,
112, 117ժ, 127, 135,
138, 139, 220.

Ասատ 331.
 Ասբայ 331.
 Ասլան 335.
 Ասքանազեան աղղ 10, 110,
 117.
 Ասուր 168.
 Ասուերոս 18, 30, 31.
 Աստուածատուր եպիսկոպոս
 275.
 Աստուածատուր վկայ 47.
 Աստուածատուր վարդապետ
 215, 245.
 Աստիադէս 31.
 Ասպանապիտի պաշաւ 38.
 Ասպահան (Սպահան) 5, 17,
 93, 98, 102, 126—131,
 133, 134, 137, 140, 142,
 238, 259, 251, 262, 264,
 268, 270, 277—282,
 274—291, 294, 295,
 301—304, 306—309,
 311—320, 322, 325.
 Ասորեստանեայց պետու-
 թիւն 19, 29, 31.
 Ասորեստան 18.
 Ասորիք 51, 63.
 Ասորդան 18, 29, 30.
 Ասլան 77.
 Ասիա փոքր 248.
 Ասիա 25, 33, 37.
 Ավրօլֆաթ խան 279, 281.
 Ավդոլ մելիք 334.
 Ավդուլայ 334, 339.
 Ավդուլդէշիտ 335.
 Ատրպատական 102, 126,
 241, 250, 277, 318.
 Արարիա 55, 204.
 Արաշ 101.

Արաղստան (Նկրատան) 4
 93, 124, 279.
 Արարատեան աշխարհ 99.
 Արզրում 134.
 Արխատուէլ 118, 163, 177,
 204.
 Արիոս 115.
 Արիք 46.
 Արծն 73.
 Արծրունի 42, 72.
 Արկադիոս կայսր 42.
 Արդուն 83, 339, 350.
 Արմասիա 327.
 Արշակ 33, 36—42, 328, 342.
 Արշական 37.
 Արշակունիք (Աշտուրիանք)
 24, 25, 35, 36, 37, 44,
 342.
 Արշանակ 378.
 Արշարունեայ գաւառ (Նրաս-
 խաձոր) 99.
 Արշաիր 38, 388.
 Արշաթ 31.
 Արշէզ Բագուաս 35, 38.
 Արշէն 378, 388.
 Արշօր 39.
 Արսաս 28, 32.
 Արսալան 330.
 Արսլան 349.
 Արվանդ 330.
 Արսէան Կամբիսէս 31.
 Արսլան շահ 336, 337.
 Արտաշէս 32, 33, 38, 398, 36.
 Արտաշէս երկայնաձեռն 348.
 Արտաշէս Ուշեղ 32, 34.
 Արտաշէս Ուրդ 35.
 Արտաշիր 24, 25, 36, 40, 41,
 43, 44, 49, 50, 52, 323,

- 330, 331, 343, 344.
Արտաշիր Գ. 498.
Արտաշիրն Գրազդատ 338.
Արտաւան 25, 33, 36, 40, 41.
52 328, 329, 342, 343.
Արտաւիլ 92, 93, 96, 101,
102, 124, 128, 250.
Արտաքսերքսես 348, 341.
Արտաքսերքսես Գ. 35, 341.
Արտումորտ 331.
Արփապան 73, 349.
Արփա 858, 350.
Արփաղան 85.
Արփաքսադ 29, 30, 31.
Արֆասիա 330.
Աւետիս 152.
Աւետ Փեղանթար 151.
Աւորամօզ 331.
Աքադ 168.
Աքայար 145.
Աքեմենեան հարստութիւն 341.
Աքեմենեանք (Քեհունեանք)
198, 258, 288, 358.
Աքիւլէս 230.
Աֆշար 298.
Աֆրէզուս 330.
Աֆրիկէ 55.
Բաբելոնացի պետութիւն 19.
Բաբելոն 16, 18, 30, 33, 72,
133, 139, 258, 259, 310.
Բաբուլոնիան 256.
Բաբրանի 329.
Բաթուղան 350.
Բալաշ 344.
Բալասան 331.
Բալաս 331, 332.
Բալիս 101.
Բալրաս 331.
Բախտիար 335.
Բակթաշամ 336.
Բակուր 335.
Բահադին 335.
Բահայ 335.
Բահման 338, 37, 42, 83, 330.
Բահրամ 329, 331, 343, 344.
Բաղդատար 18, 20.
Բաղէշ 310.
Բաղդատ 63, 66, 82, 99, 132
— 134, 251, 257, 258.
Բաման 328 — 330.
Բայազիդ (Պայազիդ) 99.
Բայանդուր 339.
Բայբերդ 99.
Բայթղան 83.
Բայսունկար 978, 352.
Բասէն 99.
Բասթղէր 340.
Բասրա 135, 265, 285, 325.
Բարհուս շահ 331, 332, 335.
Բարշաս 329.
Բարուս 328.
Բարսի 331.
Բատղաս 328.
Բբոր 49, 50, 344.
Բեղդայէմ 39.
Բեղիսիս արքայ 188.
Բեաիլուս 31.
Բէլ 16, 17, 333.
Բէլասիս 18.
Բէկիարուս 75, 349.
Բէնթանթ 337.
Բընամիա ազդ 332.
Բիստամ 344.
Բիւզանդիա 55, 97 — 99, 101,
102, 134, 149, 215, 250,

261, 261, 267.
 Բորան 49ժ, 344.
 Բուխարայ 101.
 Բուսայիթ խան 85, 86ժ, 89.
 Բրիս 328.
 Բոդադ 338.
 Բօրսէպ 331.
 Գադի 346.
 Գանձակ 88, 92, 97, 101,
 124—126, 260, 277.
 Գեանդման գաւառ 297, 323.
 Գեարշիդու 327.
 Գէորգ վարդապետ 285.
 Գէորգ եպիսկոպոս 263, 264,
 275.
 Գիթի 340.
 Գիլան 101, 126, 288, 290.
 Գիւղ զան (Գիւքի խան) 81,
 338, 350.
 Գովզան գետ 128.
 Գուլնարաթ գիւղ 229, 231.
 Գուտչմիդ 341.
 Գուտտէմբէրդ 121ժ.
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 39, 44,
 340.
 Գրիգոր Մամիկոնեան 57.
 Գրիգոր Նարեկացի 5, 106.
 Գօրգի խան 127, 222, 225,
 227.
 Գօլնապատ գիւղ 307.
 Գօլթասպ 328, 330.
 Գօտարզէս 342.
 Դաբուրան 50.
 Դադիու 327.
 Դադիուենաց ազգ 22, 24,
 327.

Դամասկոս 58, 63, 87, 88.
 Դամիս 330.
 Դամդուն 243, 249.
 Դանիէլ 30ժ, 31.
 Դանիէլ մարգարէ 30.
 Դանոբ գետ 79.
 Դաւրէժ 265.
 Դարաբ (Դարեհ) 24, 35ժ,
 328—331.
 Դարան 51.
 Դարբանդ 60.
 Դարեհ 16ժ, 24, 33, 35ժ, 39,
 341.
 Դարեհ Նոդոս (Նոթոն) 34.
 Դարեհ Բ. 24ժ, 341.
 Դարեհ Գ. 24ժ.
 Դարեհ Կոդմոս 24, 25, 28,
 35, 52.
 Դարեհ Կողմանոս 341.
 Դարեհ Արշօրեան 18—20,
 28.
 Դաւիթ 58, 77, 169.
 Դաւիթ առաջնորդ 204, 218
 —220, 240, 245.
 Դաւիթ մարգարէ 181, 183,
 198, 198, 201, 208, 224.
 Դաւիթ վարդապետ 117, 122,
 141, 145, 147, 148, 149,
 153, 222, 240.
 Դաւութ 349.
 Դգուչն 85.
 Դելի քաղաք 262.
 Դեմետրիոս Բ. Նիկաթոր 342.
 Դեմետրիոս Ստեբ 342.
 Դերջան 99.
 Դէլանեան ազգ 335.
 Դովաթի 335.
 Դուին 47, 56, 58, 59.

- Դուժամազ 330.
 Դօդաբ 328.
 Դօշնադին 338.
 Դօքնադին 337, 338.
 Դօքնօց դօլվայ 335.
 Եազդգերտ (Յազգերտ) 448,
 46, 330, 331, 332, 344.
 Եալբուզ սար 265.
 Եաղուպ 93, 94, 96, 97, 334,
 340, 352.
 Եանուչրիւն 329, 332.
 Եգիպտոս 48, 51, 56, 87.
 Եղեան Կարապետ 578, 345.
 Եղեկիայ արքայ 19.
 Եղիդ 57, 60, 61, 332, 345.
 Եղիդ Գ. 618.
 Եղնկան 99.
 Եդտ 241.
 Եզրասայ գիրք 32, 33.
 Եզր կաթուղիկոս 51.
 Եթիլ գետ 80.
 Եթովպիա 348.
 Ելիմացոց երկիր 42.
 Եկրատան 29, 92, 124, 241,
 251.
 Եղիա 145.
 Եղիմացիք 26, 27.
 Եղիսէ մարգարէ 202.
 Եմաօն լիառն 80.
 Եսլիմանէ 15, 168.
 Եսայի մարգարէ 19, 26, 108,
 193, 200, 289, 317.
 Եսթեր 32, 34, 35.
 Եսթերապատ 48.
 Եւերդիտէ 342.
 Եւսերբոս Կեսարացի 188.
 Եւսերբի Պամիրիւիայ 15.
 Եւրոպիա 121.
 Երասխաձոր 99.
 Երասխ 102.
 Երեմիա մարգարէ 181, 200.
 Երիքով 202.
 Երուսաղէմ 19, 28, 31—33,
 48, 245.
 Երևան 101, 102, 124, 126,
 139, 153, 251, 260,
 267.
 Եփրատ 39.
 Եօդրէկք 101, 252.
 Զադէր 348.
 Զադէս 330.
 Զայար 330.
 Զանկի 337.
 Զարդաբու լիառն 284.
 Զարմանդուխտ 50.
 Զաբարիա վարդապետ 285.
 Զէլր 335.
 Զէնդէրայ գետ 93, 102.
 Զէքի խան 316, 318—321.
 Զիլդրում 87.
 Զրուանդուխտ 50.
 Զօրաբարէլ 32.
 Զօակ 327, 338.
 Զօակթազի 23.
 Զօրապ խան 277, 330.
 Էմին Մահմատ 333.
 Էինաղ 316.
 Էջմիածին 119, 138—141,
 149, 151, 152, 219,
 285.
 Էյսխաթուն 337.

Ըւզայդուի 253, 256, 262,
276, 279.

Ըսպեր (սպեր) 99.

Ըսպանդիար 330.

Ըսքանդար 331.

Թաթարստան (Սկիւթիա) 79.

Թախար Զաչիդ 278.

Թակդաթփալասար 18.

Թանալ 336.

Թանմալ զուլի խան (Նատոր)
242—244, 248—253.

Թանմալ շահ 128, 234, 239
—253, 257—259, 351.

Թանմալ Բ. 351.

Թանէտ 334.

Թադի խան 266.

Թադիլիանց Մեսրոպ սար-
կաւազ 198, 248, 278,
348, 358.

Թադրաթ 336.

Թադրալ 337.

Թամալ 340.

Թարկիա 33.

Թարէդ 88, 89, 92, 93, 98
—102, 124, 126, 235,
250, 277, 278, 291.

Թաքլամէ 337.

Թաքուդար 82.

Թէհրան քաղաք 243, 244,
264, 305, 306, 314—
316, 318.

Թէհմուրէս 327, 330.

Թէմուր 339, 352.

Թէմուրեանք 327, 339.

Թէմուրլանի 255.

Թէոդորոս զօրավար 55.

Թէոս 341.

Թողարէկ 336.

Թուդրի 336.

Թոննոս Կոնկոզերոս 188.

Թորգոմեանք 47, 117, 270.

Թուրան 330, 336.

Թուրեան 327.

Թուրդուհի 122.

Թուրքմէններ 352.

Թուրքստան 338.

Թումայ Մեծօփեցի 89, 90, 115.

Թօրաք 335.

Թօրաք խան 322.

Թօրքուն 338.

Ժու 327.

Իսլամնուս 339.

Իբրահիմ 332, 335, 345.

Իբրայիմ խան 265, 276, 277,
278, 333, 338, 339, 351.

Իմամզուլի խան 135, 255.

Իմայէլ 94, 96, 97, 100,
334, 340, 351.

Իմայէլ շահ 128, 221, 253.

Իմայէլացիք 21, 22, 26, 51,
52, 55, 69, 92, 327, 338.

Իմայէլականաց իշխանու-
թիւն 21.

Իտալիա 118, 148.

Իրան 336.

Իւլուկ Օսման 352.

Իւսուֆ 334, 352.

Իւքտաղան 338.

Լալա բէկ 137, 138.

Լանկիթամուր (Թամուրլանի)
79, 86—90, 350.

Լաւասաֆ Թազաւոր 127.

Լէս 334.

- Լէսեան 334.
 Լիւրիկէ 121.
 Լղւորեանց Մարգար 235, 236.
 Լուգովիկոս եպիսկոպոս 208.
 Լօռաստան 281, 282, 284, 320.
 Լօռ աղգ 279.
 Լեոն կայսր 60.
 Խաղամախ դաշա 47.
 Խաթայ 338.
 Խալարեանց 236.
 Խալիլ 340, 350, 352.
 Խաչատուր արեղայ 3.
 Խաչատուր վարդապետ 116, 118, 121, 122, 140, 141, 145, 148, 219.
 Խաչատուր արքեպիսկոպոս 114.
 Խաչիկ աղայ 236.
 Խարազմ 337.
 Խարամ 337.
 Խէչա գիւղ 298, 300, 301.
 Խնուս 99.
 Խոնդրար 87, 97, 260, 261, 267.
 Խոնդրարն Սիման 99.
 Խոռեմ զօրավար 49.
 Խօսրոյեա 343.
 Խօսրով Նազդգիւտ (Յազգիւտ) 25ժ, 344.
 Խօսրով 41, 43, 44, 48, 50, 51, 328—331, 344.
 Խօսրով Ա. 47ժ, 344.
 Խօսրով Բ. 48, 49, 344.
 Խօսրով մեծ 47.
 Խուդարանդայ 100, 101, 124, 125, 132, 351.
 Խուժաստան 42, 325.
 Խորասան 66.
 Խորինացի 33, 36, 37, 42, 218.
 Խորասանացիք 46.
 Խրամ 58.
 Խօղալանդ 338, 340.
 Խօջայ Մինասեանց 269.
 Կադը Բիլլահ 67ժ.
 Կադըր 347.
 Կալիպօլիոյ նիղուց 33.
 Կալլինիկոս 341.
 Կաղանկատուացի 56ժ.
 Կամբիւսէս 28, 31, 72, 341.
 Կամբիւրոս թագաւոր 17.
 Կամպիւսէս Նարուզոզոնս-սոր 32.
 Կամսոյ (Կամմոյ) 58.
 Կայիմ 346.
 Կասմոյ 58.
 Կասպից ծով 72, 80, 128.
 Կասսանոս 83.
 Կատիսիայի ճակատ 344.
 Կարին քաղաք 38, 48, 99, 126, 134.
 Կաւատ 46—49, 344.
 Կաւատ Բ. Շէրոյէ 49ժ, 344.
 Կեզի 99.
 Կեսարիա 48, 115.
 Կիւլիկիա 83.
 Կիւրեղ սուրբ 32.
 Կիւրոս գեա (Կուր) 128.
 Կիւրոս 19, 20, 25, 28—31, 35, 52, 72, 128, 341.
 Կոդումանոս 35ժ.
 Կոչմ 38.

- Կոստանդնուպօլիս 61, 64,
 78, 97, 149, 250, 257,
 259, 261, 310.
 Կոստանեան 46ծ.
 Կովկաս 265.
 Կուր գետ 128.
 Կրման մայրաքաղաք 229—
 231, 241, 244, 246,
 270.
 Կրման աշխարհ 229.
 Կրման 338, 344.
 Կրման վառամ 43.
 Հագար 26.
 Հագարացիք 26, 50—52.
 Հադիարու 333.
 Հագար ալի խան 292.
 Հագարդարայ 226.
 Հագարջրիբայ գիւղ 149.
 Հալապ 82.
 Հալաքու խան 339.
 Համագասպ Մամիկոնեան 46,
 56ծ, 57.
 Համան 34.
 Համիրամդայ 124.
 Համզա 352.
 Համզայի պատմութիւն 55ծ,
 56ծ.
 Համր 332.
 Հայաստան 42, 56ծ, 87,
 101, 114, 117, 118.
 Հայդար 96.
 Հայրց աղղ 1, 6, 9, 14, 117,
 121, 236, 237.
 Հաշատին Հասան 335.
 Հաշմ 61.
 Հաջաջ 338.
 Հասան ալի 93, 94ծ, 352.
 Հասան խան 130, 266, 267,
 287, 288, 302—316,
 340.
 Հասան Սարայ 338.
 Հարուն էլ Ռաշիդ 63ծ, 346.
 Հաքաթաղան (Յողթաղան)
 80, 81, 349.
 Հեգարէլ 145.
 Հեկոսպոնդական ծով 33.
 Հեթում 81—83.
 Հերաթ 249—251.
 Հերակլ Կայսր 49, 51, 310.
 Հերի քաղաք 101.
 Հիլէ քաղաք 16.
 Հինդուս գետ 261.
 Հին Զուղայ 102, 119.
 Հիլամ 61ծ, 345.
 Հիշտասպիա 32.
 Հիւրոդէս 342.
 Հնդկաստան 34ծ, 51, 102,
 261, 262.
 Հոլանդիա 121.
 Հոլաղան 82.
 Հողփինոնէս 29, 31, 72.
 Հոռում 64.
 Հոռոմաստան 33.
 Հորմիզդ 34, 43, 44, 343.
 Հորմիզդ Բ. 343.
 Հորմիզդ Գ. 344.
 Հորմիզդ Դ. 344.
 Հորմիզդ Ն. 344.
 Հուլաղու 350.
 Հուսէյն 351.
 Հուր շահ 335, 336.
 Հոռոմանաց գետ 27.
 Հոսմ 328.
 Հրահատ 342.
 Հրէաստան 18, 29—31, 51.

- Հրէ քաղաք 125.
 Հրմուզ 97.
 Հոմայ 328, 330.
 Հօչամ 332.
 Հօչանկ 327, 330.
 Հօսէն արքայ 229—240, 244,
 247, 252, 339, 340.
 Հօսէն սուլտան 154, 158,
 160, 189, 196, 205,
 217, 222, 223, 225,
 237, 261, 269.
 Հօրմօզ 328, 329, 331, 332.
 Դաբադ 329, 330.
 Դադէր խան 309.
 Դադէրբէկեան թագաւորու-
 թիւն 336.
 Դազար կաթուղիկոս 265.
 Դազան խան 83, 84ժ, 350.
 Դադի խան 339.
 Դազբին 101.
 Դազնէվիան 334.
 Դազուին 125, 251, 260,
 309.
 Դալայ 338.
 Դանդահար քաղաք 132, 141,
 221, 222, 225, 227,
 261, 287.
 Դաջարբն վրկանայ 247.
 Դասում 63.
 Դարա Իւլուկ 352.
 Դարա Իւսուկ 352.
 Դարախան 332.
 Դարախթայ 338.
 Դարաուսուֆ 88—90, 93.
 Դարա Մուհամմէտ 352.
 Դարբանտադան 84.
 Դումիշ 294—296.
 Դում քաղաք 140.
 Դսոնդեանք 45, 46.
 Դսոնդ պատմագիր 26ժ, 51ժ,
 54ժ, 59—61ժ, 63ժ—
 68ժ, 345ժ.
 Դսոնդ սուրբ 45.
 Դօբադ 332.
 Դօդբէղին 337.
 Դօթբէղին 338.
 Դօրբ 338.
 Դօրուն 339.
 Ծինգիդ խան 80, 81, 255,
 349.
 Ծինս 80.
 Մազանդարան 126, 135, 234,
 239, 247, 288, 314,
 327.
 Մազանդարանի լեռներ 24ժ.
 Մալէք 335—338.
 Մալքուն 331.
 Մախսուրթ 68, 70, 77, 77ժ.
 Մակեդոնական շրջան 341.
 Մակուրան 51.
 Մահադի 63, 66.
 Մահդուխանք 338.
 Մահմատ 66—68, 130, 258,
 259, 261, 284, 292, 304
 —306, 323, 334, 337,
 338, 340.
 Մահմատ Հօսէն 152.
 Մահմետ էլ Ամին 64ժ.
 Մահմետ էլ Մհհդի 63ժ.
 Մահմետ զօրավար 58, 59,
 62, 63.
 Մահմետ 26, 50, 51, 54, 57,
 66, 69, 70, 72, 84, 97,

261—264.
 Մահմուճ Արղլայ 64, 333.
 Մահմուտ 63, 64, 68, 76,
 228, 229, 234, 235, 237
 —240, 335—339, 343,
 349, 351.
 Մահմուտ Ա. 77ծ.
 Մահմուտ Բ. 77ծ.
 Մահումամ 67.
 Մահուրի 330.
 Մահսուտ 336.
 Մահտի 337.
 Մաղայ 335.
 Մաղայ դօլլէ 335.
 Մամաու 336.
 Մամուն 346.
 Մայիար գիւղ 296.
 Մանասէ 29, 31.
 Մանգոյ խան 81, 82, 350.
 Մանիգան դաւառ 289.
 Մանուկն Սամուրի 236.
 Մանուչէր 327, 330.
 Մանսուր 333, 334, 346, 348.
 Մանքու խան 339, 350.
 Մաշայ 338.
 Մաշատ քաղաք 101, 248,
 249, 270, 279, 287.
 Մասիս 87.
 Մասուլթ 334, 335, 349.
 Մարաց աշխարհ 128.
 Մարաց Թագաւորութիւն 19.
 Մարգար Լիւսորեանց 235.
 Մարդուի 329.
 Մարզաս 328.
 Մարէազ 330.
 Մարիամ կոյս 2, 3, 23, 197,
 Մարկոս Աւրիլիոս 209.
 Մարկոս վարդապետ 219.

Մարմարա ծով 33.
 Մարուան Հաքամ 332.
 Մարք 17, 18, 29, 30, 51, 241,
 290.
 Մարովդակ Բալադան 18ծ,
 30, 31.
 Մաւի 55, 57.
 Մաւիէ 332.
 Մեղացիք 28, 71.
 Մելիք շահ 74—76, 349.
 Մելտինէ 73.
 Մեծ Հայք 99, 241, 324.
 Մենեղի 333.
 Մենրուճան 42.
 Մեսրոփ աւքեպիսկ. 114.
 Մեսրոփ (Թարգմանիչ) 114,
 117, 245.
 Մեսրոփ սարկաւադ 19ծ.
 Մեօտ ծովակ 79.
 Մէքքայ 51, 54ծ.
 Մըսր 87.
 Միթրիդատէս Ա. 342.
 Միթրիդատէս Բ. 342.
 Միխայէլատորի 17, 18ծ, 72.
 Միհրդատ 342.
 Մինաս վարդապետ 219.
 Մինասեանց խօջայ 269.
 Միրաբղլայ 131.
 Միրան շահ 88.
 Միրզուշտ 27ծ.
 Միրզայ Սեֆի 128.
 Միրվէիս 225—228.
 Միքայէլ վարդապետ 219.
 Միսիթար Աբրայ 122, 215,
 216.
 Միսիթար Այրիվանեցի 70ծ.
 Միսիթար Անեցի 35ծ, 37ծ,
 39ծ.

- Մկրտիչ վարդապետ 285.
 Մնասկիրան 342.
 Մովսէս եպիսկոպոս 236,
 237, 240.
 Մովսէս կաթողիկոս 47.
 Մովսէս Վազանկատուացի 51.
 Մովսէս մարգարէ 113, 145,
 165, 169, 173, 174,
 200, 201, 263.
 Մովսէս Քերթովանայր 8, 17,
 19, 33, 38, 43—45, 59.
 Մուսա 345.
 Մուդի—Լիլան 68.
 Մութասէր 333.
 Մութասէմ 334.
 Մութէլէկիլ 333, 346.
 Մուկադի 346.
 Մուկտեղի Բիլլան 66ծ, 67ծ.
 Մուկտեղի 347.
 Մուկտեղիք 347.
 Մուկդեֆի 346, 348.
 Մուհամմէդ 349, 352.
 Մունտասիր 346.
 Մուշթար 335.
 Մուսա 350.
 Մուսա խան 339.
 Մուստադգէր 347.
 Մուստային 346.
 Մուստային բիլլան 346.
 Մուստանջիդ 348.
 Մուստադի 348.
 Մուստասիմ 349.
 Մուստարչիդ 347.
 Մուստիկֆի 347.
 Մուտամիդ 346.
 Մուտամիմ 346.
 Մուտադիա 346.
 Մուտէզ բիլլան 346.
 Մուտրակի 347.
 Մուդի 347.
 Մուրադ 352.
 Մսրրգամ 121.
 Մոլիմ 60, 61.
 Մսրր Հանուէ 242.
 Մսրան 51.
 Մրուան 57ծ, 61, 62, 345.
 Մրաուտ 335.
 Մուաւիա Բ. 57ծ, 345.
 Մուհամմէտ 97ծ, 349.
 Մուղալք 80.
 Մուզամ անապատ 260, 266.
 Մուսա 85ծ.
 Մուսա էլ Գադի 63ծ.
 Մուստեկֆի բիլլան 67ծ.
 Մուսէ 63.
 Մուսուլ (Նինուէ) 17.
 Մուտամիդ Ալիալան 66ծ.
 Մուտաակի—Լիլան 67ծ.
 Մուտադիտ Բիլլան 67ծ.
 Մուրադ 97ծ, 101, 139.
 Մուրդքէ 32, 34.
 Մուրդնիսրայ գաշտ 243.
 Մօթադի 334.
 Մօթասէր 334.
 Մօհամմէտ Ա. 77ծ.
 Մօհամմէտ Բ. 76ծ, 77ծ.
 Մօհրարէք շահ 337.
 Մօլթադայ 333.
 Մօստարգէ 333.
 Մօստափայ 334.
 Մօլդուդ 337.
 Մօլդուդ 337.
 Մօրիկ կայսր 48, 126.
 Յազկերտ 25, 43, 44, 50,
 51, 55, 344.

- Յազգերտ Բ. 45, 344.
 Յազգերտ Գ. 248, 258, 50,
 52, 344.
 Յակոբ վարդապետ (կաթու-
 ղիկոս) 4, 117, 121,
 149.
 Յարութիւն Իսահակեան 1.
 Յարութիւն Շէհրիմանեանց
 269.
 Յելիմա 26.
 Յեսու 32.
 Յոգեթաղան 349.
 Յոհաննէս կաթողիկոս 46,
 47, 311.
 Յոհան Մանդակունի 46.
 Յոհաննէս վարդապետ 105,
 118, 120, 148, 219.
 Յովսեպոս 338, 108.
 Յովսէփ հայրապետ 45.
 Յովսէփ վարդապետ 219.
 Յորմեզդ 47.
 Յորմիզդ Գ. 50, 344.
 Յուդայ 29, 39.
 Յուդիթ 26, 28, 31.
 Յուրանոս ուրացող 42.
 Յունաց ազգ 27.
 Յոգեթաղան 80, 349.
 Յօհան արեղայ 149, 150.
 Յօհան հայրապետ 60.
 Յօհան մարգարէ 17.
 Յօհաննէս վարդապետ 153,
 154, 156, 158—161,
 167, 168, 175, 185,
 189, 196, 203, 207,
 211—215, 219, 221,
 223.
 Նարուբոլասար 18.
 Նարուգոգոնոսոր 18, 20,
 28—31, 72, 79.
 Նարուպօլոսսար 188, 30.
 Նազար Ալի 320.
 Նախնուան 58, 99, 102, 120,
 124, 126.
 Նահապետ կաթողիկոս 151
 —1538, 219.
 Նաջաֆապատ գիւղ 227.
 Նասէր 334, 348.
 Նասիր բղեշխն 300.
 Նասրօգօլայ 334.
 Նարսէ 343.
 Նարսի 329.
 Նատրր արքայ (Նադէր) 102,
 129, 253—256, 260—
 276, 279, 285, 315, 351.
 Նատրր զուլի 248, 249.
 Նարիկացի 106.
 Ներքովթ 16, 18, 20, 25.
 Նեստոր 115.
 Ներսէ 42.
 Ներսէս մեծ 42.
 Նէհմիաս 33.
 Նէհապէնդ 344.
 Նէօլէքէ 343.
 Նէօլէքէ 248, 418, 438,
 468, 498, 508.
 Նիկատոր 341, 342.
 Նինուէ (Մուսուլ) 168, 17,
 18, 30, 31.
 Նիւշապուհ քաղաք 248.
 Նիքաուլ 30.
 Նոթոս 341.
 Նոյ 91, 334.
 Նոր-Ջուղայ 6, 8, 11, 102,
 105, 111—122, 140—
 142, 149, 151, 152, 204.

- 219, 263, 270, 281—
283, 289, 294, 320.
Նու 334.
Նուտան 332.
Նօզար 330.
Նօզարբն 327.
Շահարաս Ա. 98, 101, 102,
111—114, 123, 125,
126, 129, 132, 140,
142, 220, 340, 351.
Շահգադայ շահ 339.
Շահ Իսմայէլ 351.
Շահ Հօսէն 120.
Շահուսէս 88—92, 276—
281, 287, 350, 351.
Շահ Սէֆի 351.
Շահրիար 330.
Շահրուրի 50.
Շահրվարադ 344.
Շամ 61ծ, 87.
Շամախի 89, 126.
Շամբի ձոր 58.
Շամիրամակերտ 99.
Շամբար 89, 126, 260, 288.
Շահ Թամազ 98—100, 351.
Շահ Իսմայէլ 94—100, 351.
Շահիջան արքայ 141.
Շահ Սէֆի Ա. 116.
Շահ Սլեման Բ. 279.
Շահրվարադ 49ծ.
Շապուհ 41—44, 343.
Շոպուհ Բ. 344.
Շարաֆ 335, 336.
Շարխաթ 332.
Շարուխ 339, 351.
Շաւասպ Արծրունի 45.
Շափուր 328, 329, 331.
Շաքուր 331.
Շեխ Ալի 284, 292, 304—
307, 314—319.
Շեխ Հոյդար 93, 94, 128.
Շեխ Հառան 85.
Շեխ Սեֆի 92—96, 128,
253, 266, 279, 330.
Շեխ Սեֆեանք 230, 237, 238.
Շէհրիմանեանց Յարութիւն
269.
Շէյնուն գիւղ 269.
Շէրոյէ 344.
Շիրազ քաղաք 27, 127, 226,
243, 244, 258, 259, 266,
291, 293, 294, 297, 298,
325, 326.
Շիրակ 73.
Շիրգադ 335.
Շիրին բերդ 309.
Շիրինեան 330.
Շիրուեայ 329, 330.
Շիտու 332.
Շնորհալի 9.
Շուջադի խան 288.
Շօշ 17ծ.
Ոգրայ զօրապետ 48.
Ոլտպիլաթ 32.
Ոսկան վարդապետ 121, 122.
Ոսկերեւան 204.
Որիդ 16ծ.
Որմզդուխտ 42.
Որմի 291, 292.
Որմիզդ 42, 343, 344.
Որմիզդ Ե. 50ծ, 344.
Որոդէս 342.
Որոտնայ աւան 324.
Ուրալու 339.

Ուզուն Հասան 948, 352.

Ունէյտու 858, 350.

Ուսուֆ 88, 89.

Ուրիան ազգ 335.

Ոքոզ (Ոքոս) 35, 341.

Չանկիզ խան 338.

Չարմանոյ (Չօրման) 81.

Չորին 344.

Չուպին 332.

Պակորոս 343.

Պանուկաց իշխանութիւն 52.

Պաղեստին 48, 72.

Պաղատասար դպիր 215.

Պայազիթ 99.

Պապ 408, 42.

Պարթևք 52.

Պարուէզ 344.

Պարոյր 17, 18.

Պարսից ազգ 21, 23, 26, 51, 237.

Պարսից աշխարհ 13, 14, 25.

Պարսկաստան 3418.

Պարսից թագաւորութիւն 19.

Պարսկային ծոց 241.

Պարսկաստան 25, 95, 102, 111, 113, 241, 249, 258, 262, 263, 272—276, 278, 288, 291, 298.

Պերսէպոլիս 27.

Պերոզ 39, 45, 46, 50, 344.

Պետերբուրգ 260.

Պետրոս 166, 188, 190, 191, 192.

Պիւթագորոս իմաստուն 217.

Պղատոն փիլիսոփայ 8.

Պոնդոս ծով 79.

Պուշիրայ քաղաք 300.

Պրոկոս 163.

Պօլիօն 209.

Պօլիօյ սահման 42.

Պօղոս առաքեալ 7, 225.

Պօղոս Միրզայեան 243.

Պօղոս վարդապետ 275, 285.

Ջալալ 336.

Ջալալադին 77, 86, 336—338.

Ջահանգիր 352.

Ջահան շահ 339, 352.

Ջամասպ 468, 329, 344.

Ջանթէմուր 339.

Ջավահրէ 337.

Ջափար 333.

Ջաֆար 65, 67.

Ջհանշահ 98—93, 96, 98.

Ջղալ օղլի 102.

Ջիշիտ 327, 330.

Ջուղայ նոր 5, 235, 236, 245.

Ջվար շահ 337.

Ջվհարէզ 337.

Ջօնէթ 330.

Ռադի 678, 347.

Ռադի 334.

Ռաշիդ 333, 346, 348.

Ռէֆի խան 316.

Ռուզարշաս 330.

Ռութամազ 330.

Ռումայ 24.

Ռուստէմ 978, 340, 352.

Սադանշահ 343.

- Սագաստան 346, 48, 51.
 Սալամաստ 89.
 Սալէհ բէկ 270.
 Սալջուղ 337.
 Սահակ հայրապետ 43, 44,
 57, 58, 117.
 Սահաթափոս (Նրասիւսաճոր)
 99.
 Սաղմանասար 18.
 Սամուէլ մարգարէ 145.
 Սամուրի Մանուկ 236.
 Սամայ 335.
 Սայինդան 81.
 Սանատրուկէս 342.
 Սանհար 336.
 Սանճար սուլտան 77, 349.
 Սասան 25, 26, 36, 40, 40ժ,
 41, 50, 52, 329.
 Սասանեանց թագաւորու-
 թիւն 26, 27ժ.
 Սասանեանց արդ 22, 24,
 25, 41, 50, 329, 343.
 Սարակինացիք 51.
 Սարդանապաղդոս 17, 18ժ.
 Սարթափու (կողովիտ) դա-
 ւառ 87.
 Սարհատ Խաղարհանց 236.
 Սարմատացիք 79.
 Սարրայ 37.
 Սաւզուար 252, 253.
 Սավզալի խան 316, 317.
 Սաֆայըն 333.
 Սաֆֆախ 346.
 Սերաստիա 72, 73, 87, 97.
 Սերիոս 25ժ, 37ժ, 38ժ, 39ժ.
 40ժ, 41ժ, 49ժ, 50ժ, 56ժ.
 Սելջուկներ 349.
 Սելեկոս Նիկատոր 341.
 Սելեկոս Բ. Կալլինիկոս 341.
 Սելեկոս Գ. Սոտեր 341.
 Սելեկոս Դ. Ֆիլոպատոր 342.
 Սեմ 26.
 Սենայար 16.
 Սենեքերիմ 18ժ, 18, 29,
 30, 72.
 Սեստան 48.
 Սեֆեան տոհմ 96, 97, 326,
 340, 350ժ, 351.
 Սեֆի շահ 139, 140, 340,
 Սեֆի զուլի խան 133.
 Սելեկիոս Նիկանովր 36.
 Սէֆի 135, 148, 221.
 Սէֆեցի 335.
 Սիափուշ 330.
 Սիմէօն վարդապետ 219.
 Սիմօն թագաւոր 99, 100.
 Սինդ 51.
 Սիւնիական տոհմ 66, 260.
 Սիմոն խան 127.
 Սիզան 150.
 Սիսական դաւառ 324.
 Սիւնեայ աշխարհ 324.
 Սլեման 336.
 Սլէյման 61, 98, 99, 149,
 150, 152, 156, 158,
 159, 185, 188, 205,
 221, 222, 225, 230.
 Սլիմ խոնդբար 97, 99.
 Սկալառնիա 121.
 Սկիւթիա դաւառ 79, 80.
 Սկիւթացիք 52, 70, 71, 77.
 79 80.
 Սմբատ 49, 81.
 Սմբատ բաղրատունի 48, 65.
 Սմբդանդ 88, 90, 97.
 Սոկրիանոս 34, 341.

Սողոմոն 30, 108, 109, 158,
201, 207.
Սոտիւր 341.
Սուլէյման 60, 61, 332, 343.
345, 351.
Սուլթան շահ 242, 337.
Սուլթուղիայ թագաւորու-
թիւն 336.
Սուլտան Մէյտան 270.
Սուրէն 38.
Սուրէնիան Պաշաւ 39, 41.
Սուրմակ 44.
Սպահան 7, 75, 99, 111, 131,
222, 225—230, 233—
235, 237, 241—251.
Ստահր գաւառ 273.
Ստամբոլ 99, 100.
Սպանդիար 328.
Ստեփաննոս առաջնորդ 150.
Ստեփաննոս վարդապետ 120,
148, 151—153, 222.
Ստեփաննոս Տարօնացի 38,
51.
Սրջան Մալքում 333.
Սքանդար 24, 89, 90, 93,
295, 296.
Սևան կղզի 149.
Սքիանդար 352.
Սօբօթ թաքիմ 337.
Սօլթուն 335, 336.
Սօլիման շահ 773.
Սօլսուկաբայ ազգ 336.
Վալանդիկ 121.
Վալուդ 332, 345.
Վահան Գողթնացի 60.
Վահան Մամիկոնեան 46.
Վահրամ մարզպան 47, 48.

Վաղարշ 39, 46, 52, 344.
Վաղարշակ 36, 37, 343.
Վաղարշապատ 140.
Վան 87, 99, 124.
Վանանդեցի 122.
Վասիլ կայսր 72.
Վասպուրական աշխարհ 72.
Վատէկ-Բիլլահ 346.
Վարազդուրդ 49.
Վարբակ 183.
Վարբակէս Մար 17, 18.
Վարդանակերտ 58.
Վարդան Մամիկոնեան 45,
47.
Վարդան վարդապետ 17.
Վարդանէս 342.
Վէլինամատ 257, 258.
Վենմիշըշապուհ մարզպան
44.
Վերիացուց աշխարհ 127.
Վերգիլիոս 8, 209.
Վլիթ 59, 61.
Վնդոյ 45.
Վոլագադէս 343.
Վոնոնէս 342, 343.
Վռամշապուհ 43, 44.
Վռամ 344.
Վռամ Կրման 43.
Վռամ Ա. 343.
Վռամ Բ. 44.
Վռամ Գ. Քիրման շահ 433.
Վռամ Ն. 443.
Վստամ 344.
Վրկան 48, 262, 267, 288,
302, 305—309, 314,
315.
Վրկան քաղաք 247.
Վրկանք 247.

վրաց ազգ 127, 128, 130.
վրաց աշխարհ 128, 260.
վօլգա գետ 80.

Տագուդար (Թաքուդար) 82.
Տաթև 324.
Տայի 346.
Տավար 76.
Տիարպէքիր 42.
Տիբերիոս 16ժ.
Տիգրան արքայ 19.
Տիգրանակերտ 42, 43.
Տիւրոն 44, 49.
Տիրան արքայ 42.
Տովրիթ 30ժ.
Տուրիթայ պատմութիւն 29,
31.

Տուրիլ Գ. 77, 78, 86.
Տրդատ 41, 42, 212.
Տրդատէս 342.
Տփլիս 99.
Տօլիթ 335.
Տօղրիլ 71, 73, 78ժ, 349.
Տօղրիլ Բ. 77.
Տօնաւիս գետ 79.

Փաւաղանկ 328.
Փայտակարան 265.
Փասրի 329.
Փատրչահ 78.
Փարաղ 331.
Փարաւոն 170.
Փարի գաւառ 128—131.
Փարպեցի 46ժ.
Փարսոտան 288.
Փարվիդ Ա. 329, 330, 332.
Փէրի բերդ 289, 292, 294.
Փիլագանայ սար 299.

Փիրհուդ 46, 329, 331.
Փիլիպպոս 24ժ, 25,
Փիլիպպոս կաթողիկոս 117,
119, 140.

Փիլոն փիլիսոփայ 14.
Փիլղադեան հարստութիւն
19ժ.

Փոկաս 48.
Փուայ 18.
Փրկչի վանք 11.

Քալաթ քաղաք 248, 254,
256, 257.

Քաղան դաշտ 16, 16ժ.
Քաղդէայոց թագաւորու-
թիւն 19.

Քամ 17.
Քայալոյ 266.
Քաչան քաղաք 140.
Քապպէ 51.

Քապուլ քաղաք 261.
Քասարան քաղաք 298, 300.
Քարամիան 341ժ, 343ժ.
Քեամարա 335.

Քեասրի 330.
Քերիմ 4, 35.
Քէհումարս 330.

Քիհունեանք (Աքեմենեանք)
22—25ժ, 327, 339.

Քեղաթ խան (Հեղաթ խան)
83.

Քերիմ արքայ 130.
Քերիմ խան 282—285, 287
—326.

Քերովէ Պատկանեան 54ժ,
55ժ.

Քէղուբադ 327, 330.
Քէյխաթու 350.

Քէլիսորով 330.
Քէլքաւուղ 330.
Քիրան Խրիմու 79.
Քիրհուղ 331.
Քիրման շահ 344.
Քէիզ դաշտ 282.
Քէյումարս 198.
Քէրմուն շահ 336.
Քէքաւուս 327.
Քէլքուղ քաղաք 258.
Քուղար 331.
Քուշանք 46.
Քսերքսէս 32, 34, 340.
Քսերքսէս Բ. 341.
Քրման շահ 240, 290, 291.
Քոմիզ 328, 335.

Օգոստինոս 121.
Օթման 55, 56, 352.
Օլանդա 121.
Օլիդայաու 848.
Օլոզ բէկ 339.
Օմար 26, 55, 56, 260, 332,
334, 345.
Օմար Ա. 51.
Օմար Բ. 60.
Օմար մութաղիր 333.
Օսման թօփալ 257, 258.
Օսման 260, 345.

Օրբէլեան 80.
Օրմօզ 329.

Փագոհիս 335.
Փաթալի խան 247, 248, 296
— 298, 309, 318, 319,
323.
Փախրօղօլէ 335.
Փահրապատ 126, 127, 135,
139, 223, 234, 235.
Փաղլ 333.
Փաշանկ 330.
Փարազի 332.
Փարզալի խան 153.
Փարսաթան 4, 337.
Ֆէլլուխզադ 344.
Ֆէշանկ 327.
Ֆէրուր 332.
Ֆիլղուս 24, 328.
Ֆիլոպատոր 342.
Ֆիրապատիս 342.
Ֆրուզ 328, 330.
Ֆրաատէս 342.
Ֆրաատէս Բ. 342.
Ֆրաատէս Գ. 342.
Ֆրէդոնեան թագաւորութիւն
335.
Ֆրէդուն 327, 328.

ԿԱՐԵՒՈՐ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ	տող	սխալ	ուղիղ
23	2	Զօակլթաղի	Զօակլթաղի
24	18ժ	Դարեն հրկրորդ	Դարեն հրկրորդ
28	9	Նարկ	Նարենկ
37	1	Բանլ	Բալն
43	1	արժանէ	արժանի
43	2	Տիգրանակերտնալսն	Տիգրանակերտեայսն
46	32	Զամասպ	Զամասպ
47	3	—	Ժն.
48	31	զերրորդ	զերկրորդ
55	32	Ժ տարի Ա. ամիս	Ժ տարի Զ. ամիս
57	25	1874	1854
82	31	Ամատ	Անմատ
105	2	մեց	մեր
112	19	հրկրորդ	հրկրորդ
220	5	աարժանմանց	տարժանմանց
290	3	զրպարտութիւն	զպարտութիւն
292	25	նրանն	վրանն
303	9	կործեկ	կորզեկ
334	26	վենջացաւ	վերջացաւ

Գիսկի՛

Всепечатъ въ Императорскій Типографическій Комитетъ